

Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet

Dvanaesti međunarodni interdisciplinarni simpozijum

SUSRET KULTURA

Zbornik radova

Novi Sad
2023

Izdavač	Filozofski fakultet Univerzitet u Novom Sadu www.ff.uns.ac.rs
Za izdavača	Prof. dr Ivana Živančević-Sekeruš, dekan
Urednici	Prof. dr Ivana Živančević-Sekeruš Prof. dr Zoran Paunović Prof. dr Željko Milanović
ISBN	978-86-6065-831-1

Dvanaesti međunarodni interdisciplinarni simpozijum Susret kultura održan je 1. decembra 2022. godine.

Imejl adresa Skupa: susret.kultura@ff.uns.ac.rs

Štampanje Zbornika finansijski je pomogao Pokrajinski sekretarijat za visoko obrazovanje i naučnoistraživačku delatnost.

Programski odbor

Prof. dr Ivana Živančević-Sekeruš	<i>Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Srbija</i>
Prof. dr Jasmina Grković-Mejdžor	<i>Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Srbija</i>
Prof. dr Ala Tatarenko	<i>Univerzitet Ivan Franko, Lavov, Ukrajina</i>
Prof. dr Bjorn Hansen	<i>Univerzitet u Regensburgu, Nemačka</i>
Prof. dr Vesna Požgaj Hadži	<i>Univerzitet u Ljubljani, Slovenija</i>
Prof. dr Boris Dudaš	<i>Univerzitet u Rijeci, Hrvatska</i>
Prof. dr Renate Hansen Kokoruš	<i>Univerzitet u Gracu, Austrija</i>
Prof. dr Angela Rihter	<i>Univerzitet Martin Luter u Haleu, Nemačka</i>
Prof. dr Ioana Vid	<i>Zapadni univerzitet u Temišvaru, Rumunija</i>
Prof. dr Zoran Milutinović	<i>Londonski univerzitetski koledž, Velika Britanija</i>
Prof. dr Santjago Lopes-Rios Moreno	<i>Univerzitet Komplutense u Madridu, Španija</i>
Prof. dr Sanja Bošković-Danojlić	<i>Univerzitet u Poatjeu, Francuska</i>
Prof. dr Nataša Boškić	<i>Univerzitet Britanske Kolumbije, Kanada</i>
Prof. dr Marija Omazić	<i>Univerzitet u Osijeku, Hrvatska</i>
Prof. dr Tomaš Kverka	<i>Jagelonski univerzitet, Poljska</i>
Prof. dr Erik Gordi	<i>Londonski univerzitetski koledž, Velika Britanija</i>
Prof. dr Klaudija Borgeti	<i>Univerzitet u Bolonji, Italija</i>
Prof. dr Mikloš Kontra	<i>Univerzitet Karolji Gašpar, Mađarska</i>

Organizacioni odbor, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

Prof. dr Nataša Milićević	<i>Odsek za anglistiku</i>
Prof. dr Una Popović	<i>Odsek za filozofiju</i>
Prof. dr Katalin Ozer	<i>Odsek za germanistiku</i>
Prof. dr Eva Toldi	<i>Odsek za hungarologiju</i>
Prof. dr Đura Hardi	<i>Odsek za istoriju</i>
Prof. dr Vladimir Gvozden	<i>Odsek za komparativnu književnost</i>
Prof. dr Smiljana Milinkov	<i>Odsek za medijske studije</i>
Prof. dr Slađana Zuković	<i>Odsek za pedagogiju</i>
Prof. dr Ljiljana Mihić	<i>Odsek za psihologiju</i>
Prof. dr Diana Popović	<i>Odsek za romanistiku</i>
Prof. dr Marina Puja Badesku	<i>Odsek za rumunistiku</i>
Doc. dr Ana Rimar Simunović	<i>Odsek za rusinistiku</i>
Prof. dr Nataša Ajdžanović	<i>Odsek za slavistiku</i>
Prof. dr Jasna Uhlarik	<i>Odsek za slovakistiku</i>
Prof. dr Jovana Čikić	<i>Odsek za sociologiju</i>
Prof. dr Isidora Bjelaković	<i>Odsek za srpski jezik i lingvistiku</i>
Prof. dr Sanja Paripović Krčmar	<i>Odsek za srpsku književnost</i>

Izvršni odbor, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

Prof. dr Ivana Živančević-Sekeruš

Prof. dr Jasmina Kodžopeljić

Prof. dr Olivera Knežević Florić

Prof. dr Milivoj Alanović

Prof. dr Zoran Paunović

Prof. dr Željko Milanović

Isidora Gordić Fisković

Ljiljana Siriški

Kristina Ostojić

Tomislav Bukatarević

Aleksandra Mirković

Maja Hovanjski

Zoran Milošević

Igor Lekić

Miladin Trifković

Jaroslav Kovač

Recenzenti

Radmila Lazarević

Željko Milanović

Damir Smiljanić

Hrvoje Volner

Žombor Labadi

Aniko Novak

Zoran Paunović

Vladislava Gordić Petković

Nataša Milivojević

Ivana Petešić Šušak

Nataša Simeunović Bajić

Marina Šimak Spevakova

Goran Vasin

Biljana Babić

Strahinja Stepanov

Hargita Horvat Futo

Marija Pastor Kiči

Vladimir Gvozden

Lazar Milentijević

Zoltan Medve

Gorana Raičević

Ivan Jovanović

Snežana Gudurić

Sabina Halupka Rešetar

Sonja Filipović Kovačević

Gordana Štrbac

Jasmina Dražić

Aleksandar Tomašević

Dušan Ristić

Ivana Ivanić

Dragan Prole

Monika Jovanović

Tijana Balek

Jelena Lepojević

Predrag Petrović

Ana Bilinović Rajačić

Aleksej Kišjuhas

Lazar Atanasković

Olga Panić Kavgić

Žarka Svirčev

Vojkan Stojičić

Nikola Tatalović

Zorica Hadžić

Aleksandra Ugrenović

Dejan Pralica

Adam Svetlik

Svi radovi objavljeni u Zborniku radova sa Dvanaestog međunarodnog interdisciplinarnog simpozijuma *Susret kultura* anonimno su recenzirani i dobili su po dve pozitivne recenzije.

Autori su odgovorni za jezičku korektnost svojih radova.

KEYNOTE LECTURES

IZRAZI IDENTIČNOG ILI VEOMA SLIČNOG LEKSIČKOG SKLOPA U MAĐARSKOM I SRPSKOM JEZIKU**

Phraseology represents the treasure of every language, in which universal truths, knowledge, as well as life experiences created over the centuries are expressed in a concise manner. These are a repository of folk wisdom reflecting the culture, mentality and tradition of a nation, and that is why their study is of exceptional importance. However, a contrastive approach towards the phraseological units of two languages is even more important, especially in a multi-ethnic environment such as Vojvodina, where nations have lived in coexistence for centuries. The paper deals with the contrastive analysis of idioms, paremias and proverbs in the Hungarian and Serbian languages based on the existing monolingual phraseological dictionaries of the Hungarian and Serbian languages, as well as the experience in compiling the Hungarian-Serbian phraseological dictionary. A special emphasis was placed on idioms with an identical or very similar lexical structure, with the task of investigating where this similarity comes from, whether they are internationalism, loanwords or idioms that arose in parallel in the given languages because they are based on identical experiences, customs and beliefs

Key words: phraseology, idioms, proverbs, Hungarian, Serbian

UVOD

Frazeologija predstavlja blago svakog jezika u kome su na jezgrovit način sadržane univerzalne životne istine, pouke, iskustva nastajala kroz vekove. Nazivaju se i biserima narodnih umotvorina u kojima se ogleda kultura, mentalitet i tradicija nekog naroda, te je zbog toga njihovo izučavanje od izuzetnog značaja. Međutim, kontrastivno ili komparativno upoređivanje frazeološkog korpusa dva (ili više) jezika je i od toga važnije. To je posebno bitno u multietničkoj sredini kao što je Vojvodina, gde nacije žive u viševekovnom suživotu.

Pitanje frazeologije samo po sebi veoma je kompleksno već i u okviru samo jednog jezika, a dodatno se usložnjava kada se jezici, odnosno kulture, susreću, prepliću i utiču jedni na druge. Razlike postoje već i u pogledu toga šta se

* andrice@ff.uns.ac.rs

u nekim jezicima smatra frazeološkom jedinicom pa sve do načina i kriterijuma za njihovo razvrstavanje. U mađarskom jeziku u frazeologiju spadaju uobičajeni leksički spojevi (frazne lekseme, društvene fraze, odnosno diskursne formule, zatim ustaljene formule u narodnim pričama, često upotrebljavani, stalni spojevi reči koji se nalaze između kolokacija i idioma, a mogu se nazvati i idiomatizovanim kolokacijama), poslovice, izreke, krilatice, maksime, frazeologizovane sentencije.

Metaforički ili metonimijski prenos značenja univerzalna je karakteristika ljudskog mišljenja, a upravo taj prenos značenja predstavlja i osnovu za stvaranje fraza. Prilikom frazeologizacije evidentne su dve naizgled suprotstavljene tendencije: s jedne strane, prisutna su ograničenja uslovljena unutrašnjim potencijalom jezika, kao i specifičnom kulturnom i istorijskom pozadinom jezičke zajednice koji određuju površinsku realizaciju izraza, te, s druge strane, one uglavnom sadrže univerzalne ljudske istine i činjenice koje se mogu naći u većini evropskih jezika.

Kontrastivna frazeologija razlikuje tri glavna oblika korespondencije: (1) formalno i značenjski identične fraze; (2) frazeologizme čija se značenja poklapaju ali sadrže drugačiji leksički sklop; i (3) ustaljene izraze sa nultom ekvivalencijom. Ovoga puta sam želela da istražim samo one frazeološke jedinice u mađarskom i srpskom jeziku koje se mogu svrstati u prvu kategoriju, prvenstveno sa ciljem da ustanovim odakle potiče ta podudarnost, s obzirom na to da se radi o dva, i genealoški i tipološki, različita jezika, kao i da istražim u kojoj meri su pomenuti izrazi eventualno podvrgnuti transformacijama ili modifikacijama u jednom od navedenih jezika.

Razlozi postojanja frazeoloških jedinica sa istim ili veoma sličnim leksičkim sklopom u raznim jezicima, mogu se objasniti na više načina:

- mogu da potiču iz istog izvora, šire se pozajmljivanjem, te se zasnivaju na zajedničkoj evropskoj frazeološkoj tradiciji;
- mogu da nastanu usled arealnog uticaja, prvenstveno se misli na ulogu dominantnih susednih kultura, ali
- mogli su nastati i nezavisno, paralelno, usled sličnosti u poimanju stvarnosti. Potonji proces frazeologizacije može se uočiti pre svega u izrazima zasnovanim na zapažanjima, tačnije motivaciona osnova za stvaranje takvih izraza može se tražiti u sličnom iskustvenom modelu, u načinu života i razmišljanja, u zajedničkom kulturnom miljeu, u običajima, pa i verovanjima. Među etimolozima često nema potpune saglasnosti kada

je u pitanju precizno određivanje uzroka ekvivalencije. Kada iz pisanih izvora nije moguće tačno utvrditi poreklo frazema, kada ne možemo sa sigurnošću utvrditi odakle potiče izraz, teško je odlučiti da li je u konkretnom slučaju reč o pozajmljivanju ili paralelnom, inherentnom razvoju unutar datog jezika. Pa čak i u slučaju kada smo sigurni da imamo posla sa internacionalizmom, ponekad je teško razabrati koji je bio izvorni jezik, a koji tek posrednik u preuzimanju.

FRAZEOLOŠKE POZAJMLJENICE

Većina frazema ne potiče iz jezika u kome se upotrebljavaju, već su – kao i ostale tuđice – preuzete iz nekog stranog jezika, iz neke druge kulture, iz tradicije raznih naroda, te na taj način obogaćuju frazeološki inventar ciljnog jezika. Ukoliko su ustaljeni spojevi reči, izreke i poslovice prisutni u velikom broju jezika, u literaturi se za njih koristi čitav niz različitih termina. Nazivaju se frazeološkim internacionalizmima, evropeizmima, panevropizmima ili globalno rasprostranjenim idiomima.

Kao i u slučaju leksičkih pozajmljenica, usvajanje frazema može se vršiti preuzimanjem istih u izvornom obliku, ali i doslovnim prevođenjem njihovog sadržaja. U oba slučaja proces frazeologizacije se već odigrao u jeziku iz kojeg potiču, ali dok je strano poreklo pozajmljenih izraza u izvornom obliku evidentno, i zbog toga se retko koriste u svakodnevnoj komunikaciji, kalkovane frazeme jezik primalac lakše prihvata, te one postaju deo našeg mentalnog leksikona i mi više ne osećamo tu stranu komponentu, činjenicu da nisu nastale kao rezultat unutrašnjeg razvoja.

Ako se u jezik uvode kalkiranjem, nakon prenošenja značenja i strukture preko modela frazeologizacije, ciljni jezik usvaja pozajmljenu frazeološku jedinicu uz pomoć sopstvenih leksičkih elemenata i gramatičkih pravila, oslobađajući se ujedno izvorne forme. Izvorni oblici stoga imaju tendenciju da se javljaju samo u književnim tekstovima, i mogu se smatrati perifernim pojavama, jer ne postaju centralni elementi frazeološkog sistema jezika primaoca.

O tome svedoči i podatak da se u mađarskom frazeološkom rečniku Tamaša Forgača (Forgács 2012), od bezmalo 7500 fraza, samo 56 pozajmljenih ustaljenih izraza navodi u izvornom obliku, pri čemu su u pitanju mahom dvokomponentni ustaljeni spojevi, dok obimniji izrazi sintagmatskog i rečeničnog

tipa, kao ni poslovice, nisu obuhvaćeni. Slična je situacija i sa srpskim frazeološkim rečnicima, u kojima ih ima još manje.

U jednojezičkim frazeološkim rečnicima ima nemali broj fraza za koje se već na prvi pogled može zaključiti da vode poreklo iz stranih jezika. Naime, one sadrže strane leksičke elemente, najčešće vlastite imenice (uglavnom toponime ili lična imena), ili izraze i spojeve reči koji su se infiltrirali u mađarski, odnosno srpski kontekst. Literatura ih naziva i hibridnim strukturama.

Ponajviše ih je, međutim, nastalih doslovnim prevodom sadržaja, pa ukoliko ne poznajemo etimologiju fraza, nismo ni svesni da su rezultat frazeološkog pozajmljivanja, te ih doživljavamo kao domaće. Iznenadimo se tek onda kada iste strukture prepoznamo i u drugim jezicima. Takve fraze nastaju preciznim leksičkim i sintaksičkim prevodom, uz neophodne morfosintaksičke modifikacije koje nameće ciljni jezik:

aranykeze van

kibeszélné a tehénből a borjút

kicsi a bors, de erős

meg van kötve a keze

süket, mint az ágyú

imati zlatne ruke

iz jalove krave bi tele izmamio

sitan je biber, ali je jak

imati zavezane ruke

gluv kao top

Slabo idiomatizovani spojevi reči

Slabo idiomatizovani spojevi reči pripadaju frazeološkoj periferiji te su slični kolokacijama, a među njih spadaju stereotipi imenovanja i stručni termini kakvi su: *sustainable development – fenntartható fejlődés – održivi razvoj; goodneighbourly relations – jószomszédi kapcsolatok – dobrosusedski odnosi*. Uglavnom su to ustaljene strukture sa engleskog govornog područja, a zbog aglutinativne prirode mađarskog jezika često dolazi do procesa srastanja, te se pojavljuju u obliku složenica, zbog čega ih mnogi i ne smatraju frazeološkim jedinicama, dok ih drugi svrstavaju u takozvane monofrazeme: *Iron Curtain – vasfüggöny – gvozdena zavesa; Cold War – hidegháború – hladni rat* i sl.

Fraze biblijskog porekla

Većina frazeoloških pozajmljenica proširila se preko književnih prevoda. Tu na prvom mestu treba pomenuti Sveto pismo. Međutim, ponajviše biblijskih izreka se zapravo ne pojavljuje izvorno u Bibliji. Autori Svetog pisma su, naime, u svoje tekstove unosili već postojeće izreke i poslovice, poznate u narodnom

usmenom predanju, te su posredstvom Biblije, odnosno njenim prevođenjem na nacionalne jezike, postale deo univerzalne evropske kulture. Tako Forgač, pozivajući se na američkog paremiologa Tejlora, tvrdi da se poslovice *Aki másnak vermet ás maga esik bele – Ko drugome jamu kopa sam u nju upada*, javlja već kod Ovidija, Hesioda i da se može pronaći i u Ezopovim basnama, što sugeriše da je u ovom ustaljenom obliku bila široko rasprostranjena u vreme nastajanja Biblije. Štaviše, kako se ispostavilo, ona nije samo deo hrišćanske govorne tradicije, već se koristi i u turskom i u arapskom jeziku (Forgács 2021: 181).

Prevod Svetog pisma na nacionalne jezike stoga je bio važan momenat u širenju internacionalizama biblijskog porekla. Oblik u kome su se idiomi odomaćili u raznim jezicima umnogome je zavisio od kvaliteta prevoda s jedne strane, od toga koliko se prevodilac držao izvornog teksta, odnosno, s druge strane, od potencijala jezika primaoca. Utvrđeno je da broj frazema biblijskog porekla iznosi negde oko 800 izraza. Ovde kao ilustraciju navodim samo nekoliko primera iz mađarskog i srpskog jezika:

<i>más szemében a szálkát is észreveszi, a magában a gerendát sem) távozz tőlem, sátán ne ítélj, hogy ne íteltessél! homokra épít kő kövön nem marad</i>	<i>vidi trn/slamku u tuđem oku, a ne vidi gredu u svome dalje od mene, Sotono! ne sudi da ti ne bude suđeno graditi nešto na (živom) pesku neće ostati kamen na kamenu</i>
--	--

Postoje i fraze koje ne potiču neposredno iz Biblije, ne nalaze se u samom tekstu, već se posredno odnose na osobe, događaje i priče iz Svetog pisma:

<i>Ádámnál és Évánál kezd hitetlen Tamás Ponciustól Pilátusig küld az özönvíz előtt(i)/után/óta</i>	<i>početi od Adama i Eve neverni Toma slati/poslati/ići od Pontija do Pilata još od pre potopa</i>
---	--

Fraze antičkog porekla

Antička književnost, koja se zasnivala na grčkoj i rimskoj govornoj tradiciji, može se smatrati još jednim veoma plodnim izvornim domenom frazeoloških pozajmljenica. U ovim strukturama jedna od komponenti često je vlastita imenica koja upućuje na junake iz antičke mitologije, kao i na karakterističan fenomen ili događaj koji se može povezati sa njima:

Ariadné fonala
Pénélopé vászna
Damoklész kardja
vminek a Prokrasztész-ágya
Buridán szamara

Arijadnina nit
Penelopino platno
Damoklov mač
Prokrustova postelja
Buridanov magarac

Neke od drevnih mudrosti zasnovanih na usmenoj tradiciji u evropsku kulturu dospele su posredstvom grčkih ili rimskih pesnika, odnosno antičkih filozofa. Postoje među njima i krilatice za koje osobe opšteg obrazovanja znaju od koga tačno potiču, ali ipak poreklo većine se može saznati jedino iz etimoloških rečnika. Činjenica je da malo ko zna pravo poreklo izraza koje svakodnevno koristimo: da, recimo, *povezati prijatno/lepo sa korisnim – összeköti a kellemest a hasznossal* potiče od Horacijevih poslanica, ili da se izraz *komšijina bašta/trava/livada uvek zelenija – a szomszéd kertje/fűje/rétje mindig zöldebb* prvi put pojavljuje kod Ovidija, i da upravo on prvi put u pisanoj formi koristi frazu koju je kasnije propagirao Makijaveli da *cilj opravdava sredstvo – a cél szentesíti az eszközt*.

Ezopove basne

Frazeološke jedinice koje potiču iz Ezopovih basni sa moralnom porukom i poukom takođe su zasnovane na usmenoj tradiciji, pri čemu ilustruju univerzalnu istinu:

idegen tollakkal ékeskedik¹
oroszlánrészt vállal vmiben
kígyót melenget a keblében
másnak kaparja ki a gesztenyét a
tűzből
vajúdnak a hegyek, és nevetséges
egér születik²
ember embernek farkasa³

kititi se tuđim perjem
preuzeti lavovski/lavlji deo nekog posla
nositi/odgajati guju/zmiju u nedrima
drugome/za drugoga vaditi kestenje iz
vatre
tresla se gora, rodio se miš
čovek je čoveku vuk

¹ 'Pripisivati sebi tuđe zasluge, misli, ideje'.

² Horacijeve epistole, Ezop: *O rađanju gore*, javlja se i kod Lafontena. Kod Ezopa u izreci *Parturient montes, nascetur ridiculus mus* – po nekim pretpostavkama – leksema *mus* je skraćena za *mus montist*, odnosno 'gorski miš', u značenju 'mrmot'.

³ Iz Plautove komedije *Magarci* „Homo homini lupus” 495. stih.

One su u nacionalne frazeološke zbirke takođe dospеле putem prevoda, a otkriveno je da su prevodioci ponekad koristili različite verzije priča. Tako se, na primer, u Ezopovoj basni koja je motivisala frazu *levágja az aranytojást tojó tyúkor*⁴ – *zaklati kokošku koja nosi zlatna jaja* nije nalazila kokoška već ‘guska’, pa su paremiolozi zaključili da je izraz nastao kao lančani prevod Lafontenove ili Krilovljeve adaptacije basne. Ustanovljeno je da se ‘guska’ nalazi samo u islandskoj, švedskoj i engleskoj verziji.

Fraze iz narodne književnosti

Postoje mnoge frazeološke jedinice zasnovane na motivima iz narodnih priča, odnosno književnim obradama bajki:

*homokba dugja a fejét*⁵

szegény, mint a templom egere

*krokodilkönnyeket hullat*⁶

úgy élnék, mint a kutya és a

macska

gurati/turati/zabiti/staviti/zakopati glavu u pesak

go/siromah kao crkveni miš

liti/roniti krokodilske suze

živeti/slagati se kao pas i mačka

Kao metafora za preterivanje, za pridavanje preterane važnosti nebitnim stvarima, u mnogim jezicima je prisutan izraz *bolhából elefántot csinál* – praviti od buve slona/od komarca magarca, u kojoj bitnu stvar simboliše velika životinja poput slona, odnosno u srpskom i magarca, a beznačajna stvar je predstavljena kao sićušno stvorenje: buva, muva ili komarac.

Fraze iz poznatih književnih dela

Fraze koje potiču iz književnih tekstova i koje se putem prevoda globalno šire pokazuju rastući trend. I dok kod izraza nastalih na osnovu antičkih i srednjovekovnih književnih tekstova nismo uvek svesni da zapravo potiču iz konkretnog dela, ili da se javljaju kod više autora, kod novijih frazema autorstvo je opštepoznato:

⁴ ‘Zbog trenutne dobiti pustiti da propadne posao koji obaćava velike mogućnosti’.

⁵ Zasnovano na pogrešnom posmatranju ponašanja nojeva, koji, kada su u opasnosti, naoko zabijaju glavu u pesak.

⁶ Javlja se već kod Plinija. On je tvrdio da se krokodil oglašava plačnim tonom da bi privukao svoje žrtve.

*a király meztelen*⁷
*szélmalomharcot folytat*⁸
*egy mindenkiért, mindenki egyért*⁹
minden állat egyenlő, de egyes állatok
*egyenlőbbek a többinél*¹⁰
*a Nagy Testvér figyel téged*¹¹
Te is, fiam Brutus?
minden jó, ha a vége jó

car je go
voditi borbu sa vetrenjačama
svi za jednog, jedan za sve
sve su životinje jednake, samo su neke
životinje jednakije od drugih
veliki brat te posmatra
Zar i ti, sine Brute?
sve je dobro što se dobro svrši

Jedan deo takvih izraza vodi poreklo od naslova knjiga:

*Godot-ra várva*¹²
*búcsú a fegyverektől*¹³
*az eltűnt idők nyomában*¹⁴
*elfújta a szél*¹⁵

čekajući Godoa
zbogom oružje
u potrazi za izgubljenim vremenom
prohujalo sa viorom

Istorijske krilatice

Reči istoričara, državnika, govornika i drugih velikana takođe su frazeologizovane kroz istoriju, već od antičkih vremena. Njihovo poreklo i događaji za koje su vezani dobro su nam poznati. Tako je ime Julija Cezara povezano sa nekoliko izreka koje se i dan-danas koriste širom sveta. Dve su nastale prilikom prelaska reke Rubikon 49. godine pre naše ere:

⁷ Andersen: *Carevo novo odelo* 'i pored najvećeg poltronstva istina izlazi na videlo'.

⁸ Servantes *Don Kihot* 'voditi uzaludnu, besciljnu borbu'.

⁹ Aleksandar Dima *Tri musketara*. Simbol sloge, solidarnosti.

¹⁰ Orvel *Životinjska farma*, kao ironičan izraz za nejednakost među ljudima.

¹¹ Orvel *1984*, kao slika totalitarnih političkih uređenja: 'diktator sve vidi, bezlična vlast svakog drži na oku i u najintimnijim trenucima'.

¹² Apsurdna drama Semjuela Beketa u značenju 'uzaludno čekanje'.

¹³ Hemingvej *A Farewell to Arms*, za izražavanje nade za mir, ograničavanje naoružavanja i razoružavanje.

¹⁴ Prust *A la recherche du temps perdu*, simbol sanjarenja o prošlosti, melanholičnog prisećanja.

¹⁵ Naslov romana *Gone with the Wind* Margaret Mičel, 'nešto je nestalo bez traga, ne ostade ni uspomena na nešto'.

*a kocka el van vetve
átlép a Rubiconon*

*kocka je bačena
preći Rubikon.*

Ipak, njegova najpoznatija krilatica *Veni, vidi, vici* nastala je 47. godine pre naše ere:

jöttem, látтам, győztem

dođoh, videh, pobedih

Za Luja XIV vezuje se fraza *az állam én vagyok – država to sam ja*, koja simbolizuje apsolutnu vlast monarha. Dva etimološka izvora povezuju izraz sa različitim događajima. Po jednom je kralj to izjavio 13. aprila 1655. godine, pred parlamentom, pre no što je postao punoletan, a prema drugom čuvenu krilaticu izrekao je jednom prilikom prekinuvši sudiju pošto je pomenuo kralja i državu.

Međutim, malo ko zna da tako često ponavljan izraz *operacija uspela, pacijent umro – a mütét sikerült, a beteg meghalt*, kojom se danas izražava neuspeh, u značenju ‘nešto je u suštini dobro rešeno, ali prvobitan cilj nije postignut’, zapravo predstavlja lakonsku izjavu lekara američkog predsednika Vilijama Makinlija datu posle ubistva predsednika.

Pomenimo još iz novije istorije frazeologizovanu rečenicu iz govora Vinstona Čerčila održanog na sednici britanskog Donjeg doma 13. maja 1940. koja je postala upamćena, te se i danas koristi za izražavanje da se očekuju samo poteškoće tokom izvršavanja nekog zadatka: *nem ígérhetek semmi mást, mint vért, gyötrelmet, könnyeket és verejtéket – mogu vam obećati samo krv, trud, suze i znoj; ne mogu vam ponuditi ništa drugo sem krvi, truda, suza i znoja*. U srpskom jeziku je prisutna u dve verzije, kao primena prevodilačkog postupka konverzivne antonimije.

Arealne pozajmljenice

Jezičko-kulturološki uticaj susednih naroda ali i multietničkih zajednica, pored leksičkih, vrlo često rezultira frazeološkim pozajmljenicama, pa se i time može objasniti postojanje kongruentnih idioma. Međutim, arealno pozajmljivanje se istovremeno odražava u više jezika. U savremenoj istoriji, takva je bila dominantna uloga nemačkog na brojne jezike u podunavskom jezičkom savezu, pa su izreke i poslovice iste strukture iz nemačkog ušle između ostalih u mađarski i hrvatski, a preko njih posredno i u srpski:

*nagy kő esett le a szívéből
az nevet igazán, aki utoljára nevet
kerülgeti, mint macska a forró kását
a szőnyeg alá seper/söpör vmít(/vkit)
a fülén ül*

*pao je kome kamen sa srca
ko se zadnji smeje, najslađe se smeje
obilaziti kao mačka oko vruće kaše
gurati nešto pod tepih
sedeti na ušima*

Bardoši ima zanimljivo objašnjenje za etimologiju fraze *nem jó nagy úrral egy tálból cseresznyézni* – *nije dobro zajedno/s kim trešnje jesti/zobati*. Prema njegovim rečima, ona potiče iz vremena kada su trešnje važile za retko voće, pa ih je jelo samo plemstvo. Oholi gospodari, rugajući se svojim podanicima, nudili su ih trešnjama, ali su ih pri tome gađali košticama koje su ispaljivali prstima (Bárdosi 2019). To je i sam Vuk Karadžić pretpostavljao jer je u svojoj zbirci ovu poslovicu komentarisao na sledeći način „не знам за што, ако није за то што ће као играјући се кошчицама сиромача у очи тући” (Вук 1847: 214). Mađarski etimolozi su ustanovili da se radi o pozajmljenici iz nemačkog jezika, a u srpski je mogla ući ili neposredno ili posredstvom mađarskog.

Pomenimo i to da su u multietničkoj Vojvodini intenzivni jezički i kulturološki kontakti doveli do kontaminacije i razvoja hibridnih fraza poput: *fele voda, fele víz, pazi na vigyázz, meni mindegy*.

NEZAVISNO, UPOREDNO NASTALE FRAZE

Kod ustaljenih izraza sa identičnim leksičkim sklopom u različitim jezicima često je teško odrediti da li se radi o direktnom ili posrednom pozajmljivanju, odnosno da li je razvoj paralelnih oblika motivisan sličnostima u kulturi, načinom života jezičkih zajednica. Tokom rada na dvojezičnom mađarsko-srpskom frazeološkom rečniku pokazalo se da u ovim jezicima postoji mnogo više fraza iste strukture nego što se to dalo pretpostaviti. Jedan od razloga leži upravo u činjenici da su one proizvodi zajedničkog evropskog kulturnog okruženja i da se zasnivaju na istim zapažanjima i stavovima. Kultura, pogled na svet i način razmišljanja, kao i sistem vrednosti Evropljana toliko su slični da se mogu izvesti iste pouke na osnovu sličnih iskustava. To je razlog što su govornici različitih jezika u stanju da povezuju pojmove na isti način – poređenjem ili zamenom – stvarajući tako izraze sa istim značenjem od ekvivalentnih leksičkih elemenata, nezavisno jedni od drugih. Fraze nastale na ovaj način možemo da razvrstamo u nekoliko karakterističnih grupa.

Na prvom mestu treba pomenuti poređenja. Bitno je kojim specifičnim pojmom se vrši poređenje pojedinih karakteristika. Izrazi, naime, naglašavaju stereotipna svojstva konceptata na kojima se zasniva poređenje, a ovi stereotipni odnosi su takođe često vrlo slični u evropskoj kulturnoj zajednici:

<i>erős, mint a bivaly</i>	<i>jak kao bik</i>
<i>fekete, mint a holló</i>	<i>crn kao gavran/vrana</i>
<i>fekete, mint a korom/szurok/szén</i>	<i>crn kao ugalj/gar</i>
<i>fekete, mint az ördög</i>	<i>crn kao crni đavo</i>
<i>meleg van, mint egy gőzfürdőben</i>	<i>vruće/vrućina/toplo je kao u sauni</i>
<i>piros, mint az alma/paprika/pipacs/vér</i>	<i>crven kao jabuka/paprika/mak/bulka/krv</i>
<i>olyan a feje, mint a biliárdgolyó</i>	<i>ćelav kao biliarska kugla</i>
<i>olyan a hasa, mint egy hordó</i>	<i>imati stomak kao bure</i>
<i>olyan éhes, hogy megenne egy ökröt</i>	<i>i vola bi pojeo, toliko je gladan</i>
<i>olyan, mint a kifacsart citrom</i>	<i>kao iscedeni limun</i>
<i>olyan, mint egy nyitott könyv</i>	<i>biti kao otvorena knjiga</i>
<i>olyan részeg, mint az állat</i>	<i>pijan kao stoka</i>
<i>olyan sötét van, mint a kos szarvában</i>	<i>mrak/mračno kao u rogu</i>
<i>úgy néz ki, mint egy madárjlesztő</i>	<i>izgledati kao strašilo</i>

Tema poređenja u pomenuta dva jezika zaslužuje posebnu analizu po konceptualnim poljima, jer iako postoje sličnosti, primetne su i velike razlike u načinu na koji se određeni pojmovi u izvornom i ciljnom domenu dovode u vezu. Drugu veliku grupu čine somatizmi, odnosno frazeološke jedinice koje sadrže elemente naziva delova tela. Ovaj fenomen potiče iz humanocentričnog pogleda na svet evropskih naroda i zasniva se na modelu razmišljanja svojstvenog zapadnoj kulturi. Ove fraze su usko povezane sa funkcijom delova tela, koji služe kao izvorni domen pri metaforičkom i/ili metonimijskom prenošenju značenja, izražavajući tako ljudske reakcije, ponašanja i emocije. Na taj način paralelno nastaju izrazi identične strukture i značenja poput:

<i>akinek a fejében nincs, legyen a lábában!</i>	<i>ko nema u glavi, ima u nogama</i>
<i>bal lábbal kelt fel</i>	<i>ustati na levu nogu</i>
<i>elcsavarja vkinek a fejét</i>	<i>zavrteti kome glavu/pamet</i>
<i>a fejével játszik</i>	<i>igrati se glavom</i>
<i>hosszú haj, rövid ész</i>	<i>duga kosa, kratka pamet</i>
<i>lábra áll</i>	<i>stati na noge</i>
<i>lakat van a száján</i>	<i>imati katanac na ustima</i>

*odanótt vkinek a szívéhez
rövid az esze
a szívére vesz vmit
tele van a szíve*

*prirasti kome za srce
imati kratku pamet
primati/uzimati nešto k srcu
puno je kome srce*

Etimolozi nam skreću pažnju na činjenicu da, prema percepciji primitivnog čoveka, emocije menjaju temperaturu krvi. Koliko god ovo verovanje delovalo naivno, ono ima i manifestacije u stvarnom životu: tako lice ljute, uzrujane osobe postaje crveno od besa, ili možda od stida, uzbuđenja. Stoga u različitim kulturama postoji niz izreka u kojima se izražavaju termičke karakteristike krvi:

*buzog a vére
felforr vkinek a vére
forr a vére
megfagy/meghűl a vér az ereiben*

*uzburkala se/uzavrela je nekome krv
proključala kome krv od besa
ključa/kipti/vri nekome krv
krv se kome ledi u žilama*

Hladnokrvnost se, međutim, u oba jezika realizuje kao objekat koji se može izgubiti ili sačuvati: *elveszti a hidegvérét – izgubiti hladnokrvnost; megőrzi a hidegvérét – sačuvati hladnokrvnost.*

Sa somatizmima su usko povezane ustaljene strukture koje jezičkim sredstvima opisuju kinetičke pokrete kojima se pripisuje simbolički sadržaj:

*ajkába harap
dörzsöli a kezét
összeszorítja a fogát
vállát vonogatja
a homlokára csap/üt*

*ugristi se za usnu
trljati ruke
stisnuti zube
slegnuti/slegati ramenima
lupiti se po čelu*

Viševekovni suživot, saznanja zasnovana na sličnim životnim iskustvima i zajedničko socijalno i kulturološko okruženje – uticali su i na ukorenjivanje narodnog verovanja i praznoverja, iz kojih su takođe paralelno mogli proizići izrazi, o čemu svedoče fraze identičnog značenja, ali delimično različite strukture.

Tako se, na primer, diskursna formula *ne vidd el az álmunkat – nemoj nam ukrasti san* može izvesti iz starog verovanja da duh sna tokom dana posmatra kako se domaćini ponašaju prema gostima. Ako ih ne ugoste kako treba, te oni odu ne zadržavajući se, san napušta kuću zajedno sa njima i ne vraća se pred spavanje da unese mir i spokoj njenim stanovnicima.

Izraz upozorenja *farkast emlegetnek/emlegettünk, a kert alatt jár/kullog – mi o vuku, a vuk na vrata*, koristi se kada u prostoriju neočekivano uđe osoba o kojoj je pre njenog dolaska rečeno nešto što ona ne bi trebalo da čuje. Srpska verzija se razlikuje u dva bitna aspekta: naime, u srpskom nalazimo eliptičan izraz, nedostaje mu predikat i ta sažetost čini izraz upečatljivijim, ekspresivnijim, a druga razlika se ogleda u tome što je pomenuti vuk na vratima, a ne u dnu bašte, kako stoji u mađarskoj verziji.

Paremija *a fürdővízzel együtt a gyereket is kiönti – izbaciti s prljavom vodom iz korita i dete* pored mađarskog i srpskog prisutna je u još nekoliko evropskih jezika. Martin Luter takođe koristi ovu frazu zasnovanu na zapažanju prema kojem bi, u srednjem veku, nakon što se cela porodica okupala u istoj vodi, dok bi dete došlo na red, voda postala toliko prljava da se ono nije moglo nazreti u koritu. Koristi se u značenju da se ‘svojim prevelikim entuzijazmom, dobronamernošću čini šteta jer sa lošim ukida i nešto što je dobro’.

Zasnovane na posmatranju i svakodnevnom ljudskom iskustvu nastale su paralelno i sledeće fraze u mađarskom i srpskom jeziku:

a tyúkokkal kel/fekszik
tyúkszemére lép
az orránál fogva vezet

ustati/legati sa kokoškama
stati kome na žulj
vući koga za nos

Izraz *bámul mint borjú az új kapura – blenuti/buljiti kao tele u šarena vrata* pak nastao je na osnovu iskustva da krava/tele nakon paše prilikom povratka krda pronalazi put kući prepoznavši kapiju svoga gospodara. Međutim, ako se kapija u međuvremenu zameni ili prefarba, krava zbunjeno stoji ispred izmenjenog izgleda kapije i zuri u nju.

Ekvivalent mađarskom *hadilábon áll vkivel* u srpskom je *biti/stajati/živeti s kim na ratnoj nozi* sa značenjem ‘biti u neprijateljskim odnosima’. Ovaj izraz se, međutim, u mađarskom može usmeriti i na inanimatne referente, na nežive stvari, sa značenjem ‘biti slab u nečemu, ne razumeti se u nešto’. U tom slučaju ćemo kod prevoda biti prinuđeni da u srpskom pronađemo drugu odgovarajuću frazu, kao što je, na primer, *biti za nekoga nešto špansko selo*.

Za ne baš sasvim normalnog čoveka, odnosno za ekscentričnu osobu, u mađarskom koristimo idiom *hiányzik egy kereke*. U srpskom za ovo postoje dva izraza, ali oba samo delimično odgovaraju mađarskoj strukturi: *nisu kome svi točkovi na mestu; fali kome koja daska u glavi*. U prvom je prisutna komponenta

točka, ali se ne radi o nedostatku, već o tome da nisu svi na mestima na kojima bi trebalo da budu, a u drugom je takođe opisan izostanak ali sada ne točka već dasaka u glavi. Ukoliko srpskim izrazima suprotstavimo mađarski, možemo to shvatiti kao svojevrsan primer kontaminacije. Međutim, u oba jezika prisutan je suštinski momenat prema kojem se karakterizacija nespretne i ćudljive osobe može dovesti u vezu sa falichošću, nedostajućim sastavnim delovima, te, kao rezultat toga, njegovim nenormalnim funkcionisanjem.

ISTA LEKSIČKA STRUKTURA – RAZLIČITO ZNAČENJE

Kao što smo to već pomenuli, nazivi delova tela često predstavljaju izvorni domen prilikom metaforičkog prenosa značenja. Budući da se izrazi nastali na ovaj način ne mogu doslovno tumačiti, teško im je nedvosmisleno odrediti semantiku, zbog čega fraze koje imaju istu strukturu i sadrže iste komponente, ponekad mogu imati različita metaforička značenja u jezicima. Površni odnos prilikom uspostavljanja ekvivalencije u navedenim slučajevima može dovesti do ozbiljnih grešaka. Vrlo je lako upasti u zamku lažnih prijatelja ako ne uložimo dovoljno truda da proverimo tačno značenje izraza u jednojezičnim frazeološkim rečnicima.

Tako, primera radi, *körmére ég a dolog vkinek* na mađarskom znači da nešto postaje vrlo hitno (najčešće neki posao koji je ostavljen za poslednji trenutak), da se zapostavljeni posao mora hitno završiti. Ovaj izraz u mađarskom ima jasnu, prozirnu etimologiju: potiče, naime, iz srednjeg veka kada su monasi u manastirima prilikom prepisivanja knjiga sveće pričvršćivali na svoj nokat da bi bolje videli. Ukoliko posao nisu završili na vreme, sveća bi im zaista dogorevala i često im stvarala opekotine. Srpska fraza *dogorevati kome do nokata* leksički je ekvivalent mađarskom primeru, ali nije i semantički, jer znači ‘postajati nesnosno/neizdržljivo, dojaditi, dozlogrditi, ne moći više trpeti/podnositi’.

Ako je *nećije srce na mestu*, to u srpskom izražava zadovoljstvo nečim, dok isti leksički sklop u mađarskom *helyén van a szíve* znači da se osoba ‘ne plaši, da je neustrašiva, da ne gubi prisustvo duha u odsudnim trenucima, da je odvažna’, upravo ono što u srpskom znači izraz *imati petlju*.

Idiom *balkézról kötött házasság* na mađarskom jeziku znači da osobe žive u nevenčanom braku, dok identična struktura u srpskom *brak na levu ruku* izražava brak pripadnika aristokratije, plemstva sa osobom iz nižeg staleža, tj. morganatski brak.

Dok *imati šuplje ruke* u srpskom znači ‘rasipati novac, troškariti se preko mere’, u mađarskom *lyukas a keze/lyukas vkinek a marka* označava da neko ima nespretno ruke, da ispušta stvari, ili da ne ume da uhvati bačenu loptu.

RAZLIKE U LEKSIČKOM SKLOPU FRAZA SA ISTIM ZNAČENJEM

Ono što na osnovu dosadašnjeg izlaganja možemo zaključiti jeste da su frazeološke jedinice ustaljene veze reči koje pokazuju malu mogućnost zamenljivosti komponenata, pa stoga pokazuju relativno visok stepen postojanosti i minimalnu mogućnost modifikacije i transformacije (Prčić 2008: 167). Ipak, prilikom njihovog preuzimanja iz drugih jezika, ponekad postoji tendencija za formiranje varijanata da bi se prilagodili ciljnom jeziku. Ta adaptacija dovodi do toga da se izrazi sa identičnim značenjem i pretežno istim komponentama ipak donekle razlikuju u mađarskom i srpskom jeziku. Pomislimo samo na ekvivalente engleskog izraza *to give the green light to somebody*. Dok se srpski jezik doslovno drži engleske verzije, u mađarskom se umesto svetla nalazi imenica *put: zöld utat ad vkinek*. Važno je, međutim, da se razlike manifestuju samo u variranju sinsemantičkih elemenata.

Pogledajmo sada u čemu se te razlike najviše ogledaju u relaciji mađarskog i srpskog jezika¹⁶. Najčešće razlike se očituju:

- u prisustvu fakultativnih dopuna:

együtt üvölt a farkasokkal
jégre visz vkit
vkinek a nyakára hág
sót hint vkinek a sebére

zavijati sa vukovima
*navući koga na **tanak** led*
*stati kome **nogom** za vrat*
*stavljati/sipati nekome so na **živu** ranu*

- u zameni koponenata sinsemantičkim elementima:

*nem őriztünk együtt **disznót!***¹⁷
*az orránál fogva **vezet!***¹⁸
***lóvá** tesz valakit*¹⁹

*nismo zajedno **ovce** čuvali*
***vući** koga za nos*
***namagarčiti** koga*

¹⁶ U primerima su obeleženi leksički elementi koji u drugom jeziku nisu eksplicitno izraženi.

¹⁷ ‘Nismo zajedno svinje čuvali’.

¹⁸ ‘Voditi koga za nos’.

¹⁹ ‘Načiniti od koga konja’.

*lassú víz partot mos*²⁰
*eladna vmit egy tál **lencséért***²¹

tíha voda breg roni
*dati nešto za **bob i grašak***

- u pojavi eliptične strukture u jednom od jezika:

*egyszer él az **ember***²²
*szegyet szegget*²³

jednom se živi
*klin se klinom **izbija***

Ponekad je subjekat u mađarskom obavezan čak i kada je neodređen, jer time verbalni spoj dobija status fraze, dok srpski jezik preferira bezličan način izražavanja. Drugi primer ilustruje obrnut slučaj, kada u mađarskom nalazimo eliptičnu strukturu sa izostavljenom radnjom, a u srpskom je glagol prisutan.

- pojedini izrazi u srpskom upotrebljavaju se kao bezglagolske frazne lekseme:

*árgus szemekkel **figyel***²⁴
*libasorban **mennek***²⁵
*homlokon **csókol** a múzsa vkit*²⁶

Argusove oči
guščiji poredak/sled
muzin poljubac

- u transformacijama glagolskog načina, najčešće u korišćenju imperativa umesto indikativa:

*ajándék lónak ne nézd a fogát*²⁷
nyomtató lónak nem kötik be
*száját*²⁸

poklonjenom/darovanom konju se u zube ne
gleda
ne zavezuj usta volu koji vrše žito

- u upotrebi medijalnog glagola umesto kauzativa:

*nem ejtettek a feje lágyára vkit*²⁹

nije pao na teme

²⁰ ‘Spora voda obalu ispira’.

²¹ ‘Prodao bi koga/šta za činiju sočiva’.

²² ‘Jednom čovek živi’.

²³ ‘Klin klinom’.

²⁴ ‘Pratiti Argusovim očima’.

²⁵ ‘Ići guščijim redom’.

²⁶ ‘Muza nekoga ljubi u čelo’.

²⁷ ‘Poklonjenom konju ne gledaj u zube’.

²⁸ ‘Konju koji vrše žito, ne zavezuju se usta’.

²⁹ ‘Nije ispušten (da padne) na glavu’.

- u transformaciji tvrdnje sa negativnim značenjem u pozitivni iskaz, kao oblik antonimnog prevoda:

az anyja hasában sem volt jobb *dobro mu je kao u materinu trbuhu*
*dolga*³⁰

- u transformaciji imeničkog predikata u glagolski i obrnuto:

*bátraké a szerencse*³¹ *sreća prati hrabre*
*valami bűzlik Dániában*³² *nešto je trulo u državi Danskoj*
*a papír türelmes*³³ *papir sve trpi*
*sok bába közt elvész a gyerek*³⁴ *gde je mnogo babica, kilava su deca*

- u ekspliciranju gramatičkog roda:

a történelem az élet *istorija je učiteljica života*
*tanítómestere*³⁵

U ovom primeru se manifestuje način na koji se gramatička kategorija koja u mađarskom jeziku na postoji realizuje u površinskoj strukturi prilikom prevoda. Naime, u srpskom imamo doslovni prevod latinske izreke *Historia magistra vitae est*, u kojoj je *historia* ženskog roda te sa njom kongruira imenica *magistra*, stoga se u srpskom kao ekvivalent koristi imenica *učiteljica*. U mađarskom se pak javlja imenica *tanítómester* u prevodu ‘majstor koji podučava’, što ujedno ukazuje na to da se radi o nomeni profesionalis muškog roda. To rešenje je bilo moguće jer imenica *történelem* ne poseduje gramatički rod.

Ovo su samo glavna odstupanja u strukturi kod frazema koji imaju identično značenje, ali se delimično razlikuju u pojedinim komponentama. U detaljniju analizu se ovom prilikom nećemo upuštati zbog ograničenosti obima rada.

Na kraju da pomenemo i da potreba za stilskim prilagođavanjem kao i pronalaženjem adekvatnih rešenja kako bi se sačuvala rima prilikom adaptacije

³⁰ ‘Nije mu bilo bolje ni u majčinom stomaku’.

³¹ ‘Sreća je od hrabrih (pripada hrabrima)’.

³² ‘Nešto smrdi u Danskoj’.

³³ ‘Papir je strpljiv’.

³⁴ ‘Među puno babica izgubi se dete’.

³⁵ ‘Istorija je učitelj-majstor života’.

fraza, takođe utiče na odabir sinsemantičkih elemenata, i samim tim na razlike u leksičkom sklopu frazeoloških jedinica u jezicima. Ponekad to dovodi do stvaranja izraza sa potpuno različitim komponentama, kao na primer u slučaju *aki mer, az nyer*³⁶ – *ko pre njemu dve*. Ali to će biti tema jednog drugog izlaganja.

ZAKLJUČAK

U ovom radu sam pokušala ukratko da odgovorim na pitanja odakle potiče velika podudarnost u frazeološkom korpusu mađarskog i srpskog jezika i do kojih je nužnih transformacija dolazilo prilikom adaptacije fraza u pomenutim jezicima. S obzirom na ograničenost dužine rada, sva pomenuta pitanja nisu mogla biti detaljno analizirana i podrobno ilustrovana mnogobrojnim primerima.

I na kraju, moram da skrenem pažnju na još jednu pojavu. Naime, već usvojene frazeološke pozajmljenice često služe za sekundarnu frazeologizaciju u ciljnom jeziku. Retko se, međutim, dešava da se kod istih izraza može uočiti pomenuta pojava i u mađarskom i srpskom jeziku. Kao primer za to ovde navodim diskursnu frazu u engleskom jeziku: *Thank you*. Ova fraza zahvalnosti se u mađarskom frazeologizovala kao šaljiva izreka: *Tenkjú veri a macskát*,³⁷ dok u srpskom ona glasi *Tenk juri veliku mačku*. I to dokazuje koliko su načini i putevi frazeologizacije slični.

IZVOR GRAĐE

- Bárdosi, V. (2012). *Magyar szólások, közmondások értelmező szótára fogalomköri szómutatóval*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Biblija. *Stari i novi zavjet*. (1987). (Prevod: Stari zavjet na temelju rukopisa dr Sović, A., Grubišić, S., Grass, F., Novi zavjet dr Rupčić, Lj.). Zagreb: Krišćanska sadašnjost.
- Forgács, T. (2003). *Magyar szólások és közmondások szótára. Mai nyelvünk állandósult szókapcsolatai példákkal szemléltetve*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Matešić, J. (1982). *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Zagreb: IRO Školska knjiga.
- Szent Biblia azaz Istennek Ó és Új Testamentumában foglaltatott egész Szent Írás*. (1990). (Magyar nyelvre fordította Károli, G.). Budapest: Egyetemi Nyomda.

³⁶ ‘Ko sme, taj dobija’.

³⁷ ‘Tenkju tuče mačku’.

- T. Litovkina, A. & Farkas, E. (2022). *A bábéli zűrzavartól a salamoni bölcsességig. Bibliai szólások, szólásmondások és állandósult szókapcsolatok szótára*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Караџић, С. В. (1849). *Српске народне пословице и друге различне као оне у обичај узете ријечи*. Беч: Штампарија Јерменског манастира.
- Караџић, С. В. (1847). *Нови завјет Господа нашега Исуса Христа*. Беч: Штампарија Јерменског манастира.
- Оташевић, Ђ. (2012). *Фразеолошки речник српског језика*. Нови Сад: Прометеј

LITERATURA

- Bárdosi, V. (2019). *Szólások, közmondások eredete. Frazológiai etimológiai szótár*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Forgács, T. (2021). *Történeti frazeológia. A történeti szólás- és közmondáskutatás kézikönyve*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Prčić, T. (2008). *Semantika i pragmatika reči*. Novi Sad: Zmaj

PRIVATNO I JAVNO U SAVREMENOJ ŽENSKOJ PROZI**

To explore the ways wars, personal losses and unrests of other kinds shape up political and personal histories has always been among the most challenging tasks to be undertaken in a literary work. The subject that naturally turned into an obsession of the contemporary Serbian fiction is the process of coming to terms with the dire consequences of private and collective traumas. However, the approaches to this set of themes, seemingly drawing on commonality of experience, can differ to a great extent, as shall be studied in the fiction by Ana Vučković, Sarah Waters, Ottessa Moshfegh, Mirjana Novaković and the ways their work relates to the fiction by the Irish author Sally Rooney. The women writers who found their literary inspiration in the first-hand experience of living in the millennial world use various techniques to depict political conflicts and existential uncertainty that marked their lives beyond 2000. Being provocative and compelling, original and controversial, the fiction by these writers develops plots and ideas which defy an easy classification and deserve a further elaboration. In their books, personal memory is first evoked and then contested, disrupted and reinterpreted. Manipulating facts and fantasy has become the strongest card lavishly used by contemporary Serbian fiction, which aims to obtain a penetrating insight into turbulent histories and disturbing destinies, hoping to turn them into inspiring and mysterious reinventions of reality.

Key words: narrative, contemporary women's fiction, intimate, public.

1. ŽENSKO ISKUSTVO I ŽENSKO AUTORSTVO

Već više decenija unazad, oblast ginokritike artikuliše okvir za analizu ženskog stvaralačkog identiteta kroz istoriju književne reči. Određuje je presudno neprekidna borba da se prevaziđu norme lažne univerzalnosti koje su zasnovane na patrijarhalnom privsivanju moći (Showalter 1977: 8); razumevanje i razobličavanje patrijarhata omogućuje formiranje ženske književne tradicije i ženske književne

* vladislava.gordic.petkovic@ff.uns.ac.rs

** Rad je nastao kao rezultat istraživanja u okviru projekta *Jezici i kulture u vremenu i prostoru* (Projekat br. 178002) koji se realizuje uz finansijsku podršku Ministarstva za prosvetu, nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

istorije, dugo vremena nakon što je proces mistifikacije i marginalizacije ženskog položaja i ženskih uloga uopšte započeo.

Žensko iskustvo dugo je bilo potiskivano ignorisanjem njegove kanonske relevantnosti i negiranjem njegove društvene, istorijske i kulturološke utemeljenosti. Shodno tome, žensko autorstvo moralo je biti – makar jednim delom – uronjeno u samokolonizaciju i preteranu samokritičnost, a drugim delom posvećeno pregovaranju o repozicioniranju vrednosnih prioriteta unutar samog korpusa ženskog stvaralaštva; žensko autorstvo temelji se na jedinstvenom protivrečju želje da se na neki način prigrli tradicija u kojoj mesta ženskom senzibilitetu gotovo da nema (izuzev kad se o njemu osvedočujemo preko stereotipnih predstava o ženskosti), ali i da se, istovremeno, svaka pripadnost kanonu problematizuje kroz insistiranje na razlici u ženskom identitetu. Žensko stvaralaštvo žanrovskom eksperimentu i parodiji konvencija pristupa iz osvešćene pozicije male ili nedovoljne vidljivosti, prećutkivanja i marginalnosti, iz pozicije koja samo na prvi pogled olakšava kritikovanje i omogućava subverziju. Cilj subverzije jeste da se stvori protivteža ili alternativa kanonizovanim temama i postupcima; kritikovanje kanonskih postulata najčešće polazi od postavke da su ženski tematski imperativi nedovoljno relevantni. Naime, na nivou zapleta i u kontekstu poruke koju književno delo oblikuje, svaka junakinja ipak ostaje deo sveta u kom obitava: bilo svojom voljom (što je neuporedivo ređe), bilo sticajem okolnosti. Otudjenje ženi pretilo sa svake strane, pa ni uklopljenost u porodičnu i širu društvenu zajednicu nije garancija spokoja niti zaštićenosti; čak i ako je integracija srećna i potpuna, takav osećaj sigurnosti unapred otežava ili onemogućuje sve duhovne i intelektualne pustolovine. Brojni su primeri književnih ostvarenja – *Orkanski visovi*, *Kuća veselja* i *Gospođa Dalovej* bila bi samo neka od njih, barem u anglofonij književnosti – u kojima junakinja oseća potrebu da dekonstruiše idilu socijalnih integracija, za koju joj se čini da nije dostatna kad je u pitanju njen duhovni i psihološki razvoj.

Dakle, književna obrada ženskog iskustva može ponekad da se utemelji na konfliktnom i ambivalentnom odnosu prema umetničkoj tradiciji i stvaralačkoj praksi, s obzirom na to da posredovanje ženskog iskustva iziskuje revalorizaciju normi i postupaka saznavanja i tumačenja vezanih za nastanak književnog dela, o čemu svedoči i napor Virdžinije Vulf da u eseju *Sopstvena soba* predstavi imaginarnu biografiju Šekspirove sestre. Ta je biografija nastala kao fikcija upravo stoga što je rađanje umetnice iz duha Šekspirove ere bilo onemogućeno društvenim okolnostima i nedostatkom uslova za žensko samoizražavanje.

2. TRAUME I NJIHOVE LITERARNE REFLEKSIJE

Nimalo sentimentalna autorefleksija i posvećenost procesu razlaganja ličnih i kolektivnih trauma okvir su pripovedanja u prozi spisateljica iz Srbije i zemalja bivše Jugoslavije, jer se spektar njihovih iskustava kreće na širokoj skali od ličnog i pojedinačnog životnog preokreta, do kolektivnog seizmičkog pomeranja tla u vidu ratova, migracija i suočavanja sa posledicama tranzicije.

Pored zavičajnih i poetičkih bliskosti koje autorke uspostavljaju, obrađujući srodne teme i podudarne egzistencijalne nedoumice, one su bliske i po dosledno autobiografskim ili delimično proživljenim refleksijama neugodne i turobne svakodnevice. Intimno iskustvo njihovih protagonista svedoči o tome kako oni koji su prihvatili socijalnu, klasnu ili pak psihološku marginalnost sebi mogu da upropaste život: iz te marginalnosti proističe sabotiranje svih napora da se dosegnu mir i sklad. Postmoderna kritička čitanja preispituju istoriju stoga što ona poseduje fluidnu i nefiksiranu prirodu kakvu ima i književni narativ: neumitno se menja i prilagođava interesima i sklonostima svedoka i pripovedača.

Nasuprot autorkama iz Srbije i regiona, čiji su lična sreća i lično blagostanje uslovljeni i delovanjem patrijarhalnih obrazaca i turbulentnim istorijskim matricama, irska književnica Sali Runi traganje za osećajem smirenja i balansa predstavlja kao individualizovano saznavanje i razumevanje mira i sklada. Sva previranja u njenoj prozi su internalizovana: koliko god da su junaci i junakinje okrenuti sebi i svom najbližem okruženju u kom tragaju za iskrenošću, otvorenšću i toplinom koje oni sami nisu uvek spremni da pruže drugima, oni makar posredno reaguju na teme društvenih aktuelnosti, klasnih razlika, ekonomske nestabilnosti, na fenomen stvaranja u savremenom trenutku, na fizionomiju brzo stečene književne slave, čak i na daleku istoriju bronzanog doba čiji se kolaps povezuje sa vremenom sadašnjim („naše bogate i složene međunarodne mreže proizvodnje i distribucije već su videle svoj kraj ranije“, piše Ajlin iz romana *Bajni svete, gde si ti* svojoj sabesednici Alis u jednom od opširnih imejlova koje dve mlade žene razmenjuju). Iako su globalna i kolektivna iskušenja jedva vidljiva u pozadini, njihov uticaj može da se nasluti ili projektuje kroz nekog od protagonista i društvene odnose koje uspostavlja. Umesto da se usredsređuje na teme globalne nestabilnosti, Sali Runi u prvi plan ipak stavlja nestabilnost komunikacije i interakcije, kao i pitanja nesvodivosti emotivnih odnosa na uspostavljanje duhovne bliskosti u svetu koji je odavno instrumentalizovao i merkantilizovao otuđenost.

Kad suočimo prozna dela Ane Vučković i Otese Mošfeg kao ostvarenja koja tematizuju iskušenja privatnog i javnog života u XXI veku tako što suočavaju prošlost i sadašnjost, poimanje bliskosti i povezanosti kod ranijih generacija i razmišljanje o neodrživosti njihovih komunikacijskih obrazaca u ovom vremenu sada, uočićemo da ih zbližavaju i pokušaji da se narativizuju različite potrebe za artikulacijom ličnog i kolektivnog. Oblikovanje slike realnosti u velikoj meri zavisi od spektra emocija o kojima se u tekstu pokušava progovoriti: raspon emotivnih iskustava kreće se od osveščavanja lične nemoći pred tokovima istorije pa do sagledavanja intimnih trauma i analize samog procesa introspekcije koji vodi saznavanju i isceljenju. Po intonaciji ispovedan i lirski a daleko od prepuštanja patetičnosti, roman Ane Vučković *Yugoslav* preispituje teško iskustvo porodičnog i kolektivnog gubitka; Otesa Mošfeg u središte pažnje postavlja liminalnost tela i varljivost percepcije, fokusirajući se prevashodno na ispitivanje shvatanja intimnosti u savremenom svetu. Moć da se procesuiru prošlost otkriva koliko su rodni identiteti ranjivi u kontekstu svakog pokušaja lekovitog suočavanja sa traumom.

Roman Ane Vučković može se objasniti kao pokušaj da intimistička poetska proza nešto kaže ne samo o oplakivanju mrtvih, nego i o procesima pamćenja koji nas čine živima u svesti onih kojih više nema. Sama pretpostavka da oni koji više nisu među živima i dalje imaju moć pamćenja odraz je kontinuiranog napora naratorke da nas uveri (makar to bilo na ravni eksperimenta i poetičkog postupka) kako je sećanje dvosmerna ulica: „bol je život, ima šta da boli, nije gotovo dok ima šta da boli, a tamo više ništa ne boli, kažu ljudi da je to dobro kad se umre, dobro je jer ne boli“ (Vučković, 2019: 7). Ona se prema kolektivnoj i ličnoj istoriji određuje drugačije od Mirjane Novaković, koja se u romanima *Tito je umro* (2011) i *Mir i mir* (2022) posvećuje dekonstruisanju političkog poretka, klasne stratifikacije, nacionalnog identiteta, mentaliteta i jezika sadašnjosti i prošlosti, suočavajući prve dve decenije dvadeset prvog veka sa poslednjim idiličnim periodom jugoslovenske i srpske istorije – sa vladavinom Josipa Broza. U oba ova romana, koji su delimično fabularno povezani, smenjuju se likovi koji su odraz jednog vremena i jedne (pre svega materijalističke, potrošačke i etički problematične) ideologije: korumpirani novinari, nesavesni rukovodioci, pohlepni i do očajanja dovedeni grešnici i pokajnici. Kontaminacija javnog diskursa i privatnih odnosa u svetu koji slika Mirjana Novaković nije samo anomalija, već i zatatost, o čemu svedoče reči njene junakinje, novinarke Danice: „Ma koliko da se trudimo, putevi se prostiru samo prema lošim završecima, i jedina sloboda koju imamo jeste da stignemo do različitih vrsta fatalnih krajeva koji pompezno čekaju,

pre nego što se zavesa spusti“ (Novaković, 2022: 133). U romanu *Mir i mir* sve lične patnje i konflikte natkriljuju teme koje signaliziraju isti onaj kolaps vrednosti o kom govore junakinje Sali Runi kada preispituju temu bronzanog doba: s tom razlikom što Mirjana Novaković ne piše o univerzalizovanom osećanju otuđenja i suvišnosti koliko o konkretnim društvenim anomalijama poput medijske manipulacije, elitne prostitucije, korupcije, ponižavajućih etičkih kompromisa, izdaje uverenja i svih vrsta pravnih i moralnih malverzacija koje ukazuju na duboku iskvarenost jedne sredine.

Ovako zasnovan prozni svet mogao bi biti snažna alegorija o suštinskoj nepročitljivosti i nerastumačivosti političke moći, koja, kada želi da nagrađuje, ucenjuje i kažnjava, ne mora imati jasno artikulisan razlog za to. Svest o nemoći pojedinca jasno se vidi u rečima junakinje koja je u romanu *Tito je umro* popustila iskušenju da se upusti u demontiranje zavera, a u romanu *Mir i mir* pokušala da, kao moderna Antigona, reši misteriju ubistva svoga brata: „I kao u grčkim tragedijama, opet, ma šta preduzela, ma kako odlučila, ma koliko se trudila, ne možeš odoleti hibrisu koji će te uvek, išla od lošeg na bolje ili od boljeg na gore, zavesti ili ophrvati“. (Novaković, 2022: 133). Nije svaki od sedmoro glavnih junaka romana *Mir i mir* cinično-melanholičan kao Danica, ali su svi među njima na sličan način sopstveni život pretvorili u opsenu i laž, u kontinuirani bal pod maskama, sličan onom koji je odigran u prvom romanu Mirjane Novaković *Strah i njegov sluga*. Spremniji na potajnu prevaru nego na otvoreni kompromis, tri muškarca i četiri žene bore se i sa gubicima koje su nasledili (kao što su trauma socijalnog porekla koja se reflektuje u nezasitoj ambiciji), i sa porazima koje su stekli (izdaja, emotivna i etička, kako svojih najbližih, tako i sopstvenih načela). Tok pripovedanja koji vodi od godine 2020. do privilegovanih epizoda iz 80-tih godina prošlog veka usmeravan je dramskim sredstvima, filmskom montažom i pretapanjem pripovednih perspektiva.

S ciljem da uobličići generacijsku sagu o životu u dve vrste mira, socijalističkom i tranzicijskom (miru pre i miru posle devedesetih), Mirjana Novaković je tranziciju kao period globalnih i individualnih prestrojavanja umetnula u okvire antičke tragedije: zapravo piše o kobi koja se nasleđuje iz prošlosti i ugrađuje u projekcije budućnosti. Ključevi za čitanje romana *Mir i mir* posejani su u dosadašnjem proznom opusu autorke, ali je najvažniji onaj koji upućuje na Sofoklovu *Antigonu*, ne samo zbog horskih deonica i stihova koji premrežuju tekst, već i zbog intervencija na antičkoj tragediji, zbog varijacija i derivacija koje su značenje teksta samo osnažile: tako se, na samom početku

romana, Sofoklova tragedija igra na sceni pozorišta u trivijalizovanoj i nasilno aktualizovanoj verziji u kojoj se podilazi opštim mestima, golicavim i senzacionalističkim temama iz dnevne štampe. Takva će simplifikovana i osakaćena Antigonu najaviti ubistvo jednog od glavnih junaka, ali i potragu za ubicom u koju kreće njegova sestra, popločati staze tumačenja ovog slojevitog romana, ukazati na to da se ideali i vrednosti moraju slediti kroz mnoštvo izazova koji ih zamagljuju. Mirjana Novaković uvodi u sliku sveta i živopisne epizodiste, koji su neretko nežniji od maski koje im stavlja razrovano društvo.

Roman Ane Vučković aludira svojim naslovom *Yugoslav* i na lično ime, i na ime iščezle domovine, a sa svojih sedamnaest poglavlja deluje kao intimni dnevnik, leksikon ili spomenar u kom se pod odrednicama „Kiša“, „Starci“, „Ormar“, „Tanjir“, „Stomak“, „Cipele“, „Kafa“ ili „Sendvič“ istražuju sećanja, lična i kolektivna. Materijalna forma ove knjige, koja bi mogla biti interaktivni autobiografski roman ili autofikcija, zapravo se razlistava kao dokaz multižanrovske prirode sećanja: da ova knjiga ima sadržaj u kom bi poglavlja bila popisana, mogla bi se formatirati kao zbirka priča, kao venac prozaida, ili pak kao mali kolaž sećanja. Za verifikaciju sećanja i umirenje bola, katalogizacija je spasonosna tehnika: ona se pretvara u pripovednu strategiju verizma, realizma koji pomno dokumentuje okruženje, a u ovom slučaju dokumentuje se jedno prošlo vreme. Združuju se anegdotalni detalji očevo ponašanja i svakodnevnih navika, nižu se pojedinosti iz sećanja kako bi se neminovnost gubitka mogla pretočiti u književni tekst. Očito je da se odblescima uspomena pridružuju i esejistički pasaži: „Sa čovekom nestaje i jedan ukus,“ kazuje naratorica, čiji je identitet definisan isključivo kroz porodične odnose, nabrajajući dalje šta sve nestaje sa smrću jedne osobe: „način na koji drži viljušku, način na koji se kikoće, skače u more sa stene, liže sladoled, čita knjigu, pakuje stvari“ (Vučković 2019: 40–41)

Tako su sećanja na oca pohranjena u knjizi: knjiga postaje više nego fiktivno utočište koje donosi utehu; pripovedni tekst je resurs iz kog se crpe snaga činjenica, on postaje simbolički označitelj važne esencijalne prednosti sadržane u znanju i obrazovanju. Knjiga i čitanje mogu da budu ambivalentni označitelji u karakterizaciji naratorke i junakinje: knjiga za ženu može predstavljati iluziju, utehu ili moć, čitanje je neretko postupak simboličke emancipacije i osnaživanja a pisanje biva način da se sačuva intimni svet od nadiranja surovih i neželjenih promena. Zapisivanje intimnih misli i uspomena, snova i opsesija, projektovanih zapleta i simboličkih kapitala misli i ideja postaje, kao što ćemo videti na primeru britanske romansijerke Sare Voters, između ostalih autorki, način da se dopre do

pitanja i odgovora o nevinosti, sticanju iskustva, spoznaji sveta i ideja koje obrazuju simboličke poretke realnosti.

3. IMAGINIRANJE I INTIMIZACIJA: KNJIGA U PRIVATNOM I JAVNOM PROSTORU

Od žena se, tokom dugih vekova književne istorije, knjiga, pero i hartija skrivaju sve do trenutka kada postanu poželjni rekviziti u scenografiji konkurentnosti i poželjnosti na bračnom tržištu: kontrolisani vid ženskog obrazovanja koji je čini boljom bračnom prilikom i privlačnijom žrtvom bračnog ugovora podrazumeva i prisustvo knjige. Prepoznavši tematsku i formalnu kompleksnost viktorijanskog romana kao priliku za produblјivanje analize ženskog identiteta u skrivanim i potiskivanim istorijama, britanska autorka Sara Voters poznavanje književne historiografije koristi za pisanje romana o netipičnim i nepoznatim elementima viktorijanskog identiteta. Već njen roman prvenac, *Usne od somota* (Tipping the Velvet, 1998), otvara nove interpretacijske potencijale za tumače socijalne prirode književnosti. Viktorijansko doba postalo je, već duži niz godina, pa i nekoliko decenija unazad, kulturološki intrigantno jednako piscima koliko i čitaocima, na način bitno drugačiji od onoga kako mu pristupa Virdžinija Vulf, a težnja da se preispitaju raskoraci i ambivalencije kulturnih vrednosti ujedinila je akademske debate i popularnu kulturu u istom poduhvatu. Kora Kaplan ukazuje da slika viktorijanskog Londona u delu Sare Voters nužno biva deo revizionističke historiografije koja je inkorporirala istoriju seksualnosti i kvir studije (Boehm 2011: 239), naglašavajući sve ono što je činilo društvenu i kulturnu istoriju Londona kraja XIX veka, od kulture mjuzikla do pseudonauke kakva je bio spiritizam (Kaplan 2007: 111). U želji da grad i ženu što bolje imaginizuje, Sara Voters pozajmljuje i faktografiju, i žanrovske paradigme XIX veka, poput melodrame, priče o duhovima, i pornografije (Boehm 2011: 239; Kaplan 2007: 111). Gradacijskim potenciranjem suprotstavljenih odrednica koje imaju vrednosni karakter (provincija – prestonica, siromaštvo – blagostanje, anonimnost – slava, posmatrači – posmatrani, lična ambicija – klasni interes, želja – perverzija), njena proza se u isti mah približava različitim žanrovima, i relativizuje njihove postulate.

Treći roman Sare Voters *Džeparoš* samo je na letimičan pogled sličan Dikensovom *Oliveru Twistu* po panorami društvenih anomalija, i po predstavljanju sveta koji je pun lopova, prosjaka, falsifikatora i prevaranata. Mnogo više nego što je to slučaj u delima velikog viktorijanskog romansijera, u svetu ovog romana zamene identiteta su zloupotrebljene a bitka za istinu kompromitovana, baš kao u

romanima Mirjane Novaković, koja se delom Sare Voters inspiriše, prosejajući kroz romane *Johann's 501* i *Mir i mir* brojne reference na njenu neoviktorijansku trilogiju, koju čine romani *Usne od somota*, *Srodnost* i *Džeparoš*. *Džeparoš* nadilazi melodramatičnost Dikensovih zapleta zbog svoje postmoderne osvešćenosti o neraskidivoj vezi poštenja i bezobzirnosti u slici viktorijanskog identiteta. U ovom romanu se obilato koriste motivi biblioteke, teksta i čitaoca da bi se progovorilo o temama uticaja i manipulacije, a Sara Voters spaja senzacionalizam, naturalizam i melodramatičnost u narativu o iskrenom prijateljstvu zasnovanom na laži, o ljubavi koju rađa zavera, o zacrtanoj klasnoj granici između svemoći i nezaštićenosti koja je tim čvršća što je pojam klase fluidniji. Sudbine kradljivice Su i bogate naslednice Mod prepliću se tako da je teško uočiti dokle dejstvuju dvoličnost i obmana, a od kog se trenutka odnos junakinja menja u pravcu zbližavanja, solidarnosti i međusobne ispomoći. Su Trinder odrasta u kući gospođe Saksbi gde se rutinski uklanjaju žigovi sa srebrnog posuđa koje je ukradeno, bebe uspavljuju kašičicom džina a deca bez roditeljskog staranja obučavaju raznim vidovima sitnog kriminala; Mod Lili od svoje jedanaeste godine živi pod strogim nadzorom strica Kristofera, zatočena u njegovoj biblioteci pornografskih i erotskih knjiga. On ih čita, prepisuje i klasifikuje, uvek sa belim rukavicama na rukama. Rukavice su jedan od ključnih označitelja zavera i zabrana; rukavice su preduslov za pristup bibliotečkoj građi, pa signalizuju inferiorni položaj koji mlada žena zauzima u odnosu na problematični kulturni kapital njenog staratelja. Pristankom da koristi rukavice, Mod postaje robinja perverzno bibliografskog poretka. U romanu se čak i jasno kaže da Mod poznaje biblioteku kao što neki zatočenik poznaje svoju zatvorsku ćeliju, i taj prostor jeste, simbolički i stvarno, prostor njene viktimizacije. Sara Voters bavi se temom priređivanja, i to ne samo rukopisa u okruženju biblioteke, ne samo susreta čitaoca i knjige, nego i podešavanja sudbina i životnih okolnosti dveju protagonistkinja, čije su uloge i identiteti zamenjeni na samom početku njihovog života. Motiv čistih i prljavih ruku, skupa sa metaforom knjige, postaje deo narativa koji govori o nevinosti i iskustvu, o varljivim granicama znanja i obrazovanja, ali i varljivim granicama klase.

Pitanja identiteta, rodne i klasne pozicije, pregovaranja o vrednostima i kanonskim integracijama i dalje će biti rešavana u okvirima odnosa žene i knjige, žene i pisanja, žene i korpusa znanja i tradicije koji biblioteka simbolički predstavlja. U tim okvirima razmatraće se, i vremenom formirati, određena značenja koja će determinisati i buduća svrstavanja. Tragajući za principima književnog kanona, za motivacijama i argumentacijama koje tvore književnu

istoriju, razotkrivajući procese koji razgrađuju i menjaju kulturne, društvene i ideološke prioritete, autorke će i dalje nastojati da razvlaste dominantni diskurs tako što će ozvaničiti sopstvenu potragu za jezikom. Potraga će se zasnivati na prepoznavanju skrivenih kota istorije ženskog stvaralaštva.

Bez ikakvih tragova kontekstualizacije neke moguće političke ili kulturološke paradigme našeg doba, roman *Moja godina odmora i opuštanja* (2018) američke autorke hrvatskih i jevrejskih korena Otese Mošfeg govori o jednogodišnjoj samoizolaciji, svesnoj izabranoj, završavajući se tragičnim događajima 11. septembra 2001. godine. Teme izolacije, psihofizičkog eksperimenta sa izdržljivošću sopstvenog tela i autorkina borba sa kratkoročnim pamćenjem koje je izneverava navelo je i obične čitaoce i književnu kritiku da roman protumače kao anticipaciju pandemije i karantina iz 2020. Junakinja koja u ovakav performans otuđenosti ulaže sopstveni život i nekoliko preostalih prijateljstava mlada je i lepa istoričarka umetnosti sa Menhentna, traumatizovana smrću roditelja koji su je blagovremeno finansijski zbrinuli ali su joj uskratili emocije i posvećenost, naročito majka, koja je hladna i distancirana. Protagonistkinja je usamljena, neartikulisana i zbog stalnih neuspeha u komunikaciji u velikoj meri apatična.

Terapija kojoj naratorica (čije lično ime nije otkriveno, niti se igde pominje) pribegava u pokušaju da se socijalno i psihofizički izoluje a da ipak povrati i sačuva moć pamćenja svodi se na tablete protiv nesanice i anksioznosti, od kojih neke nose autentične nazive, a neke fiktivne: lekovi koje uzima uglavnom podstiču njenu apatiju, da bi ta apatija potom dovela do otupljenosti, samozaborava i omamljenosti. U stanju „pomračenja“ junakinja šalje opscene selfije nepoznatim osobama, naručuje hranu i odeću preko Interneta: vest da je njenoj jedinjoj prijateljici Rivi preminula majka potpuno će se izbrisati iz njenog pamćenja, pa se u trenutku kad se obre u vozu uopšte ne seća da je, u sklopu priprema za sahranu, kupila crninu i kartu za Farmingdejl: „Voz za Long Ajlend nije delovao nimalo nebeski, ali zapitala sam se da možda nije posredi realističan san“ (Mošfeg, 2022: 105). Po povratku kući nakon pogrebnog rituala, junakinja vidi da je ostavila upaljen televizor, uključen na kanal sa pornografskim sadržajem, a da njen mobilni telefon pluta po kadi u zaptivenoj kutiji, što je posledica samonametnutih protokola: ona sistematski od sebe same skriva mobilni telefon, kako ne bi tokom epizoda pomračenja počinila eksces ili prestup koji bi je mogao životno ugroziti.

Dnevnik oslobađanja iz bezdana samoće i straha opisuje odlučno zaranjanje u izolaciju kao jedini lek; potom se ta samonametnuta terapija pretvara u

umetnički projekat. Ono što junakinja zove „subliminalna pobuna“ rađa se u sistemu digitalnih tehnologija i posthumanističkih načela koji i samu komunikaciju na kojoj počiva obesmislio do apsurdna, pa je njeno stanje katatonije istovremeno odraz duboko potisnutih ličnih trauma i neosveščene socijalne frustracije.

Katatonija koju Otesa Mošfeg dodeljuje protagonistkinji bez jasno definisanih karakternih svojstava ipak ima nijanse i faze: od nemoći usmerenja i usredsređenja pa do odluke da se nezdrava izolacija pretvori u konstruktivnu; od straha pred zamračenjima u pamćenju do prihvatanja sna i pasivnosti kao neminovnih etapa razvoja i obnavljanja; od potpune izolacije do kolebljivog prihvatanja interakcije sa drugim ljudima. Glavna junakinja nema ime zato što nema nikakvu kontrolu ni moć nad sobom i svetom: kontrolu će polako povratiti tek onda kada bude spremna da dezorijentisanost iskoristi kao početnu tačku traganja za smislom. Dok Ana Vučković u svom romanu prvo lice koristi kako bi pokazala da umeće prihvatanja gubitka dolazi postepeno, kroz suočavanja za promenom, Otesa Mošfeg anonimizacijom junakinje koja koristi Ich-formu želi pre svega da ukaže na dubinu poremećaja individue u svetu koji glorifikuje komunikaciju, a istovremeno je sabotira na svaki mogući način – najpre tako što poništava bliskost. Koliko god da su emocije deo socijalnog konteksta, u svetu klasnog otuđenja i orijentisanosti na profit umesto na samoostvarenost samo duboka hibernacija i disciplinovana samoedukacija mogu obnoviti intimnost sa sobom i svetom. „Doziranje lekova zahteva finu matematiku“, kaže junakinja Otese Mošfeg (Mošfeg, 2022: 67) kada objašnjava kako uspeva da postigne stanje u kome se, kako kaže, „samo na trenutak setim da sam još živa i ponovo se ugasim“ (Mošfeg, 2022: 67).

4. GDE JE BAJNI SVET: KONSENZUS ŽENSKOG KNJIŽEVNOG NASLEDA

U tri romana koji su stekli globalnu popularnost, Sali Runi formulisala je više ključnih dilema o generaciji milenijalaca koja se bori da artikulise sopstveni intimni prostor i odredi se prema onom javnom: njeni pripadnici se za ostvarivanje ambicija bore sredstvima za koja bismo lako otkrili da ih pokreće energija odustajanja. Osećaj hipnotičke sporosti i anestetiziranosti čest je u prozi irske romansijerke, kao i svest o tome da junaci i junakinje sami sebe sabotiraju u pokušajima samoostvarivanja i razumevanja sebe i drugih.

U tom kontekstu, roman *Bajni svete, gde si ti* progovorio je gotovo vizionarski o nespokojnom *predpandemijskom* svetu aktera koje muče nedoumice o navigaciji u haotičnom okruženju bez jasno formulisanih etičkih imperativa, bez ekonomske i emotivne stabilnosti i ekološkog balansa. Iako stilski nimalo revolucionaran, niti tematski šokantan, taj će roman ipak pomeriti okvire razmišljanja o otuđenju i bliskosti, korigovati portret svakodnevice, dati nova značenja izolaciji i monotoniji, redefinisati emocije i interakcije. Ne pristajući na postavku da bi sazrevanje ličnosti moglo da se prikaže u vanvremenoj dimenziji i u estetskom vakuumu, Sali Runi junake koje satire glad za bliskoću usmerava na sagledavanje konteksta, na pokušaj razumevanja sveta u kom žive. Ljubav nije oslobođena obaveze kontekstualizacije, i stalno nas sociopolitički okvir događaja podseća na to, tim pre što su njene junakinje Alis i Ajlin deo književne industrije u kojoj se vrlo brzo i gotovo olako postavljaju pitanja svrhe i smisla, a starije generacije čitalaca neprestano pitaju da li se kreativni trud savremenog sveta izjalovio u bici za senzacionalizam i trivijalnost.

Poriv da se književno nasleđe klasifikuje na drugačiji način potaknut je snažnom željom da se skriveni ili ranije nedosegnuti detalji istorije, kulture i privatnog života učine vidljivim, prisutnim i relevantnim. Autorke o kojima smo govorili uspostavljaju konsenzus u pogledu odluke da redefinišu kako zvanične verzije istorije, tako i književne žanrove: građenjem depresivnih, otuđenih i bezmalo apokaliptičnih svetova, one provociraju etabliranu sliku književnosti, onu sliku koja u svojoj predvidljivosti deluje sigurno ali nipošto nije sigurna u pogledu predvidljivosti. Tu etabliranu sliku spisateljice podvrgavaju temeljnom promišljanju i rekonstrukciji, očekujući, s pravom, da se literatura pozabavi nečim za autorke temeljnijim i važnijim nego što je slavljenje patrijarhalnog poretka u kom su žene nevidljive, lišene i identiteta, i ličnih izbora i privatnog života. S ciljem realizacije neiskazanih ženskih potencijala, Sara Voters preispituje ne samo prošlost (viktorijansko doba), nego i subverziju poretka, koja je ugrađena u same temeljne vrednosti i koja groteskno kulminira u elementima zapleta: u zameni identiteta dveju žena koliko i u demistifikaciji biblioteke kao čuvara kulturnog kapitala zajednice. Junakinja Otese Mošfeg će svoje namučeno i otuđeno telo prepustiti samodisciplini performansa i performansu samodiscipline, stvarajući tako preduslove za nova čitanja prostora, jezika i telesnosti. U zahtevnoj nomenklaturi likova Mirjana Novaković uspeva da otvori prostor realizaciji i artikulaciji ženskog identiteta, oslobođenog dugova patrijarhatu i etici brige koja majkama, suprugama i sestrama nalaže posvećenost i požrtvovanost do granica negacije sopstvene individualnosti. Iako se čini da Ana Vučković i Sali Runi na

potpuno različite načine mapiraju prostore sećanja i formativnih uticaja koji oblikuju ženski identitet, njihove se pripovedne strategije preklapaju u nastojanju da ukažu na slobodu izbora u opredeljivanju i samorealizaciji. U predstavljanju ženske privatnosti i aspekata ženskog identiteta, savremene književnice uspeavaju da obuhvate do sada neviđene i neprepoznate dimenzije istorije i kulture, politike i ideologije, sveta i teksta.

LITERATURA

- Boehm, K. (2011). Historiography and the Material Imagination in the Novels of Sarah Waters. *Studies in the Novel*, XLIII: 237-259.
- Erl, A., A. Nünning. (2008). *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*. Walter de Gruyter, Berlin, New York.
- Gordić Petković, V. (2018). Korpus und Konsens: thematische und narrative Konstanten postjugoslawischer weiblicher Prosa in Serbien. Angela Richter et. al. (ed.). *Schwimmen Gegen Den Strom? Diskurse Weiblicher Autorschaft im Postjugoslawischen Kontext*. Lit Verlag, 153-171.
- Kaplan, C. (2007). *Victoriana: Histories, Fiction, Criticism*. New York: Columbia UP.
- Mošfeg, O. (2022). *Moja godina odmora i opuštanja*. Beograd: Booka.
- Novaković, M. (2022). *Mir i mir*. Beograd: Laguna.
- Runi, S. (2022). *Bajni svete, gde si ti*. Beograd: Geopoetika.
- Showalter, E. (1977). *A Literature of Their Own: British Women Novelists from Bronte to Lessing*. Princeton: Princeton University Press.
- Vučković, A. (2019). *Yugoslav*. Kikinda: Partizanska knjiga.
- Waters, S. (2005). *Fingersmith*. London: Virago.

POLITIKE KULTURNE RAZNOLIKOSTI NA AGENDI UNESKO-A**

Cultural diversity as a concept is loaded with different meanings, as it signifies the plurality of cultures from a perspective in which each culture develops and evolves in contact with other cultures. Underpinned by an understanding that conflicts between cultures and civilizations are not inevitable, UNESCO's Universal Declaration on Cultural Diversity (2001) emphasizes the importance of cultural rights and identity. The UNESCO Convention on the Protection and Promotion of the Diversity of Cultural Expressions (2005) offers a dual conceptualization of cultural diversity. Based mainly on a critical analysis and review of the core content of the Declaration and the Convention, the paper examines how cultural diversity evolved at the UNESCO agenda, and critically reflects and outlines some of the key issues in the implementation of its principles into cultural policies.

Key words: cultural diversity, UNESCO, convention, cultural rights, cultural policies

UVOD

Kulturne protivrečnosti i posledice globalizacije (Featherstone 1990; Held 1992; Gidens 1998; Robertson 1996; Apaduraj 2011) spram kulturnih identiteta aktuelne su gotovo pola veka. Pitajući se “Šta je pošlo po zlu u dijalogu između kultura?”, Šefthaler (Traugott Schoefthaler) ukazuje da uprkos sve većem broju inicijativa za dijalog između kultura i civilizacija, svedočimo “izgubljenim decenijama”, zbog ograničenog koncepta dijaloga koji ostaje zarobljen u logici Hantingtonovog (Samuel Huntington) scenarija “Sukoba civilizacija” (Schoefthaler 2007: 12; Hantington 2000).

Dvadeseta godišnjica od uspostavljanja UNESKO-ve Univerzalne deklaracije o kulturnoj raznolikosti predstavlja relevantan povod za ispitivanje značenja i smisla dijaloga među kulturama i unutar njih. Nastao u duhu uverenja da

* ljiljana.rogac.mijatovic@fdu.bg.ac.rs

** Rad je nastao u okviru institucionalnog finansiranja naučnoistraživačkog rada Fakulteta dramskih umetnosti od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja (broj: 451-03-68/2022-14).

sukobi između kultura i civilizacija nisu neizbežni i da je kulturna raznolikost “zajedničko nasleđe čovečanstva” (UNESCO 2001), ovaj dokument predstavlja zamajac u afirmisanju kulturnih i ljudskih prava za promociju i zaštitu pluralizma kulturnih identiteta, raznolikosti i kreativnosti u svetu koji se suočava sa posledicama globalizacije.

ODREĐENJA KULTURNE RAZNOLIKOSTI: PLURALIZAM, MULTIKULTURALIZAM I INTERKULTURALIZAM

Termin kulturna raznolikost opterećen je disonantnim značenjima i izazovima koji proističu iz složenih društveno-istorijskih tokova, kao i usled semantičkih varijacija. Doslovno, kulturna raznolikost bi mogla jednostavno da referiše na mnoštvo (pluralizam) kultura ili kulturnih identiteta. Ipak, koncept kulturne raznolikosti posmatra mnoštvo kultura iz systemske perspektive, u kojoj se svaka kultura razvija u kontaktu sa drugim kulturama. Teorijska razmatranja kulturne raznolikosti referišu na mnoštvo različitih pristupa i tematskih fokusa, ali nedovoljno artikulišući ovaj koncept u kontekstu principa i instrumenata kulturnih politika (Bennett 2001; McGuigan 2004; Duxbury, Kangas, De Beukelaer). U prilog višeznačnosti ovog pojma izraženi su i stavovi da kulturna raznolikost zapravo uzrokuje političku nestabilnost i pojačava unutrašnje sukobe, a umanjuje poverenje među društvenim grupama i formiranje društvenog kapitala (Evan & Holy 2021). Višestruka, paradoksalna značenja kulturne raznolikosti deo su rasprava o pojmu kulture, budući da stavljaju u prvi plan pitanja univerzalizma i partikularizma (Smiers 2006).

Kulturna raznolikost kao politički koncept referiše na nekoliko odrednica kao što su kulturni pluralizam, multikulturalizam i interkulturalizam. U kontekstu kulturne politike, mogu se izdvojiti dva pristupa kulturnoj raznolikosti. Prvi pristup bavi se pitanjima kulturne raznolikosti „unutar” određenog društva, odnosno pojedincima kao potencijalnim imeniteljima višestrukih identiteta i heterogenih kulturnih karakteristika koje zajedno grade nacionalni ili drugi oblik identiteta. Definisana kao izraz multikulturalizma (Kristović 2012) u središtu kulturne raznolikosti su zastupanje osnovnih ljudskih prava, promocija kulturne demokratije i ravnopravno učešće svih manjina (etničke, rodne, jezičke, seksualne orijentacije, itd.). Drugi pristup odnosi se na kulturnu raznolikost „među” nacionalnim državama, društvima i/ili kulturama. U tom smislu, kulturna raznolikost posmatra se kao princip koji predstavlja potrebu za uravnoteženom razmenom kulturnih dobara i usluga između država i/ili kultura. Ovaj pristup karakteriše razvoj veza

između kulture i privrede, kao i sposobnost država da „intervenišu” na tržištima. To zalaganje za „novi oblik globalizacije” prevodi se kao borba za pravo države da razvija, čuva ili sprovodi javne politike neophodne za očuvanje i promociju kulturne raznolikosti (Obuljen 2006: 22).

Multikulturalizam teži da afirmiše toleranciju, integraciju i suživot grupa i njihovih identiteta, dovodeći u pitanje sam pojam univerzalnosti u smislu da prepoznaje pluralitet različitih kultura i kulturnu raznolikost umesto univerzalne koncepcije kulture i srodne ideje monokulture. Multikulturalno društvo ili multikulturalni prostor sagledava se i kao svojevrsna “kontrapunktna situacija” u kojoj se komplementarnost različitih “glasova” javlja kao pretpostavka održivosti identiteta (Christ 2016: 11). Doživljavanje kulturnih razlika u praksi i priznavanje kulturnog pluralizma kroz lično iskustvo građana može se posmatrati i kao idealistička tvrdnja o realnosti “pluralnih društava”. Izazovi sa kojima se suočavaju mnoga savremena društva tiču se upravo spremnosti za priznavanje, zaštitu i poštovanje kulturnih specifičnosti, kao za afirmaciju zajedničkih vrednosti koje proističu iz sadejstva tih kulturnih posebnosti.

Kulture u dijalogu su kulture u potrazi za novom kulturnom sintezom, iz koje nastaju nove vrednosti. Jedan od mogućih izraza te sinteze artikulisan je u konceptu interkulturalizma, pri čemu se i raznolikost i identitet shvataju kao procesi u interakciji koja odražava društvenu promenu. Interkulturalizam zastupa razmene između država, društava i kultura, koje su zasnovane na inherentnoj otvorenosti prema kulturi „drugog“. Kroz interkulturalni dijalog, stvara se mogućnost za suočavanje kulturnih razlika i, uz pretpostavku priznavanja jednakog dostojanstva zajednica za slobodnim izražavanjem svojih specifičnosti, mogućnost za kulturnu promenu (Rogač Mijatović 2014: 95).

Kulturne politike multikulturalizma i interkulturalizma pretrpele su temeljne kritike u pogledu uticaja na stvaranje novih podela unutar društava, kao i među državama i narodima. U okviru politika kulturnog pluralizma razvio se niz procesa i novih politika, kao što su identitetske politike i zalaganje za priznavanje različitosti izvan diskursa multikulturalizma i interkulturalizma (Čačić Kumpes 2004: 149). Minjolo (Walter Mignolo) je označio raznolikost kao „diverzalnost“ - univerzalni projekat koji bi trebalo da bude „nemilosrdna praksa kritičkog i dijaloškog kosmopolitizma, a ne nacrt budućeg i idealnog društva projektovanog sa jedne tačke gledišta (onog apstraktnog univerzalnog) koja će nas (opet!) vratiti grčkoj paradigmi i evropskoj zaostavštini“ (Mignolo 2000: 744).

Kako bi se sagledao značaj kulturne raznolikosti u podsticanju dijaloga među kulturama i mogućnosti primene u savremenim kulturnim politikama, u nastavku se analiziraju sadržaj i značenja ovog koncepta u vodećim dokumentima UNESCO-a.

KULTURNA RAZNOLIKOST NA AGENDI UNESCO-A

Osnove značenja kulturne raznolikosti postavljene su definicijom kulture na Svetskoj konferenciji MONDIACULT u Meksiko Sitiju 1982. godine, referišući na “skup karakterističnih duhovnih, materijalnih, intelektualnih i emocionalnih karakteristika društva ili društvenih grupa, pored umetnosti i književnosti [...] izraz stilova života, ljudskih prava, sistema vrednosti, tradicija i verovanja (UNESCO 1982: 11).

Dvoznačnost kulturne raznolikosti vezana je za ovu definiciju kulture, budući da se odnosi na dve različite realnosti. Prvo, postoji koncepcija usredsređena na umetnost i književnost, koja se odnosi na kulturni izraz zajednice ili grupe i obuhvata kulturno stvaralaštvo u svim njegovim oblicima. Drugo, postoje stilovi života, ljudska prava, sistemi vrednosti, tradicije i verovanja, koji se odnose na sociološku i antropološku perspektivu kulture (Bernier 2004: 66).

U studiji *UNESCO i pitanje kulturne raznolikosti: pregled i strategija, 1946-2003*. (UNESCO 2003) identifikovano je nekoliko faza u razvoju koncepta kulturne raznolikosti u dokumentima UNESCO-a. U početku primenjivana kao strukturalni koncept za usmeravanje razvoja umetničke produkcije u državama članicama, raznolikost kulturnih identiteta ubrzo je postala politički argument u korist oslobođenja i nezavisnosti kolonizovanih zemalja tokom perioda dekolonizacije. Prema studiji, prva faza obuhvatila je period posle Drugog svetskog rata, kada je preovladavalo određenje kulture u smislu umetničke produkcije. Koncept pluralizma bio je vezan za međunacionalne, a ne unutarnacionalne razlike. Druga faza označila je proširenje koncepta kulture kao izraza identiteta odnosno pripadnosti, što je u međunarodnim odnosima imalo izraz rastućeg otpora dominaciji moćnih država i ideološkom imperijalizmu u hladnoratovskom kontekstu. Od kasnih 1960-ih, pojavila se ideja da kulturna raznolikost može poslužiti kao osnova za razvoj “iznutra ka spolja”. Za tadašnje nove nezavisne zemlje i zemlje u razvoju, kultura je postala nezavisni put ka napretku koji bi bio i politički oslobađajući i faktor ekonomske nezavisnosti. Treća faza u oblikovanju diskursa kulturne raznolikosti na agendi UNESCO-a vezana je za narednu dekadu,

tokom 1980-ih i 1990-ih, kada su artikulisane nove veze između kulture i demokratije.

U izveštaju *Naša kreativna raznolikost* (UNESCO 1995), glavnom projektu u okviru Dekade kulture i razvoja UNESKO-a, predstavljen je novi pristup razvoju kulture i kulturnih politika, kojim je učinjen pomak od fokusa isključivo na očuvanju kulturnih izraza, ka ukupnom kulturnom rastu i jačanju kreativnih potencijala. Ovaj dokument imao je ključnu ulogu u promeni percepcije uloge kulture u društvu i doprineo je artikulisanju prioriteta međunarodnog pokreta za kulturnu raznolikost. Ekonomska globalizacija i liberalizacija trgovine nastavile su ekspanzivni trend sa posledicama i na polju kulture, pa je UNESCO 1999. godine objavio dokument „Kultura, trgovina i globalizacija: pitanja i odgovori“, a potom je održano i niz simpozijuma o kulturnoj raznolikosti u svetlu globalizacije. Pokret za kulturnu raznolikost ubrzo je stekao međunarodnu podršku i kulturna raznolikost se učvrstila kao vodeća tema globalne kulturne politike. U prepoznavanju kulturne raznolikosti na međunarodnoj agendi i naročito veze sa osnovnim ljudskim pravima u međunarodnim instrumentima, važno je bilo usvajanje Rezolucije Generalne skupštine Ujedinjenih nacija 54/160: Ljudska prava i kulturna raznolikost u februaru 2000. godine (United Nations 2000). U decembru iste godine Savet Evrope usvojio je Deklaraciju o kulturnoj raznolikosti, određujući je u “koegzistenciji i razmeni kulturno različitih praksi i u obezbeđivanju i korišćenju kulturno različitih usluga i dobara” (Council of Europe 2000).

Na 31. zasedanju Generalne konferencije UNESKO-a 2. novembra 2001. godine, prvom međunarodnom događaju nakon terorističkih napada 11. septembra, usvojena je Univerzalna deklaracija o kulturnoj raznolikosti (UNESCO 2001). Deklaracijom je istaknut značaj kulture kao ključnog elementa u ukupnom razvoju društva, posebno u oblastima obrazovanja i nauke. Ovim je podržano razumevanje kulturne raznolikosti kao vezivnog elementa za dijalog i razvoj spram izazova proisteklih iz globalizacije.

U Preambuli UNESKO Deklaracije izražena je težnja ka „većoj solidarnosti na osnovu priznavanja kulturne raznolikosti, razvoja jedinstva čovečanstva i međukulturalne razmene“ (UNESCO 2001). Neke od ključnih reči i izraza Deklaracije su: zajedničko nasleđe, jedinstvenost, pluralitet, razmena, inovacija, kreativnost, harmonična interakcija, inkluzija, razvoj, učešće, mir, ljudska prava, poštovanje, sloboda, dijalog, saradnja, solidarnost, partnerstvo. Ovi pojmovi ukazuju na značenja kulturne raznolikosti koje je moguće izraziti kroz

principe zajedništva i saradnje. Time je poslata i jasna politička poruka, pa su države članice UNESKO-a na Generalnoj konferenciji 2003. godine pozitivno gledale na ideju usvajanja pravno obavezujućeg međunarodnog instrumenta za promociju i zaštitu kulturne raznolikosti.

Univerzalna deklaracija UNESKO-a o kulturnoj raznolikosti (UNESCO 2001) praćena je Akcionim planom za implementaciju u dvadeset ciljeva koji je usvojilo 188 država članica na zasedanju Generalne konferencije u novembru 2001. godine. Među postavljenim ciljevima koji se tiču primene principa i artikulisanja politika kulturne raznolikosti izdvajaju se “napredak u razumevanju i pojašnjenju sadržaja kulturnih prava kao sastavnog dela ljudskih prava [...] uz istovremeno očuvanje javnog prava na pristup kulturi, promovisanje svesti o vrednosti kulturne raznolikosti kroz obrazovanje, itd.” (UNESCO 2001).

Za praćenje implementacije, uticaja i ograničenja Konvencije o zaštiti i promociji raznolikosti kulturnih izraza (UNESCO 2005), UNESKO je usvojio praksu izrade globalnih izveštaja koji se pre svega zasnivaju na periodičnim izveštajima koje su zemlje potpisnice u obavezi da dostavljaju svakih pet godina (UNESCO 2015; 2018; 2022). Ovi periodični izveštaji pružaju uvide u trendove i instrumente kulturnih politika kako bi se pružile smernice za implementaciju u budućnosti, ne samo u oblasti regulisanja trgovine kulturnim dobrima, već i pitanja umetničkih sloboda, statusa umetnika i rodne ravnopravnosti (Garner, O'Connor 2019: 10).

UNESKO Konvencija o zaštiti i promociji raznolikosti kulturnih izraza proširila je značenje kulturne raznolikosti koje se odnosi “ne samo kroz različite načine na koje se kulturno nasleđe čovečanstva izražava, uvećava i prenosi kroz raznovrsnost kulturnih izraza, već i kroz različite načine umetničkog stvaranja, proizvodnje, širenja i distribucije, bez obzira na sredstva i tehnologije koje se koriste” (UNESCO 2005). Time je kulturna raznolikost dospela je u središte UNESKO-vog delovanja u kulturnom domenu (Singh 2011; Loisen & Pauwels 2015).

Nakon gotovo pola veka od početka uobličavanja globalnog diskursa, kulturna raznolikost postala je trajna i središnja karakteristika UNESKO-a, kome je poveren mandat da obezbedi očuvanje i promociju raznolikosti kultura u doba globalizacije. Ipak, način na koji je oblikovan teorijski diskurs kulturne raznolikosti značajno se menjao tokom istorije UNESKO-a, što će imati implikacije na praktičnom nivou, u pogledu oblikovanja kulturnih politika i primene principa

kulturne raznolikosti u očuvanju kulturnog nasleđa, podsticanju interkulturnog dijaloga, održivog razvoja, itd.

Kulturna prava u kontekstu kulturne raznolikosti

Jedna od vodećih tema u kontekstu primene principa kulturne raznolikosti tiče se kulturnih prava. Kao i za sam pojam kulturne raznolikosti, uočljiva je i nerazvijenost koncepta kulturnih prava, što delom potiče od mnogostrukosti u određenju pojma „kultura“. Shodno tome, kulturna prava mogu se odnositi na različita ljudska prava i slobode, prava na stvaralaštvo, slobodu izražavanja i umetničke i intelektualne slobode, kao i na prava u vezi sa zaštitom proizvođača kulturnih dobara, uključujući i autorska prava. Kulturna prava u odnosu na proces kulturnog razvoja mogu obuhvatati pravo na samoopredeljenje, pravo na slobodu misli, veroispovesti i okupljanja i pravo na obrazovanje (Donders 2012: 174).

Kulturna prava mogu se izražavati kao „prava na kulturu“, u smislu prava na očuvanje, razvoj i pristup kulturi. Ukazujući na neophodnost dijaloškog pristupa sadržaju prava na kulturu i određenju pojma kulture, kojim bi se iznova sagledala pitanja kulturnih razlika i kulturnih identiteta, Stevan Majstorović upućuje na odnos kulture i demokratije, demokratizacije kulture, kulturne dominacije, itd. (Majstorović 1978: 13, prema: Rogač Mijatović 2018: 41).

U Univerzalnoj deklaraciji UNESKO-a o kulturnoj raznolikosti, kulturna i ljudska prava afirmisana su kao okruženje koje omogućava kulturnu raznolikost, a koje bi trebalo da omogući puni izraz pluralizmu identiteta, ljudskim pravima, kao i kreativnosti. Važnost kulturnih prava za promociju i zaštitu kulturne raznolikost u ovom dokumentu naznačena je i kroz nekoliko odredbi o kulturnim pravima iz međunarodnih instrumenata o ljudskim pravima, uključujući kulturna prava u užem smislu (pravo na učešće u kulturnom životu) i u širem smislu (sloboda izražavanja i pravo na obrazovanje) (UNESCO 2001).

UNESKO Konvencija o zaštiti i promociji različitosti kulturnih izraza (2005) fokusira se na kulturna dobra i izraze, te nema izričit cilj u smislu promocije i zaštite ljudskih prava ili kulturnih prava. Ipak, u Konvenciji postoji nekoliko opštih referenci na ljudska prava. U Preambuli se, na primer, navodi da je kulturna raznolikost važna za potpuno ostvarivanje ljudskih prava kao što je proklamovano Deklaracijom o kulturnoj raznolikosti i drugim univerzalnim instrumentima. Konvencija o kulturnoj raznolikosti obuhvata nekoliko vodećih principa, među kojima se prvo načelo odnosi na poštovanje ljudskih prava i osnovnih sloboda

(UNESCO 2005). Konvencija ostavlja državama da razvijaju sopstvene kulturne politike u pogledu kulturnih prava i omogućava im da preduzmu mere za promovisanje i zaštitu raznolikosti kulturnih izraza na svojoj teritoriji.

DISKUSIJA: OD PRINCIPA KA OBLIKOVANJU POLITIKA KULTURNE RAZNOLIKOSTI

Principi kulturnih prava i kulturne raznolikosti kroz mehanizme UNESCO-a i ostalih međunarodnih aktera usvojeni su od strane velikog broja zemalja u svetu, koje su počele da aktivno uvode taj koncept u svoje pravne okvire. Normativna komponenta promišljanja o trouglu demokratije, ljudskih prava i kulturne raznolikosti u ovom procesu poslužila je i kao jedan od argumenata političkih aktera u legitimizaciji ili u nekim slučajevima osporavanju pluralističke politike (Rogač Mijatović 2015: 30). Međutim, pretvaranje ovih zakonodavnih okvira u efikasne javne politike i programe pokazalo se kao ambiciozan i izazovan zadatak.

Kao jedan od vodećih principa i instrumenata savremenih kulturnih politika (Council of Europe 1998, UNESCO 2001, 2005) kulturna raznolikost zasniva se na značenjima koja su razradile međunarodne organizacije, ali i različite zainteresovane strane, bilo da su vlade ili nedržavni akteri, koji dodaju nove slojeve značenja ili izdvajaju određena značenja, koja se oblikuju u međunarodnom javom diskursu. Ovaj skup značenja uključuje nekoliko nivoa široke „antropološke” ideje kulturne raznolikosti, njenog estetskog čitanja, kao i shvatanja „kulturnih i kreativnih industrija”, što je glavni uzrok semantičke konfuzije koncepta i međunarodnih dokumenata koji oblikuju kulturne politike (Isar, Pyykkönen 2015: 14).

Kritički pristup diskursu politika kulturne raznolikosti UNESCO-a nadovezuje se na raspravu o pluralizmu i ukazuje da različitost može biti sredstvo za reprodukciju ili osporavanje hegemonije. U toj perspektivi, kulturna raznolikost se sagledava kao deo globalnog diskursa koji pokazuje da je univerzalizacija različitosti realna mogućnost. Dakle, Konvencija UNESCO-a može se posmatrati kao instrument za zaštitu grupnih identiteta shvaćenih kroz kulturne izraze, ali i kao mehanizam kojim se štite ekonomski interesi država članica u komercijalnim kulturnim izrazima kao što su kreativne industrije, što ukazuje na dihotomije u međunarodnom kreiranju kulturne politike (Singh 2015: 29).

Iako je okvir ljudskih prava u odnosu na kulturnu raznolikost prepoznat na agendi UNESKO-a, kulturna prava nisu reafirmisana kao okruženje koje omogućava kulturnu raznolikost i nisu dalje unapređene, iako se u nekoliko odredbi u Konvenciji elaboriraju moguće mere koje države potpisnice moraju preduzeti u cilju zaštite raznolikosti kulturnih izraza, u pravcu zaštite i unapređenja kulturnih prava (Donders 2012: 180). Dakle, Konvencija bi mogla da ostvari uticaj u unapređenju ljudskih prava, posebno kulturnih prava, ali to ne pretpostavlja kao eksplicitan instrument. Da bi se osigurala kulturna prava, javne politike koje podržavaju kulturnu raznolikost trebalo bi među svoje ciljeve da uvrste najpre borbu protiv diskriminacije i smanjenje kulturne isključenosti (Marc 2010: 18). Politike koje priznaju specifična kulturna prava određene grupe obično su opravdane na osnovu percepcije nejednakosti između grupa.

Politika multikulturalizma pretpostavlja da će prepoznavanje i priznavanje kulturne raznolikosti pomoći u postizanju kohezije i jednakosti, a da će njeno negiranje učiniti suprotno. Stoga bi mehanizmi i prakse koje podržavaju kulturnu raznolikost trebalo da budu integrisani u opšte društvene i ekonomske politike da bi bili efikasni. Ipak, postoji i rizik da specifične politike kulturnog diverziteta mogu izgubiti svoj fokus kada se mnoge vrste različitosti grupišu na način da budu obuhvaćene drugim političkim agendama.

ZAKLJUČAK

Kulturna raznolikost postala je „sveprisutni” termin koji obuhvata kontradiktorne političke pozicije kako unutar nacionalnih država tako i na međunarodnom nivou. Priznavanje različitosti kao vrednosti može se sagledati i kao rezultat razvijanja svesti o međuzavisnosti kulturnih, političkih, ekonomskih i društvenih pitanja, a to je od ključnog značaja za praktičnu primenu kulturne raznolikosti i preoblikovanje kulturnih politika u globalizovanom svetu. Oblikovanje politika za upravljanje kulturno raznolikim, multietničkim, multikulturalnim, višejezičnim i multikonfesionalnim društvima, kao i procesima koji se tiču kulturne raznolikosti u užem smislu, pretpostavlja i suočavanje sa homogenizujućim društvenim i kulturnim tokovima, kao i izrazima otpora prema kulturnoj promeni. Prilagođavanje pristupa kulturnoj raznolikosti balansiranjem prepoznavanja razlika i odgovornošću prema različitosti, sa promocijom ravnopravnog učešća u zajedničkoj javnoj sferi zadatak je koji će u doglednoj budućnosti ostati sa nama.

LITERATURA

- Apaduraj, A. (2011). *Kultura i globalizacija*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Bennett, T. (2001). *Differing Diversities: Transversal Study on the Theme of Cultural Policy and Cultural Diversity*. Council of Europe Publishing.
- Bernier, I. (2004). A UNESCO International Convention On Cultural Diversity. In C. B. Graber, M. Girsberger & M. Nenova (Eds.), *Free Trade versus Cultural Diversity: WTO Negotiations in the Field of Audiovisual Services* (pp. 65-76). Zurich: Schulthess.
- Christ, E. (2016). Kultur, Kulturen und Multikulturalität im Donauraum Pragmatik der Begriffsemantik im Politischen Kontext. Zbornik radova *Susret kultura* (str. 11-21). Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu.
- Council of Europe (1998). *In from the margins - A contribution to the debate on Culture and Development in Europe*. Retrieved October 15, 2022 from: rm.coe.int/0900001680085bfc
- Council of Europe (2000). *Declaration on Cultural Diversity*. Retrieved October 15, 2022 from: rm.coe.int/16804bfc0b
- Čačić Kumpes, J. (2004). Politike reguliranja kulturne i etničke različitosti: o pojmovima i njihovoj upotrebi. *Migracijske i etničke teme*, 20 (2-3), 143-159.
- Donders, Y. M. (2012). Cultural rights in the Convention on the Diversity of Cultural Expressions: included or ignored? In T. Kono, & S. Van Uytsel (Eds.), *The UNESCO Convention on the Diversity of Cultural Expressions: a tale of fragmentation of international law?* (pp. 165-182). International law series. Intersentia.
- Duxbury, N., Kangas, A. & C. De Beukelaer (2017). Cultural policies for sustainable development: four strategic paths. *International Journal of Cultural Policy*, 23: 2, 214-230.
- Evan, T., & Holý, V. (2021). *Cultural Diversity and Its Impact on Governance* arXiv:2112.11563v1 [econ.GN]. Retrieved October 15, 2022 from: arxiv.org/pdf/2112.11563.pdf
- Featherstone, M. (1990). *Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity*. Sage Publications.
- Garner, B., O'Connor, J. (2019) Rip it up and start again? The contemporary relevance of the 2005 UNESCO Convention on Cultural Diversity. *Journal of Law, Social Justice and Global Development* 24: 8-23.
- German Commission for UNESCO (2010). *Mapping Cultural Diversity. Good Practices from Around the Globe*. Bonn.
- Geertz, C. (1985). *The Uses of Diversity. The Tanner Lectures on Human Values*. The University of Michigan.
- Gidens, E. (1998). *Posledice modernosti*. Beograd: IP Filip Višnjić.

- Held, D. (1997). *Demokratija i globalni poredak: od moderne države ka kosmopolitskoj vladavini*. Beograd : IP "Filip Višnjić".
- Isar, Y.R., Pyykkönen, M. (2015). Confusing Culture, Polysemous Diversity: “Culture” and “Cultural Diversity” in and after the Convention. In: De Beukelaer, C., Pyykkönen, M., Singh, J.P. (eds) *Globalization, Culture, and Development*. London: Palgrave Macmillan.
- Kristović, M. (2012). Promišljanje multikulturalizma kao posebnog pristupa kulturnoj raznolikosti. *Teme*, XXXVI (3), 1065-1086.
- Loisen, J., Pauwels, C. (2015). “Cultural Diversity” at UNESCO: A Trajectory. In: De Beukelaer, C., Pyykkönen, M., Singh, J.P. (eds) *Globalization, Culture, and Development*. London: Palgrave Macmillan.
- Majstorović, S. (1978). *Kultura i demokratija*. Beograd: Prosveta.
- Marc, A. (2010). *Delivering services in multicultural societies*. New frontiers of social policy. Washington DC: The World Bank. Retrieved October 15, 2022 from: documents1.worldbank.org/curated/en/193841468155123642/pdf/527070PUB0serv101Official0Use0Only1.pdf
- McGuigan, J. (2004). *Rethinking cultural policy*. Berkshire: Open University Press.
- Mignolo, W. D. (2000). The Many Faces of Cosmo-polis: Border Thinking and Critical Cosmopolitanism. *Public Culture*, 12 (3), 721-748.
- Obuljen, N. (2006). From Our Creative Diversity to the Convention on Cultural Diversity: Introduction to the debate. In N. Obuljen & J. Smiers (Eds.), *UNESCO'S Convention on the Protection and Promotion of the Diversity of Cultural Expressions: Making it Work* (pp. 17-38). Zagreb: Institute for International Relations.
- Robertson, R. (1996). *Globalization: Social Theory and Global Culture*. London: Thousand Oaks, Sage Publications.
- Rogač, Lj. (2011). Uloga jezika u konstrukciji kulturnih identiteta u multikulturnom društvu. Zbornik radova *Knjiga i jezik u razvoju savremenog društva* (str. 447-455). Filološki fakultet u Univerzitetu u Beogradu.
- Rogač Mijatović, Lj. (2015). Prevođenje kultura u perspektivi međunarodnih kulturnih odnosa. U: A. Vraneš, Lj. Marković (Ur.), *Kulture u prevodu*, knjiga 2 (str. 25-38). Filološki fakultet Univerzitetu u Beogradu, Andrićev institut u Višegradu.
- Schoefthaler, T. (2007). *Adventures in Diversity. New Avenues for the Dialogue between Cultures*. German Commission for UNESCO. Bonn.
- Singh, J.P. (2011). *United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO). Creating norms for a complex world*. Oxon: Routledge.
- Singh, J.P. (2015). Cultural Globalization and the Convention. In: De Beukelaer, C., Pyykkönen, M., Singh, J.P. (eds) *Globalization, Culture, and Development*. London: Palgrave Macmillan.
- Smiers, J. (2006). Human, cultural rights: Universalism and/or cultural relativism In N. Obuljen & J. Smiers (Eds.), *UNESCO'S Convention on the Protection and*

- Promotion of the Diversity of Cultural Expressions: Making it Work* (pp. 339-352). Zagreb: Institute for International Relations.
- Smirs, J. (2004). *Umetnost pod pritiskom. Promocija kulturne raznolikosti u doba globalizacije*. Novi Sad: Svetovi.
- United Nations (2000). General Assembly Resolution 54/160: *Human Rights and Cultural Diversity*. Retrieved June 13, 2022 from: digitallibrary.un.org/record/404848?ln=en
- UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) (1982). *World Conference on Cultural Policies*. Final report. Mexico City. Paris. Retrieved October 15, 2022 from: unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000052505
- UNESCO (2001). *Universal Declaration on Cultural Diversity*. Paris. Retrieved October 15, 2022 from: un.org/en/events/culturaldiversityday/pdf/127160m.pdf
- UNESCO (2003). *UNESCO and the Issue of Cultural Diversity: Review and strategy, 1946-2003*. Paris. Retrieved October 15, 2022 from: en.unesco.org/creativity/sites/creativity/files/unesco_diversity_review_strategy_1946_2004_en.pdf
- UNESCO (2005). *Convention on the Protection and Promotion of the Diversity of Cultural Expressions*. Paris. Retrieved October 15, 2022 from: en.unesco.org/creativity/convention
- UNESCO (2015). *Re/Shaping Cultural Policies: A Decade Promoting the Diversity of Cultural Expressions for Development*. Paris: UNESCO. Retrieved April 22, 2023. <http://unesdoc.unesco.org/images/0024/002428/242866e.pdf>
- UNESCO (2018). *Re/Shaping Cultural Policies: Advancing Creativity for Development*. Paris: UNESCO. Retrieved April 22, 2023. <http://unesdoc.unesco.org/images/0026/002605/260592e.pdf>
- UNESCO (2022). *Re/Shaping Cultural Policies: Addressin Culture as a Global Public Good*. Paris: UNESCO. Retrieved April 22, 2023. <https://www.unesco.org/reports/reshaping-creativity/2022/en/download-report>
- Рогач Мијатовић, Љ. (2018). Баштињење идеја и дела Стевана Мајсторовића: један прилог дијалогу о култури. *Култура*, 160, 36-57.
- Хантингтон, С. П. (2000). *Сукоб цивилизација и преобликовање светског поретка*. Подгорица: ЦИД, Бања Лука: „Романов“.

PROBLEM ABORTUSA. IZMEĐU KULTURE I BIOETIKE

A significant part of the human rights of women is connected with reproduction, reproductive health, and choices related to reproduction. The general development of human and civil rights involves the general development of specific reproductive rights. In the meantime, the questions of maintaining pregnancy and childbirth are, at least declaratively included in general systems of healthcare and health concerns as such. Different types of diagnostics have become standard. Thus, it can be claimed that improving the health of pregnant women is one of the most important tasks of modern societies. On the other hand, the right to abortion has gone a long and hard way toward institutionalization in most Western countries. In recent events, it is obvious that legal, and therefore also medical, support for the right to abortion is being withdrawn, so one of the fundamental women's reproductive rights is being criminalized. The paper confronts basic bioethical theses on abortion with the cultural paradigms that produce them.

Key words: abortion, human rights, woman, bioethics, life, freedom

Premda je legalizacija abortusa i njegovo uključivanje u redovne i strogo kontrolisane medicinske procedure novijeg datuma, sama praksa namernog pobačaja veoma je stara. Pod abortusom se podrazumeva namerni prekid trudnoće, koji može biti izvršen u različitim periodima graviditeta i različitim medicinskim tehnikama. S obzirom da je preduslov abortusa trudnoća, a trudnoća (još uvek)¹ zahteva matericu, u osnovi je reč o specifičnom ljudskom pravu žena². Ljudska prava po sebi su društveni konstrukt. U velikoj meri zavise od kulturnog miljea i civilizacijskog stupnja razvoja jednog društva ili zajednice. Svest o ljudskim pravima, u ovom uobičajenom smislu reči, vezuje se za novovekovno iskustvo mišljenja i delanja, premda – povեսno posmatrano – u dobroj meri koincidira sa razvojem slobode. Unutar Hegelove filozofije postoji jedna pretpostavka koja

* mina.djikanovic@ff.uns.ac.rs

¹ Usavršavanje ektogeneze u znatnoj meri će izmeniti horizont rasprave o abortusu, a ova procedura budućnosti već je izazvala čitav niz etičkih debata.

² Ovde nužno mora ostati po strani čitava savremena diskusija o tome je li pojam žene diskriminatoran prema transrodnim osobama.

izvanredno opisuje savremeno samorazumevanje čoveka, a to je da nije reč o tome da ljudi imaju ideju slobode, već ljudi *jesu* ta ideja (Hegel 1987: 410). Na sličnom tragu je stav da nije reč o tome da ljudi poseduju svoja tela, već oni jesu svoja tela. U tom kontekstu Kanoldova predlaže pokušaj da se promeni i tradicionalna feministička vizura odbrane prava na abortus, koja se fokusira na diskusiju o pravu na kontrolu vlastitog tela. Pravo na vlastito telo nije sporno, jer ljudi jesu svoja tela, ali u središtu novog pristupa treba da bude pravo žene na izbor – izbor da bude ili ne bude majka (Cannold 1998). U svojoj vrlo uticajnoj i još više osporavanoj knjizi, „Praktična etika“, jedan od najpoznatijih svetskih bioetičara, Singer, navodi da se oko malo etičkih pitanja danas tako ogorčeno bori kao oko pobačaja (Singer 2003: 102). Za razliku od većine drugih bioetičkih tema, pobačaj je fundamentalno vezan za ženski rod. Izvesno je da bar jedan deo odijuma prema pobačaju ide iz opšteg odijuma prema „moći“ žene da rodi ili ne rodi, da prihvati ili odbije ulogu majke. Otuda je intervencija Lesli Kanold višestruko opravdana.

Naravno, o pitanju prihvatljivosti abortusa izjašnjavale su se različite religije i kulture znatno pre nego što je bioetika nastala. I danas je sasvim jasno da odluka o legalizaciji ili kriminalizaciji abortusa u mnogo manjoj meri zavisi od mišljenja bioetičara nego od mišljenja političara i aktuelne društvene klime. Ne treba, ipak, smetnuti s uma da velike diskusije unutar bioetike mogu poslužiti kao paravan za zabranu abortusa. Sve do druge polovine XX veka, pobačaj je bio nezakonit u gotovo svim zapadnim demokratijama osim Švedske i Danske. 1967. godine je Velika Britanija promenila svoj zakon, a 1973. godine je, čuvenim slučajem Rou protiv Vejda, Vrhovni sud SAD odlučio da žene imaju ustavno pravo na pobačaj (Singer 2003). Na snažnom talasu anti-desničarskog raspoloženja, i Italija i Španija su liberalizovale svoje zakone o pobačaju. Međutim, protivnici pobačaja nikada nisu odustali od nastojanja da nametnu svoja gledišta pa su pojedini američki predsednici, kao i odluke Vrhovnog suda, kako to Singer formuliše, nagrizali margine odluke Rou protiv Vejda (Singer 2003: 102), dok je diljem Istočne Evrope krah komunizma označio i povratak klerikalnih i teoloških pogleda na abortus.

Potonjih godina se klatno sve više pomera ka opciji zabrane abortusa. U Poljskoj je 2020. godine – uprkos silnim protestima – usvojen vrlo restriktivan zakon po kome je abortus dozvoljen samo u slučajevima silovanja, incesta ili pretnji po život majke³. U Mađarskoj je abortus legalan od 1953. godine, ali

³ <https://www.bbc.com/serbian/lat/svet-54730467>, 26. 6. 2023.

uključuje čitav niz restrikcija (obavezan period čekanja, izuzimanje troškova abortusa iz obaveznog medicinskog osiguranja i slično), od kojih je poslednja posebno kontroverzna i podrazumeva da je žena koja želi da izvrši abortus u obavezi da, pre procedure, sluša otkucaje srca fetusa⁴. Poseban je kuriozitet što je, prema navodima medija, saopštenje povodom ove odluke izdalo Ministarstvo unutrašnjih poslova, a ne Ministarstvo zdravlja. Namera da se izvrši višestruki pritisak na žene je više nego očita. Pre nekoliko meseci se moglo videti da ni pozitivna zakonska regulativa ne garantuje ostvarenje prava na abortus. Trudnica iz Hrvatske je dobila izveštaj etičke komisije kojim se utvrđuje da je opravdano izvršiti prekid visoke trudnoće, zbog ozbiljnih malformacija ploda, ali nigde u Hrvatskoj to pravo nije mogla da ostvari, već je morala u Sloveniju⁵. Napokon, čitav svet je ostao zatečen u junu 2022. godine, kada je Vrhovni sud SAD poništio presudu Rou protiv Vejda i omogućio da niz severnoameričkih država zabrani abortus u svim slučajevima osim neposredno ugroženog života majke⁶. U Rusiji (pravoslavna) crkva već godinama nastoji da izdejstvuje makar restrikcije, poput one da je za abortus neophodna saglasnost supruga⁷.

Nije neophodan doktorat iz društvenih nauka da bi se uočilo da stroža politika prema abortusu ide podruku sa političkim skretanjem udesno, jačanjem nacionalne i patrijarhalne retorike, osnaživanjem uloge crkve u društvu i populističkom promocijom tzv. porodičnih vrednosti koje su *per definitionem* patrijarhalne vrednosti. Grubo rečeno, tzv. levičarske političke opcije u osnovi pokazuju tendenciju za uvažavanjem pojedinačnih prava i sloboda, dok desna orijentacija po pravilu ograničava, redukuje ili ukida već zadobijena ljudska prava. Tako dolazimo u paradoksalnu situaciju da konzervativne politike čine da naše kćeri imaju manje prava od naših majki.

⁴ <https://www.bbc.com/serbian/lat/svet-62897067>, 26. 6. 2023.

Treba napomenuti da je mađarska vlada nedavno označila povećan broj žena s visokim obrazovanjem kao uzrok niže stope nataliteta i usporenog privrednog razvoja (<https://www.bbc.com/serbian/lat/svet-62691721>, 26. 6. 2023). Korelacija između obrazovanja i dostupnosti obrazovanja i nižeg nataliteta je uočena u brojnim studijama te se obrazovanje uopšte, a posebno seksualno obrazovanje i upoznavanje s kontracepcijom, smatraju za obavezne načine prevencije prenaseljenosti i apsolutnog siromaštva.

⁵ <https://www.bbc.com/serbian/lat/balkan-61349214>, 26. 6. 2023.

⁶ <https://www.bbc.com/serbian/lat/svet-61928224>, 26. 6. 2023.

⁷ <https://www.danas.rs/svet/ruska-pravoslavna-crkva-udata-zena-mora-da-dobije-saglasnost-supruga-za-abortus/>, 26. 6. 2023.

Dakako, zastupnici zabrane abortusa – koji su uistinu lukavo prigrabili slogan *pro-life* umesto neuporedivo primerenijeg *anti-choice* - tvrdili bi da nije reč o restrikciji postignutih prava žena, već o osvajanju novog područja slobode za embrion i fetus. I tu smo na pragu suštine bioetičke diskusije o abortusu. U osnovi, smatra se da je u korenu pitanja o moralnosti ili nemoralnosti, odnosno, legalnosti ili nelegalnosti abortusa, sukob dva prava. Jedno je pravo žene na odluku, a drugo pravo embriona, tj. fetusa, na razvoj ili život.

KONZERVATIVNI ARGUMENT

Temeljni konzervativni argument počiva na svojevrsnoj silogističkoj formi, gde prva premisa kazuje da je pogrešno ubiti nedužno ljudsko biće, druga premisa tvrdi da je ljudski fetus nedužno ljudsko biće, pa se nužno nameće konkluzija da je pogrešno ubiti ljudski fetus (Singer 2003). Temeljni prigovor liberalne opcije negira drugu premisu, odnosno, tvrdi da fetus nije – ili još nije – ljudsko biće te se diskusija usmerava na pitanje o momentu u kome se može tvrditi da je reč o ljudskom biću. Kao linija razgraničenja mogu biti uzeti trenutak prvog udaha – što je zapravo izvorno biblijska pozicija – zatim sposobnost preživljavanja izvan majčinog tela⁸, mogućnost osećanja bola (patocentrička pozicija, koja kod Singera dobija zanimljiv obrt), pojava nekog oblika svesti ili ličnosti⁹, identičnost „supstancije“ (Lee 2004), „oduševljenje“ (trenutno ili odloženo¹⁰), trenutak začeca¹¹ i slično. Poseban element predstavlja pozivanje na argument

⁸ Može se reći da tu poziciju podržava i Tomsonova (Thomson 1971: 66), jedna od najvatrenijih zastupnica prava na abortus: imam pravo da napustim violinistu, ali nemam pravo da se okrenem i da ga ubijem, ali o tome će biti više reči kasnije.

⁹ Izuzetno zanimljiv pristup, koji nastoji da poveže Hegelovo učenje o ličnosti sa savremenim saznanjima neuronauka, dat je u Ramonovom tekstu (Ramon 2014). Ramon smatra da se Hegelova analiza razvoja ljudske subjektivnosti poklapa sa otkrićima savremenih neuronauka te se – uz neke restrikcije - na temelju njih može odbraniti pravo žene na abortus do 12. nedelje trudnoće (Ibid, p. 219).

¹⁰ Trenutno oduševljenje preklapa se s *fertilization view* pozicijom, jer pretpostavlja da duša nastaje u momentu začeca, dok odloženo oduševljenje vuče korene iz Aristotelove teze da se muški fetus *oduševljavaju* 40 dana od začeca, a ženski 50 dana kasnije (Aristotle 1991: 583b 3-23) .

¹¹ Ovo stanovište, poznato kao *fertilization view*, neretko se u naučnim časopisima navodi bez objašnjenja ili referenci, kao nešto samorazumljivo (Jacobs 2021: 221). Džejkobs navodi da je jedna studija pokazala da preko 80% Amerikanaca smatra da su biolozi najmeritorniji da odluče kada život uistinu počinje. Istraživanje sprovedeno među

potencijalnosti i osobene budućnosti (Marquis 1989). Ova nit rasprave u velikoj meri obeležava sve diskusije o namernom pobačaju, jer restriktivno zakonodavstvo pretpostavlja da je reč o ljudskom biću od momenta začeća ili se poziva na kontinuitet razvoja, dok liberalnije opcije – makar prećutno – pretpostavljaju da do određenog vremenskog momenta život ploda ne odgovara pojmu ljudskog života ili je manje obdaren ljudskošću u odnosu na trudnu ženu u kojoj se nalazi. Najmanje problema, makar na prvi pogled, izazivaju očite tačke distinkcije: začeće i rođenje, ali prva opcija je neprihvatljiva sa stanovišta zastupnika prava na abortus, a druga sa stanovišta zabrane abortusa.

Središte diskusije je zapravo pitanje o odluci *ko je ljudsko biće*, prema poznatom Nunanovom tekstu (Noonan 1968). Dakako, ne svodi se sva argumentacija na stav personalnosti: argument potencijalnosti, odnosno, argument razvoja i budućnosti takođe su zastupljeni, ali ne u tolikoj meri da bi se moglo tvrditi da je „konzervativno gledište zasnovano na prirodnom procesu fetalnog razvoja, a ne na ličnosti fetusa“ (Wendler 1999: 32). Stav da je fetus ljudsko biće hrišćanske je provenijencije. Sam Nunan i eksplicitno polazi od viševekovnih stavova katoličke crkve, nastojeći da ih „očisti“ od specifično teoloških kategorija i pokaže univerzalnost principa koji počiva na zabrani diskriminacije s obzirom na različite mogućnosti:

Ako se iskorači iz specifičnih kategorija koje teolozi koriste, odgovor koji daju može se analizirati kao odbijanje da se ljudska bića diskriminišu na temelju njihovih različitih sposobnosti. Jednom začeto, biće je prepoznato kao čovek jer ima potencijal čoveka. Kriterijum ljudskosti je, stoga, bio jednostavan i sveobuhvatan; ako ste začeti od strane ljudskih roditelja, vi ste čovek (Noonan 1967: 126).

Nunanova argumentacija, po kojoj je kriterijum ljudskosti začeće od strane ljudskih roditelja, uistinu je neuporedivo održivija od bilo koje druge *linije razgraničenja*. Tvrditi da je fetus ljudsko biće od trenutka začeća znači izbeći sve zamke koje donose diskusije o momentu nastanka svesti, sposobnosti osećanja bola, mogućnosti preživljavanja u spoljašnjoj sredini itd. U isto vreme, ovaj stav dopušta i abortus u slučaju ugroženog života majke, analogno dozvoli ubistva u samoodbrani: „Kad život mora biti oduzet da bi se život spasio, sam razum ne

biolozima s 1058 akademskih ustanova pokazalo je da ukupno 96% njih zastupa fertilization view (ibid).

može reći da majka mora pretpostaviti svom životu život deteta“ (Noonan 1967: 131). Zapravo, ovu tezu treba korigovati: sam *razum* i zahteva da majka uvek pretpostavi život deteta vlastitom životu, ali u ovom slučaju ona ne može ni na koji način spasiti dete žrtvovanjem sebe.

U osnovi, konsekventno sprovedeno konzervativno stanovište ne može dopustiti abortus ni u jednoj opciji – ni kada je reč o incestu, silovanju, fetalnim abnormalnostima ili čak ugroženom životu majke. „Mekše“ opcije dopuštaju abortus u slučajevima kada ne može biti reči ni o delimičnoj odgovornosti, tj. kada nije u pitanju dobrovoljni seksualni odnos, što je logički inkonzekventno, ali makar humanije. Jedno od najpoznatijih „neličnosnih“ konzervativnih gledišta, po kome je abortus ubistvo pojedinačnog subjekta koji bi inače imao dobre šanse da doživi budućnost poput naše, smatra da je abortus apsolutno nemoralan od začeca, izuzev, „možda“, u slučajevima silovanja ili neposredne ugroženosti majčinog života (Marquis 1989). Konzervativno stanovište ima uporište ne samo u različitim religijskim tekstovima, već i u vekovima održanim zabranama unutar medicinskih zakletvi. I Imhotepova i Hipokratova zakletva zabranjuju pomoć pri pobačaju, što se održava i u Ženevskoj deklaraciji iz 1968. Tek je Deklaracija koju je Svetska medicinska organizacija donela u Oslu 1970. godine utvrdila da je reč o pitanju koje se tiče individualnih uverenja i savesti.

Bilo da je reč o argumentu potencijalnosti ili ontološkom jedinstvu razvoja, pretpostavka da je fetus ljudsko biće – po mišljenju konzervativne struje – njegovo odstranjenje čini ekvivalentnim ubistvu bilo kog ljudskog bića. Prenatalna nega koju trudnice dobijaju u većini savremenih država pokazuje da se ne samo održanje života fetusa, već i održanje kvaliteta tog života, postavljaju visoko na lestvici prioriteta medicinske nege. Pored toga, neverovatne mogućnosti koje je doneo napredak medicine i tehnologije i koje su dovele do ideje i prakse fetalne hirurgije, omogućuju da se fetusu pruži neophodna medicinska podrška i u onoj fazi u kojoj ne može preživeti van tela trudnice. Upravo taj neverovatni napredak pokazuje i drugu stranu diskusije o abortusu te, primera radi, američke federalne smernice u vezi s fetalnom hirurgijom nigde ne pominju bezbednost žene. Monika Kasper u svojoj knjizi o *nerođenom pacijentu* navodi da je posmatranje fetusa kao pacijenta, nezavisno od žene koja ga nosi, povezano sa pojačanom dehumanizacijom iste te žene jer se ona pretvara naprosto u *okruženje, kontejner* (Casper 1998: 89). Njen zaključak neposredno proizilazi iz analize fetalne hirurgije, ali višestruko je primenljiv na viševekovne diskusije o abortusu:

posmatranje fetusa nezavisno od žene tesno je povezano s porastom dehumanizacije žena.

LIBERALNI ARGUMENT

Liberalna argumentacija se neretko označava i kao feministička. Koren tog izjednačavanja valja tražiti u činjenici od koje smo pošli: da je abortus tesno povezan s ljudskim pravima žena. Treba naglasiti da se i u takvom izjednačavanju može pronaći trag dezavuisanja same argumentacije. Singer sumira argumente liberalne pozicije u tri osnovna. Prva dva su, u osnovi, u većoj meri vezana za pitanje prava nego za pitanje etike: jedan se tiče posledica restriktivnih zakona i navodi da bi zabrana abortusa izazvala vrlo ozbiljne zdravstvene rizike za žene (koje bi se podvrgavale tajnim abortusima)¹², a drugi navodi da mora postojati područje privatnog morala i nemoralna koje nije stvar zakona. Napokon, treći argument sam Singer naziva feminističkim – žena ima pravo da odluči šta će biti s njenim telom (Singer 2003: 108-110). Singer smatra da su prva dva argumenta neprimerena unutar bioetičke rasprave, budući da ostavljaju nepropitanim stav da je abortus ubistvo nedužnog ljudskog bića i bave se samo zakonom. Međutim, odgovarajuća legislativa *trebalo bi* da bude konačni cilj svih bioetičkih rasprava, jer nije bioetika nastala iz interesa za pitanja morala – time se sasvim lepo etika bavila dve i po hiljade godina – već iz interesa da se medicinskom osoblju i svima koji su uključeni u procese donošenja teških odluka pomogne, i to upravo posredstvom zakona. Nećemo polemisati da li je moralno ili nemoralno proizvoljno određivati prioritet kojim ljudi dolaze na red za transplantaciju, recimo, već ćemo omogućiti zakone i pravilnike koji će kontrolisati to područje. Isto važi i za sva druga pitanja. Stavljanje abortusa izvan zakona obavezno se pravda njegovom nemoralnošću, na šta upućuje i pravo lekara na prigovor savesti i odbijanje da izvršavaju abortuse¹³.

¹² Uostalom, abortus je dopušten tek nekoliko decenija – istorija obiluje zastrašujućim izveštajima o različitim pripravicima koji su dovodili do trovanja i smrti, samostalnim pokušajima abortusa uz pomoć pletaćih igala i sličnih predmeta, namernom samopovređivanju žena u nadi da će nastupiti pobačaj itd.

¹³ U Americi samo 14 procenata ginekologa izvršava abortuse i ne treba ni napominjati da su stigmatizovani i izloženi pretnjama i maltretiranjima brojnih desničarskih grupacija. Podatak je vezan za period pre obaranja presude Rou protiv Vejda (Powell 2022). Napred pomenuti slučaj iz Hrvatske pokazuje da je moguće i da taj procenat bude 0, uprkos tome što pozitivno zakonodavstvo prepoznaje abortus kao deo zdravstvene nege.

Tzv. feministički argument podrazumeva pravo žene da raspolaže vlastitim telom. Već je navedeno da se u savremenim feminističkim istraživanjima predlaže pomeranje težišta ka pravu žene da odluči hoće li ili neće biti majka te se to pitanje vidi kao primarnije u odnosu na raspolaganje telom. Naravno, moglo bi se odmah prigovoriti da se može *ne biti majkom* i u slučaju zabrane abortusa: trudna žena naprosto može da da dete na usvajanje. Ipak, čak i da se zanemari pitanje genetskog nasledstva, sam proces trudnoće, kao i porođaj, predstavljaju uistinu radikalno iskušavanje granica izdržljivosti i samopercepcije te je očito da takva odluka *ne bi smela* biti nametnuta spolja. Naravno da postoje žene koje su spremne da prođu kroz trudnoću i porođaj, a da ne budu majke deci koju rode, to imamo i u slučajevima surogat materinstva. Primoravanje žene da rodi neželjeno dete nije bitno različito od primoravanja žene da bude surogat majka, s tim što se prvi slučaj prinude doživljava kao izraz *visoke* moralnosti, dok je drugi nedvosmisleno shvaćen kao nezakonit i nemoralan čin.

Feministički pogled na abortus polazi od pretpostavke da embrion i fetus nemaju isti status kao odraslo ljudsko biće, odnosno, da u sukobu prava moguće osobe i prava zbiljske osobe ovo drugo nužno odnosi prevagu. U Hegelovoj filozofiji je to razlika između onoga *po sebi* i onoga *za sebe*: „Premda je embrio *po sebi* čovjek, on to ipak nije i *za sebe*; za sebe je on to samo kao obrazovani um, koji sebe čini onim što je on *po sebi*. Tek to je njegova zbiljnost“ (Hegel, 2000: 15). To i jeste suštinska razlika u odnosu na konzervativno stanovište, koje smatra da ljudski život ima jednako visok status od trenutka začeća. Postoji, međutim, jedna nit feminističke argumentacije koja polazi od teze da humani status fetusa, čak i kada bi se u potpunosti priznao, ne bi direktno vodio ka zabrani abortusa. Reč je o misaonom eksperimentu Džudit Tomson, koji je obeležio sve potonje diskusije od dana kada je objavljen. Njena argumentacija pokazuje da je abortus prihvatljiv ne samo u situaciji ugroženog života majke ili silovanja, već i u (gotovo) svakom slučaju neželjene trudnoće.

U ovom misaonom eksperimentu, Tomsonova analizira situaciju u kojoj se budite ošamućeni u bolnici i shvatate da ste cevčicama i raznom medicinskom opremom povezani s čuvenim violinistom, koji ima smrtonosnu bolest bubrega, te morate tu ostati devet meseci, inače će violinista preminuti. Ona argumentuje da ne postoji princip na temelju koga biste morali pristati na tu situaciju, sve i da ste svojevolljno ušli u sobu violiniste. Violinista je nesumnjivo odraslo ljudsko biće te status osobe nije pod znakom pitanja, ali pravo na život nije istovremeno i pravo na

održavanje života posredstvom druge osobe (Thomson 1971)¹⁴. Naravno, usledili su brojni pokušaji da se na ovaj tekst odgovori drugačijim misaonim eksperimentima i da se obori teza po kojoj je *neprijatnost* za ženu dovoljno dobar razlog za pobačaj (npr. Feinberg 1978, Hershenov 2001, Fischer 2013).

Tomsonova je u diskusiju uvela jednu veoma bitnu distinkciju, koja se neposredno osvrće na čisto etičku ravan. Reč je o razlici između *dobrog* i *minimalno pristojnog* samarićanina. Ona ispravno primećuje da nijedan zakon ne traži od čoveka da bude čak ni minimalno pristojan samarićanin, dok većina zemalja od *žene* traži da, u slučaju neželjene trudnoće, bude dobra samarićanka (Thomson 1971: 63). Drugim rečima, od bioetičke diskusije o moralnoj opravdanosti pobačaja došlo se do etičke diskusije o moralnom karakteru kao takvom. Preplitanje pravnog i moralnog horizonta pokazuje da se upravo ženama pravnim sredstvima nameće moralno rigorozan zahtev, uz pravo da se procenjuje *opravdanost* zahteva za prekidom trudnoće pa su neki više, a neki manje opravdani.

Nije neobično što se u bioetičkim diskusijama često navode Kantova stanovišta. U debati o abortusu, središnji interes za Kantovu filozofiju tiče se druge formulacije kategoričkog imperativa: „*Postupaj tako da ti čoveštvo u svojoj ličnosti kao i u ličnosti svakog drugog čoveka uvek upotrebljavaš u isto vreme kao svrhu, a nikada samo kao sredstvo*“ (Kant 2004: 73). Kao i kod pitanja o tome da li je zabrana abortusa sužavanje postignutog obima slobode osobe ženskog roda ili osvajanja slobode za fetus, i Kantova „formula čovečnosti“ posmatra se dvostruko. Ipak, kada je reč o Kantu, pojam ličnosti nužno uključuje razvijeni praktički um te je teško govoriti o nekakvoj personalnosti fetusa, kao što pokazuje Manninenova (Manninen 2014).

Moralni rigorizam nesumnjivo zahteva beskonačno žrtvovanje za tuđu dobrobit, ali takav stav je očito religijske provenijencije. Singer ide još jedan korak dalje, tvrdeći da je i stav o visokom statusu ljudskog života izveden iz religije te se ne može uzimati kao meritoran za neutralnu (bio)etičku diskusiju.

¹⁴ Ovo nije jedini primer koji Tomsonova navodi u tekstu, ali je svakako najpoznatiji.

SVETOST LJUDSKOG ILI SVETOST „NORMALNOG“ ŽIVOTA?

Singerova argumentacija je vrlo osebjuna i svojevremeno mu je prouzrokovala čitav niz problema, a kontroverzija ne jenjava do danas. Po njegovom dubokom uverenju, i konzervativna i liberalna grupa argumenata prihvataju osnovnu pretpostavku o svetosti ljudskog života. On, s druge strane, smatra da je ta pretpostavka izraz antropocentričke slike sveta i nesumnjivo svoje vrhovno opravdanje nalazi u hrišćanskoj tezi o visokom položaju čoveka u svetu. Kako sam navodi, ono što njegovu knjigu čini drugačijom jeste „svjesno nepriznavanje bilo koje pretpostavke da svi pripadnici naše vlastite vrste – samo zbog toga što su pripadnici naše vrste – imaju neku posebnu vrsnoću ili inherentnu vrijednost koja ih stavlja iznad pripadnika drugih vrsta“ (Singer 2003: IX).

Drugim rečima, puka pripadnost ljudskoj vrsti naprosto *nije* validan argument protiv ubistva, već fetus treba vrednovati prema istom merilu kojim vrednujemo živote bića sa sličnim karakteristikama. To dalje znači da nijedan fetus nije osoba te nijedan nema pravo na život, pa je čak i pobačaj iz najtrivijalnijih razloga u kasnoj trudnoći teško osuditi „ako također ne osuđujemo pokolj daleko razvijenijih oblika života radi okusa njihova mesa“ (Singer 2003: 115). Čak i Thomsonova smatra da „trivijalni“ razlozi za abortus nikako ne mogu biti opravdani te da pobačaj u vrlo visokoj trudnoći, da bi se recimo negde otputovalo, naprosto nije dopustiv (Thomson. 1971: 65). Singerovo napuštanje tradicionalne pretpostavke o svetosti ljudskog života logičkom nužnošću ga vodi ka tezi koju moderna društva smatraju apsolutnim tabuom. No, tu još nije kraj: konsekvantno sprovođenje ove teze dovodi ga do zaključka da, samo po sebi, nije moralno pogrešno ubiti novorođenče. Ograničenja počivaju isključivo na tome kakav učinak takav događaj ima na druge, a ne na intrinzičnoj pogrešnosti.

Negiranje svetosti ljudskog života uslovljeno je Singerovim zalaganjem za poštovanje života životinja, dok je stav o moralno neutralnom ubijanju novorođenčadi u vezi s raširenom i naširoko prihvatljivom praksom „dopuštanja da se umre“ te nisu naprosto blasfemični stavovi usmereni ka sablažnjenju javnosti. U osnovi, diskusija koja se nalazi u središtu problema abortusa – pitanje momenta u kome se ljudsko biće ima početi posmatrati kao ljudsko biće – Singeru je omogućila da potencijalnost fetusa i novorođenčeta uporedi s načinom na koji pristupamo aktualnosti životinja. Takođe, neutralni status ubistva novorođenčeta tesno je povezan sa, uglavnom prihvaćenom, praksom terapijskog pobačaja.

Sama terminološka distinkcija između elektivnog i terapijskog pobačaja po sebi je diskriminatorna, jer *elektivni abortus* stigmatizuje ženu (Watson 2018: 1175).

Pod terapijskim pobačajem podrazumeva se namerni prekid trudnoće uslovljen ugroženim životom trudnice ili problemima u razvoju fetusa. Reč je, dakle, o željenoj trudnoći koja se iz nekog razloga ne može izneti do kraja. Sama činjenica da je reč o *željenoj trudnoći* uglavnom vodi ne samo ka tome da se ovaj vid pobačaja čini moralno opravdanim, već se i trudnici koja mu je podvrgnuta izražava razumevanje i saučešće. Međutim, sa aspekta moraliteta, brojni slučajevi „terapijskog“ pobačaja povezanog s razvojem fetusa nisu tako neproblematični kako se može učiniti na prvi pogled.

Razvoj prenatalne dijagnostike omogućio je da se u vrlo ranoj trudnoći utvrdi da li se fetus razvija „normalno“. Dok su, u jednom broju slučajeva, ove procedure izuzetno korisne – jer omogućuju brzo delanje koje će još u prenatalnom periodu ili neposredno nakon rođenja omogućiti intervencije od vitalnog značaja za buduće ljudsko biće ili će sprečiti nemerljivu patnju koja se mora završiti smrtnim ishodom – ispostavlja se da su, u znatno većoj meri, zapravo eugeničkog karaktera. Odluka da se bude ili ne bude majka već je određena kao središte savremenog feminističkog posmatranja abortusa. Međutim, iz (moralnog) prava da izaberemo hoćemo li ili ne biti roditelji ne sledi jednoznačno (moralno) pravo da izaberemo *kakvom ćemo detetu biti roditelji* – što važi za čitav niz sindroma i zdravstvenih stanja koja bi potencijalnom ljudskom biću omogućila relativno kvalitetan život. Ipak, činjenica da smo, u ovom trenutku, *želeli* da budemo roditelji, samo ne ovom i ovakvom detetu, nekako nas moralno ekskulpira. Može se tvrditi da prenatalni testovi dodatno stigmatizuju osetljive grupe ljudi s različitim poteškoćama (Kaplan & Saxton 2003). Maninenova na izuzetno upečatljiv način pokazuje na koji se način radovanje trudnoći izvrće u vlastitu suprotnost pri suočavanju s potencijalnom dijagnozom koja nije terminalnog karaktera, ali fetus udaljava od percepcije „normalnog“ i „poželjnog“ (Manninen 2015).

Napokon, izvan diskusije o abortusu najčešće ostaje jedna izuzetno važna dimenzija. Namerni pobačaj nije ni laka ni jednostavna odluka, ne uključuje nepoštovanje fetusa ni prezir prema potencijalnom ljudskom životu. Premda je argumentacija Vorenove usmerena prevashodno protiv restriktivnih zakona, naprosto je neozbiljno izjednačiti šišanje s abortusom (Warren 1973). Žene ne odlaze na abortus u pauzi između frizera i pedikira, nesvesne vrednosti potencijalnog ljudskog života i nezainteresovane za nju. Naprotiv, veoma često je to jedna od najtežih životnih odluka, i te kako praćena svešću o argumentaciji

konzervativne struje. Ta svest ne može i ne sme uticati na apsolutno pravo svake individue da donese odluku o tome hoće li, u određenom trenutku svog života, roditi dete ili ne; niti je put ka smanjenju broja abortusa zabrana njihovog izvršavanja, jednako kao što broj abortusa treba smanjiti *prvenstveno* zbog žena koje kroz njih prolaze, legalno ili nelegalno, a ne zbog opadanja nataliteta. Jedini održiv put podrazumeva intenzivnu i pravovremenu edukaciju, dostupnost kontracepcije i legalnost abortusa. Pitanje abortusa ne sme se pretvoriti u nacionalno pitanje nataliteta i prosperiteta, već mora ostati područjem privatnih odluka koje zavise od trudne osobe, a ne od želja patrijarhalne zajednice i mehanizama kontrole koji ženama nameću određene uloge. Zbog toga je neophodno omogućiti da pravni sistem garantuje zaštitu prava na samostalnu odluku u vezi s prekidom ili održanjem trudnoće.

LITERATURA

- Aristotle (1991). *History of Animals, Books VII–X*. 3. Balm DM, editor. Vol. 7. London: Loeb Classical Library.
- Cannold, L. (1998). *The Abortion Myth. Feminism, Morality, and the Hard Choices Women Make*. Sydney: Allen & Unwin.
- Casper, M. (1998). *The Making of the Unborn Patient: A Social Anatomy of Fetal Surgery*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Feinberg, J. (1978). Voluntary Euthanasia and the Inalienable Right to Life. *Philosophy and Public Affairs*, 7-2, 93–123.
- Fischer, J. M. (2013). Abortion and Ownership. *Journal of Ethics: An International Philosophical Review*, 17-4, 2013, 275–304.
- Hegel, G. W. F. (1987). *Enciklopedija filozofijskih znanosti*. Sarajevo: Veselin Masleša – Svetlost.
- Hegel, G. W. F. (2000). *Fenomenologija duha*. Zagreb: Ljevak.
- Hershenov, D. B. (2001). Abortions and Distortions: An Analysis of Morally Irrelevant Factors in Thomson's Violinist Thought Experiment. *Social Theory and Practice*, 27-1, 129–48.
- Jacobs, S. A. (2021). The Scientific Consensus on When a Human's Life Begins. *Issues LAm Med*. 2021 Fall; 36(2):221-233.
- Kant, I. (2004). *Zasnivanje metafizike morala*. Beograd: Dereta.
- Kaplan, D. & Saxton, M. (1999). Disability Community and Identity: Perceptions of Prenatal Screening. *Genewatch*, 12(2), 6-8.
- Lee, P. (2004). The pro-life argument from substantial identity: a defence. *Bioethics*. 2004;18:249–263.
- Manninen, B. A. (2014). A Kantian Defense of Abortion Rights with Respect for Intrauterine Life. *Diametros* 39, 70-92.

- Manninen, B. A. (2015). The Replaceable Fetus: A Reflection on Abortion and Disability. *Disability Studies Quarterly*, 35-1.
- Marquis, D. (1989). Why Abortion is Immoral. *Journal of Philosophy*, 86-4, 183-202.
- Noonan, J. T. Jr. (1967). Abortion and the Catholic Church: A Summary History. *Natural Law Forum*, 126, 85-131.
- Noonan, J. T. Jr. (1968). Deciding Who Is Human; Note. *Natural Law Forum*, 142, 134-140.
- Powell, A. (2022). How a bioethicist and doctor sees abortion. *The Harvard Gazette*. Retrieved November 15th 2022 from <https://news.harvard.edu/gazette/story/2022/05/how-a-bioethicist-and-doctor-sees-abortion/>
- Ramon, H. F. (2014). Philosophy and Neurobiology: towards a Hegelian Contribution on the Question of the Juridical Status of the Human Embryo. *Journal of Cognition and Neuroethics*, 2 (1): 211-220.
- Singer, P. (2003). *Praktična etika*. Zagreb: KruZak.
- Thomson, J. J. (1971). A Defense of Abortion. *Philosophy and Public Affairs*, 1, 47-66.
- Watson, K. (2018). Why We Should Stop Using the Term “Elective Abortion”, *AMA J Ethics*, 20 (12), 1175-1180.
- Warren, M. A. (1973). On the Moral and Legal Status of Abortion. *Monist* 57.
- Wendler, D. (1999). Understanding the “Conservative” View on Abortion. *Bioethics*, 13, 32-56.

I
CULTURAL CONTEXTS OF TEACHING AND
LEARNING, COGNITION

POPULARNA KULTURA I NASTAVA SRPSKOG KAO NEMATERNJEG JEZIKA

Popular culture, understood as a type of culture that goes beyond the so-called high culture, includes a certain lifestyle, ideas, habits and values, and represents an integral part of everyday life of the broadest layers of contemporary society. Bearing this in mind, the paper examines the justification of introducing elements of this type of culture into the teaching of Serbian as a non-mother tongue, based on the *General Achievement Standards for the Subject Serbian as a Non-mother Tongue* and the learning objectives of this subject. It was checked to what extent the elements of popular culture are represented in the *syllabus* for this subject, primarily in the part containing the contents of the thematic areas given in the *Language Culture* and *Literature* sections. The introduction of elements of popular culture into the teaching of this subject allows students to express their individuality, but also connection with young people of similar affinities, independent of national cultures. Its international character can be a bond between students of different mother tongues and motivate students to master the Serbian language.

Key words: teaching, Serbian as a non-mother tongue, popular culture, literature, language culture

UVOD

Godine 2014. obavljeno je istraživanje koje je imalo za cilj da utvrdi zastupljenost elemenata kulture u programima i u udžbeničkom kompletu za srednje škole za predmet Srpski kao nematernji jezik (Zvekić-Dušanović 2016). Sagledani su tipovi kulture prisutni u nastavi ovog predmeta i prikazana je zastupljenost učenika prema maternjem jeziku u gimnazijama i srednjim stručnim školama. Tom prilikom utvrđeno je da nedostaje suštinska diferencijacija programa koja bi uvažavala velike razlike u vladanju srpskim jezikom, a koje su posledica različitih maternjih jezika učenika i sredina u kojima žive. Uočeno je, takođe, da su programi preopterećeni književnoumetničkim tekstovima, jezički veoma zahtevnim, te da insistiranje na njihovoj obradi nije funkcionalno, ne ostavlja

* dusazd@ff.uns.ac.rs

dovoljno vremena za usvajanje onih komunikativnih veština koje su im neophodne za svakodnevni život i ne omogućava im pripremu za ono što će im biti potrebno za rad u struci.

Ubrzo potom, 2017. godine, objavljeni su *Opšti standardi postignuća za predmet Srpski kao nematernji jezik za kraj prvog i drugog ciklusa obaveznog obrazovanja, opšteg srednjeg obrazovanja i osnovnog obrazovanja odraslih* u kojima je ostvarena značajna diferencijacija u očekivanim postignućima, budući da su oni definisani na osnovnom, srednjem i naprednom nivou. Na osnovu *Standarda* sačinjeni su novi programi za Srpski kao nematernji jezik za sve razrede osnovne škole i gimnazija / srednjih stručnih škola. U ovim programima nastojalo se da se otklone nedostaci prethodnih, prvenstveno na taj način što su predviđene dve varijante: varijanta A – namenjena je prvenstveno učenicima čiji maternji jezik pripada neslovenskim jezicima i koji žive u homogenim sredinama, obuhvata osnovni nivo *Standarda*, i varijanta B – namenjena je učenicima čiji maternji jezik pripada slovenskim jezicima i koji žive u višenacionalnim sredinama, obuhvata srednji i napredni nivo *Standarda*. Programi su počeli da se primenjuju od školske 2018/19. godine u prvom i petom razredu osnovne škole i u prvom razredu srednje škole.¹

Budući da se novi programi suštinski razlikuju od prethodnih, opravdano je ponovo se posvetiti temi kulturoloških sadržaja u nastavi Srpskog kao nematernjeg jezika. Ovom prilikom pažnja se usmerava na one elemente programa koji se mogu povezati s tipom kulture koji se odnosi na svakodnevni život, a u okviru nje na one koji se mogu svrstati u popularnu kulturu.

Kultura je, u najširem smislu, mnogolik, promenljiv i dinamičan fenomen. Kulturni obrasci se menjaju tokom vremena² (dijahronijska perspektiva), ali i u jednom vremenskom odsečku (sinhronijska perspektiva) postoji regionalna

¹ Programi se nalaze na sajtu Zavoda za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja (<https://zuov.gov.rs/zakoni-i-pravilnici/#1610656112041-e410e47d-a7ef>).

² U radu (Звекић-Душановић 2011), koji je imao za cilj da istraži osposobljenost učenika za razumevanje tekstova različitih jezičko-stilskih karakteristika, utvrđeno je da postoji više teškoća u razumevanju narodne basne, tj. teksta koji pripada tradicionalnoj kulturi, u odnosu na naučno-popularni tekst koji obrađuje savremenu problematiku. Budući da i učenici kojima je srpski jezik maternji imaju problem recepcije tekstova u kojima se javlja tradicionalna tematika i leksika, pretpostavka je da učenici različitih maternjih jezika iz istih kulturoloških sredina imaju zajednička iskustva koja im na sličan način olakšavaju ili otežavaju recepciju određenih vrsta tekstova.

raznolikost običaja i ponašanja.³ S druge strane, savremene generacije učenika različitih jezika i nacionalnih kultura u velikoj meri su izložene globalnim uticajima putem medija i društvenih mreža, što utiče na to da poprimaju i neke zajedničke generacijske karakteristike. Upravo ovaj momenat daje osnov za opredeljenje da elementi popularne kulture treba da imaju svoje mesto u nastavi Srpskog kao nematernjeg jezika.

POPULARNA KULTURA

Na problem definisanja popularne kulture ukazuje Lj. Maširević (2020: 20–26). Pozivajući se na autore koji su se bavili ovim pitanjem pokazuje kako se, po pravilu, definisanje ovog termina oslanja na prisustvo/odsustvo drugih termina, tj. drugih tipova kulture. Pritom se najčešće misli na razgraničavanje popularne kulture od folk, masovne i visoke kulture. Dok, na primer, folk kulturu karakteriše tradicija, postojanost kroz vreme i vezanost za određeno podneblje i narod, popularnu kulturu karakteriše promenljivost, prolaznost i globalno širenje. Termin masovna kultura ima izrazito negativno značenje. Ovaj tip kulture vezuje se za razvoj masovnih medija u vlasništvu industrijskih sila, podstiče konformizam, služi za zabavu, pojedinac je pasivan. Suprotno masovnoj, popularnu kulturu odlikuje bunt, aktivan i kritički odnos prema medijskim sadržajima, dominantnom društvenom poretku, nepravdi u društvu. Nije uvek lako odvojiti visoku kulturu, tj. umetnost, od popularne kulture, najviše zbog toga što se mnoga dela popularne kulture graniče ili prepliću s umetnošću. Načelno se može reći da je za razumevanje umetnosti potrebno predznanje, obrazovanje, ona se obraća užem krugu publike. S druge strane, razumevanje popularne kulture ne zahteva veliko predznanje, stoga je prihvatljiva široj publici.

D. Labaš i M. Mihovilović ukazuju na kontradiktornost popularne kulture. Ona je, prema njihovim zapažanjima, s jedne strane, inovativna i individualistička, s druge strane, konformistička. Dela popularne kulture mogu biti istinska umetnička ostvarenja, ali i kič, kliše, oličenje neukusa i vulgarnosti (Labaš i Mihovilović 2011: 104). Na ovaj momenat skreće pažnju i Lj. Maširević: „popularna kultura omogućava da se pojedinac kreativno izrazi, podstakne na bunt ili društveni aktivizam. Opet, većina dela popularne kulture predstavlja

³ Na momenat regionalnih razlika u obeležavanju praznika kao što su Uskrs, Božić i krsna slava ukazuje se u radu D. Zvekić-Dušanović (2010).

pojednostavljenu zabavu sa prizorima spektakla koji deluju otupljujuće na ljude” (Maširević 2020: 32). Stoga smatra da klasifikacija same popularne kulture u tri kategorije: na visoku, srednju i nisku ima smisla jer se neka pop ostvarenja približavaju umetnosti, a druga niskoj, neautentičnoj ili masovnoj kulturi. Problem svrstavanja nekog ostvarenja u određeni tip kulture usložnjava i činjenica da neka dela popularne kulture vremenom menjaju status, bivaju označena kao umetnička dela. Neretko je svrstavanje dela u određeni tip kulture otežano i karakterom samog ostvarenja, budući da umetnici namerno stvaraju dela koja brišu granice između popularnih formi i umetnosti (Maširević 2020: 18–19).

Kako god je definisali, nesporno je da je popularna kultura odlika savremenog društva, da ona u velikoj meri utiče na svakodnevno ponašanje značajnog dela globalne populacije zahvatajući ne samo književnost, muziku, film i druge vidove umetničkog izražavanja, već i oblačenje, ishranu, društvene stavove i razne druge aspekte svakodnevice.

KULTURA I NASTAVA STRANIH JEZIKA

Ukoliko se hronološki prati zastupljenost kulture u nastavi stranih jezika, primetno je da postoji povezanost između pristupa nastavi stranih jezika i tipa kulture kojem se daje prednost.⁴ Pre pojave komunikativne metode, do 60-ih godina XX veka, u nastavi je mahom zastupljena visoka kultura (*Big C culture*), koja pre svega podrazumeva opšta znanja iz književnosti i umetnosti, ali i izučavanje istorije i institucija nekog društva, povezuje se s pojmovima ’dobrog’ i ’doličnog’ načina života, prestižom (Kramsch 2012: 65). To je period tzv. faktografske lingvokulturologije, enciklopedijskog pristupa relevantnim temama (Дурбаба 2011: 48).

Zaokret ka komunikativno usmerenoj nastavi stranih jezika donosi interesovanje za kulturu svakodnevnog življenja (*Little c culture*), koja uključuje ponašanje, običaje, verovanja i vrednosne stavove izvornog govornika,⁵ odnosno

⁴ Kompleksan odnos između kulture i nastave stranih jezika najiscrpnije je sagledan u knjizi O. Durbabe (2016), u kojoj autorka ovo pitanje razmatra iz različitih perspektiva pružajući detaljan uvid u različite aspekte sprege jezika, kultura i s njima povezanih fenomena.

⁵ O specifičnostima kulture svakodnevnog života u Srbiji i značaju uključivanja ovih tema u nastavu srpskog kao stranog jezika piše N. Strižak (Стрижак 2016).

način na koji izvorni govornik upotrebljava jezik u komunikativne svrhe (Kramersch 2012: 65–66).

Oba ova pristupa su jednosmerna, imaju za cilj upoznavanje s kulturnim karakteristikama govornih predstavnika jezika koji se uči kao strani. Težište na uzajamnosti, umesto jednosmernosti, nalazimo u konceptu interkulturalnosti. Interkulturalnost podrazumeva interakciju kultura, uspostavljanje komunikacije i međusobnog razumevanja pripadnika različitih kultura. Ona počiva na poznavanju sopstvene kulture, zainteresovanosti za kulturu drugih i njenom poštovanju. Posmatrano iz perspektive nastave stranog jezika, dolazi se do pojma interkulturalne kompetencije.⁶ U interkulturalnoj nastavi se, pored sagledavanja sopstvenih i tuđih kulturnih navika, izmešta i u prostor između kultura, tzv. treći prostor ili međuprostor (Kramersch 1993: 233–257; Дурбаба 2011: 50).

Razvijanje interkulturalnosti ugrađeno je u ciljeve nastave Srpskog kao nematernjeg jezika.⁷

ANALIZA PROGRAMA ZA SRPSKI KAO NEMATERNJI JEZIK

Program za Srpski kao nematernji jezik koncipiran je tako da obuhvata tri osnovne oblasti: *Jezik*, *Književnost* i *Jezičku kulturu*. U sadržajima oblasti *Jezik* dati su okvirni broj reči i gramatički elementi kojima učenici treba da ovladaju u svakom razredu. U oblasti *Književnost* navedeni su tekstovi predviđeni za obradu. Odeljak *Jezička kultura* podeljen je na više tematskih oblasti među kojima se mogu naći i elementi popularne kulture.

Književnost

Budući da *Književnost* predstavlja zasebnu oblast u Programu, u analizi će se poći od nje. U ovom odeljku Programa data su dela značajnih srpskih pisaca. Na odabir autora i njihovih dela uticale su svakako književnoumetničke vrednosti i uzrasne karakteristike učenika. U ovoj oblasti Programa, kako u izboru književnih

⁶ Pitanja razvijanja interkulturalne dimenzije u nastavi stranih jezika razmatraju M. Bajram, B. Gribkova i H. Starki (Byram, Gribkova & Starkey 2002).

⁷ Različiti činioци koji utiču na proces razvijanja interkulturalne kompetencije u nastavi Srpskog kao nematernjeg jezika razmatraju se u radu D. Zvekić-Dušanović (2017). O značaju razvijanja interkulturalne kompetencije i interkulturalne svesti u radu sa studentima srpskog kao stranog jezika piše J. Redli (2018).

dela, tako i u načinima obrade, veoma je značajna diferencijacija na A i B varijantu. U A varijanti je, prema uputstvima datim u Programu, osnovna funkcija književnoumetničkih tekstova osposobljavanje učenika za komunikativnu upotrebu jezika i njihovo upoznavanje s kulturom, istorijom i tradicijom srpskog naroda, kao i sa značajnim delima srpske književnosti. U varijanti B Programa, s naprednijim učenicima, može se ostvariti i kompleksnija analiza i interpretacija dela, uz korišćenje književnoteorijske terminologije s kojom su se učenici upoznali na časovima maternjeg jezika.

Uvid u Program pokazuje da su u prvom ciklusu osnovnog obrazovanja, pored dečjih razbrajalica i igara, zastupljeni mahom poetski i prozni tekstovi poznatih, već klasičnih autora, kao što su: J. Jovanović Zmaj, Lj. Ršumović, D. Lukić, D. Radović, M. Antić, D. Erić, G. Tartalja, J. Petrović i drugi. U drugom ciklusu, pored već navedenih u prvom, zastupljeni su: V. Ličina, J. Jorgačević, R. Obrenović, A. Mikić, V. Vidojević Gajović, O. Stanković, N. Popadić, I. Kolarov, S. Stanišić i drugi. Postepeno se uvode i klasici kao što su: B. Nušić, J. Dučić, I. Andrić, B. Ćopić. Pored navedenih autora, u srednjoj školi učenici se upoznaju s delima Đ. Jakšića, V. Ilića, L. Lazarevića, D. Maksimović, B. Radičevića, M. Glišića, I. Sekulić, S. Sremca, A. Šantića, D. Kiša, V. Pope, M. Vitezovića, D. Kovačevića, A. Tišme i drugih.

Pored autorskih tekstova, Programom je predviđeno i upoznavanje učenika s delima narodne književnosti. Već u prvom ciklusu, u 3. i 4. razredu, nalaze se narodne priče *Zec i kornjača* i *Cvrčak i mrav*. U 5. je navedena narodna običajna pesma i šaljiva narodna priča po izboru. U 6. se predviđaju narodna basna (*Bik i zec*), narodna lirska pesma (*Majka Jovu u ruži rodila*), narodna priča (*Svijetu se ne može ugoditi*) i narodna bajka (*Biberče*). U 7. se nalaze predanje *Sveti Sava otkriva prozore*, narodna priča *U cara Trojana kozje uši*, narodna lirska ljubavna pesma po izboru i narodna epska pesma po izboru. U 8. se obrađuju: narodna priča *Tamni vilajet*, narodna bajka po izboru, narodna lirska obredna pesma po izboru i narodna epska pesma po izboru. U srednjoj školi se nastavlja upoznavanje učenika s delima narodne književnosti, predviđene su narodne priče, anegdote i bajke, kao i kratke folklorne forme, poslovice, pitalice, zagonetke. U Programu je naznačena mogućnost adaptacije pojedinih tekstova kako bi se oni jezički približili današnjim učenicima.

Od 4. razreda osnovne škole navodi se da treba uključiti i časopise za decu i mlade, po izboru.

Program za srednju školu predviđa i konstruisane tekstove o značajnim ličnostima srpske kulture i nauke, među kojima su: Sveti Sava, Despot Stefan Lazarević, Dositej Obradović, Ksenija Atanasijević, Nikola Tesla, Josif Pančić, Jefimija, Vuk Karadžić, Jovan Cvijić, Nadežda Petrović, Mihajlo Pupin, Mihajlo Petrović Alas, Mileva Ajnštajn, Jovan Sterija Popović, Milena Pavlović Barili, Sava Tekelija, Žanka Stokić, Ivo Andrić, Jovan Ćirilov, Mira Trailović, Milutin Milanković, Stevan Mokranjac. Zastupljeni su i konstruisani tekstovi o kulturno-umetničkim institucijama i dešavanjima kao što su: muzej Vuka Karadžića i Dositeja Obradovića, Narodna biblioteka Srbije, Karlovačka gimnazija, Narodno pozorište u Beogradu, Srpsko narodno pozorište u Novom Sadu, Beogradska filharmonija, filmski i muzički festivali.

Program dopušta određenu slobodu u izboru tekstova. Naime, nastavnik ima pravo da sa spiska bira određen broj tekstova i da uvodi tekstove koji nisu na listi Programa.

Uvid u tekstove predviđene za obradu u oblasti *Književnost* pokazuje izrazitu zastupljenost autorskih književnih dela koja pripadaju visokoj kulturi, značajnu zastupljenost narodne književnosti, koja se može svrstati u tradicionalnu kulturu, ali i prisustvo onih tekstova koji, prema kriterijumima datim za raslojavanje popularne kulture, pripadaju visokoj popularnoj kulturi. Ovo se može tumačiti težnjom autora Programa da se učenicima prezentuju ona dela koja zadovoljavaju estetske i vaspitne kriterijume. Te kriterijume treba da ima u vidu i nastavnik, koji bira i tekstove koji nisu predviđeni Programom, a koji su u skladu s interesovanjima učenika.

Jezička kultura

Mada su sve oblasti Programa usmerene na funkcionalno vladanje srpskim jezikom, ono je ključno u oblasti *Jezička kultura*. Njeni su ishodi usmereni na receptivne (razumevanje slušanjem i čitanje s razumevanjem) i produktivne veštine (govorenje i pisanje), koje treba postepeno i ravnomerno razvijati. Sadržaji dati u *Jezičkoj kulturi* sadrže niz tematskih oblasti koje obuhvataju veći deo svakodnevnih okolnosti u kojima se ostvaruje komunikacija. One istovremeno usmeravaju i na izbor leksike. Odabir leksike delimično je uslovljen sadržajima iz oblasti *Jezik* i *Književnost*, a više potrebom da se obuhvate komunikativne situacije u kojima se učenici mogu naći u svakodnevnom životu. Tematske oblasti se iz razreda u razred ponavljaju i obogaćuju novim sadržajima i leksikom, u skladu s uzrastom učenika i njihovim napredovanjem u vladanju srpskim jezikom. Budući

da teme predviđene u oblasti *Jezička kultura* mahom pokrivaju svakodnevne situacije, upravo u ovoj oblasti možemo očekivati elemente popularne kulture.

Hrana i piće. Tematska oblast *Hrana i piće* zastupljena je od 1. razreda osnovne škole i prisutna je u Programu sve do kraja 4. razreda srednje škole. Uvođenje u ovu oblast započinje usvajanjem leksike kojom se imenuju osnovne namirnice (1. r. o. š.). Postepeno se leksički fond vezan za ovu temu širi i obuhvata nazive za osnovne obroke i posuđe (2. r. o. š.), voće i povrće (3. r. o. š.), poslastice (4. r. o. š.), aktivnosti u pripremanju hrane (5. r. o. š.), začine i vrste mesa (6. r. o. š.), hranu biljnog i životinjskog porekla (7. r. o. š.). O navikama i sklonostima u vezi s hranom i pićem s učenicima se može razgovarati već na početnom nivou usvajanja srpskog jezika. Budući da je ova tematska oblast neposredno povezana i sa zdravljem, u Programu je eksplicitno navedena i tema zdravih navika u ishrani (8. r. o. š., 1. i 3. r. s. š.), kao i dijeta (3. r. s. š.). Tradicija u ishrani i nacionalna jela obrađuju se u 4. razredu srednje škole.

U Programu je dat veliki značaj ishrani, što je razumljivo, budući da je ona sastavni deo svakodnevnog života. Uz usvajanje leksike iz ovog tematskog kruga učenici su u prilici da komentarišu različite navike, pri čemu nije zanemarena ni edukativna strana ove oblasti života.

Odeća i obuća. Tematska oblast *Odeća i obuća* takođe je zastupljena u svim razredima osnovne i srednje škole. Zapčinje nazivima za odevne predmete i obuću (1. i 2. r. o. š.), razrađuje se odevanjem prema godišnjim dobima (3. r. o. š.), odevnim predmetima za određene prilike (svečana i sportska odeća) (4. r. o. š.), nabavkom odeće i obuće (5. r. o. š.), opisom i održavanjem odeće i obuće (6. r. o. š.), materijalima od kojih se pravi odeća i obuća (7. r. o. š.). Počev od 7. razreda osnovne škole Program predviđa temu o oblačenju mladih, a obuhvata i estetsku komponentu izgleda, nakit i modne detalje (8. r. o. š.), odeću i obuću za različite prilike (1. r. s. š.), omiljenu garderobu i obuću (2. r. s. š.), odevanje mladih i modu (4. r. s. š.).

Načinom odevanja mladi šalju snažnu poruku o svojim životnim stavovima i povezanosti s određenim stilovima. Neki će pratiti novije modne trendove, drugi će se priklanjati stilovima koji se suprotstavljaju glavnim modnim tokovima, treći će nastojati da izgrade sopstveni originalni stil. Ovako postavljena tematska oblast *Odeća i obuća* pruža dobru osnovu za razgovor o izražavanju individualnih opredeljenja učenika, ali i upoznavanju i razumevanju onoga što je različito.

Život u kući. U okviru široko postavljene tematske oblasti *Život u kući* mogu se izdvojiti tri podoblasti: stanovanje, obaveze i slobodno vreme, proslave i praznici.

Prva započinje usvajanjem leksike kojom se imenuju osnovne prostorije i osnovni nameštaj (1. r. o. š.), nastavlja se leksikom za označavanje delova kuće/stana i dvorišta (2. r. o. š.), proširuje se delovima nameštaja prema prostorijama u kući/stanu (3. r. o. š.), opisom prostora u kome se uči i odmara (4. r. o. š.), opisom prostorija u kući/stanu (5. r. o. š.), pokušvom (6. r. o. š.), opisom, održavanjem i uređenjem prostora u kojem se provodi najviše vremena (lični kutak) (7. r. o. š.), održavanjem stambenog prostora (8. r. o. š.). U srednjoj školi se ova tema nastavlja razgovorom o životnom prostoru i njegovim opisom (1. r. s. š.), o prednostima i nedostacima života u kući i života u stanu (3. r. s. š.) i o poželjnom prostoru za život (4. r. s. š.). Iz ovoga se vidi da je u Programu velika pažnja posvećena kulturi stanovanja, a učenici imaju prilike da govore i o uređivanju prostora prema svom ukusu, često povezanom sa drugim stilskim i modnim opredeljenjima.

Tema o obavezama i slobodnom vremenu započinje imenovanjem uobičajenih dnevnih aktivnosti i razgovorom o njima (3. r. o. š.), slede radni dan i vikend, podela poslova i obaveza u porodici (4. r. o. š.), svakodnevnih aktivnosti u kući (5. r. o. š.), uobičajene dnevne aktivnosti tokom radne nedelje i vikenda (6. r. o. š.), planiranje i organizacija poslova i obaveza u kući (8. r. o. š.), mladi i slobodno vreme (2. r. s. š.). Navedene teme pružaju osnov za razgovor o mogućnostima usklađivanja obaveza i slobodnog vremena, načinu provođenja slobodnog vremena, njegovom kvalitetnom organizovanju.

Od proslava i praznika prisutni su: rođendan (1. r. o. š.), Nova godina (2. r. o. š.), praznici (5. r. o. š.), praznici i proslave u porodici (6. r. o. š.) i porodična okupljanja (8. r. o. š.). Osim Nove godine, za koju se pretpostavlja da je proslavlja većina učenika koji pohađaju ovu nastavu, u Programu nisu eksplicitno navedeni drugi državni ili verski praznici, ali se daje dovoljno prostora za razgovor o načinu njihovog obeležavanja u različitim sredinama i pruža se mogućnost za upoznavanje s običajima drugih.

Kupovina. Nemali značaj u Programu dat je tematskoj oblasti *Kupovina*. Zastupljena je od 5. razreda osnovne škole sve do završnog razreda srednje škole. Zapčinje usvajanjem leksike koja se odnosi na cene i plaćanje (5. r. o. š.), nastavlja se proširivanjem leksike iz ovog tematskog kruga i uvođenjem novih sadržaja: mesto kupovine (6. r. o. š.), kupovina u tržnim centrima (7. r. o. š.),

kupovina u specijalizovanim prodavnicama (8. r. o. š.), kupovina i način plaćanja (1. r. s. š.), svakodnevna i povremena kupovina (2. r. s. š.), kupovina putem interneta (3. r. s. š.) i odnos prema kupovini (4. r. s. š.). Veza s popularnom kulturom može se uspostaviti upravo kroz razgovor o odnosu prema kupovini.

Kultura, umetnost, mediji. Tematska oblast *Kultura, umetnost, mediji* obuhvata sadržaje i visoke i popularne kulture, kao i one koje mogu pripadati i jednoj i drugoj. Visokoj bi pripadale teme o pozorišnoj predstavi (8. r. o. š.), značajnim događajima i ličnostima iz kulturne prošlosti (1. r. s. š.), umetničkim delima i spomenicima kulture (2. r. s. š.), značajnim kulturno-umetničkim manifestacijama u okruženju (3. r. s. š.). U popularnu se mogu svrstati teme o internetu i društvenim mrežama, koje su zastupljene od 8. razreda osnovne škole sve do 4. razreda srednje škole, a u vezi s kojima Program predviđa predočavanje i razgovor o njihovim prednostima i manama, pa i zloupotrebi (4. r. s. š.). Nespecificovan tip kulture predstavljaju teme o filmu (7. r. o. š.), televizijskoj i radio emisiji za decu (7. r. o. š.), muzičkim instrumentima i koncertu (7. r. o. š.), medijima – o vrstama medija i medijskim sadržajima (1. r. s. š.), praćenju medija (2. r. s. š.), o medijima u funkciji obrazovanja (3. r. s. š.). I o temi o međukulturalnosti i njenom značaju (4. r. s. š.) može se razgovarati na rasponu između visoke i popularne kulture.

Ovako široko postavljena tematska oblast pruža mnoštvo mogućnosti za diskusiju o različitim vidovima kulturnog života. Zapažanje u vezi s njom odnosi se na segment o muzici. Naime, ova tema bi u Programu mogla biti zastupljenija, budući da se predviđa samo ovladavanje nazivima muzičkih instrumenata i razgovor o koncertu. Muzika je sastavni deo života većine mladih. Vrsta muzike koju slušaju često za njih ima širi značaj, odraz je životnog stila. Pored toga uključivanje autentičnih pesama različitih tipova ima višestruki pozitivni efekat na ovladavanje nematernjim jezikom.⁸

⁸ O značaju uključivanja pesama u nastavu srpskog kao stranog jezika piše J. Redli. Smatra ih dragocenim izvorom u nastavi ne samo što ih je moguće koristiti za razvijanje svih jezičkih veština, već i zbog činjenice da predstavljaju “kulturološki kaleidoskop”, ruše psihološke barijere i jačaju motivaciju (Редли 2011: 305–316). Na potrebu da se u nastavu srpskog kao stranog jezika uvrsti i popularna muzika ukazuje O. Stojanović Frechette. Prema mišljenju ove autorke popularna muzika može biti polazište za uvođenje kulturološki bitnih tema, naročito kad se ima u vidu izrazita povezanost muzike i vanmuzičke oblasti života (Stojanović-Frechette 2020: 541–551).

ZAKLJUČAK

Imajući u vidu kontradiktornosti vezane za fenomen popularne kulture, njene pozitivne i negativne manifestacije i efekte, ali i činjenicu da ona ima snažan uticaj na svakodnevni život širokih slojeva društva, rad zaključujem opredeljenjem da popularna kultura treba da ima svoje mesto u nastavi Srpskog kao nematernjeg jezika. Ovo opredeljenje podržano je njenim globalnim karakterom, koji podrazumeva izlazak iz okvira nacionalnih kultura i povezivanje ljudi nekim drugim zajedničkim interesovanjima, stavovima i životnim stilovima. Uvođenje elemenata popularne kulture u nastavu ovog predmeta učenicima omogućava da izraze svoju individualnost, ali i povezanost s mladima sličnih afiniteta nezavisno od nacionalnih kultura. Upravo njen internacionalni karakter može biti spona između učenika različitih maternjih jezika. Uočavajući poklapanja i razilaženja, sličnosti i razlike, zajedničke karakteristike i individualne sklonosti, doživljavajući ove teme kao nešto što je neposredno povezano s njihovim ličnim interesovanjima, učenici će u većoj meri biti motivisani i za ovladavanje srpskim jezikom, što će doprineti ostvarivanju ciljeva nastave ovog predmeta.

Uvid u Program pokazuje da su u njemu zastupljene raznovrsne tematske oblasti u okviru kojih se može razgovarati o popularnoj kulturi. Program je usklađen s uzrasnim karakteristikama učenika, po pravilu se u početnoj fazi usvaja leksika određenog tematskog kruga, da bi se postepeno određene pojave problematizovale.

Na koji način će se pristupiti ovim temama prvenstveno zavisi od nastavnika, koji treba da bude otvoren za različita viđenja ne zanemarujući pritom i vaspitnu komponentu, treba da omogući učenicima da iznose svoja razmišljanja o nekoj pojavi vodeći računa o interkulturalno osetljivom načinu komunikacije.

LITERATURA

- Byram, M., Gribkova, B. & Starkey, H. (2002). *Developing the Intercultural Dimension in Language Teaching. A Practical Introduction for Teachers*. Preuzeto 11. XI 2014. sa http://www.coe.int/t/dg4/linguistic/source/guide_dimintercult_en.pdf
- Kramsch, C. (1993). *Context and culture in language teaching*. Oxford: Oxford University Press.
- Kramsch, C.. (2012). *Culture in foreign language teaching*. Preuzeto 11. XI 2014. sa <http://www.faculty.weber.edu/cbergeson/516/kramsch.2012.pdf>

- Labaš, D. i Mihovilović, M. (2011). Masovni mediji i semiotika popularne kulture. *Kroatologija*, 2, 95–122.
- Maširević, Lj. (2020). *Popularna kultura*. Beograd: Visoka škola strukovnih studija Beogradska politehnika, Odsjek Akademije tehničkih strukovnih studija Beograd.
- Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja (2017). *Pravilnik o opštim standardima postignuća za predmet srpski kao nematernji jezik za kraj prvog i drugog ciklusa obaveznog obrazovanja, opšteg srednjeg obrazovanja i osnovnog obrazovanja odraslih*. Pristupljeno 3. 6. 2021. URL: <<http://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2019/04/Op%C5%A1ti-standardi-postignu%C4%87a-za-Srpski-ka-nematernji.pdf>>
- Redli, J. (2018). Razvijanje interkulture svesti u radu sa studentima srpskog jezika kao stranog. У: И. Живанчевић Секеруш и Ж Милановић (Ур.), *Међународни интердисциплинарни симпозијум Сусрет култура 9. Зборник радова* (стр. 83–93). Нови Сад: Филозофски факултет.
- Stojanović Frechette, O. (2020). Kulturna istorija kroz istoriju popularne muzike. У: В. Крајишник (Ур.), *Српски као страни језик у теорији и пракси IV. Тематски зборник радова* (стр. 541–551). Београд: Филолошки факултет, Центар за српски као страни језик.
- Zvekić-Dušanović, D. (2016). Kulturni konteksti u nastavi Srpskog kao nematernjeg jezika u srednjim školama. У: I. Živančević Sekeruš i B. Šimunović Bešlin (Ur.), *Susret kultura: Zbornik radova sa VIII međunarodnog interdisciplinarnog simpozijuma* (str. 37–54). Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Zvekić-Dušanović, D. (2017). Interkulturalnost u nastavi predmeta Srpski kao nematernji jezik. У: L. Maravić i Ž. Mezei (Ur.), *Druga međunarodna naučna konferencija "Interkulturalnost u obrazovanju"* (str. 119–131). Novi Sad: Pedagoški zavod Vojvodine.
- Дурбаба, О. (2011). *Теорија и пракса учења и наставе страних језика*. Београд: Завод за уџбенике.
- Дурбаба, О. (2016). *Култура и настава страних језика. Увод у интеркултурну примењену лингвистику*. Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду.
- Звекић-Душановић, Д. (2010). Обичајна лексика у уџбеницима за српски као нематерњи језик. *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 39/1, 319–330.
- Звекић-Душановић, Д. (2011). Граматичко-лексичке карактеристике текста и степен његове разумљивости у српском језику као нематерњем. *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 40/1, 439–450.
- Завод за унапређивање образовања и васпитања. *Програми наставе и учења*. <https://zuov.gov.rs/zakoni-i-pravilnici/#1610656112041-e410e47d-a7ef>
- Редли, Ј. (2011). Употреба аутентичних песама у настави српског језика као страног. У: Д. Точанац и С. Гудурић (Ур.), *Примењена лингвистика данас – између теорије и праксе. Зборник радова са трећег конгреса* (стр. 305–316). Београд

– Нови Сад: Друштво за примењену лингвистику Србије – Филозофски факултет – Филолошки факултет.

Стрижак, Н. (2016). Културолошки садржаји у настави српског као страног језика. У. В. Крајишник (Ур.), *Српски као страни језик у теорији и пракси III. Тематски зборник радова* (стр. 311–322). Београд: Филолошки факултет, Центар за српски као страни језик.

Danijela Prošić-Santovac*

Faculty of Philosophy,
University of Novi Sad

UDK 001.89:81'242/243.378.4

Originalni naučni rad

Ana Halas Popović

Faculty of Philosophy,
University of Novi Sad

STUDENTS' ATTITUDES TOWARDS TEACHING ACADEMIC WRITING AND WRITING IN THEIR OWN AND FOREIGN LANGUAGE

Writing is a skill commonly taken for granted in Serbian culture, especially at the primary and secondary level of the educational system, and is viewed more as an expression of special talent than a skill to be learned. Focused and intentional teaching of distinct writing strategies, especially in the domain of academic writing, is not frequently encountered, except in cases where it occurs due to teachers' personal enthusiasm. On the other hand, in English speaking cultures, it is not unusual for writing to be the focus of explicit instruction to students from a very young age, with many textbooks in existence with that purpose in mind. The aim of this study was to uncover students' attitudes towards formal writing instruction and writing itself in both their mother tongue (L1) and English as a foreign language (L2). With that purpose in mind, a survey was conducted with 129 participants, all students of the first year of English language and literature studies, who had started attending a formal academic writing course at the university level. The survey was performed during the period of three years, and it yielded both qualitative data for the most part, and quantitative, as it contained open- and closed-ended questions. In terms of pedagogical implications, the results have provided a useful insight into the importance of students' attitudes, as well as experience, and will hopefully contribute to both writing and writing instruction gaining more attention at all educational levels in our country.

Key words: academic writing, formal instruction, own language, foreign language.

INTRODUCTION

The history of writing instruction is a long one, with the roots of a systematic approach to teaching of this language skill in ancient Greece and Rome, developing further through English grammar schools whose curricula were based on rhetorical exercises of ancient Rome alongside with strict writing rules and reaching the modern era when it has been changed due to mediation of writing

* dprosicsantovac@ff.uns.ac.rs

through the Internet and modern technological tools (Quigley 2022: 30-31). In the current information society dominated by electronic devices, social networks or email communication, a certain level of writing skill is a necessary precondition for active participation in any community (Fidalgo, Harris & Braaksma 2018: 3).

In addition to general writing instruction in schools, the importance of teaching writing to L2 students is also undisputable due to a number of reasons, such as the fact that it is a productive language skill, along with speaking, so that when writing a text in L2, students show the level of their active language use, their creativity in the given language, their level of L2 vocabulary and grammar knowledge and use, etc. In addition to that, in order to be able to communicate in L2, it is of essential importance for students, among other skills, to be able to write formal and informal letters or emails, to apply for a job or a scholarship or to write a report. Writing instruction also enables students to acquire a language not only in an oral/aural way but also visually since they can see the language written down, while the mental activity involved in constructing a piece of writing is a part of the advancing learning process (Harmer 1998: 79).

Writing is a complex language skill both for L1 speakers and L2 learners since, regardless of whether one is writing in L1 or L2, there are numerous aspects that need to be taken into account during the process of writing instruction, including the content, organization, purpose, punctuation and spelling (Tripković 2016: 16-17), and, equally importantly, attitudes towards writing. As a study on students' attitudes towards writing and the development of academic writing skills showed, building of these attitudes is integrated into the process of writing development and results from students' writing experience simultaneously affecting future writing activity so that it is particularly significant for writing instruction (Petrić 2002). However, the question that remains is whether students' attitudes towards writing differ depending on whether they are writing in L1 or L2 and how this possibility affects teaching of this skill in the two languages. Therefore, the aim of this research is to uncover students' attitudes towards formal writing instruction in general and writing itself in both their mother tongue (L1) and English as a foreign language (L2), taking into account the independent variables of gender and grade in an academic writing course at the university level.

Writing skill in different cultural contexts

Taking teaching L2 writing into consideration, the issue that is inevitably raised is whether it is enough to instruct students to transfer their knowledge and strategies of L1 writing to the context of writing in L2. According to the opinions

and the results of studies reported in literature, the answer to this question is negative since, although L1 and L2 writing share certain similarities, there are significant differences between the two. For instance, a study involving the examination of 72 empirical research reports concerning L1 and L2 writing showed that “though general composing process patterns are similar in L1 and L2, it is clear that L2 composing is more constrained, more difficult and less effective” (Silva 1993: 668). More specifically, it was concluded that L2 writing is more difficult concerning the organization of the material, fluency, accuracy, productivity, reviewing and revising written texts, etc. (ibid.). The general conclusion of research on teaching the writing skill to undergraduate EFL learners by applying the communicative approach at the faculties of philological orientation in Serbia is that cognitive effort students devote is harder when writing in L2 so that they need additional support by their teachers (Milenković 2015). Wang (2012) observes that there are differences between L1 and L2 academic writing categorizing them into three groups: those at the level of lexicon (word formation and word choice), sentence (sentence patterns and sentence subject) and passage (the choice of topic, organization, the reader’s and writer’s responsibility, etc.). On the basis of various studies, Hinkel (2004: 9-10) concludes that differences between L1 and L2 writing can be found in a wide variety of written text and discourse aspects including: discourse and rhetorical organization, ideas and content of writing, rhetorical modes such as exposition, narration, and argumentation, references to sources of information, the role of audience in text production, text cohesion, etc.

Among other factors, one particularly influential as a source of the aforementioned differences refers to different cultural contexts in which L1 and L2 writing occur. L2 writers are influenced by their L1 cultural experiences which can conflict with L2 cultural context. As Hyland (2003) claims:

What is seen as logical, engaging, relevant, or well-organized in writing, what counts as proof, conciseness, and evidence, all differ across cultures. Although it is far from conclusive, research suggests that the schemata of L2 students differ from those of L1 writers in their preferred ways of organizing ideas, and these cultural perceptions may hinder effective communication. (45)

This statement is in accordance with a study conducted by Kaplan (1966), who, after analysing six hundred student essays, observed that there are differences among students from different backgrounds concerning culture-specific patterns of developing their ideas in texts. For this reason, it can be concluded that when

transferred from students' L1 to L2 writing, these patterns might not yield successful results. Similarly, according to Connor (1996), L1-specific linguistic conventions can obstruct writing in L2. An analysis of errors in essays written by students attending an EFL course at the University of Belgrade indicated that one of the primary causes of the occurrence of these errors is negative transfer, i.e. the influence of L1 rules on the acquisition of L2 rules (Prvulović 2014). Hence, it is imperative that teachers find effective ways to lead their students towards acquiring new, i.e. L2-specific cultural patterns and writing conventions as well as towards distinguishing these new patterns from their L1-specific ones.

Teaching academic writing

Writing conventions seem to be especially prominent in the context of students' writing for academic purposes often involving writing of a report, an essay, a project, an article, etc., which are characterized by specific format, register, style and other academic writing features, such as the use of quotations, referring to sources and similar practices, all of which "are concerned with sustaining the academic status of demarcated written artefacts as markers of academic quality and proxies for academic rigour and intellectualism" (French 2022: 7). It can be concluded that success in the academic context is, to a significant extent, defined by mastering of the writing skill, which, therefore, needs to be taught in writing classes. Motivated by a number of studies indicating that a lack of academic language proficiency negatively affects students' academic success, Kuiken & Vedder (2021) conducted a study among students at the Faculty of Humanities in the Netherlands which, among other conclusions, showed that written language proficiency assessed by means of a Diagnostic Writing Test predicts the GPA or academic achievement in the first year of studies.

Two approaches to teaching writing are particularly significant for teaching practice. One is oriented towards the product of writing and emphasizes the correct use of grammatical and syntactic structures. In addition to modelling the language, the teacher is expected to correct students' mistakes in the final product of writing (Nunan 1999: 272). The second approach defined as the one with the focus on the very writing process rather than on its product, which has orientated teaching of L2 writing since 1980s, gives priority to the phases of the writing process over its final outcome (Hinkel 2004: 5-6). Hence, teachers should turn their attention to teaching and illustrating all stages of the writing process, which can be divided into five steps including planning, drafting, revising, editing and evaluating while bearing

the target audience, purpose and goal of writing in mind constantly throughout all these phases (Quigley 2022: 48).

Apart from this, another issue that should not be neglected in students' development of writing skills refers to paying attention to their attitudes towards writing. A study on students' attitudes towards the importance of writing skills in English for academic purposes before and after taking courses showed that, after the completion of Academic and Advanced Academic English Courses, students' writing skills improved and, consequently, writing in English was less intimidating and writing apprehension decreased so that students' attitudes towards the importance of writing was influenced by their performance (Rushidi 2012). Therefore, consistent and systematic writing instruction can provide students with necessary knowledge to improve their written expression and, simultaneously, to develop positive attitudes towards writing, which is a significant factor in mastering this language skill.

METHODOLOGY

For the purpose of this research, both qualitative and quantitative data were obtained via a survey, in response to open- and closed-ended questions (with YES/NO answers, Lykert-type scale answers, etc.). The instrument was created by the first author of the paper, in the form of a questionnaire, with a dual exploratory research purpose: to obtain information for the sake of research community, as well as to use the data to improve the participants' practical learning experience. The survey was performed over the period of three years (academic years 2021/22, 2020/21 and 2019/20), with the questionnaire distributed and collected via email. SPSS software was used for statistical calculations, and content analysis was applied to qualitative data.

The sample consisted of 129 participants (75.2% female, 24.8% male), all students of the first year of English language and literature studies, who had been attending a formal academic writing course for several weeks at the time of questionnaire administration. Their L1 was mostly Serbian, with several speakers of other languages (Table 1). The average overall grade the students obtained at the end of the academic writing course, expressed in percentages, was 77.89% out of 100% ($M=77.89\%$, $Mdn=85.5\%$, $SD=20.78\%$), with the median value used as a cut-off point for further computation.

Table 1

The distribution of the participants' mother tongue (L1)

L1	Frequency	Percentage
Serbian	122	94.6
Hungarian	4	3.1
English	1	.8
Romanian	1	.8
Ruthenian	1	.8
Total	129	100.0

RESULTS AND DISCUSSION

When the students were asked how important each of the four language skills was for their overall English language proficiency development, writing skill was deemed the least important of the four (Table 2), with an average score of 9.05. Since the task was to assign a number from 1 to 10 (1 signifying 'not at all important', and 10 – 'extremely important'), this is not to say that the students actually considered writing unimportant; rather, all four skills were held in high regard by them, but writing was lowest in priority. On the other hand, writing was singled out to a rather large extent as the skill the participants felt they were not so good at (7.51/10), with the rest of the skills having relatively similar results to each other. The students felt they were most competent in receptive language skills, listening and reading, while they considered oral skills, both receptive and productive, to be of the greatest importance for their language learning.

Table 2

The importance of the four language skills and the participants performance

Skills	Importance (%)	Performance (%)
Speaking	9.72	8.36
Listening	9.31	8.75
Reading	9.15	8.65
Writing	9.05	7.51

Although there were no statistically significant differences between two genders, a slightly different result was noted for female participants, who felt their performance deserved an average of 7.55/10, as opposed to males, with an average of 7.41/10. In addition, those participants whose grade was lower had greater

confidence in their writing performance (7.53/10), while the opposite was true for those with the actual higher performance in writing at the end of the course (7.49/10). This could point to the conclusion that they may have been more aware of their knowledge gaps, and had thus put in more effort into their writing skill development, or, perhaps, those with higher confidence may have failed to work sufficiently on their improvement. Another potential reason may have been that the latter perhaps had an unrealistic picture of their own competence, or simply a different view of what comprises competence in writing in L2 from the L2 teacher who assigned the grades, either due to different schemata between L1 and L2 writers, or cultural differences influencing the experience of writing in two languages.

Writing in L1 and L2

The attitudes towards writing in students' mother tongue (L1) as opposed to writing in English as a foreign language (L2) differed significantly (Table 3). A vast majority of participants expressed a favourable attitude towards writing in L2, while only slightly more than two thirds stated that they liked writing in their own language. A chi-square test of independence showed that there was a significant association between gender and preference in writing in L1, with the males' dislike being 1.5 times more frequent than that of the females ($X^2(1, N = 129) = 6.213, p = .013$). On the other hand, the average grade in academic writing had no influence on this particular preference, neither in case of L1 nor L2.

Table 3

Attitudes towards writing in L1 and L2

Do you like writing in:	L1 (%)	L2 (%)
Yes	70.5	94.5
No	29.5	5.5

The most prominent reasons that the male participants listed for their dislike towards writing in their L1 were: the roughness of the sounds in the Serbian language (Participant no.12; from this point onwards, P12), a smaller L1 vocabulary size in comparison with L2 (P32), the compulsory nature of writing in L1, i.e. being "forced to do it" for assessment purposes (P43), and a lack of "opportunities to experiment" (P25). Female dislike also stemmed from

ordinariness of writing in L1 and boredom related to it (P2, P67), with “most of the experience with writing in Serbian having to do with school, where there is not much room for experimenting” (P67). A participant felt that the bar for success in writing in Serbian was set too high, which caused her discouragement due to an idealized view of prominent published authors:

“I usually tend to compare whatever I write with famous Serbian writers. This causes me to believe that my work will never be of any interest to anyone because my style is, obviously, not up to par with famous writers. And that is why whenever I try to write something in Serbian, I scrap it after reading it a second time.” (P54)

She was not alone in this, as another participant nurtured a dissatisfaction with her negative practice of overdoing “the descriptions in an attempt to achieve that typical Serbian novel style” (P112). Related to this, Serbian words and phrases were perceived as “sounding too archaic or uptight for younger generations” (P121), while English was “associated with books that are more appealing, for example, *Harry Potter*” (P23).

Reading was an important factor in forming the attitude towards writing in a language. Thus, a participant stated: “I have more experience reading in English, therefore I can express what I feel more efficiently, but Serbian books don’t hold my interest . . . therefore I am lacking in the vocabulary department” (P54). The exposure to media predominantly in English was reported as the cause of differences in vocabulary sizes in L1 and L2 by a female participant, who stated that she often found herself “struggling to remember the Serbian translation of an English word” (P78). Similarly, a student stated that writing in L1 was “difficult because [she] end[s] up coming up with better sentences in English and then [has] to translate them into Serbian” (P4), and she had this in common with 9.3 per cent of the participants, as well. A male participant explained his preference for writing in L2 by stating: “Writing in English comes more naturally than writing in my mother tongue, because I’m always surrounded by it so even my thoughts are often in English” (P112).

Among those who had a positive attitude towards writing in their L1, 3.1 per cent expressed the desire to become published authors, either writing poetry or prose, and one female participant even had a published story at the time of the research (P35), while a male author reported having a published book in Serbian (P76). Writing in L1 was also perceived to be easier, as well as more comfortable, due to familiarity and greater confidence in one’s knowledge (P2, 7, 19, 25, 47,

98). Hungarian was thought to have a rich vocabulary for writing purposes (P88), while the positive aspect of Ruthenian in comparison with English was that it was considered more interesting in terms of sound diversity (P49). In several cases, L1 teachers throughout the participants' schooling had a positive impact on their attitude towards writing due to their approach (P37, 86), while a motivated L2 teacher was one of the reasons for the positive attitude towards writing in L2 (P6). However, the difference in teaching writing in students' mother tongue and their foreign language is evident in the statement:

In Serbian, I always write intuitively and I don't have any difficulty with including subtle emotions and tones in my writing. In English, which I have studied for a very long time, I'm usually consciously guided by rules. Having had experience with both kinds of writing, I can say that, as always, both have pros and cons. (P128)

This testifies of the differing approaches to writing in general in the two different cultures, with that in Serbian educational system being more eclectic and leaning towards arbitrariness, and the anglophone one, introduced through foreign language classes, relying more heavily on regulated approaches taught to students directly.

Writing instruction

During their pre-university education, only 24.8 per cent of the participants had any formal instruction on writing, apart from the general instruction that essays should be divided into an introduction, a body and a conclusion. What is interesting to note here is that there was a negative correlation between the reported more detailed instruction in previous schooling and the average grade in academic writing at the end of the course, approaching the level of statistical significance, though not quite reaching it ($X^2(2, N = 129) = 5.266, p = .072$). Although this does not imply causation, a negative transfer of culture-specific patterns may have played a role in such a state of affairs. However, as many as 88.4 percent of the students stated that they were of the opinion that they should have had writing instruction in their mother tongue classes, as, frequently, they "had to figure it out [them]selves," since "no one really ever told [them] how to put [their] thoughts on paper" (P70). For example, a male participant stated: "I feel like I prefer writing in English because of the instructions that we had, so maybe if we had it for our mother tongue as well I would not find it so difficult to express myself" (P112).

Also, in addition to these practical aspects, a female student focused on the affective impact of having explicit instruction in writing:

I remember often applying the rules I learned in English to my Hungarian writings, since we never really had any specific criteria, it just had to be good. And as a result, a lot of my friends, who didn't really like writing to begin with, started to resent it, because they couldn't get high marks and had no idea why. (P88)

In accordance with this, an even larger number of participants (95.3 per cent) agreed with the practice of having writing instruction in English at the faculty, either because "students shouldn't be expected to know anything they weren't taught" (P6) and it would be "beneficial for written exams" (P128), or because "more people would start to like writing" (P95). However, a participant cautioned not to "put too much pressure on students' performance, as many students don't work well under such pressure – they will forget to write creatively and just write mechanically" (P53).

This belief is strongly interwoven with the attitude that having to employ writing conventions taught in class limits one's self-expression, which as many as 40.2 percent of the participants agreed with. A participant stated that she believed "that writing is a way of expressing oneself and one should do it however one wants and likes" (P84), while another commented that conventions "can definitely affect the essay because there may be more things that [she] would like to add, but because of the word limit there is no space to do it" (P67). Male participants shared a somewhat rebellious view of conventions: "When you know the rules, you know how to break them properly" (P96), or, a milder statement: "I usually like to play with conventions, while still respecting them" (P45). On the other hand, of the 59.8 percent that disagreed, a male participant had a slightly different take on this view: "Writing conventions are like musical notes – in order to compose, you need to master the essential building elements, with which you can create works of true art. Eventually, you can improvise – that's a true proof of mastery, in any field of work" (P38). A female participant thought that writing conventions "simply guide us in the right direction of self-expression . . . showing us the proper way of expressing ourselves through writing" (P40), while another stated: "If there were no writing conventions, essays would be quite confusing, as many people would get carried away with their ideas" (P113).

Thus, although a great majority favoured the existence of writing instructions at all levels of education for a variety of reasons, a transfer of culture-

specific attitudes seems to have occurred: from views characteristic of L1 culture and a 'writing-as-art' stance to those relevant to L2 culture and the view of writing as a skill.

CONCLUSION

This paper has focused on university students' attitudes towards formal writing instruction in the academic context, as well as writing in different cultural contexts, i.e. writing in their own language and in English as a foreign language. The average grade at the end of the course in academic writing turned out not to be a decisive factor in the students' attitudes in terms of statistical significance for either of the two constructs, while gender proved to be important only in the case of dislike towards writing in students' own language. The results in general lead us to conclude that, in order to enable their students to effectively develop their writing skill in the academic context, teachers should understand that their task does not encompass only teaching writing in the sense of improving students' language proficiency or their skill to compose a text, but rather, that the task is to, first and foremost, work with their students on their attitudes towards writing instruction and writing in general, both in L1 and L2. If this affective aspect of writing instruction is disregarded, learning can be hindered due to a high affective filter, since, before effective learning can occur, frustrations and stress need to be acknowledged and dealt with successfully.

In addition, as the results showed, both in practice and in theory, writing and reading are strongly interconnected. Since these two language skills involve the same cognitive processes and require the same kind of knowledge to a great extent (e.g. knowledge of text structure and genres, vocabulary, background and content knowledge, etc.), writing and reading instruction should be cooperative so that the plan of instruction should combine the two skills (Pasquarella 2019: 390-392). This implies that writing instruction needs to rely heavily on the development of reading skill since the progress in reading development will help the improvement of learners' writing skill. In addition, learners should be exposed to literature in both their mother tongue and their foreign language in a variety of genres for both, so that they do not develop stereotypical views of literature and writing in general in either language. Therefore, it is recommended to develop cross-curricular cooperation of both L1 and L2 teachers in schools, in order to achieve this goal in a seamless process.

REFERENCES

- Connor, U. (1996). *Contrastive rhetoric*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fidalgo, R., Harris, K.R., & Braaksma, M. (2018). Design principles for teaching effective writing: An introduction. In R. Fidalgo, K.R. Harris & M. Braaksma (Eds.), *Design principles for teaching effective writing. Theoretical and empirical grounded principles* (pp. 3-12). Leiden, Boston: Brill.
- Harmer, J. (1998). *How to teach English*. Harlow: Longman.
- Hinkel, E. (2004). *Teaching academic ESL writing. Practical techniques in vocabulary and grammar*. London, Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- French, A. (2022). *A philosophical approach to perceptions of academic writing practices in higher education. Through a glass darkly*. London, New York: Routledge.
- Hyland, K. (2003). *Second language writing*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kaplan, R. (1966). Cultural thought patterns in intercultural education. *Language Learning*, 16, 1–20.
- Kuiken, F., & Vedder, I. (2021). The interplay between academic writing abilities of Dutch undergraduate students, a remedial writing programme, and academic achievement. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 24/10, 1474–1485.
- Milenković, B. (2015). *Komunikativni pristup u savladavanju veštine pisanja na engleskom jeziku kod studenata Anglistike na osnovnim akademskim studijama* (Unpublished doctoral thesis). Filološko-umetnički fakultet, Univerzitet u Kragujevcu, Kragujevac.
- Nunan, D. (1999). *Second language teaching and learning*. Boston: Heinle & Heinle Publishers.
- Pasquarella, A. (2019). Instruction for English learners. In S. Graham, C.A. MacArthur & M. Hebert (Eds.), *Best practices in writing instruction* (pp. 385-405). New York, London: The Guilford Press.
- Petrić, B. (2002). Students' attitudes towards writing and the development of academic writing skills. *The Writing Center Journal*, 22/2, 9–27.
- Prvulović, M. (2014). Analiza grešaka u sastavima na engleskom jeziku. *Komunikacija i kultura online*, 5/5, 86–101. Retrieved from <https://www.komunikacijaiikultura.org/index.php/kk/article/view/99/68>
- Quigley, A. (2022). *Closing the writing gap*. London, New York: Routledge.
- Rushidi, J. (2012). Perceptions and performance: students' attitudes towards academic English writing. *SEEU Review*, 8/2, 1–15.
- Silva, T. (1993). Toward an understanding of the distinct nature of L2 writing: the ESL research and its implications. *TESOL Quarterly*, 27/4, 657–677.

- Tripković, A. (2016). *Uporedna analiza kolaborativnog i samostalnog pismenog izražavanja u osnovnoškolskoj nastavi engleskog jezika*. (Unpublished doctoral thesis). Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad.
- Wang, Y. (2012). Differences in L1 and L2 academic writing. *Theory and Practice in Language Studies*, 2/3, 637–641.

Biljana Radić-Bojanić*

Filozofski fakultet,
Univerzitet u Novom Sadu

Vesna Bogdanović

Fakultet tehničkih nauka,
Univerzitet u Novom Sadu

UDK 001.89:811.111.378.4

Originalni naučni rad

AUTORSKO SAMOUPUĆIVANJE U STUDENTSKIM MASTERSKIM RADOVIMA NA ENGLESKOM JEZIKU: KROSKULTURNA STUDIJA**

Having in mind the standards of academic writing that change as tendencies in social sciences and humanities change, in the paper we analyse authorial self-mention (cf. Hyland 2005) in English major students' MA theses. Our primary research framework relies on Hyland's exponents of authorial self-mention (*I, me, my, mine; we, us, our, ours; writer, researcher, author*) while for corpus analysis we use AntConc freeware in combination with manual search and analysis in order to discard cases which do not represent authorial self-mention. We analyse three corpora of students' theses: the first two sub-corpora written by non-native speakers were collected at the Faculty of Philosophy in Novi Sad and the Faculty of Humanities and Social Sciences in Osijek, while the third sub-corpus was written by native speakers at British and American universities. The results point to the cross-cultural differences that are reflected in the overt or covert authorial self-mention in the MA theses, as the result of different academic traditions which students come from.

Key words: academic writing, authorial self-mention, students' MA theses, personal pronouns.

UVOD

Akademski pisana komunikacija uključuje odmeren odnos sadržaja, identiteta, kulture i vrednosti, koji treba da budu adekvatno iskazani (Dong & Qiu 2018). Iako se naučni radovi pišu kako bi se predstavio određeni sadržaj, kulturne vrednosti istraživača i istraživanja predstavljaju nerazdvojiv deo tog sadržaja. Takođe, identitet autora protkan je kroz celokupan naučni rad, jer pisanje podrazumeva i proces rekonstrukcije identiteta kao važan element u obraćanju

* radic.bojanic@ff.uns.ac.rs

** Rad su podržali Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije u okviru bilateralnog projekta 337-00-205/2019-09/25 i Hrvatska zaklada za znanost u okviru projekta 2016-06-5736.

diskursnoj zajednici (Yang 2015). Identitet autora ima za cilj uspostavljanje dvosmernog odnosa (Sinclair 1981; Swales 1990) između autora kao pisca teksta i autora u odnosu na čitaoce, čime je aspekt identiteta autora u tekstu višestruko važan. Autori imaju niz opcija samoupućivanja, ličnih i neličnih, kojima predstavljaju svoju personu u skladu sa ličnim afinitetima i diskursnim osobinama discipline u kojoj pišu (Khedri & Kritsis 2020). Marker autorovog samoupućivanja uključuju engleske lične zamenice u prvom licu jednine i množine (*I, me, we, us*) kao i njihove prisvojne oblike (*my, mine, our*), te imenice koje autor koristi da bi uputio na sebe (*author, writer, researcher*) (Hyland 2005). U novije vreme, istraživanja su pokazala (npr. Hyland & Jiang 2017) da autori naučnih radova moraju paralelno da se predstave kao verodostojni članovi akademske zajednice sa autoritativnim i individualnim profesionalnim glasom i stavom, čime je upotreba ličnih zamenica i ostalih oblika samoupućivanja postala veoma značajna. Takođe, mnogi od njih moraju i da se odvoje od ustaljenih kulturnih dimenzija i distanci moći (Hofstede 2001²; Bogdanović, Tratnik i Gak 2021) kako bi se prilagodili trendovima akademskog diskursa diskursnih zajednica kojima pripadaju.

U današnje vreme, akademsko pisanje teži globalizaciji akademske interakcije, sa brisanjem granica između formalne i neformalne komunikacije (Fairclough 1995). Novi načini konstrukcije značenja i samoupućivanja uticali su na akademski diskurs i kroskulturnu akademsku interakciju, stvarajući nove žanrove i stilove pisanja. Složenost samog procesa pisanja utiče ne samo na iskusne naučnike već i na studente svih nivoa visokog obrazovanja. Samoupućivanje i metadiskursni markeri koji bi trebalo da se koriste u složenom delu akademskog pisanja kao što je masterski rad predstavljaju veliki izazov za studente engleskog kao stranog jezika (Radić-Bojanić & Molnar 2022). Nedovoljno poznavanje standarda akademskog pisanja na engleskom jeziku, zajedno sa nenamernom upotrebom konvencija maternjeg jezika u tekstovima na engleskom jeziku, može dovesti do pisanja koje, čak i kada je gramatički tačno, ponekad zvuči neprirodno govornicima maternjeg jezika (Ädel 2006; Varga, Kovačević i Molnar 2020). Iz tog razloga, važno je uputiti mlade naraštaje u načine na koje mogu da predstave svoj glas u prvim koracima akademskog pisanja, odnosno potrebno je istražiti prakse pisanja na engleskom kao stranom jeziku i identifikovati sličnosti i razlike u akademskom diskursu na engleskom kao maternjem i stranom jeziku. Stoga u ovom radu pokušavamo da istražimo kako mladi naučnici iz različitih akademskih sredina (izvorni govornici srpskog i hrvatskog jezika) koriste markere autorskog samoupućivanja i autorskog identiteta

u masterskim radovima na engleskom kao stranom jeziku iz oblasti lingvistike i primenjene lingvistike, u želji da ukažemo na sličnosti i razlike građenja autorskog identiteta u različitim akademskim sredinama.

METADISKURS I SAMOUPUĆIVANJE U STUDENTSKIM RADOVIMA

Akademsko pisanje predstavlja problem za studente (Hyland 2002; Walková 2019), jer njihov identitet koji su koristili u dotadašnjem školovanju treba da podrži promene koje diktira akademska zajednica. Problem postaje još veći sa drugim jezikom, odnosno sa neizvornim govornicima koji moraju da prilagode i jezik pored promene identiteta (Hyland 2002). Drugim rečima, studenti moraju da nađu svoj glas u odnosu na materijal i istraživanje koje predstavljaju, u odnosu na čitaoce sa kojima nisu imali kontakta pre, i u odnosu na norme diskursne zajednice kojoj treba da se predstave svojim razmišljanjima i svojim argumentima. Istraživanja su pokazala da je uticaj maternjeg jezika na samoupućivanje u stranom jeziku znatan i teško premostiv (Mur Dueñas 2007; Molino 2010), uglavnom zbog oslanjanja na konvencije maternjeg jezika i strategija učtivosti prisutnih u „manjim“ kulturama u odnosu na „englesku“ kulturu (Mur Dueñas 2007). Iz tog razloga, kako navodi Hajland (Hyland 2002), uobičajeno je da studenti koriste autorsko samoupućivanje kada navode svrhu istraživanja i kada objašnjavaju proceduru koju su koristili u istraživanju, kao i kada ističu rezultate svog istraživanja. S druge strane, iskazivanje eksplicitnog stava i ličnih ubeđenja ređe je vidljivo kod studenata jer nemaju hrabrosti da istupe ispred akademske zajednice. Makgrat (McGrath 2016) takođe ističe da je upotreba markera autorskog samoupućivanja nejednako prisutna u radovima različitih disciplina humanistike, i predlaže interdisciplinarni pristup, tj. da se studenti upoznaju sa radovima iz različitih oblasti humanistike kako bi se upoznali sa retoričkim principima koje bi mogle da unaprede njihovo pisanje. Podučavanje takođe treba da uključi i kroskulturne informacije, jer se ove razlike primećuju u upotrebi markera samoupućivanja (Radić-Bojanić & Molnar 2022).

AUTORSKO SAMOUPUĆIVANJE U AKADEMSKOM PISANJU

U naučnom radu, autori mogu da se predstave eksplicitno ili da pokušaju da prikriju svoje prisustvo. Eksplicitno upućivanje na autora uključuje lične zamenice i izraze samoupućivanja. Suprotno tome, retorički elementi sakrivanja autorskog identiteta uključuju upotrebu nominalizacije, *it* konstrukcija (Kovačević,

Halupka-Rešetar, Varga i Gradečak Erdeljić 2022), bezličnih subjekata i pasiva. Upotreba jedne ili druge strategije može da bude određena pripadnošću određenoj društvenoj grupi (Ivanič & Camps 2001) ili uticaju određenih društvenih normi pisanja maternje diskursne zajednice. Uticaj normi engleskog kao maternjeg jezika na pisanje na engleskom kao stranom jeziku u pogledu autorskog samoupućivanja vidljivo je na primerima španskog (Mur Dueñas 2007), italijanskog (Molino 2010), slovačkog (Walková 2019), turskog (Çandarlı, Bayyurt & Marti 2015), kineskog (Dong & Qiu 2018), hrvatskog (Balažić Bulc 2020) i srpskog jezika (Radić-Bojanić & Molnar 2022).

U novije vreme, sve više naučnika istražuje pisanje u prvom licu jednine (npr. Hyland 2001; Yang 2015; Dong & Qiu 2018; Khedri & Kritsis 2020; Radić-Bojanić & Molnar 2022). S jedne strane, u akademskom pisanju postoje konvencije vezane za ličnost autora. S druge strane, te konvencije su često nejasne, pa je i za mlade naučnike i za iskusne autore ponekad problematično odrediti koliko eksplicitno treba prikazati sebe u pisanom diskursu. I kod studenata i kod neizvornih govornika primetan je prenos tradicionalnih konvencija na konvencije pisanja na engleskom jeziku (Walková 2019). Pored toga što biraju reči kojima prenose diskurs, autori moraju da nađu reči i fraze kojima će privući čitaoce i utemeljiti sebe kao autoritet. O retoričkim izborima koje autori koriste među prvima je pisala Ivanič (1998), koja je istakla tri aspekta identiteta: autobiografsko samoupućivanje, diskursno samoupućivanje i autorsko samoupućivanje. Poslednji aspekt, koji govori o stepenu autorovog uplitanja u tekst i preuzimanja odgovornosti za sadržaj je aspekt koji je Hajland (Hyland 2002, 2005) iskoristio za svoja istraživanja u oblasti metadiskursa, odvojivši jednu vrstu metadiskursnih aspekata kao markere samoupućivanja. Ovi markeri se pre svega odnose na upotrebu zamenica u prvom licu jednine i množine koje omogućavaju autorima da istaknu svoju ulogu u istraživanju i da potvrde tačnost izjava koje se nalaze u naučnom radu (Fløttum et al. 2006), ali i neke druge lingvističke elemente, poput priloga za iskazivanje stava autora (*certainly, interestingly, apparently*). Valkova (Walková 2019) predlaže trodimenzionalni model samoupućivanja, koji pored retoričkih funkcija uključuje i gramatičke forme, kao i izraze autorovog ograđivanja i izraze koji pojačavaju autorovu tvrdnju. Elemente modela, tvrdi autorka, proučavani autori naučnih radova drugačije primenjuju kada pišu na svom maternjem jeziku i engleskom jeziku kao stranom, gde se na maternjem jeziku (engleskom i slovačkom) više trude da održe dimenziju moći koristeći lične oblike, ali kada autori kojima je slovački maternji pišu na engleskom kao stranom jeziku,

samo neke diskursne funkcije i samo neke elemente trodimenzionalnog modela samoupućivanja uspevaju da prenesu na engleski kao strani jezik.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Kroskulturni aspekt bio je cilj istraživanja i ovog rada, na primeru mladih naučnika koji su počeli da primenjuju konvencije pisanja na engleskom kao stranom jeziku. Istraživanje je sprovedeno u periodu 2019-2021. kao deo istraživačkog projekta pod nazivom *Izrazi autorovog ograđivanja, stava i odnosa sa čitaocem u akademskom pisanju istraživača početnika na engleskom kao stranom jeziku*. U okviru projekta proučavana je upotreba specifičnih aspekata metadiskursa u akademskom pisanju i način na koji su metadiskurs koristili hrvatski i srpski studenti masterskih studija engleskog jezika koji su pohađali jednosemestralni kurs iz akademskog pisanja, što je poređeno sa studentima dva anglofona govorna okruženja (britanskim i američkim). U ovom radu usredsredile smo se na onaj aspekt korpusa koji se odnosio na strategije samoupućivanja, odnosno direktnog angažovanja autora u tekstu u masterskim radovima. Istraživanje je zasnovano na Hajlandovom (Hyland 2005: 49) modelu, koji samoupućivanje smatra indikatorima implicitnog ili eksplicitnog prisustva autora u tekstu. Elementi autorskog samoupućivanja po njemu obuhvataju engleske lične zamenice u prvom licu jednine i množine kao i njihove prisvojne oblike, te imenice kojima autor eksplicitno upućuje na sebe: *I, we, me, mine, our, us, the author, the author's, the writer, the writer's* (Hyland, 2005: 57). U radu polazimo od hipoteze da postoje razlike u autorskom samoupućivanju između izvornih i neizvornih govornika engleskog jezika, čime se ukazuje na kroskulturne razlike već pomenute u ovom radu.

Da bismo potvrdili ili odbacili ovu hipotezu, analizirali smo tri uporediva korpusa studentskih masterskih radova. Prvi korpus je sadržao masterske teze neizvornih autora na engleskom jeziku, napisane i odbranjene na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu, drugi je obuhvatio masterske teze sa Filozofskog fakulteta u Osijeku, dok je treći korpus, prvenstveno korišćen za poređenje, obuhvatio masterske teze izvornih govornika engleskog jezika napisane i odbranjene na britanskim i američkim univerzitetima. Više detalja o korpusima i istraživačkom postupku na projektu može se videti u radovima Varga, Kovačević i Molnar (2020), Radić-Bojanić & Molnar (2022), Kovačević et al. (2022) i Bogdanović i Topalov (2022), a veličina svakog korpusa je prikazana u Tabeli 1.

Tabela 1

Veličina podkorpusa i ukupnog korpusa

Veličina korpusa	
	Broj reči
SR	342.327
HR	179.475
SAD	158.041
UK	213.186
Ukupno	893.029

Korpuse smo analizirale u dva koraka. Prvo smo pomoću besplatnog softvera *Antconc* izdvojile konkordanse koje sadrže eksponente autorskog samoupućivanja razrađene u teorijskom delu rada. Zatim smo ručno proveravale svaku instancu koju je softver izdvojio da bismo filtrirale i odbacile one slučajeve ključnih reči koje nisu korišćene za potrebe samoupućivanja autora. Moramo naglasiti da je ovaj postupak radila svaka autorka posebno, a zatim smo rezultate uporedile kako bi se postigla veća pouzdanost analize, odnosno istraživački postupak je uključio triangulaciju istraživača (Denzin 1978). Preostale rezultate smo kodirale i obradile statistički da bi se poredilo u kojoj meri izvorni i neizvorni govornici engleskog jezika koriste različite markere autorskog samoupućivanja u masterskim tezama. U statističkoj obradi podataka koristile smo sledeće testove: koeficijent varijacije, logaritam verodostojnosti, apsolutne i relativne frekvencije.

REZULTATI I DISKUSIJA

Prva analiza tri podkorpusa prikazana je u Tabeli 2. Na osnovu predstavljenih rezultata možemo zaključiti da je logaritmom verodostojnosti dokazano da, u odnosu na izvorne govornike, studenti engleskog jezika i iz Novog Sada i iz Osijeka statistički značajno manje koriste ličnu zamenicu u prvom licu jednine (*I*: -122.39 (NS), -229.53 (OS)) i njen prisvojni oblik (*my*: -40.12 (NS), -28.74 (OS)) u odnosu na izvorne govornike. S druge strane, istim testom je dokazano da i studenti iz Novog Sada i studenti iz Osijeka statistički značajno manje koriste ličnu zamenicu u prvom licu množine (*we*: 296.28 (NS), 89.83 (OS)), njen objekatski (*us*: 26.86 (NS), 8.25 (OS)) i prisvojni oblik (*our*: 115.5 (NS), 21.81 (OS)) u odnosu na izvorne govornike sa britanskih i američkih univerziteta. Pored toga, novosadski studenti statistički značajno češće koriste imenice *author* (461.95) i *researcher* (12.58) u poređenju sa izvornim govornicima, dok osiječki studenti statistički značajno češće koriste bezličnu zamenicu *one* (9.69).

Tabela 2

Komparativna analiza učestalosti korišćenja markera autorskog samoupućivanja

	NS				OS				LI		
	AF	RF	CV	LL	AF	RF	CV	LL	AF	RF	CV
I	98	33,55	2,83	-122,39****	32	5,74	4,01	-229,53****	508	188,58	3,01
me	3	1,03	4,84	-3,44	8	1,44	3,32	-0,05	15	5,57	2,75
my	34	11,64	1,90	-40,12****	33	5,92	3,31	-28,74****	172	63,85	1,89
mine	0				0				0		
we	528	180,75	1,36	296,28****	288	51,69	1,51	89,83****	264	98,00	3,57
our	122	41,76	2,68	115,5****	46	8,26	3,24	21,81****	33	12,25	3,95
us	49	16,77	1,13	26,86****	27	4,85	2,36	8,25**	25	9,28	3,44
the author	235	80,45	2,53	461,95****	3	0,54	4,16	3,02	1	0,37	4,36
the author's	1	0,34	6,56	0,01	0				2	0,74	
the writer	0				0				0		
the writer's	0				0				0		
the researcher	20	6,85	4,43	12,58***	6	1,08	3,35	0,36	9	3,34	2,92
the researcher's	1	0,34	6,56	0,15	2	0,36	5,15	1,45	1	0,37	4,80
one	9	3,08	2,46	-1	27	4,85	3,10	9,69**	23	8,54	3,55

AF – apsolutna frekvencija; RF – relativna frekvencija na milion reči; cv – koeficijent varijacije; LL – logaritam verodostojnosti

* $p < ,05$, ** $p < ,01$, *** $p < ,001$, **** $p < ,0001$

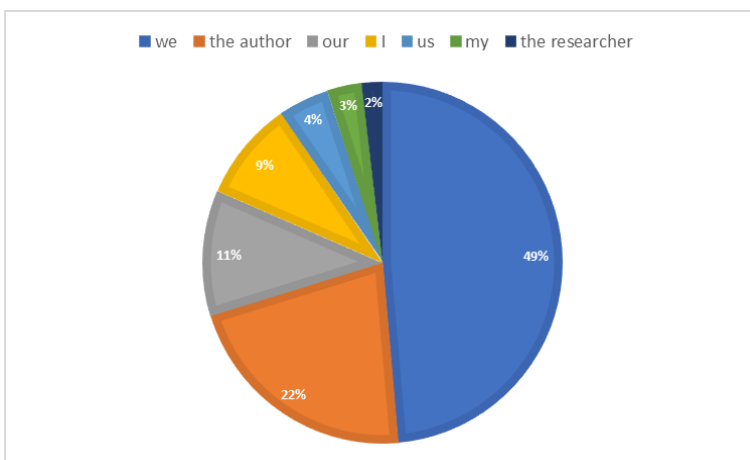
Da bismo utvrdile brojnost pojedinih eksponenata autorskog samoupućivanja, izvršile smo i analizu apsolutnih i relativnih frekvencija (Tabela 3). Ovde se takođe uočavaju razlike, naročito ako se porede dva podkorpora neizvornih govornika sa podkorporom izvornih govornika. Na primer, novosadski i osiječki studenti najčešće koriste ličnu zamenicu u prvom licu množine (*we*: 48% (NS), 61,02% (OS)), dok britanski i američki studenti najčešće koriste ličnu zamenicu u prvom licu jednine (*I*: 48,24%).

Tabela 3

Distribucija prema frekventnosti i procenat ukupnih markera autorskog samoupućivanja

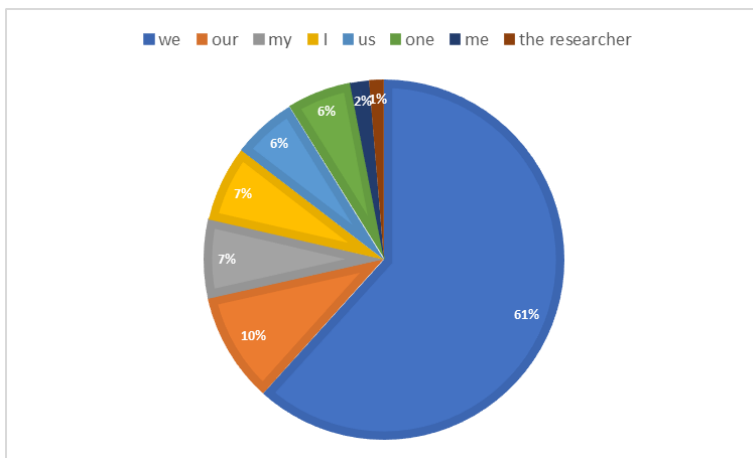
	NS		OS		L1			
	AF	%	AF	%	AF	%		
we	528	48,00	we	288	61,02	I	508	48,24
the author	235	21,36	our	46	9,75	we	264	25,07
our	122	11,09	my	33	6,99	my	172	16,33
I	98	8,91	I	32	6,78	our	33	3,13
us	49	4,45	us	27	5,72	us	25	2,37
my	34	3,09	one	27	5,72	one	23	2,18
the researcher	20	1,82	me	8	1,69	me	15	1,42
one	9	0,82	the researcher	6	1,27	the researcher	9	0,85
me	3	0,27	the author	3	0,64	the author's	2	0,19
the author's	1	0,09	the researcher's	2	0,42	the author	1	0,09
the researcher's	1	0,09	mine	0	0,00	the researcher's	1	0,09
mine	0	0,00	the author's	0	0,00	mine	0	0,00
the writer	0	0,00	the writer	0	0,00	the writer	0	0,00
the writer's	0	0,00	the writer's	0	0,00	the writer's	0	0,00

Ostali markeri autorskog samoupućivanja imaju različitu distribuciju u okviru sva tri podkorpusa, te ćemo svaki pojedinačno prikazati kroz tri dijagrama. U Dijagramu 1 se vidi da, pored najčešće korišćenog markera autorskog samoupućivanja *we*, sledi *the author* sa 21,36%, potom *our* sa 11,09%, *I* sa 8,91%, *us* sa 4,45%, *my* sa 3,09% i *the researcher* sa 1,82%. Vrednosti manje od 1% nisu uključene.

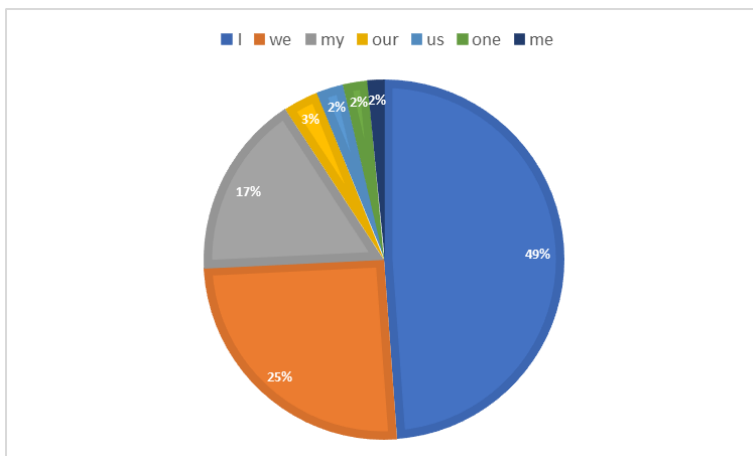
Dijagram 1. Upućivanje prema procentu upotrebe – Novi Sad

Dijagram 2 prikazuje iste podatke, ovaj put za studente iz Osijeka. Kako smo već istakle, oni takođe najčešće koriste *we* za autorsko samoupućivanje, ali drugi najučestaliji eksponent je ovaj put *our* sa 9,75%, iza čega sledi *my* sa 6,99%, potom *I* sa 6,78%, *us* sa 5,72%, *one* sa 5,72%, *me* sa 1,69% i *the researcher* sa 1,27%. Vrednosti manje od 1% nisu prikazane u dijagramu.

Dijagram 2. Upućivanje prema procentu upotrebe – Osijek

Naposletku, u Dijagramu 3 prikazana je distribucija markera autorskog samoupućivanja u masterskim radovima koje su pisali izvorni govornici, te je odmah jasno da postoje uočljive razlike. Naime, izvorni govornici u najvećoj meri koriste ličnu zamenicu *I* (48,24%), iza čega sledi *we* sa 25,07%, potom *my* sa 16,33%, *our* sa 3,13%, *us* sa 2,37%, *one* sa 2,18% i *me* sa 1,42%. Vrednosti manje od 1% nisu uključene u dijagram.

Dijagram 3. Upućivanje prema procentu upotrebe – britanski i američki studenti

Da sumiramo, neizvorni govornici i iz Srbije i iz Hrvatske značajno manje koriste zamenice u prvom licu jednine da bi prikazali svoj autorski doprinos u masterskom radu u poređenju sa izvornim govornicima, dok s druge strane zamenice u prvom licu množine koriste značajno više. Kad su u pitanju imenice (*author, researcher*), novosadski studenti ih koriste značajno više, dok osiječki studenti značajno više koriste neodređenu zamenicu *one*. Kako navode Radić-Bojanić i Molnar (2022: 346), faktori kao što su lični stil pisanja mogu da objasne neki udeo autorskog samoupućivanja u akademskom tekstu (npr. kad se kod neizvornog govornika uoči upotreba zamenice *I*), ali kod rezultata korpusnog istraživanja koji su ovako dosledno podeljeni na izvorne govornike kod kojih dominira lična zamenica u prvom licu jednine i na neizvorne govornike iz dve države kod kojih dominira lična zamenica u prvom licu množine, sigurno nije u pitanju samo lični stil. Naprotiv, ovo upravo dokazuje ranije iznete zaključke (npr. Walková 2019), da autori koji dolaze iz kultura koje ne podstiču samopromociju retko ističu svoj doprinos tekstu na eksplicitan način, pa umesto toga indirektno obznanjaju svoje prisustvo u tekstu kroz bezlične oblike ili pasiv. Slične tendencije utvrdile su i Radić-Bojanić i Molnar (2022) u analizi apstrakata na početku masterskih radova, što znači da i u kratkom sažetku rada, gde treba da ubedljivo dokažu svoj naučni doprinos koji će kasnije u radu elaborirati, neizvorni govornici pokazuju da smatraju da ne treba da jasno iskažu svoj lični doprinos, nego biraju neutralno prvo lice jednine (*we, us, our*), dok izvorni govornici u istom tipu teksta opet najčešće biraju prvo lice jednine (*I, me, my*) da bi čitaocima jasno dali do znanja da je dati masterski rad njihovo lično delo i doprinos nauci. Valkova (Walková 2019) u svojoj komparativnoj analizi zaključuje da se slovenska i angloamerička tradicija u akademskom pisanju upravo u ovome razlikuju u velikoj meri, što može da se objasni razlikama u kulturnom kontekstu, kao i izraženim dimenzijama individualizma u zapadnjačkim kulturama, te kolektivizma u istočnjačkim.

Ove jasno izražene kroskulturalne razlike su ujedno i dobar pokazatelj nastavnicima na tercijarnom nivou koji se bave akademskim pisanjem, jer mogu da im budu osnova za smernice u pogledu toga šta studentima koji su neizvorni govornici treba naglasiti tokom časova. Izvesno je da se autorsko samoupućivanje kod neizvornih govornika razlikuje u odnosu na izvorne, što znači da bi zadatak nastavnika trebalo da bude osveščavanje studenata u pogledu toga kako pišu izvorni govornici, koju retoričku snagu nosi zamenica u prvom licu jednine i na koji način oni mogu da jasno izraze svoj doprinos u sopstvenom akademskom tekstu. Učeci konvencije koje izvorni govornici koriste u svojim tekstovima

neizvorni govornici imaju veću šansu da postanu deo diskursne zajednice koja autoru daje veći glas u pogledu njegovog doprinosa istraživanju i nauci.

ZAKLJUČAK

U ovom radu istraživale smo strategije autorskog samoupućivanja u masterskim radovima koje su pisali studenti izvorni i neizvorni govornici engleskog jezika. Cilj nam je bio da otkrijemo da li postoje neke kroskulturne razlike u upotrebi različitih markera kojima autori signaliziraju svoje prisustvo u tekstu, te smo, oslanjajući se na Hajlandovu klasifikaciju (Hyland 2005), analizirale korpus masterskih radova koje su pisali studenti engleskog jezika na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu i Filozofskom fakultetu u Osijeku, te britanskim i američkim univerzitetima od preko 890.000 reči. Statistička analiza je pokazala da neizvorni govornici, u ovom slučaju početnici u oblasti akademskog pisanja, nedovoljno otvoreno ukazuju na svoje prisustvo u tekstu, dok izvorni govornici otvoreno upućuju na sebe kao autora teksta. Tačnije, neizvorni govornici najčešće koriste ličnu zamenicu *we* kao neku vrstu neutralne strategije, dok izvorni govornici najčešće koriste ličnu zamenicu *I* koja direktno upućuje na njih kao autore masterskog rada. Ovo ukazuje na jasne kroskulturne razlike, što je svakako rezultat različitih akademskih tradicija iz kojih potiču studenti koji pišu masterske radove. S jedne strane, anglofoni studenti dolaze iz individualističke akademske kulture, što se očituje u dominantnoj upotrebi zamenice u prvom licu jednine, dok neizvorni govornici dolaze iz akademskih kultura u kojima strategija upotrebe zamenice u prvom licu jednine nije prvi izbor, čak ne ni drugi. Može se zaključiti da, iako su u pitanju dve države (Srbija i Hrvatska), visok stepen upotrebe lične zamenice u prvom licu množine je rezultat kolektivističke kulture, ali i ostatak političke prošlosti država u kojima je istraživanje rađeno (Khoutyz, 2013: 8). Stoga je bitno, kako smo predložile u radu, da se studentima pre pisanja masterskog rada, još na časovima akademskog pisanja, predstavie opcije pomoću kojih oni mogu da svoje prisustvo obznane u akademskom tekstu, te da im se ukaže na to koje implikacije svaka od strategija autorskog samoupućivanja ima, da bi oni mogli da odaberu one koje su adekvatne za njihov akademski tekst, nameru, cilj i svrhu. Takođe želimo da istaknemo da je veoma važno da na časovima akademskog pisanja dođe do osveščavanja studenata u pogledu retoričke snage koju nosi zamenica u prvom licu jednine, kako bi mogli jasno da izraze svoj doprinos u svom akademskom tekstu po uzoru na izvorne govornike.

LITERATURA

- Ädel, A. (2006). *Metadiscourse in L1 and L2 English*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Anderson, L., Hargeaves, N., & Owtram, N. (2009). Manifesting identity in situated academic writing: institutional factors and individual orientations in writing by post-graduate students in an English as a lingua Franca context. In M. Gotti (Ed.), *Commonality and individuality in academic discourse* (pp. 115–140). Bern: Peter Lang.
- Balažić Bulc, T. (2020). Self-mentions as interactional metadiscourse strategies in Slovene and Croatian research article abstracts. In: A. Pisanski Peterlin & T. Mikolič Južnič (Eds.). *Academic writing from cross-cultural perspectives: Exploring the synergies and interactions* (pp. 56–75). Ljubljana: Ljubljana University Press.
- Bogdanović, V. i Topalov, J. (2022). Transition markers as rhetoric devices in graduate students' writing. U: S. Gudurić, J. Dražić i M. Stefanović (Ur.) *Jezici i kulture u vremenu i prostoru 10(3)* (pp. 243–254). Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Bogdanović, V., Tratnik, A. & Gak, D. (2021). The impact of culture and cultural dimensions on students' e-mail correspondence – A pilot study. *Filolog, 12(24)*, 103–120.
- Çandarlı, D., Bayyurt, Y. & Martı, L. (2015). Authorial presence in L1 and L2 novice academic writing: Cross-linguistic and cross-cultural perspectives. *Journal of English for Academic Purposes, 20*, 192–202.
- Diani, G. (2011). Interpersonal metadiscourse in English and Italian university lectures: A cross-cultural analysis of person markers. *REAL Studies: Academic Writing in Europe: Empirical Perspectives, 5*, 65–76.
- Denzin, N. (1978). *Sociological Methods: A Sourcebook*. NY: McGraw Hill.
- Dong, T. & Qiu, L. (2018). Research on self-mentions and author identity in academic English writing. *International Journal of English Language and Literature Studies, 7(4)*, 115–121.
- Duszak, A. (Ed.) (2002). *Us and others: Social identities across languages, discourses and cultures*. Amsterdam: Benjamins.
- Fairclough, N. (1995). *Critical discourse analysis: The critical study of language*. London & New York: Longman.
- Fløttum, K., Kinn, T. & Dahl, T. (2006). 'We now report on ...' versus 'Let us now see how ...': Author roles and interaction with readers in research articles. In K. Hyland & M. Bondi (Eds.). *Academic Discourse across Discipline* (pp. 203–224). Bern: Peter Lang.
- Hofstede, G. (2001²). *Culture's consequences*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Hyland, K. (2001). Humble servants of the discipline? Self-mention in research articles. *English for Specific Purposes, 20(3)*, 207–226.

- Hyland, K. (2002). Authority and invisibility: Authorial identity in academic writing. *Journal of Pragmatics*, 34(8), 1091–1112.
- Hyland, K. (2005). *Metadiscourse: Exploring writing in interaction*. London: Continuum.
- Hyland, K. & Jiang, F. K. (2017). Is academic writing becoming more informal?. *English for Specific Purposes*, 45, 40–51.
- Ivanič, R. (1998). *Writing and identity: The discursal construction of identity in academic writing*. Amsterdam: John Benjamins.
- Ivanič, R. & Camps, D. (2001). I am how I sound: Voice as self-representation in L2 writing. *Journal of Second Language Writing*, 10(1), 3–33.
- Khedri, M. & Kritsis, K. (2020). How do we make ourselves heard in the writing of a research article? A study of authorial references in four disciplines. *Australian Journal of Linguistics*, 40(2), 194–217.
- Khoutyz, I. (2013). Engagement features in Russian & English: A cross-cultural analysis of academic written discourse. *Teachers College, Columbia University Working Papers in TESOL & Applied Linguistics*, 13(1), 1–20.
- Kovačević, P., Halupka-Rešetar, S., Varga, M. i Gradečak Erdeljić, T. (2022). The use of *it*-extraposition in MA theses in English by British, American, Croatian, and Serbian students. U: S. Gudurić, J. Dražić i M. Stefanović (Ur.) *Jezici i kulture u vremenu i prostoru* 10(3) (pp. 277–288). Novi Sad: Filozofski fakultet.
- McGrath, L. (2016). Self-mentions in anthropology and history research articles: Variation between and within disciplines. *Journal of English for Academic Purposes*, 21, 86–98.
- Molino, A. (2010). Personal and impersonal authorial references: a contrastive study of English and Italian linguistics research articles. *Journal of English for Academic Purposes*, 9(2), 86–101.
- Mur Dueñas, P. (2007). 'I/We focus on...': a cross-cultural analysis of self-mentions in business management research articles. *Journal of English for Academic Purposes*, 6, 143–162.
- Radić-Bojanić, B. i Molnar, D. (2022). Authorial self-mention in students' abstracts in English: A cross-cultural study. U: S. Gudurić, J. Dražić i M. Stefanović (Ur.) *Jezici i kulture u vremenu i prostoru* 11(2) (pp. 341–350). Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Sinclair, J. (1981). Planes of discourse. In S. N. A. Rizvi (Ed.). *The two-fold voice. Essays in honour of Ramesh Mohan* (pp. 70–89). Salzburg: Salzburg University Press.
- Swales, J. (1990). *Genre analysis. English in academic and research settings*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Varga, M., Kovačević, P. i Molnar, D. (2020). Establishing the criteria for building comparable corpora on academic writing in L1 and L2 English. U: S. Gudurić, B. Radić-Bojanić i P. Mutavdžić (Ur.) *Jezici i kulture u vremenu i prostoru* 9(1) (pp. 145–155). Novi Sad: Filozofski fakultet.

- Walková, M. (2019). A three-dimensional model of personal self-mention in research papers. *English for Specific Purposes*, 53, 60–73.
- Wu, Z. & Pang, J. (2009). The construct of ‘self as author’ by English scholarly journal writers: A case of first person pronouns. *Foreign Languages Education*, 9, 78–83.
- Yang, X. R. (2015). Self-mentions and author identity construction in second language academic writing. *Foreign Languages and Their Teaching*, 04, 50–56.

Sonja Filipović Kovačević*

Faculty of Philosophy,
University of Novi Sad

UDK 811.111'373.612:159.95"2020"

Originalni naučni rad

Diana Prodanović Stankić

Faculty of Philosophy,
University of Novi Sad

WORDS OF THE YEAR 2020 IN ENGLISH: CULTURAL AND COGNITIVE LINGUISTIC ASPECTS

This paper analyzes the Words of the Year 2020, selected by the *Oxford Dictionaries*, which traditionally launch the Word of the Year at the end of each year based on their extensive language programme and the *Oxford English Corpus* from current English newspapers, books, blogs and transcripts of spoken English. The year 2020 was specific due to the coronavirus pandemic, so that a number of words were chosen, relating to the most common communication themes: Covid-19, political and economic volatility, remote working and living and related new technologies. This study involves both cultural and cognitive linguistic aspects since the selected words reflect cultural trends in Anglophone and global culture due to the global character of the Covid-19 pandemic, whereas the semantic analysis looks into the cognitive motivation of their meanings. The studied words comprise already existing words with new or shifted meanings (e.g. *bubble*, *lockdown*), neologisms (e.g. *twindemic*) and new compounds/phrasal lexemes (e.g. *social distancing*). The aims of the research are to determine the meanings of the selected words, to identify the cognitive mechanisms underlying their transferred meanings, i.e. conceptual metaphors, metonymies and blends, and to point to the most dominating cultural trends, most likely with global relevance, as manifested through the selected words, which are estimated to have been the most frequent in 2020.

Key words: Word of the Year, 2020, English, meaning, cognitive motivation

INTRODUCTION

This paper analyzes the Words of the Year 2020, selected by the *Oxford Dictionaries*, which traditionally launch the Word of the Year at the end of each year based on their extensive language programme and the *Oxford English Corpus* from current English newspapers, books, blogs and transcripts of spoken English. The word of the year is chosen as a word with a noticeable rise in frequency over

* sonjaf@ff.uns.ac.rs

12 months, as a word which dominates by reflecting the mood of that particular year, and thus has cultural significance. It does not have to be a neologism (e.g. *Covid 19*); rather, it can be an existing word with semantic shift and a rise in frequency (e.g. *pandemic*, *self-isolation*). Certainly, it reflects essential trends, topics and preoccupations of the period. The year 2020 was unique due to the coronavirus pandemic, so that a number of words were chosen, relating to the most common communication themes: Covid-19, political and economic volatility, remote working and living and related new technologies. This study involves both cultural and cognitive linguistic aspects since the selected words reflect cultural trends in Anglophone and global culture due to the global character of the Covid-19 pandemic, whereas the semantic analysis looks into the cognitive motivation of their meanings. The studied words comprise already existing words with new or shifted meanings (e.g. *bubble*, *lockdown*), neologisms (e.g. *twindemic*) and new compounds/phrasal lexemes (e.g. *social distancing*). Most of the words of the year are semantically complex and thus, from a cognitive linguistic stance, cognitively motivated. The aims of the research are to determine the (new) meanings of the selected words, to identify the cognitive mechanisms underlying their transferred meanings, i.e. conceptual metaphors, metonymies and blends, to specify implicatures stemming from the particular linguistic and cognitive structures of the words with transferred senses, and to point to the most dominating cultural trends, most likely with global relevance, as manifested through the selected words, which are estimated to have been the most frequent in 2020.

THEORETICAL BACKGROUND

The theoretical framework in which this paper is set encompasses two aspects, linguo-cultural and cognitive linguistic. As for the linguo-cultural component, we follow Sapir (1949: 162), who claims that language is a symbolic guide to culture, and thus start from the premise that there is a very close link between a society, i.e. culture, on the one hand, and the lexicon of the language, on the other. Words in different languages reflect ways of living and thinking typical of a given society and provide clues to the understanding of culture. For example, in English there is *marmelade* ‘orange jam’, while in Japanese, there is *sake* ‘a strong alcoholic drink made of rice’. Thus, each Word of the Year, is considered to reflect the dominant cultural and socio-psychological trends in Anglo culture. According to Dirven and Verspoor (2014: 134–135), there are three main principles linking language and culture: cultural elaboration, frequency and key

words. Cultural elaboration means that there are many words for important concepts in different cultures; for example, in Eskimo there are many words for snow, in Arabic for stone, camels, swords and snakes. Next, the frequency in the use of words suggests a difference in cultural salience; for example, in Russian the word *rodina* is 34.5 times more frequent than the equivalent word *homeland* in English (Wierzbicka 1997: 13). Finally, key words are particularly important and revealing in a given culture; for example, key words in Russian are: *sud'ba* (roughly 'fate'), *dusa* (roughly 'soul'), and *toska* (roughly, 'melancholy-cum-yearning') (Wierzbicka 1997: 16). The object of this analysis, words of the year fulfill particularly the criteria relating to frequency and key words.

The other part of the theoretical approach is cognitive linguistic, and it particularly relates to the fact that most of the words of the year 2020 have transferred or figurative senses, which, according to the cognitive linguistic line of reasoning, are motivated by the conceptual mechanisms of metaphor, metonymy or blending/integration. According to cognitive linguistics, meaning is at the level of concepts, while language acts as a prompt for unpacking whole scenarios, i.e. encyclopedic knowledge associated with a particular word in a particular context (on the guiding principles of cognitive semantics see Evans & Green 2006: 157–163 and Filipović Kovačević 2021: 42–51). Figurative meaning, which is natural, and present in everyday communication, rather than something exotic, both at the level of words and utterances, is essentially motivated. Such common use of figurative language requires an answer to the question why people use figurative expressions. The answer is – to produce a particular communicative effect, such as attracting attention, creating a complex mental image or conveying a new idea (Croft & Cruse 2004: 193).

In what follows, three essential cognitive mechanisms which explain the motivation of figurative and non-compositional meaning, will be briefly explained. Conceptual metaphor and metonymy, mutually related mechanisms, involve conceptual domains and mappings, i.e., matching equivalent conceptual elements, but in different ways and for different purposes. Conceptual metaphor is used for understanding abstract concepts through concrete concepts from our everyday physical and sensory-motor experience ('A IS B') (On conceptual metaphor see e.g., Lakoff & Johnson 1980/2003, Kövecses 2010; a comprehensive list of conceptual metaphors in English is provided by Lakoff, Espenson & Schwartz 1991). For example, people often think of time in terms of money: TIME IS MONEY (*She is wasting her time*); people associate happiness with something which is up, and sadness with something which is down: HAPPY IS UP (*Cheer up!*), SAD IS DOWN (*I'm feeling down*). On the other hand,

conceptual metonymy allows one concept, the vehicle, to stand for another, the target, in the same conceptual domain providing mental access to an aspect of the same domain that is to be highlighted, which depends on communicative or referential requirements ('B for A') (On metonymy see e.g., Lakoff & Johnson 1980/2003, Kövecses & Radden 1998). For example, in *I'm reading Shakespeare*, the metonymy AUTHOR FOR WORK highlights the importance of the work, or in *The guitar is not feeling well* in the context of a music concert, the metonymy INSTRUMENT FOR PLAYER highlights the importance of the sound of the instrument. Finally, conceptual integration or blending is a mental operation for dynamic, online construction of meaning (Fauconnier & Turner 2002), which means that communicators have to engage actively in order to select an appropriate interpretation against the context of the utterance. In this process different concepts organized as elements with particular relations in mental spaces get blended, i.e. integrated in specific ways, whereby a new structure, with new, emergent meaning, is created and represented via a conceptual blend. For example, the blend *Cocacolonization*¹ (*Coca-Cola* + *colonization*) 'the globalization of American culture pushed through popular American products such as soft drink maker Coca-Cola' integrates conceptually Coca-Cola, which metonymically stands for American consumer culture, and *colonization*. As a result, the emergent structure is 'Coca-Cola, representing America, colonizes the world', and by implication 'American culture rules the world'. Finally, *Cocacolonization* has negative implication since it involves the element of force and not given consent (Filipović Kovačević 2017: 182–183).

CORPUS AND METHODOLOGY

The cultural and cognitive linguistic analysis in this paper is conducted on a corpus of words of the year 2020 selected by the *Oxford dictionaries*². As already stated, the year 2020 was unprecedented due to the global Covid-10 pandemic, so a number of words were selected as words of the year. From the linguistic point of view,

¹ A conceptual blend may be a linguistic blend (e.g. *Cocacolonization*, *mockumentary*, *webzine*; the examples are from Filipović Kovačević 2017: 182–184), but need not be (e.g. *pet fish* 'goldfish'; the example is from Fodor and Lepore 1996: 262–266; *In France, Bill Clinton wouldn't have been harmed by his relationship with Monica Lewinsky*; the example is from Evans and Green 2006: 162, 406–407).

² <https://languages.oup.com/word-of-the-year/2020/>

most of these words (18 words) are semantically complex and motivated, and they are the object of cognitive linguistic analysis in this paper: *covidiot*, *twindemic*, *anthropause*, *workation*, *social distancing*, *hygiene theatre*, *doomscrolling*, *Zoombombing*, *Blursday*, *mask-shaming*, *cancel culture*, *bubble*, *lockdown*, *reopening*, *shelter-in-place*, *stay-at-home*, *isolation (self-isolation)*.³

In the analysis words are divided into several subcategories: a) already existing words with new or shifted meanings (e.g. *bubble*, *lockdown*), b) neologisms (e.g. *twindemic*) and c) new compounds/phrasal lexemes (e.g. *social distancing*). The analysis of each word encompasses: 1. meaning defined, 2. cognitive motivation of meaning explained (conceptual metaphor, metonymy or blending) and 3. implied meaning and how it is construed/the construal of implications arising from the analyzed semantically and cognitively motivated words.

ANALYSIS

The words of the year 2020 from the corpus prove to present creative and economic ways of expressing new meaning. This section provides explanations about their cognitive motivation as well as specific implications.

The first identified category are neologisms, which are divided into two subcategories, new lexical blends, i.e. portmanteaus, and new compounds or lexical phrases.

The following words from the corpus represent blends or portmanteaus, i.e. a combination of two or more forms, at least one of which has been shortened in the process of combination (Algeo 1977: 48): *covidiot*, *twindemic*, *anthropause*, and *workation*. Blends are compounds consisting of a whole word and a splinter (part of a morpheme) or two splinters (Lehrer 2007: 115). According to Bauer (1983: 235), “blends normally take the first part of one word and the last part of another”. Portmanteaus, or lexical blends, at a deeper, cognitive level, involve conceptual blending, i.e. a specific merging of two concepts into one, thus creating new meaning, which is considered in what follows. According to Lehrer (2007) and Massrura (2013), blending has become a particularly popular word-formation process in English, especially when creating neologisms. Lalić-Krstin (2022) analyzes in detail the

³ The words *mail-in*, *(self-)quarantine*, *remote working*, *superspreader*, also among the words of the year, were not analyzed since they do not have transferred meanings.

structure and semantics of blends in English, including novel blends, and suggests the following factors as reasons for their explosion in the second half of the 20th century: linguistic economy, memorability, wittiness and creativity (Lalić-Krstin 2022: 12–13). In the case of portmanteaus, the process of conceptual blending allows us to construe meaning, to get at the intended, motivated meanings of these words.

Covidiot (*covid* + *idiot*) – ‘a person who annoys other people by refusing to obey the social distancing rules designed to prevent the spread of COVID-19’.⁴ In conceptual blending in *Input space 1: Covid-19*, there is the COVID-19 virus, anti-Covid rules: e.g. masks, social distance and people obeying the rules. In *Input space 2: Idiot*, there is a person who typically does stupid, irrational things. In the blend, there is new, emergent meaning, a person who behaves stupidly and irresponsibly with regard to anti-Covid rules, i.e. who disobeys the rules (*covidiot*), which implies a strongly negative assessment of such behavior.

Twindemic (*twin* + *epidemic*) – ‘the possibility of a severe flu season happening alongside an increase in cases of COVID-19 during the fall and winter of 2020 and 2021. A consequence of a twindemic may be a mixture of two different infections in the same person at the same time’. Conceptual blending in this example encompasses *Input space 1: Twins*, which contains two blood-related, physiologically and psychologically close people, who have similar looks and thinking, and who are most of the time together in doing activities. It also encompasses *Input space 2: Epidemic*, which relates to widespread occurrences of infectious diseases in a community at a particular time. The blend contains the projections of two epidemics from *IS 2*, which are connected with the feature of togetherness projected from *IS 1: Twins*, and thus emerges the novel meaning of two epidemics occurring at the same time, i.e. related, conjoined epidemics, which further gives rise to the implicature that the potential health-hazard is doubled.

Anthropause (*anthropo-* + *pause*) – ‘The anthropause was a global reduction in modern human activity, especially travel, that occurred during the COVID-19 pandemic, particularly in March and April 2020’. Conceptual blending involves *Input space 1: People/Life*, with people leading normal lives, i.e. eating, sleeping, going to

⁴ The meanings of the words in this paper are given according to the following online dictionaries: <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/>; <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/>; <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/>; <https://www.ldoceonline.com/>; <https://www.macmillandictionary.com/>

school/work, socializing, going out, travelling, etc. and *Input space 2: Pause*, a break in an activity. In the blend there is a pause in normal social activities, which metonymically stand for life, so that the emergent structure is ‘a pause in life’, which further implies that social aspects are vital in people’s lives.

Workation (*work* + *vacation*) – ‘taking a break from working at the office or home and instead working while on vacation’. Conceptual blending involves *Input space 1: Working*, i.e. people doing jobs, typical places where people work, like an office, a factory, a shop, a classroom, working hours; there is also *Input space 2: Being on vacation*, i.e. not working, relaxing and being in a nice, comfortable location (a summer, winter resort, home). In the blend, there is a nice comfortable location, where a person does his/her job and arranges his/her working hours, which implies that working under such conditions is pressure-free.

The subcategory of new compounds or phrasal lexemes comprises the following words from the corpus: *social (physical) distancing*, *hygiene theater*, *doomscrolling*, *Zoombombing*, *Blursday*, *mask-shaming* and *cancel-culture*. Their cognitive motivation is explained by resorting to conceptual metaphor and metonymy.

Social (physical) distancing – ‘the practice of keeping away from other people as much as possible, or of keeping a certain distance from other people, in order to stop a disease from spreading to a lot of people’. The meaning is based on quite a common conceptual metaphor SOCIAL/EMOTIONAL DISTANCING IS PHYSICAL DISTANCING/ISOLATION,⁵ which implies further that people grow apart emotionally when they are not involved in common, person-to-person social interactions.

Hygiene theatre – ‘the practice of taking hygiene measures that are intended to give the illusion of improved safety while doing little to actually reduce any risk. During the COVID-19 pandemic, hygiene theater has often been performed by retail businesses in an effort to ameliorate concerns of potential customers, while actually doing little to mitigate the risk of contracting SARS-CoV-2’. This meaning is motivated by the conventional conceptual metaphor MANIPULATING IS ACTING IN A THEATRE, which here manifests itself specifically as PRETENDING TO STICK TO ANTI-COVID HYGIENE MEASURES IS PERFORMING IN A THEATRE, giving rise to the implicature that some people do not really respect anti-Covid measures, but just pretend to. i.e. it implies manipulation’.

⁵ Conventional conceptual metaphors in this paper are given according to Lakoff, G., Espenson, J. & Schwartz, A. (1991).

Doomscrolling – ‘the endless consumption of bad news; the activity of spending a lot of time looking at your phone or computer and reading bad or negative news stories’. This is based on novel conceptual metaphors and metonymies, which started being used with the advance of internet services and the Google-search culture, which means that one can find every bit of information on the Internet. Thus, people started thinking in the new metaphoric and metonymic modes: SCROLLING FOR LOOKING FOR NEWS and LOOKING FOR NEWS IS SCROLLING. Apart from this, there is a novel PART FOR WHOLE metonymy BAD INFORMATION FOR NEWS signaled by the element *doom*, which creates the implicature that people intentionally search for bad news, i.e. have a negative approach to life.

Zoombombing – ‘a type of cyber-harassment in which an individual or a group of unwanted and uninvited users interrupt online meetings over the Zoom video conference app, sometimes for malicious purposes, such as sharing pornographic or hate images or shouting offensive language without the host’s permission’. This compound is based on the conventional conceptual metaphor HARM IS DESTRUCTION, here specifically realized as DISTURBING A MEETING IS BOMBING, whereas the meeting online is based on a new metaphor itself: COMMUNICATING ON A SOCIAL PLATFORM IS ZOOMING. The implied meanings resulting from the specified metaphoric conceptualizations are the following: ‘Zoombombing is extremely disruptive and annoying, and communication via the Zoom platform is very precise (since it zooms, i.e. focuses’.

Blursday – ‘The difficulty in determining what day of the week it is’; ‘the altered sense of time experienced by many people during the COVID-19 pandemic lockdown; the feeling of isolation may have led to the slower passage of time during the lockdown’. This compound is based on the conventional metaphor UNDERSTANDING IS SEEING, here related to the metaphor A CONFUSED PERSON/MIND IS IN NON-TRANSPARENT MATTER/SUBSTANCE (Filipović Kovačević 2018: 148). If it is blurry, people do not see well, and hence have a smaller chance to understand what is happening. The implication of *Blursday* is that people have lost the sense of comprehending reality.

Mask-shaming ‘shaming people for wearing a mask’ or ‘shaming people for not wearing a mask’. This compound perfectly reflects non-compositional meaning since two credible, but semantically opposite interpretations are active simultaneously.

Cancel culture or *call-out culture* – ‘a social climate in which a person, organization, etc. is likely to be ostracized in response to a perceived wrongdoing’. This compound is based on the conventional metaphor EXISTENCE IS LOCATION

HERE/VISIBILITY, which implies that people feel completely rejected, since they are cancelled, i.e. ended, done with.

The next subcategory are words with new or shifted meanings: *bubble*, *lockdown*, *reopening*, *shelter-in-place*, *stay-at-home*, *isolation* (*self-isolation*) and *furlough*.

Bubble – ‘If a group of people form a bubble, they can have unlimited contact with each other, but not with other groups, in order to help stop the spread of a disease’. This meaning is motivated by the following novel conceptual metaphors: HAVING A LIMITED GROUP OF CONTACTS IS BEING IN A BUBBLE and LEADING A LIMITED LIFE IS BEING IN A BUBBLE. The implication is that people feel protected, but very isolated and that this does not feel realistic.

Lockdown – ‘If there is a *lockdown*, people must stay at home unless they need to go out for certain reasons, such as going to work, buying food, or taking exercise’. The meaning of this compound is based on the novel conceptual metaphors LEADING A SOLITARY LIFE IS BEING CLOSED/LOCKED (AT HOME) and HOME IS A PRISON, which produces the implication that life without a social dimension is extremely limiting and frustrating.

Reopening – ‘the act of opening again something that was closed’. This word increased in frequency of during the COVID-19 pandemic, and has an opposite meaning to *lockdown*, i.e. it refers to getting back to normal daily routines and social life. Underlying this meaning is the novel metaphor LEADING A NORMAL LIFE IS BEING IN THE OPEN, which gives rise to the implicature that leading a normal life means freedom in all aspects.

Shelter-in-place order or *stay-at-home order* – ‘a legal instruction requiring members of a community to remain at home unless they are engaged in essential activities’. This meaning is represented from two perspectives, cognitively, *shelter-in-place order* focusing on the purpose of the order, to stay protected, and *stay-in-place order* focusing on the location to be. The motivation of the meaning is based on the novel metaphors HOME IS A SHELTER and STAYING AT HOME IS BEING IN A SHELTER, with the implication that people feel safe and protected at home, but isolated at the same time.

Isolation, *self-isolation* ‘a state or period of remaining apart from others, especially in order to prevent the transmission or acquisition of an infectious disease’. This meaning is motivated by the novel metaphor LEADING A SOLITARY LIFE IS BEING ALONE/ SECLUDED, which implies extreme loneliness.

Furlough – ‘a scheme in which an employee takes time off work and has part of their salary paid by the government’. This new meaning is based on the novel conceptual metaphor GETTING A TEMPORARY LEAVE FROM WORK IS GETTING A MILITARY ORDER, since the first, literal meaning of the word refers to leave of absence from military duty. Thus, the implication is that the specified time off work is involuntary and is imposed on a person.

CONCLUDING REMARKS

Overall, the selected words of the unique year 2020 reflect mostly a new reality engendered by the COVID-19 pandemic, involving social and psychological isolation, remote working, the related measures against spreading the infection, and people’s psychological reactions to the new limited reality, such as feeling isolated, limited and developing a negative attitude towards life. The words studied have transferred meanings which are motivated, as explained, by cognitive mechanisms. Conventional conceptual metaphors underlying some of the words are predominantly SOCIAL/EMOTIONAL DISTANCING IS PHYSICAL DISTANCING/ ISOLATION, MANIPULATING IS ACTING IN A THEATRE, HARM IS DESTRUCTION, UNDERSTANDING IS SEEING, EXISTENCE IS LOCATION HERE/VISIBILITY. Particularly interesting are novel conceptual metaphors and metonymies since they reflect new ways of thinking and behaving, and are thus in line with the new reality. The identified novel conceptual metaphors are the following: COMMUNICATING ON A SOCIAL PLATFORM IS ZOOMING, HAVING A LIMITED GROUP OF CONTACTS IS BEING IN A BUBBLE, LEADING A LIMITED LIFE IS BEING IN A BUBBLE, LEADING A SOLITARY LIFE IS BEING ALONE/ SECLUDED. Furthermore, from a psychological perspective, LEADING A SOLITARY LIFE IS BEING CLOSED/LOCKED (AT HOME), HOME IS A PRISON, and, in contrast to this, LEADING A NORMAL LIFE IS BEING IN THE OPEN. On the other hand, from the perspective of protecting oneself from the disease, HOME IS A SHELTER and STAYING AT HOME IS BEING IN A SHELTER. As for conceptual metonymy, one new metonymy stands out and interacts with a novel conceptual metaphor; they refer to the now dominant way of getting the news: SCROLLING FOR LOOKING FOR NEWS and LOOKING FOR NEWS IS SCROLLING.

To conclude, we will consider the cultural aspect of the words of the year 2020 as designated in the Anglo-cultures, more precisely, their possible global impact and relevance. Namely, their choice and effect seems to be pervasive throughout the world. If we consider the rising frequency trend of equivalent words in Serbian, a language from a different language branch, we might suspect that the words of the year 2020

represent some universal cultural and cognitive trends. For example, the Serbian corresponding words on the rise in 2020 and onwards have been: *kovid-idiot* (Eng. *covidiot*), *tvindemija* (Eng. *twindemic*), *socijalna/fizička distance* (Eng. *social/physical culture*), *kansel-kultura* (Eng. *cancel culture*), *mehur* (Eng. *bubble*), *lokdaun*, *zatvaranje*, *zaključavanje* (Eng. *lockdown*), *otvaranje*, *otključavanje* (Eng. *(re)opening*), *izolacija*, *samoizolacija* (Eng. *(self-)isolation*). Thus, if all or most of the new concepts signalled by the specified words of the year have occurred in typologically different languages, and there is proof that this is so due to the global pandemic situation, we can conclude that the strong link between language, cognition and culture nowadays is more global than ever.

REFERENCES

- Algeo, J. (1977). *Blends, a structural and systemic view*. *American Speech*, 52, 47-64.
- Bauer, L. (1983). *English word-formation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Croft, W., & Cruse, A. D. (2004) *Cognitive linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dirven, R., & Verspoor, M. (2004). *Cognitive exploration of language and linguistics*. 2nd ed. Amsterdam: John Benjamins.
- Evans, V., & Green, M. (2006). *Cognitive linguistics. An introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Fauconnier, G., & Turner, M. (2002). *The way we think. Conceptual blending and the mind's hidden complexities*. New York: Basic Books.
- Filipović Kovačević, S. (2017). Conceptual integration in new English blends in the register of popular culture. In S. Gudurić & B. Radić Bojanić (Ed.), *Languages and Cultures in Time and Space VI* (pp. 175-188). Novi Sad: Faculty of Philosophy, University of Novi Sad.
- Filipović Kovačević, S. (2018). Pojmovne metafore s izvornim domenom NEPROVIDNOSTI u engleskom i srpskom jeziku. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, 61(2), 143-160.
- Filipović Kovačević, S. (2021). Conceptualization of antivirus and backup computer programs in English. In S. Gudurić & T. Prčić (Ed.), *Where our languages and cultures meet and mix: A view from Serbia. Selected papers from the research project Languages and Cultures in Time and Space (2011–2019)* (electronic edition) (pp. 101-119). Novi Sad: Faculty of Philosophy.
- Filipović Kovačević, S. (2021). *Pojmovna metafora i metonimija u teoriji i praksi*. Novi Sad: Filozofski fakultet. <http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2021/978-86-6065-649-2>
- Kövecses, Z. (2010). *Metaphor. A practical introduction*. 2nd ed. Oxford/New York: Oxford University Press.

- Kövecses, Z., & Radden, G. (1998). Metonymy: Developing a cognitive linguistic view. *Cognitive Linguistics*, 9(1), 37-77.
- Lakoff, G., Espenson, J., & Schwartz, A. (1991). *Master metaphor list. Second draft copy*. Cognitive linguistics group. University at California at Berkeley. (<http://araw.mede.uic.edu/~alansz/metaphor/METAPHORLIST.pdf>)
- Lakoff, G., & Johnson, M. (1980/2003). *Metaphors we live by*. Chicago/London: University of Chicago Press.
- Lalić-Krstin, G. (2022). *Leksičke slivenice u engleskom jeziku*. Novi Sad: Filozofski fakultet. <https://digitalna.ff.uns.ac.rs/sites/default/files/db/books/978-86-6065-707-9.pdf>
- Lehrer, A. (2007). Blendalicious. In J. Munat (Ed.). *From lexical creativity, texts and contexts* (pp. 115-133). Amsterdam & Philadelphia: Benjamin.
- Massrura, M. (2013). Trendy blends: a new addition to English lexicon. *International Journal of Language and Linguistics* 4 (1), 147-154.
- Sapir, E. (1949). Selected writings of Edward Sapir in language, culture and personality. In D. Mandelbaum (Ed.). Berkeley: University of California Press.
- Ungerer, F., & Schmid, H. J. (2006). *An introduction to cognitive linguistics*. 2nd ed. London/New York: Pearson Longman.
- Wierzbicka, A. (1997). *Understanding cultures through their key words: English, Russian, Polish, German, and Japanese*. New York: Oxford University Press.

DICTIONARIES

- <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english>
<https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english>
<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/>
<https://www.ldoceonline.com/>
<https://www.macmillandictionary.com/>

SOURCES

- <https://languages.oup.com/word-of-the-year/2020/>

Maja Bosanac*

Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

Jovana Milutinović

Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

Biljana Lungulov

Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

UDK 004.7:378

Originalni naučni rad

INTEGRATION OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN THE PROCESS OF SERVICE LEARNING IN HIGHER EDUCATION**

Changes in the functions of higher education, driven by wider social changes and technological developments, shape the university's interaction with the external environment, and redefine the traditional work patterns of university teachers. Through a theoretical analysis, the goal of this paper is to look at the possibilities of integrating digital technologies into the model of service learning in higher education. This goal is specified in the following tasks: to explore the attributes of service learning with digital technologies, i.e. the model that combines civic engagement and learning in a digital environment, and to review the opportunities and challenges in the process of implementing digital technologies into the service learning model. It is concluded that, in spite of certain challenges, the integration of digital technologies into the service learning model opens up the possibility of humanizing the process of higher education, while its focus on the civic dimension affirms the very idea of the university as a public good.

Key words: civic engagement, digital technologies, higher education, service learning.

UVOD

Spoljašnji uticaji na proces visokoškolskog obrazovanja danas postaju izraženiji nego ranije, pa se u literaturi (McCowan 2016) govori o sve većoj „propustljivosti” (eng. porosity) univerziteta, odnosno o njegovoj otvorenosti ka spoljašnjoj sredini. Pri tome, Humboltov model univerziteta značajan je i dalje u kontekstu proučavanja istorijskog razvoja univerziteta (Bodroški Spariosu 2015;

* maja.bosanac@ff.uns.ac.rs

** Ovaj rad je nastao u okviru projekta Pedagoške, psihološke i sociološke dimenzije unapređenja kvaliteta visokoškolske nastave: mogućnosti i izazovi za čije ostvarivanje je deo sredstava obezbedio Pokrajinski sekretarijat za visoko obrazovanje i naučnoistraživačku delatnost rešenjem broj: 142-451-2969/2022-02.

Bodroški Spariosu 2017; Lungulov 2022; McCowan 2016; Wissema 2008), kao model u okviru kojeg se ističe jedinstvo nastave i istraživanja kao osnovnih akademskih delatnosti i kojeg karakteriše visok stepen akademske slobode, autonomije i nezavisnosti od uticaja moćnih spoljašnjih aktera. Međutim, savremeni univerzitet udaljava se sve više od Humboltovog modela, a pojedini autori (Wissema 2008) ističu i mnoge razloge njegove neodrživosti, od kojih jedan od značajnih predstavlja prelazak s elitnog na masovno visokoškolsko obrazovanje. Razvoj informacione tehnologije kreirao je uslove da se ide još jedan korak dalje; digitalne tehnologije omogućile su univerzalni pristup visokom obrazovanju (Trow 1999). Sve to rezultuje dubokim promenama u institucionalnoj strukturi univerziteta i povećava njegovu „propustljivost”. Značajno je, pri tome, naglasiti da se u literaturi (McCowan 2016) ukazuje na različite dimenzije „propustljivosti” univerziteta: „propustljivost” u smislu protoka aktera i ideja iz društva u univerzitetsku zajednicu i obrnuto – u nekim slučajevima univerzitet je „propustljiv” u odnosu na znanje iz drugih sektora (na primer, tehnološka znanja iz sektora industrije), ili je aktivan u širenju proizvedenog znanja spoljašnjim partnerima. Univerzitet može i da pruža otpor protoku aktera i ideja u oba smera. O „propustljivosti” može se diskutovati i u smislu otvorenosti univerziteta prema širokom rasponu studenata i/ili mere u kojoj se podržava uključivanje kvalifikovanih stručnjaka iz zajednice u različite kurseve i akademske aktivnosti.

U tom okviru, o integraciji digitalnih tehnologija u model učenja zalaganjem u zajednici može se govoriti i u smislu „propustljivosti”, kako u smeru uticaja tehnologije na univerzitetsko okruženje, tako i u smeru uticaja univerziteta na spoljašnju zajednicu. Cilj ovog rada jeste da se putem teorijske analize sagledaju mogućnosti integracije digitalnih tehnologija u model učenja zalaganjem u zajednici u visokom obrazovanju. U radu se najpre predstavljaju karakteristike učenja zalaganjem u zajednici uz digitalne tehnologije i istražuju njegove specifičnosti kao modaliteta koji spaja civilno zalaganje i učenje u digitalnom okruženju. Polazeći od pretpostavke da integracija digitalnih tehnologija u model učenja zalaganjem u zajednici otvara mogućnost humanizacije procesa visokoškolskog obrazovanja, u radu se potom sagledavaju i mogućnosti i izazovi u procesu implementacije ovog modaliteta.

UČENJE ZALAGANJEM U ZAJEDNICI UZ DIGITALNE TEHNOLOGIJE

Učenje zalaganjem u zajednici uz digitalne tehnologije određuje se kao „integrisana pedagogija” koja uključuje one koji uče uz primenu tehnologije u civilno ispitivanje, uslužne delatnosti, refleksiju i akciju (Dailey-Hebert, Donnelli-Sallee & DiPadova-Stocks 2008; Dailey-Hebert & Donnelli-Sallee 2010). U kontekstu visokoškolskog obrazovanja, ključne komponente učenja zalaganjem u zajednici uz digitalne tehnologije čine upotreba tehnologije u procesu obrazovanja i integracija visokoškolske nastave i zajednice, dok most između ove dve komponente predstavlja sam proces učenja. U tom se okviru u literaturi (Wilhite & Silver 2005) ukazuje na neopravdanu dihotomiju između osposobljavanja studenata da postanu aktivni i odgovorni građani i razvoja njihovih stručnih kompetencija. Reč je o tome da se učenju zalaganjem u zajednici uz digitalne tehnologije pristupa kao vrednosno vođenom modalitetu učenja, a ne kao o isključivo vrednosno neutralnom alatu (Dailey-Hebert et al. 2008). Istovremeno, ovaj se modalitet posmatra kao integrisani pedagoški pristup koji je usklađen s personalnim karakteristikama i obrazovnim preferencijama milenijalaca (Dailey-Hebert & Donnelli-Sallee 2010). Zato se u literaturi (Marcus, Atan, Talib, Latif & Yusof 2019) naglašava da integracija digitalnih tehnologija u model učenja zalaganjem u zajednici nije samo pitanje pedagoške znatiželje, već da predstavlja budućnost učenja zalaganjem u zajednici.

Dok tradicionalno okruženje učenja zalaganjem u zajednici pretpostavlja da se i nastavne aktivnosti i aktivnosti u zajednici odvijaju na direktan način – licem u lice – učenje zalaganjem u zajednici uz digitalne tehnologije, generalno posmatrano, odvija se u okviru hibridnog okruženja za učenje, pri čemu se pojedini aspekti nastave i/ili zalaganja u zajednici realizuju onlajn. U literaturi (Waldner, McGorry & Widener 2012) se govori o nekoliko tipova učenja zalaganjem u zajednici uz digitalne tehnologije: 1. hibridni model, tip 1 – zalaganje u zajednici odvija se na licu mesta, dok se nastavne aktivnosti realizuju onlajn; 2. hibridni model, tip 2 – nastavne aktivnosti odvijaju se na licu mesta, dok se zalaganje u zajednici ostvaruje onlajn; 3. hibridni model, tip 3 – mešoviti model gde se i nastavne aktivnosti i zalaganje u zajednici delimično odvijaju onlajn, a delimično na licu mesta, i 4. učenje zalaganjem u zajednici realizuje se onlajn – i nastavne aktivnosti i zalaganje u zajednici odvijaju se u celosti onlajn. Pri tome je značajno reći da nije svaki tip hibridnog okruženja za učenje zalaganjem u zajednici jednako

adekvatan za rad u okviru svakog predmeta i za svakog nastavnika; na primer, potvrđeno je da hibridni model tipa 3 predstavlja dobar način za razvoj kompetencija za grupni i timski rad (Yusof, Atan, Harun & Doulatabadi 2019). Različiti tipovi hibridnog okruženja za učenje vezuju se i za različite aspekte zalaganja u zajednici ili ishode učenja. Dok hibridni modeli tipa 1 i 3 najčešće uključuju aspekte putovanja radi aktivnog angažmana u zajednici, hibridni model tipa 2 najčešće se vezuje za određene predmete, kao što su predmeti koji se tiču informacionih tehnologija – na primer, kurs iz oblasti veb dizajna (Waldner et al. 2012).

Integracija digitalnih tehnologija u model učenja zalaganjem u zajednici pretpostavlja saradničku vezu dva trenda u visokoškolskom obrazovanju – pedagošku upotrebu digitalnih tehnologija i učenje zalaganjem u zajednici (Dailey-Hebert et al. 2008). Implementacija takve inovacije u visokoškolsku nastavu usmerena je na podsticanje aktivnog građanstva, izlazeći istovremeno u susret zahtevima globalnog, kompetitivnog i raznolikog obrazovnog tržišta. Primer dobre prakse predstavlja projekat virtuelnog učenja zalaganjem u zajednici (García-Gutierrez, Ruiz-Corbella & del Pozo Armentia 2017) koji je uključivao studente iz Španije i studente iz Afrike sa ciljem razvoja područno specifičnih kompetencija, etičkih vrednosti i građanskih kompetencija. Projektne aktivnosti osmišljene za studente iz Afrike – buduće nastavnike španskog jezika – bile su usmerene na razvoj jezičkih veština, dok su projektne aktivnosti osmišljene za studente iz Španije bile fokusirane na razvoj globalnog građanstva, na podsticanje civilnog zalaganja, na razvoj veština komunikacije i tehnoloških kompetencija, kao i na učenje o drugim kulturama. Realizovani projekat predstavio je mogućnost da se, susretanjem studenata iz različitih kultura, dostignu višestruki obrazovni ciljevi – akademski i društveni.

Značajno je napomenuti da se prvobitno učenje zalaganjem u zajednici odnosilo na udruživanje učenja i delovanja u zajednici. Učenje zalaganjem u zajednici tako, na teorijskom nivou, integriše koncepte konstruisanja znanja i aktivnog angažmana u zajednici (Guthrie & McCracken 2010). Teorijske osnove učenja zalaganjem u zajednici pronalaze se najčešće u američkom pragmatizmu Džona Djujija (Bosanac 2021; Bringle & Hatcher 1999; Markus et al. 2019; Raddon & Harrison 2015), a potom i u kritičkoj pedagogiji Paula Freira (Bosanac 2021; Ćulum & Ledić 2010; Raddon & Harrison 2015), kao i u modelu iskustvenog učenja Dejvida Kolba (Bosanac 2021; Ćulum & Ledić 2010). Kada je reč o učenju zalaganjem u zajednici važno je reći i da taj model uključuje širok raspon

aktivnosti: 1. direktno učenje zalaganjem u zajednici, koje pretpostavlja kontakte licem u lice s korisnicima usluga, kao što su, na primer, mentorski rad s mlađima ili rad sa starijima; 2. indirektno učenje zalaganjem u zajednici, koje podrazumeva da oni koji pružaju uslužne delatnosti nisu u direktnom kontaktu s korisnicima usluga, ali njihove akcije ostvaruju uticaj na infrastrukturu u zajednici ili na institucionalno okruženje; 3. zagovaranje, koje uključuje razvoj osećanja društvene odgovornosti ili podsticanje delovanja u pravcu unapređivanja javnog dobra; 4. istraživačke aktivnosti, koje pretpostavljaju pronalaženje i sakupljanje informacija, kao i sastavljanje izveštaja o podacima od javnog interesa (Kaye 2004). Međutim, dok je model učenja zalaganjem u zajednici relativno teorijski utemeljen i istražen u literaturi (Bosanac 2021; Bringle & Hatcher 1996; Ćulum & Ledić 2011; Raddon & Harrison 2015), učenje zalaganjem u zajednici uz digitalne tehnologije fenomen je novijeg datuma.

Integracija civilne dimenzije upravo predstavlja distinktivnu karakteristiku učenja zalaganjem u zajednici uz digitalne tehnologije u odnosu na druge modalitete učenja uz digitalne tehnologije. Tako se u literaturi, uz standardnu terminologiju koja se odnosi na model učenja zalaganjem u zajednici – na primer, civilno zalaganje, akademsko servisno učenje, dodaju i sledeći termini koji su u vezi sa upotrebom tehnologije – nastava na daljinu, onlajn učenje, virtuelno učenje, hibridno učenje, nastava sa udaljenim pristupom (Waldner et al. 2012). U tom kontekstu, u engleskom jeziku se za integraciju digitalnih tehnologija u model učenja zalaganjem u zajednici koriste različite sintagme, kao što su: *e-service-learning* (Waldner et al. 2012), *online service-learning courses* (Guthrie & McCracken 2010), *service-eLearning* (Dailey-Hebert et al. 2008), *service-learning 2.0* (Dailey-Hebert & Donnelly-Sallee 2010), *virtual community-engaged learning* (Purcell 2017).

S obzirom na to da digitalne tehnologije utiču na svakodnevne aktivnosti pojedinaca i da integracija digitalnih tehnologija u nastavnu praksu nastaje u odnosu na društvene, ekonomske, kulturne i političke promene, sve više se ukazuje na potrebu prelaska s modela učenja zalaganjem u zajednici na učenje zalaganjem u zajednici uz digitalne tehnologije (Waldner et al. 2012; Zlotkowski 2008). Dok je za tradicionalni model učenja zalaganjem u zajednici značajna sinergija nastave i aktivnosti koje se realizuju u saradnji studenata, nastavnika, i predstavnika civilnog društva, integracija digitalnih tehnologija u model učenja zalaganjem u zajednici uključuje i četvrtog partnera u okruženju učenja – tim za dizajniranje onlajn kurseva (Waldner et al. 2012). Takođe, u literaturi (Mishra & Koehler 2006) se

naglašava i potreba za promenama osnovnih znanja nastavnika, to jest značaj tehnološko-pedagoškog poznavanja sadržaja (eng. technological pedagogical content knowledge – TPCK), kao novog teorijskog okvira i proširenja koncepta pedagoškog poznavanja nastavnih sadržaja tehnološkim znanjima. Tehnološko-pedagoško poznavanje sadržaja povezuje poznavanje nastavnih sadržaja, znanja iz upotrebe tehnologije i znanja iz pedagogije; ono zahteva razumevanje mogućnosti predstavljanja koncepata pomoću tehnologije, znanja o pedagoškoj upotrebi tehnologije, znanja o tome šta pojedine koncepte čini težim ili lakšim za učenje i kako tehnologija može da podrži konstruisanje znanja studenata (Mishra & Koehler 2006). Pojedini autori (Killian 2004) govore i o pedagoškom eksperimentisanju u okviru kombinovanja učenja u tradicionalnom učioničkom okruženju, učenja na daljinu i učenja zalaganjem u zajednici. Kada je reč o tehnologijama koje nalaze primenu u modelu učenja zalaganjem u zajednici, u literaturi se (Waldner et al. 2012) navodi primena sinhronih alata (na primer, audio i video telekonferencije, pametne table, sobe za ćaskanje, virtuelne učionice), i asinhronih alata (na primer, i-mejl, diskusione grupe, video striming, oglasne table, digitalne video produkcije). Za efikasnu integraciju digitalnih tehnologija u model učenja zalaganjem u zajednici potreban je izbor adekvatnih digitalnih alata i platformi, kao i razumevanje potencijala tih alata za pedagoško oblikovanje nastavnih sadržaja.

Za učenje zalaganjem u zajednici uz digitalne tehnologije značajno je i to da pojedini autori (Yusof et al. 2019) naglašavaju važnost tog modaliteta učenja za razvoj generičkih veština koje su u vezi sa potrebama poslodavaca, dok drugi autori (García-Gutierrez et al. 2017) ovom modalitetu učenja pristupaju više iz ugla humanističkih vrednosti. Tako se kao odgovor na razmatranje težnji i namera visokoškolskih institucija da razvijaju pojedince koji će moći brzo da se prilagode promenama na globalnom tržištu, ali i da ravnopravno učestvuju u društvenom životu i doprinose sopstvenom razvoju i napretku celokupne zajednice (Lungulov 2022), ističe potreba za osmišljavanjem onlajn obrazovnih iskustava usmerenih na pitanja socijalne pravde i građanskog angažmana. Naglašava se da virtuelno učenje otvara mogućnost za autentično humanističko obrazovanje u virtuelnom okruženju posvećenom vrednostima ljudskih prava i razvoju globalnog građanstva, što ovaj modalitet učenja udaljava od trenda marketizacije visokog obrazovanja (García-Gutierrez et al. 2017). Osim toga, naglašava se i mogućnost implementacije pedagogije socijalne pravde putem: kreiranja virtuelnih okruženja za iskustveno učenje koje omogućava kontinuiranu komunikaciju, interakciju i izgrađivanje odnosa, razvijanja pristupa nastavi koji podržavaju nezavisnost i saradnju, kreiranje okruženja učenja koja nude priliku za kritičko promišljanje o kompleksnim

uzrocima društvenih problema i primenu univerzalno pristupačnih tehnologija radi dostizanja akademskih ciljeva i podsticanja delovanja na lokalnom i globalnom nivou (Guthrie & McCracken 2010).

U celini posmatrano, može se konstatovati da integracija digitalnih tehnologija u model učenja zalaganjem u zajednici može da predstavlja dobar put da se načini na koje nove generacije uče povežu s razvojem civilne dimenzije. Time se primena digitalnih tehnologija povezuje s delovanjem radi rešavanja problema u zajednici, kako od lokalnog, tako i od globalnog značaja. Podsticanje civilnog zalaganja od posebnog je značaja u periodu kada se ističe neophodnost održavanja demokratije, dok je u praksi evidentno opadanje interesovanja mladih za društveno angažovanje (Ćulum & Ledić 2011). Takođe, može se konstatovati i da je tradicionalni model učenja zalaganjem u zajednici postavio osnove za integraciju digitalnih tehnologija u model učenja zalaganjem u zajednici. Osnovna razlika ogleda se u tome da se u okviru tradicionalnog modela učenja zalaganjem u zajednici uključenost primarno odnosi na lokalnu zajednicu, dok integracija digitalnih tehnologija olakšava višedimenzionalno shvatanje zajednice koje se tiče društva u širem kontekstu.

MOGUĆNOSTI I IZAZOVI INTEGRACIJE DIGITALNIH TEHNOLOGIJA U MODEL UČENJA ZALAGANJEM U ZAJEDNICI

Na osnovu analize specifičnosti učenja uz primenenu digitalnih tehnologija i karakteristika modela učenja zalaganjem u zajednici u literaturi se (Dailey-Hebert et al. 2008) izvode sledeće pedagoške vrednosti integracije digitalnih tehnologija u model učenja zalaganjem u zajednici: 1. nelinearni pristup učenju, koji pretpostavlja samsmereno učenje i konstruisanje ličnih značenja u promenljivom svetu; 2. vršnjačko učenje, koje putem onlajn diskusija ili grupnog rada podstiče pojedince u konstruisanju znanja, razvija toleranciju i uzajamno poštovanje; 3. globalno povezivanje, koje kreira inovativne prilike za građanski angažman, prevazilazeći vremenske i prostorne granice, i 4. usvajanje vrednosti demokratije, kao što su, na primer, sloboda, solidarnost, ljudski dignitet, građanska odgovornost, empatija i učestovanje u životu zajednice u cilju poboljšanja uslova života. U tom smislu se može govoriti o značajnim mogućnostima integracije digitalnih tehnologija u model učenja zalaganjem u zajednici. Najpre, reč je o tome da je takav modalitet učenja prijemčiv za digitalnu generaciju koja odrasta u digitalnom okruženju, u svetu u kojem tehnologija određuje sve oblasti života.

Na ovom mestu važno je istaći i određene izazove pri integraciji digitalnih tehnologija u model učenja zalaganjem u zajednici: upotreba i primena digitalnih tehnologija automatski ne određuje njihovu efikasnost. Takođe, integraciju digitalnih tehnologija u model učenja zalaganjem u zajednici može usporiti nivo tehnoloških znanja unutar visokoobrazovne institucije i/ili partnera iz zajednice. Mogućnosti koje pruža integracija digitalnih tehnologija u model učenja zalaganjem u zajednici odnose se na činjenicu da je interes mlađe populacije za društveno i političko angažovanje u stalnom opadanju, kao i u tome da mladi ne pronalaze interes u aktivnostima od javnog dobra (Ćulum & Ledić 2011). Otuda integracija digitalnih tehnologija u model učenja zalaganjem u zajednici može da deluje u pravcu razvijanja interesovanja za javne društvene probleme i pospešivanja motivacije za zalaganje u zajednici. Međutim, dok učenje zalaganjem u zajednici uz digitalne tehnologije može da deluje inspirativno za rad u okviru pojedinih disciplina (na primer, informatika), integracija digitalnih tehnologija u model učenja zalaganjem u zajednici neće uvek biti adekvatna za sve nastavnike.

Konačno, sve šira primena digitalnih tehnologija menja i oblikuje načine na koje funkcioniše visoko obrazovanje. Najveći izazov za integraciju digitalnih tehnologija u model učenja zalaganjem u zajednici odnosi se na potencijalne aspiracije da pojedine institucije visokog obrazovanja u potpunosti zasnivaju svoj rad na učenju na daljinu, da nemaju svoje stalne zgrade i učionice, da nemaju stalno zaposleno nastavno osoblje, odnosno da se približavaju konceptu "pseudouniverziteta" (Altbach 2005). Osim toga, prisutan je porast privatnog sektora u oblasti visokog obrazovanja; iako se pojava privatnih visokoškolskih institucija generalno najviše vezuje za Sjedinjene Američke Države, privatizacija institucija visokoškolskog obrazovanja i pojava profitnih visokoškolskih institucija su, usled mnogih faktora (na primer, masifikacija visokog obrazovanja, smanjivanje ulaganje države u visoko obrazovanje, tehnološki razvoj), postali sve prisutniji fenomeni u mnogim zemljama. Zato je važno naglasiti da bi primena digitalnih tehnologija u obrazovanju trebalo da se zasniva na pristupu obrazovanju kao javnom dobru i ideji unapređivanja čoveka kao ljudskog bića i sveta u kojem živi. U tom okviru, civilno zalaganje kao komponenta učenja zalaganjem u zajednici uz digitalne tehnologije može da predstavlja adekvatan odgovor.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Pod uticajem tehnološkog napretka menja se način funkcionisanja gotovo svih aspekata ljudskog života, pa i obrazovnih sistema; razvoj tehnologije određuje

globalne trendove u obrazovanju. U oblasti visokoškolskog obrazovanja sve su češća virtuelna partnerstva (Harris 2017) koja, između ostalog, uključuju i integraciju digitalnih tehnologija u model učenja zalaganjem u zajednici. Učenje zalaganjem u zajednici uz digitalne tehnologije predstavlja tako primer kako globalizacija i naučno-tehnološki napredak oblikuju proces obrazovanja i deluje u pravcu uspostavljanja kompleksnog sistema veza i odnosa između različitih naučnih oblasti i disciplina. Taj modalitet povezuje učenje uz primenu digitalnih tehnologija sa civilnim zalaganjem kreirajući nove, hibridne modele. To je način da se upotreba i primena digitalnih tehnologija stave u funkciju civilnog zalaganja i aktivnog učenja, odnosno u funkciju sprovođenja efikasnih nastavnih aktivnosti.

Učenje zalaganjem u zajednici uz digitalne tehnologije predstavlja i način povezivanja koncepata akademskog sveta s praktičnim iskustvom studenata u zajednici. Dok model učenja zalaganjem u zajednici predstavlja primer saradničkih veza između akademske i društvene zajednice i doprinosi ostvarivanju višestrukih ciljeva, integracija digitalnih tehnologija u model učenja zalaganjem u zajednici ukazuje na to kako uticaji tehnologije reorganizuju proces obrazovanja. Drugačije rečeno, učenje zalaganjem u zajednici uz digitalne tehnologije redefiniše tradicionalni model učenja zalaganjem u zajednici integracijom komponente učenja uz digitalne tehnologije, odnosno korišćenjem tehnologije u akademske svrhe. Mnogi spoljašnji uticaji doprineli su trendu redefinisavanja tradicionalnog modela, kao, na primer: razvoj tehnologije i ekonomije zasnovane na znanju, odrastanje digitalne generacije dece i mladih, globalizacija i internacionalizacija visokog obrazovanja, fenomen profitnih visokoškolskih institucija, razvoj virtuelnih okruženja učenja, obrazovni zahtevi 21. veka za znanjima i veštinama koji se mogu usvojiti u zajednici.

Ipak, značajno je napomenuti da efikasna integracija digitalnih tehnologija u model učenja zalaganjem u zajednici zahteva razumevanje tradicionalnog modela učenja zalaganjem u zajednici i njegovih teorijskih osnova; upotreba tehnologije, sama po sebi, neće doprineti obrazovanju društveno odgovornih i aktivnih građana. Takođe, javlja se i potreba za daljim upoznavanjem međunarodnih inicijativa u ovoj oblasti, kako bi se s jedne strane razumele globalne obrazovne tendencije u visokoškolskom obrazovanju, a s druge strane proučila i osigurala mogućnost njihove primene u okviru naše akademske zajednice.

LITERATURA

- Altbach, P. G. (2005). The rise of the pseudouniversity. In P. G. Altbach & D. C. Levy (Eds.). *Private higher education: A global revolution* (pp. 23-29). Rotterdam/Taipei: Sense Publishers.
- Bodroški Spariosu, B. (2015). Univerzitetsko obrazovanje – od Humboltovog modela do Bolonjskog procesa. *Nastava i vaspitanje*, 64(3), 407-420.
- Bodroški Spariosu, B. (2017). *Univerzitetsko obrazovanje pred stalnim izazovima*. Beograd: Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
- Bosanac, M. (2021). *Perspektive razvoja i institucionalizacije treće misije univerziteta*. (Nepublikovana doktorska disertacija). Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad.
- Bringler, R. G., & Hatcher, J. A. (1996). Implementing service learning in higher education. *The Journal of Higher Education*, 67(2), 221-239.
- Bringler, R. G., & Hatcher, J. A. (1999). Reflection in service learning: Making meaning or experience. *Evaluation/Reflection*, 23, 179-185.
- Ćulum, B., & Ledić, J. (2010). Učenje zalaganjem u zajednici - integracija visokoškolske nastave i zajednice u procesu obrazovanja društveno odgovornih i aktivnih građana. *Revija za socijalnu politiku*, 17(1), 71-88.
- Ćulum, B., & Ledić, J. (2011). *Sveučilišni nastavnici i civilna misija sveučilišta*. Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci.
- Dailey-Hebert, A., & Donnelly-Sallee, E. (2010). Service-eLearning: Educating today's learners for an unscripted future. *International Journal of Organizational Analysis*, 18(2), 216-227.
- Dailey-Hebert, A., Donnelly-Sallee, E. & DiPadova-Stocks, L. N. (2008). Service eLearning as integrative Pedagogy: An introduction. In A. Dailey-Hebert, E. D. Sallee, & L. N. DiPadova-Stocks (Eds.). *Service-eLearning: Educating for citizenship* (pp. 1-8). Charlotte. N.C: Information Age Publishing, INC.
- García-Gutierrez, J., Ruiz-Corbella, M., & del Pozo Armentia, A. (2017). Developing civic engagement in distance higher education: A case study of virtual service-learning (vSL) programme in Spain. *Open Praxis*, 9(2), 235-244.
- Guthrie, K. L., & McCracken, H. (2010). Teaching and learning social justice through online service-learning courses. *International Review of Research in Open and Distributed Learning*, 11(3), 78-94.
- Harris, U. S. (2017). Virtual partnerships: Engaging students in e-service learning using computer-mediated communication. *Asia Pacific Media Educator*, 27(1), 103-117.
- Kaye, C. B. (2004). *The complete guide to service learning proven, practical ways to engage students in civic responsibility, academic curriculum, & social action*. Minneapolis: Free Spirit Publishing.

- Killian, J. (2004). Pedagogical experimentation: Combining traditional, distance, and service learning techniques. *Journal of Public Affairs Education*, 10(3), 209-224.
- Lungulov, B. (2022). *Univerzitet u Evropi: institucionalni razvoj, obrazovne politike i društvene promene*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Marcus, V. B., Atan, N. A., Talib, R., Latif, A. A., & Yusof, S. M. (2019). Promoting students' generic skills with the integration of e-service learning platform. *International Journal of Emerging Technologies in Learning*, 14(20), 4-17.
- McCowan, T. (2016). Universities and the post-2015 development agenda: An analytical framework. *Higher Education*, 72(4), 505-523.
- Mishra, P., & Koehler, M. J. (2006). Technological pedagogical content knowledge: A framework for teacher knowledge. *Teachers college record*, 108(6), 1017-1054.
- Purcell, J. W. (2017). Community engaged pedagogy in the virtual classroom: Integrating eService learning into online leadership education. *Journal of Leadership Studies*, 11(1), 65-70.
- Raddon, M. B., & Harrison, B. (2015). Is service-learning the kind face of the neo-liberal university? *Canadian Journal of Higher Education*, 45(2), 134-153.
- Trow, M. (1999). From mass higher education to universal access: The American advantage. *Minerva*, 37(4), 303-328.
- Waldner, L. S., McGorry, S. Y. & Widener, M. C. (2012). E-service learning: The evolution of service-learning to engage a growing online student population. *Journal of Higher Education Outreach and Engagement*, 16(2), 123-150.
- Wilhite, S. C., & Silver, P. T. (2005). A false dichotomy for higher education: Educating citizens vs. educating technicians. *National Civic Review*, 94(2), 46-54.
- Wissema, J. G. (2009). *Towards the third generation university. Managing the university in transition*. UK: Edward Elgar.
- Yusof, A., Atan, N. A., Harun, J., & Doulatbadi, M. (2019). Developing students graduate attributes in service learning project through online platform. Proceedings of the *International Conference on Industrial Engineering and Operations Management Bangkok*, Thailand. 3524-3537. Retrieved from <http://ieomsociety.org/ieom2019/papers/815.pdf>
- Zlotkowski, E. (2008). Foreword. In A. Dailey-Hebert, E. D. Sallee, & L. N. DiPadova-Stocks (Eds.). *Service-eLearning: Educating for citizenship*. (pp. xi-xii). Charlotte, N.C: Information Age Publishing, INC.

II
LINGUISTIC ENCOUNTERS

Милорад Миљаковић*
Филозофски факултет,
Универзитет у Новом Саду

UDK 811.161.1'367.622
Originalni naučni rad

Драгана Поповић
Филозофски факултет,
Универзитет у Новом Саду

РУСКЕ ИМЕНИЦЕ СА СУФИКСОМ *-ух(а) / -юх(а)*

The suffix *-ух(а) / -юх(а)* is especially productive among stylistically coloured nouns, which is the reason why these words are the main focus of research. Some of these nouns can be found in Russian monolingual descriptive and word formation dictionaries, youth slang dictionaries and in a small number of papers related to word formation. The aim of the analysis is to present 180 nouns with the suffix *-ух(а) / -юх(а)*, focusing on their formation and meaning. The data for the analysis is obtained from the above-mentioned dictionaries, papers and various online resources. The suffix *-ух(а) / -юх(а)* occurs among Russian nouns which differ in several ways. They can be motivated not only by different parts of speech (adjectives (e.g. *молодуха*), verbs (e.g. *воспитуха*), nouns (e.g. *кенгуруха*), numerals (e.g. *однуха*)) but also by syntagms (e.g. *ролевуха*) and abbreviations (e.g. *бээмтуха*). Nouns with the suffix *-ух(а) / -юх(а)* belong to different types of nouns and they have various stylistic connotations. Using the suffix *-ух(а) / -юх(а)* stylistically modifies proper nouns (e.g. *Андрюха*), as well as common nouns (e.g. *комнатуха*).

Keywords: Russian, suffix *-ух(а) / -юх(а)*, word formation, slang, lexicography.

УВОД

Разноликост тенденција у области руске дериватологије наводи нас да се сложимо с тврђњом Ј. А. Земске (Земская 2007: 5–6) да је савремена творба речи „један од најважнијих активних механизма језика којим се говорно лице користи у процесу комуникације с различитим циљевима”. Ауторка полази од динамичког својства творбе речи и указује на важност „људског аспекта” у њеном истраживању, који се манифестује кроз везу између комуникативних намера говорног лица и изабраних језичких средстава за њихову реализацију. У складу с тим, творба речи издваја се као посебан механизам у процесу номинације (индивидуалне и колективне), истиче се

* milorad.miljakovic@ff.uns.ac.rs

њена стилска и експресивна функција, као и њена важност у попуњавању језика јединицама најразличитије грађе и семантике, које задовољавају све потребе међуљудске комуникације. На тај начин у центар интересовања стављају се: различите функције творбе речи унутар језичког система, питања лексичких тематских група које се попуњавају новим (мотивисаним) речима, бројност мотивисаних јединица разних врста речи у номинативном систему руског језика.

Све наведено односи се и на овде анализирани материјал, тј. на руске именице са суфиксом *-ух(а) / -юх(а)* који је присутан у различитим лексичким слојевима (неутралне речи, дијалектизми, архаизми, неологизми, околионализми) и може имати различите функције.

Доступна литература показује да је суфикс *-ух(а) / -юх(а)* најпродуктивнији унутар стилски обележене лексике, те да се бројност именица с овим формантом константно повећава. Док је у ранијим истраживањима присутност поменутих именица била незнатна, новији резултати говоре о њиховом порасту. Тако Ј. А. Земска (Земская 2007: 68) у оквиру анализе засноване на материјалу сакупљаном током двадесет година и први пут представљеном 1992. године наводи само изведенице *игруха, плясуха, обједуха, кирзуха*, које одређује као народске (*просторечие*) и жаргонизме, тј. као речи снижене стилске вредности.¹ С друге стране, у каснијим истраживањима (Романов 2011; Маклеева 2018, 2019) даје се дужи списак именица са суфиксом *-ух(а) / -юх(а)*, међу којима су и оне настале од адаптираних речи из енглеског језика (нпр. *френдуха, герлуха*). У складу са стилском припадношћу, именице на *-уха / -юха* бележе и речници различитих типова – они који пописују нове речи (Буцева 2009; 2014), експресивну лексику (Химик 2004), речи омладинског сленга (Никитина 2003), али у одређеној мери (са одговарајућим стилским ознакама) и речници руског

¹ Реч је о материјалу ексцерпираним из периодичних издања, књижевних дела, научне литературе, али и о примерима из разговорног језика. Изведенице са суфиксом *-ух(а)* део су анализе која се односи на именице настале суфиксалним начином творбе, а сврстане су у групу *Оценочные и размерные наименования* заједно с именицама са суфиксима *-к(а), -ок-, -чик-, -ик-, -ец-, -иц-, -ишк-, -ешк(а), -ульк(а), -ишц-, -ин-, -ох(а), -яг(а)*.

књижевног језика. Простор овим именицама даје се и у творбеним (Тихонов 1990) и дескриптивно-творбеним (Ефремова 1996) речницима руског језика.²

За потребе овог рада (из наведених и различитих електронских извора) ексцерпирано је 180 именица. Дати материјал омогућава да се анализиране именице, а тиме и суфикс који оне садрже, осветле из различитих углова, те да се извуку релевантни закључци. Реч је претежно о експресивној лексици, својственој различитим социјалним групама, где суфикс *-уха / -юха* има функцију стилског модификатора. Захваљујући томе, намеће се и питање статуса анализираних именица (неологизми или околионализми).

Имајући у виду све речено, можемо се сложити и с тврдњом Ј. Матијашевић (2019в: 574) да се творба речи одликује специфичностима које могу бити предмет етнокултуролошких истраживања и да су компоненте културе нарочито уочљиве у сфери творбе тзв. речи субјективне оцене које подразумевају негативну или позитивну процену, што је често случај и с лексиком коју овде представљамо.

СЕМАНТИЧКО-ДЕРИВАТОЛОШКА АНАЛИЗА

У речнику (Ефремова 1996: 481–483), који класификује творбене јединице (афиксе) и описује њихову семантику, суфикс *-ух(а)* наводи се као онај који учествује у грађењу: 1) назива лица женског пола насталих од немотивисаних придевских (*толстый – толстуха*) и глаголских основа (*стряпать – стряпуха*); 2) синонима личних имена и заједничких именица (*Валя – Валюха, комната – комнатуха*); 3) назива предмета, радњи или појава с особинама онога што номинују именичке (*голод – голодуха*), придевске (*жёлтый – желтуха*) или глаголске основе (*завариться – заваруха*); 4) назива животиња према карактеристичном обележју, насталим од немотивисаних придевских основа (*белый – белуха*)³; 5) именица заједничког рода, тј. именица са значењем лица мушког или женског пола којима је

² Узимање у обзир речи које припадају различитим наречјима захтевало би ширу анализу, а у раду се оне крајње ограничено помињу.

³ Код именица четврте и пете групе суфикс *-ух(а)* увек долази после тврдих сугласника (Ефремова 1996: 483).

својствено обележје именовано мотивисаним придевом (*грязный – грязнуха*).⁴ С аспекта творбене регуларности и продуктивности суфикс *-ух(а)* одређује се као: 1) прилично регуларан и слабо продуктиван када је реч о називима лица женског пола; 2) нерегуларан у зоонимима и именицама заједничког рода; 3) продуктиван у творби синонима антропонима и заједничких именица; 4) непродуктиван у називима предмета, радњи или појава. Са становишта стилских особености дате именице уврштавају се претежно у разговорну или народску лексику (називи лица женског пола), одређују се као речи снижене стилске вредности (синоними личних имена и заједничких именица), а сврставају се и у дијалекатску лексику (називи предмета, радњи или појава).

Као што се може видети, реч је о именицама које се разликују по више параметара, као и у односу на функције суфикса *-ух(а)*. Имајући у виду све наведено, у нашем материјалу могу се издвојити следеће групе именица с датим суфиксом.

1. Именице које означавају припаднике одређене биљне (*серпуха*, *синюха*¹) или пак животињске врсте (*белуха*¹, *зеленуха*, *лысуха*, *лягуха*¹, *коллюха*, *серуха*¹ (*серая утка*), *синуха*), односно врсте гљива (*горькуха*, *серуха*², *свинуха*). Имена животиња мотивисана су придевима који означавају боје својствене датим животињама (*белуха*¹ ← *белый*, *зеленуха* ← *зеленый*; *серуха*¹ ← *серый*) и физичке особине (*лысуха* ← *лысый*)⁵, а у улози мотиватора могу бити и глаголи (*синуха* ← *синеть*)⁶. Од немотивисаних придева изведени су назив гљиве *серуха*² (*серуха*² ← *серый*) и име биљке *синюха*¹ (*синюха*¹ ← *синий*). У оба случаја реч је о квалификацији према боји (тону), мада је могућа и квалификација према укусу – нпр. *горькуха* ← *горький* (Васильченко 1972: 141). *Серпуха* и *свинуха* развијају асоцијације са мотивним речима према облику (изгледу). *Серпуха* је назив биљке из рода *Serratula*⁷, која према подацима из Тихоновљевог речника (Тихонов 1990: 94),

⁴ Суфикс *-ух(а)* је у поменутом речнику представљен у складу с датом поделом (*-ух*¹, *-ух*², *-ух*³...). У овом раду на исти начин означаваће се изведенице с једнаким словним саставом које припадају различитим групама или подгрупама. Због ограниченог простора, значења разматраних речи наводиће се само у ситуацијама када се то сматра неопходим. Исто се односи на вишезначне именице.

⁵ Због кожног набора на глави птица *лысуха* делује ћелаво.

⁶ Претпоставља се да је врста сове *синуха* добила име захваљујући звуковима које испушта; српски назив: *кукувија*.

⁷ Латински назив потиче од речи *serra* (срп. *пила*) због на зубљених листова.

заједно с доминантом *серпий* образује творбено гнездо *серпуха* ← *серп(ий)*.⁸ За именицу *свинуха* мотивна реч је *свин* јер шешир ове гљиве подсећа на свињску њушку (*свинуха* ← *свин*).

С друге стране, код именице *оленуха* (‘самка оленя’) суфикс *-ух(а)* је моциони, тј. има функцију грађења женског облика од именице мушког рода с општим значењем ‘живое суштество мужског пола’ (*оленуха* ← *олень*).⁹

У овој групи реч је претежно о руским називима биљака и животиња који се сматрају стилски неутралним. Међутим, облик *лягуха*¹ (уп. с неутр. *лягушка*)¹⁰ има статус регионализма (дијалектизма), а стилски је обележена и изведеница *коллюха*, настала од назива расе паса (*коллюха* ← *колли*).¹¹ Док је код последње јасно да суфикс *-ух(а)* има функцију стилског модификатора, код именице *лягуха* то се може закључити само на основу контекста, нпр.: *От одной мысли, что я могла слопать лягуху, меня чуть не стошнило. Я решительно отодвинула тарелку в сторону* (kartaslov.ru).

2. Према савременим речницима руски називи болести (*желтуха*, *краснуха*) и њихових симптома (*синюха*²) стилски су неутрални, једино се именица *золотуха* у том погледу издваја (архаизам, народни назив, разговорно).¹² Ради се о именицама мотивисаним називима боја којима се одликују одређене промене на кожи (*желтуха* ← *желтый*, *золотуха* ← *золотой* (*желтый*), *краснуха* ← *красный*, *синюха*² ← *синий*). Код новонасталих облика за називе болести суфикс *-ух(а)* појављује се искључиво у функцији стилског модификатора: *грипуха* ← *грипп*, *ковидуха* ← *ковид*, *коронуха* ← *корона*. Реч је, највероватније, о околионализмима којима се

⁸ Према (БАС 1962) *серпуха* је исто што и *серпий*. Домаћи називи: *српац*, *српак*.

⁹ У разговорном језику може се срести и облик *олениха*.

¹⁰ Именица *лягушка* се са становишта савременог језика не сматра мотивисаном. Тако (Тихонов I 1990: 562) садржи творбено гнездо с доминантом *лягушка*. Према (ЭСЛРЯ 2011: 147–148) дата именица повезана је с глаголом *лягать* „који је у историји језика и у наречјима имао шири спектар значења него у савременом књижевном језику”, а за назив *лягушка* одлучујућ је био начин кретања скоковима (‘онај који скаче’), уп. са *скакуха*, *плясуха* (у дијалектима). У складу с реченим, именица *лягушка* настала је помоћу деминутивног суфикса *-к-* од *лягуха*.

¹¹ У електронским изворима присутни су различити покушаји адаптације овог назива у руском језику: *колюха*, *коллюха*.

¹² У (Ефремова 1996: 482) све ове именице сврстане су у групу са претежно дијалекатском лексиком.

негативно оцењују појаве или стања што потврђују и контексти попут: *Папа наш тоже шмыгает и чихает пока только, но эта гриппуха с такоого у детей и начиналась.* (saechka); *Проклятая коронауха все планы обломала!* (dtf); *Ковидууха, локдаун, карантин. Что дальше?* (insta).

3. Именице које означавају лица мушког пола (*бдюуха, братуха, кентуха, кирюуха, колюуха, синюуха*³), женског пола (*большууха, воспитуха, вековуха, герлууха, классуха, молодуха, олдуха, пиплууха, повитуха, потаскууха, сеструуха, сикууха, старуха, стебууха, стряпууха, толстуха, факууха, френдуха, френчууха, шлюуха*) и именице заједничког рода (*грязнууха*¹, *копууха, панкууха*¹). Овде је, поред архаизама или дијалектизама (*большууха, вековуха, молодуха, повитуха, стряпууха*)¹³, углавном реч о експресивно-емоционалној лексици с ређе позитивном (*братуха, кентуха, сеструуха*), а чешће негативном оценом (нпр. *воспитуха, кирюуха, потаскууха, сикууха, стебууха, толстуха*). Мотивне речи овде су именице (*братуха* ← *брат*, *кентуха* ← *кент*, *сеструуха* ← *сестра*), придеви (*большууха* ← *большой*, *вековуха* ← *вековой*, *грязнууха*¹ ← *грязный*, *молодуха* ← *молодой*, *повитуха* ← *повитый*, *синюуха*³ ← *синий*, *старуха* ← *старый*, *толстуха* ← *толстый*), глаголи (*бдюуха* ← *бдеть*, *воспитуха* ← *воспитать*, *кирюуха* ← *кирять*, *колюуха* ← *колоться*, *копууха* ← *копаться*, *потаскууха* ← *потаскать*, *сикууха* ← *сикать*, *стебууха* ← *стебаться*, *стряпууха* ← *стряпать*, *шлюуха* ← *шляться*) и синтагме (*классуха* ← *классная руководительница*)¹⁴ које се скраћују путем универбизације.¹⁵

¹³ Именица *молодуха* појављује се и у омладинском жаргону, а означава младу особу женског пола.

¹⁴ Универб *классуха* могао би се сврстати и у групу која се даје ниже у тексту: *Школска и студентска терминологија*.

¹⁵ Примере универбизације у руском језику (нпр. *неотложка* – *неотложная помощь*, *маршрутка* – *маршрутное такси*, *генералка* – *генеральная репетиция*, *музыкалка* – *музыкальная школа*) бележи Ј. Матијашевић (2019а: 302; 2019б: 330–331; 2019г: 609). Ауторка дати начин творбе види као творбени тип „који се састоји у грађењу монолексемних номинација на бази одредбених синтагми и помоћу суфикса *-ка* додатог придевској основи” (придеву из синтагме додаје се творбени афикс) и при томе примећује да се овим поступком семантичке кондензације остварује језичка економија, тј. језик се ослобађа аналитизма. Поред тога, наглашава се да није у питању само стилски маркирана творба (разговорни и професионални језик, жаргон и сл.), те да се творбено значење може одредити као широко предметно значење. О појму *универбизација* (*универбација*) в. (Милашин 2018: 199–215).

У русистичкој литератури се процес у којем долази до сажимања синтагми у једну реч путем суфиксације једног синтагматског члана (*грунтовая дорога* – *грунтовка*)

Низ именица настао је од адаптираних енглеских речи: *герлуха* ← *герл / гёрл / герла* (енгл. *girl*), *олдуха* ← *олд* (енгл. *old*), *пиллуха* ← *пилл* (енгл. *people*), *факуха* ← *фак* (енгл. *to fuck*), *френдуха* ← *френд* (енгл. *friend*), *френчуха* ← *френч* (енгл. *french*). Именица *старуха* неутрална је у значењу ‘женщина, достигшая старости’, а стилски обележена у значењима ‘жена или близкая женщина, девушка’ (фамилијарно и иронично, нпр. *Моя старуха на кухне копошится* (БТС)), ‘жена; в том числе и о молодой женщине’ (шаливо, с потцењивањем, нпр. *Привет, я завтра к тебе со своей старухой приду, если ты не против* (Химик 2004: 584)); као и у функцији обраћања / ословљавања ‘дружеское обращение к приятельнице, подруге; встречается в среде молодёжи’ (шаливо, фамилијарно, нпр. *Привет, старуха, — сказал он по правилам московского жаргона [...]* (Химик 2004: 584)). Дата именица појављује се и у пословици *и на старуху бывает проруха*. У савременом језику се и архаизмима постижу различити стилски ефекти, нпр. *Да ты наша стряпуха!* (коментар на друштвеној мрежи испод слике где дете спрема храну); *Стряпуха маленькая. Бабушкина помощница* (назив видео записа у којем дете спрема храну).

4. Називи возила: *авдюха, бээмвуха, бээмпуха, жигулюха, ладуха, легковуха, пежуха, развалуха¹, ренуха, рестуха, скрипуха, таксуха, тачуха*. Мотивне речи за ове изведенице су називи марака аутомобила (*авдюха* ← *Авди* (Audi), *бээмвуха* ← *бээмвэ* (BMW), *жигулюха* ← *Жигули*, *ладуха* ← *Лада*, *пежуха* ← *Пежо* (Peugeot), *ренуха* ← *Рено* (Renault)), називи типова возила и њихове скраћенице (*бээмпуха* ← *БМП* (*боевая машина пехоты*), *легковуха* ← *легковушка / легковая машина*, *тачуха* ← *тачка*), називи возила према намени (*таксуха* ← *такси*). Грађа садржи и изведенице којима се означавају стање (*развалуха* ← *развал*, *скрипуха* ← *скрип*) или пак старост аутомобила (*рестуха* ← *рестайлинг / реставрация*). Све наведене творенице су стилски обојене, а неке од њих су и настале од речи сличног статуса (*тачуха* ← *тачка*). Поред тога, овде бележимо пример универбизације (*легковуха* ← *легковая машина*). Са сигурношћу се може тврдити да

назива *суффиксальная универбация* (Петров 2015: 77). Тип универбизације који подразумева да у твореници остаје основа само једне речи, а да се друга реч изоставља (заједно са коренским морфемама као носиоцима лексичког значења), Г. Милашин (2018: 211) види као *дерадикацију*, при чему предлаже и термин *суффиксална дерадикација*, ако се „додатно жели нагласити да у творбеном процесу обавезно учествује суфикс”.

негативну конотацију имају именице *развалюха* и *скрипуха*, док се за остале изведенице закључци могу изводити само на основу контекста, нпр.: *Начала жигулюха мало по малу "кушати" масло.* (drive); *Старая жигулюха занимает кучу времени, требует ухода и бесконечного ремонта. Она дает чувство нужности, занятость и перспективу — можно починить, устроиться в такси и к вечеру привезти домой пару тысяч.* (spbtalk); *Купил-таки я себе Авдюху 90!* (audi-club).

5. Називи пића / напитак (*блейзуха, бормотуха, кедровуха, лимонуха, медовуха, пивуха, разлиуха¹, сивуха, сливуха¹, столовуха¹, хреновуха*) и хране (*краюха, кирзуха¹, сливуха²*). Ове изведенице мотивисане су називима и врстама пића (*блейзуха* ← *блейзер, пивуха* ← *пиво, столовуха¹* ← *столовое вино*), те именицама које означавају састојак пића и придевима насталим од њих (*лимонуха* ← *лимон, сливуха¹* ← *слива, кедровуха* ← *кедровый, медовуха* ← *медовый, хреновуха* ← *хреновый*). Одређени број мотивисан је називима боја (*сивуха* ← *сивый*), девербалним именицама за означавање начина точења (амбалажирања) пића (*разлиуха¹* ← *разлив (разливать)*), као и глаголима којима се изражава резултат конзумирања пића (*бормотуха* ← *бормотать*). Код хране је реч о називима каша (*кирзуха¹* ← *кирза, сливуха²* ← *сливать*)¹⁶ и изведеници која означава одсечени или одломљени крај хлеба (*краюха* ← *край*).

6. Стања, односи, изглед, ситуације, периоди (у којима се одвија нека радња), количина: *везуха, видуха, восьмуха, голодуха, грязнуха², депрессуха, заваруха, капелюха, невезуха, непруха, объедуха, печалюха, прибируха, пруха, уважуха, хандруха*. Све наведене изведенице припадају експресивној лексици насталој од именица, глагола или придева (*везуха* ← *везти, видуха* ← *вид, восьмуха* ← *восьмой, голодуха* ← *голод, грязнуха²* ← *грязный, депрессуха* ← *депрессия, заваруха* ← *заварить, капелюха* ← *капелька, невезуха* ← *(не) везти, непруха* ← *не переть, объедуха* ← *объедаться, печалюха* ← *печаль, прибируха* ← *прибирать, пруха* ← *переть*)¹⁷, *уважуха* ← *уважать, хандруха*

¹⁶ Именица *кирзуха* могла би се распоредити и у групу *Војна терминологија* јер означава војничку (или затворску) храну, тј. кашу од гершле, нпр. *В кирзуху, похоже, напихали снотворного, потому что сразу после ее ухода Гурко поплыл, закемарил* (Химик 2004: 256).

¹⁷ Изведеница *пруха* настала је од презентске, а не од инфинитивне основе.

← *хандра*), нпр.: *Не нравится мне твоя видуха, смурной ты какой-то сегодня!*; *Денег не осталось ни капелюхи* (Химик 2004: 77, 249).

7. Човеков животни простор: *квартируха, клетуха, комнатуха, однуха, развалюха*². Дате изведенице су стилски обележене варијанте неутралних назива простора у којем обитавају људи (*квартируха* ← *квартира*, *комнатуха* ← *комната*, *однуха* ← *один*). Улогу мотиватора може имати и назив за простор намењен животињама, чиме се наглашава негативна оцена животних услова (*клетуха* ← *клетка*). Именицу *однуха* могуће је посматрати и као универб мотивисан само делом основе придева из синтагме (*однуха* ← *однокомнатная квартира*). Лексема *развалюха*² (*развалюха*² ← *развалить*) може се односити на лоше стање разних објеката, будући да се она појављује у различитим контекстима.

8. Јавне установе, простори, путеви: *баруха, бомбуха, госуха, дискотуха, зимуха, кафуха, кољцевуха, компуха*¹, *метруха, наркуха, разливуха*², *спецуха*¹, *столовуха*², *чайнуха*. Део наведених твореница представља стилски обојене варијанте именица (*баруха* ← *бар*, *бомбуха* ← *бомбоубежище*, *дискотуха* ← *дискотека*, *зимуха* ← *зимовье / зимовка*, *кафуха* ← *кафе*, *метруха* ← *метро*) или поименичених придева (*столовуха*² ← *столовая*, *чайнуха* ← *чайная*), док су неке резултат универбизације (*госуха* ← *государственное учреждение*, *кољцевуха* ← *кољцевая дорога*, *компуха*¹ ← *компьютерный клуб*¹⁸, *наркуха* ← *наркологическая больница*, *разливуха*² ← *разливной бар*, *спецуха*¹ ← *специальная школа*). Као што се може видети, у случају универбизације често долази до скраћивања творбене основе, тј. придева којем се додаје суфикс. Скраћивање основе присутно је и код именице *бомбуха*.

9. Начин, стил живота, животни услови: *бытовуха*¹, *веселуха, житуха, селявуха*. Мотивисане речи задржавају семантику мотивних, уз стилске одлике условљене суфиксом *-ух(а)* (*бытовуха* ← *бытовой*, *веселуха* ← *веселить(ся)*, *житуха* ← *жить*, *селявуха* ← *се ля ви* (од франц. *c'est la vie*)).

10. Појаве из популарне (масовне) културе: *белуха*², *евруха, залепуха*¹, *кинуха, массуха, попсуха, развлекуха*¹, *ролевуха, светлуха, сенсуха, чернуха*¹.

¹⁸ Исти облик има и именица *компуха*² која означава компјутер. В. групу *Компјутерска и гејмерска терминологија*.

Из досадашњег излагања јасно је да анализирана лексика добрим делом припада поткултурном и омладинском типу жаргона (према подели жаргона на стручни, супкултурни и омладински тип, међу којима, у ствари, нема оштре границе, па се супкултурни жаргони често стапају са омладинским (Bugarski 2003: 10–11). Наведени примери мотивисани су именицама (*евруха*¹⁹ ← *Евровидение*, *кинуха* ← *кино*, *массуха* ← *масса*, *попсуха* ← *попса* (од *поп-музика*), *сенсуха* ← *сенсация*), глаголима (*залепуха*¹ ← *залепить*, *развлекуха*¹ ← *развлекать(ся)*) и придевима (*белуха*² ← *белый*, *светлуха* ← *светлый*, *чернуха*¹ ← *черный*); а уочавају се и примери универбизације (*ролевуха* ← *ролевая игра*).

11. Школска и студентска терминологија: *диссертуха*, *курсовуха*, *медуха*, *педуха*, *сессуха*. Реч је о универбима (*курсовуха* ← *курсовая работа*, *медуха* ← *медицинский институт*, *педуха* ← *педагогический институт*) и дериватима мотивисаним именицама (*диссертуха* ← *диссертация*, *сессуха* ← *сессия*).²⁰

12. Криминални жаргон (кривична дела и поступци криминалаца): *бытовуха*², *городуха*¹, *заказуха*, *мокруха*, *чистуха*. Осим једне изведенице мотивисане именицом (*городуха*¹ ← *город*)²¹, ова група истиче се примерима универбизације (*бытовуха*² ← *бытовое преступление*, *заказуха* ← *заказное убийство*, *мокруха* ← *мокрое дело*, *чистуха* ← *чистосердечное признание*).

13. Музичка и позоришна терминологија: *басуха*, *джазуха*, *панкуха*², *репетуа*, *рокуха*, *текстуха*, *електруха*. Сви наведени деривати мотивисани су именицама и представљају стилски обојене синониме својих мотиватора (*басуха* ← *бас-гитара*, *джазуха* ← *джаз*, *панкуха*² ← *панк*, *репетуа* ← *репетиция*, *рокуха* ← *рок*, *текстуха* ← *текст*, *електруха* ← *электрогитара*).

14. Компјутерска и гејмерска терминологија: *игруха*, *компуха*², *менюха*¹, *писюха*, *пластуха*. Дериват *писюха* настао је од енглеске скраћенице

¹⁹ Изведеница *евруха* може означавати и Европско првенство у фудбалу.

²⁰ По аналогији с именицама са суфиксом *-ух(a)* настао је дериват *МГУха*: крај творбене основе и почетак суфикса се подударају па је основи додат преостали део суфикса.

²¹ Именица *городуха*¹ у руском криминалном жаргону означава крађу из продавнице. Мотивисана је речју *город* и појавила се на основу метонимије ГОРОД – МАГАЗИН (срп. ГРАД – ПРОДАВНИЦА), услед одсуства продавница у руским селима (рус. *поехать в город за покупками*) (Муратов 2015: 149).

за персонални рачунар (*писюха* ← *писи* (од *PC / personal computer*), док су преостале издвенеце мотивисане именицама (*игруха* ← *игра*, *компуха*² ← *комп* (скраћено од *компьютер*), *менюха*¹ ← *меню*, *пластуха* ← *PlayStation*).

15. Војна терминологија: *кирзуха*² (*кирзухи*)²², *лягуха*², *неуставуха*, *повестуха*. Ову групу чине универб (*неуставуха* ← *неуставные отношения*) и издвенеце мотивисане именицама (*кирзуха*² ← *кирза*, *лягуха*² ← *мина-лягушка*, *повестуха* ← *повестка*).

16. Забава: *днюха*, *приколюха*, *развлекуха*². Мотивне речи стилски обележених деривата из ове групе су именице (*днюха* ← *день (рождения)*, *приколюха* ← *прикол (приколиться)*) и глаголи (*развлекуха*² ← *развлекать(ся)*).

17. Називи одеће: *кенгуруха*, *косуха*, *спецуха*². Реч је о издвенецама насталим од именица (*кенгуруха* ← *кенгуру*) и путем универбизације (*косуха* ← *косая куртка*, *спецуха*² ← *специальная одежда / спецодежда*).

18. Географски називи: *Городуха*, *Зимуха*, *Малинуха*, *Москвуха*. *Зимуха* и *Малинуха* су река и село чије називе одликује семантичка транспарентност (*Зимуха* ← *зима*, *Малинуха* ← *малина*), иако се не може са сигурношћу говорити о пореклу ових назива. *Москвуха* је стилски модификована варијанта назива града Москва, нпр.: ***Москвуха*** *как всегда отличилась, и не перестают удивлять погодные аномалии... Только днём был плюс...* (vk.com_1). Претпоставља се да је незванични назив брда *Городуха* резултат универбизације (*Городуха* ← *городская гора*), нпр.: *Гора, на склонах которой располагаются пещеры, в обиходе чаце всего называется "Городуха" — похоже, от слова "Городская"* (sakhalin.info).

19. Хипокористици властитих имена, нпр. *Андрюха* (*Андрюха* ← *Андрей*), *Варюха* (*Варюха* ← *Варя*). У ову групу може се сврстати и дериват *кликуха*, модификована варијанта именице *кличка*.

20. Семантички разнородна група именица са наглашеном негативном оценом: *заленуха*², *залипуха*, *показуха*, *фалшиуха*. Код наведених деривата, мотивисаних именицама (*залипуха* ← *липа*, *показуха* ← *показ*, *фалшиуха* ←

²² Ова се именица најчешће употребљава у множини, будући да означава врсту војничких (и радничких) чизама, нпр.: *Кирзухи хоть и тяжелые, но сапоги надежные* (Химик 2004: 256).

фальшь)²³ и глаголом (*залепуха*² ← *залепить*), суфикс *-ух(а)* има функцију интензификатора негативне оцене, нпр.: *Я один из тех, кто по воле клиента обращался к данному ЧП... отзывы противоречивы, но моё мнение — залепуху сделать могут!!!* (НКРЯ); *Жизнь была, не фальшуха сегодняшняя!* (vk.com_2).

21. Професионализам (универб) *рацуха* (од *рационализаторское предложение / рацпредложение*), нпр.: *Ра-ци-она-ли-за-тор-ство... Не правда ли, длинное и неудобное слово? А поскольку нашему народу облегчать себе задачу – не привыкать, то «рацпредложение» или «рацуха» стали куда более приемлемы и удобны в произношении* (ur-pro.ru).

22. Сексуални односи и порнографија: *груповуха, порнуха, сексуха, чернуха-порнуха*. Поред примера универбизације (*груповуха* ← *групповой секс*), у овој групи се налазе и изведенице мотивисане именицама и/или придевима (*порнуха* ← *порно*, *сексуха* ← *секс*, *чернуха-порнуха* ← *черный + порно*).

23. Наркотици: *грязнуха*³, *спидуха, чернуха*². Мотивне речи су придеви (*грязнуха*³ ← *грязный*, *чернуха*² ← *черный*) и именица (*спидуха* ← *спид*).

24. Остало: *городуха*², *менюха*², *нож-выкидуха*. Ову групу чине творенице мотивисане именицом (*менюха*² ← *меню*), глаголом (*городуха* ← *городить*) и комбинацијом именице и глагола (*нож-выкидуха* ← *нож + выкидывать*).

ЗАКЉУЧАК

У анализираном материјалу издвојене су двадесет четири семантичке групе међу којима је најбројнија она с именицама за означавање лица (*Именице које означавају лица мушког пола, женског пола и именице заједничког рода*). Резултати анализе показују да се творенице са суфиксом *-ух(а) / -юх(а)* могу поделити на: 1) именице са чисто денотативним значењем и 2) експресивне именице у којима суфикс има функцију стилског модификатора (нпр. *авдюха, коронуха, уважуха, кликуха, веселуха*). У првом случају преовладавају стилски неутрални називи биљака, животиња и

²³ Код именице *залепуха* претпостављамо да је творбена основа *липа*, а да је твореница настала префиксално-суфиксалним начином творбе.

болести (нпр. *белуха* (срп. белуга), *желтуха* (срп. жутица)), док се у другом случају у највећој мери ради о стилски обележеним синонимима властитих и заједничких именица (називима лица, предмета, радњи, појава).

Творенице са суфиксом *-ух(a) / -юх(a)* могу бити мотивисане именицама мушког (*брат* → *братуха*), женског (*квартира* → *квартируха*), средњег рода (*бомбоубежице* → *бомбуха*), непроменљивим именицама (*кафе* → *кафуха*), придевима (*толстый* → *толстуха*), поимениченим придевима (*чайная* → *чайнуха*), атрибутивним синтагмама (*государственное учреждение* → *госуха*), глаголима (*стряпать* → *стряпуха*), скраћеницама (*бээмвэ* → *бээмвуха*), али се у својству мотиватора најчешће појављују именице, а потом придеви и глаголи. При томе од различитих врста речи најчешће настају именице женског, а у много мањем броју мушког и заједничког рода. Додавањем суфикса *-ух(a) / -юх(a)* творбеној основи непроменљиве именице (*меню* → *менюха*, *метро* → *метруха*, *такси* → *таксуха*, *кенгуру* → *кенгуруха*) настају променљиве изведенице (женског рода) које се адаптирају у падешком систему руског језика, нпр. *Решил заказать таксу и погнал домой* (livejournal). На тај начин суфикс *-ух(a) / -юх(a)* учествује у грађењу речи, али и облика (заједно с наставком), а посебно се истиче у улози стилског модификатора.

Међу дериватима насталим од именичких основа присутни су и они који су добијени метонимијом и метафором (*городуха*¹ ← метонимија ГОРОД – МАГАЗИН, *кенгуруха* ← метафоричка асоцијација по месту/функцији ПРЕДЊИ ЦЕП НА ДУКСУ – ТОРБА КЕНГУРА, *чернуха* ← метафоричка асоцијација по боји ОПИЈУМ – ЦРНА БОЈА).

Додавањем овог суфикса основама различите семантике и граматичких својстава нарушавају се закони системске и емпиријске продуктивности. Нерегуларност је присутна и у случају учествовања суфикса *-ух(a) / -юх(a)* у процесу универбизације јер је у руском језику за овај начин творбе уобичајен суфикс *-к(a)*.

Резултати анализе потврђују и раније примећену несталност и дифузност именица са суфиксом *-ух(a) / -юх(a)* (Химик 2000: 138), која се одражава у томе да није увек јасно чиме је мотивисан дериват. На пример, изведеница *компуха* могла је настати од именичке основе (*компуха* ← *комп*), али и од именске синтагме, тј. путем универбизације (*компуха* ← *компьютерный клуб*). Због тога код хомонима и вишезначних именица пресудну улогу има контекст. Он омогућава да се именица идентификује с

творбеног и семантичког аспекта, али и да се одреди њена емоционалноекспресивна вредност. На пример, значење и позитивна обојеност именице *белуха* ‘књижевна, публицистичка, кинематографска дела, телевизијске емисије с позитивном тематиком’ лакше се уочава у опозицији с антонимом *чернуха*: *А "чернуха и криминал" это вообще то сегодняшние реалии, и если об этом не писать не показывать, а ходить как даун и делать вид что все хорошо... ну кто-то, судя по вам так и делает... где взять "белуху"?* (web-tulun). Дата опозиција чак омогућава да се изведеница *белуха* посматра као бленда, тј. као резултат контаминације: *белуха* ← *бел(ый)* + (*черн*)*уха* (Буцева I 2009: 154).

Суфикс *-ух(а) / -юх(а)* највећу продуктивност показује у грађењу именица које означавају реалије одређених социјалних група јер је потреба за оваквим начином именовања својствена различитим социолектима (ученичком, студентском, криминалном, војном, омладинском и др.). Међутим, судбина ових именица зависи од времена, актуелности и потребе за њима.

ИЗВОРИ

- БАС: Галаванова, Г. А. и Сороколетов, Ф. П. (Ред.) (1962). *Словарь современного русского литературного языка*. Т. 13. Москва – Ленинград: Издательство Академии Наук СССР.
- БТС: Кузнецов, С. А. (Гл. ред.) (1998). *Большой толковый словарь русского языка*. Санкт-Петербург: Норинт.
- Буцева, Т. Н. (Отв. ред.) (2009–2014). *Новые слова и значения: словарь-справочник по материалам прессы и литературы 90-х годов XX века*. Т. 1–2 (2009). Т. 3 (2014). Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин.
- Ефремова, Т. Ф. (1996). *Толковый словарь словообразовательных единиц русского языка*. Москва: Русский язык.
- НКРЯ: Национальный корпус русского языка. Преузето 21. 1. 2023. са <https://ruscorpora.ru>.
- Тихонов, А. Н. (1990). *Словообразовательный словарь русского языка*. В 2 т. Москва: Русский язык.
- Химик, В. В. (2004). *Большой словарь русской разговорной экспрессивной речи*. Санкт-Петербург: Норинт.
- ЭСлРЯ: Березович, Е. Л. И Галинова, Н. В. (2011). *Этимологический словарь русского языка*. Москва: АСТ-ПРЕСС КНИГА.
- audi-club: преузето 21. 1. 2023. са <https://www.audi-club.ru/threads/kupil-taki-ja-sebe-avdjuxu-90.11693/>

- drive: преузето 21. 1. 2023. ca
<https://www.drive2.ru/r/lada/2106/610835/logbook/?sort=asc>
- dtf: преузето 21. 1. 2023. ca <https://dtf.ru/cinema/284024-deadline-emma-stoun-sygraet-v-komedijnom-seriale-studii-a24-proklyatie-o-popytkah-zaberehenet>
- insta: преузето 21. 1. 2023. ca <https://www.instagram.com/yungzek1rr/>
- kartaslov: преузето 21. 1. 2023. ca <https://kartaslov.ru/>
- livejournal: преузето 23. 1. 2023. ca <https://pyldze16.livejournal.com/254096.html>
- saechka: преузето 23. 1. 2023. ca <http://forum.saechka.ru/index.php/topic/8538-chto-ia-sejchas-delaiu-esche-novee-chast/>
- sakhalin.info: преузето 21. 1. 2023. ca
<https://sakhalin.info/weekly/125672?ysclid=ld5ng7ld3g566401405>
- spbtalk: преузето 22. 1. 2023. ca <https://www.spbtalk.com/threads/49405/page-3>
- up-pro.ru: преузето 21. 1. 2023. ca https://up-pro.ru/library/production_management/optimization/racuha/
- vk.com_1: преузето 22. 1. 2023. ca https://vk.com/wall-63934330_28120?ysclid=ld5oq0ty6g485343369
- vk.com_2: преузето 23. 1. 2023. ca https://vk.com/wall-161540503_117614?ysclid=ld5qbt6pu577083799
- web-tulun: преузето 24. 1. 2023. ca https://web-tulun.ru/info/forum/viewthread.php?forum_id=44&thread_id=1436&rowstart=0

ЛИТЕРАТУРА

- Васильченко, С. М. (1972). Суффиксальные названия растений в современном русском языке. В: E. Rész (Szerk.), *Acta academiae paedagogicae Szegediensis. A Szegedi tanárképző főiskola tudományos közleményei* (с. 135–148). Szeged: Szegedi Nyomda.
- Земская, Е. А. (2006). *Современный русский язык. Словообразование*. Москва: Флинта — Наука.
- Земская, Е. А. (2007). *Словообразование как деятельность. На материале периодической печати, живой разговорной речи и научной литературы*. Москва: Издательство ЛКИ.
- Маклеева, Е. А. (2018). *Функционально-семантический потенциал производных с суффиксами -уш-, -ух-, -ушк-* (Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук). Казанский (Приволжский) федеральный университет, Казань. Преузето 4. 4. 2023. ca <https://www.dissercat.com/content/funktsionalno-semanticheskii-potentsial-proizvodnykh-s-suffiksami-ush-ukh-ushk->
- Маклеева, Е. А. (2019). Функциональные разновидности производных имен существительных с суффиксом *-ух-/-юх-* в русском жаргоне. В: О. И.

- Глазунова (Ред.), *Русская грамматика: Структурная организация языка и процессы языкового функционирования* (с. 80–84). Москва: URSS.
- Матијашевић, Ј. (2019а). Творбене и семантичке новине и руској лингвистици. У В. Васић и М. Стефановић (Ур.), *Дериватолошко-лексиколошка истраживања руског и српског језика: Зборник радова Јелке Матијашевић* (с. 296–303). Нови Сад: Филозофски факултет.
- Матијашевић, Ј. (2019б). Модели у творби речи и развитак језика. У В. Васић и М. Стефановић (Ур.), *Дериватолошко-лексиколошка истраживања руског и српског језика: Зборник радова Јелке Матијашевић* (с. 324–331). Нови Сад: Филозофски факултет.
- Матијашевић, Ј. (2019в). Етнокултурне особености у грађењу речи руског и српског језика. У В. Васић и М. Стефановић (Ур.), *Дериватолошко-лексиколошка истраживања руског и српског језика: Зборник радова Јелке Матијашевић* (с. 574–585). Нови Сад: Филозофски факултет.
- Матијашевић, Ј. (2019г). Реч са творбеног аспекта. У В. Васић и М. Стефановић (Ур.), *Дериватолошко-лексиколошка истраживања руског и српског језика: Зборник радова Јелке Матијашевић*, (с. 602–610). Нови Сад: Филозофски факултет.
- Милашин, Г. Б. (2018). Универбизација из угла српске дериватологије. *Јужнословенски филолог*, 74 (2), 199–215.
- Муратов, Јо. М. (2015). *Генетическая и мотивационная характеристики лексико-семантического поля 'присвоение чужого' в русском языке* (Диссертација на соискание ученој степени кандидата филолошких наука). Институт руског језика им. В. В. Виноградова РАН, Москва. Преузето 22. 1. 2023. са <https://www.ruslang.ru/doc/diss/muratov.pdf>.
- Петров, А. В. (2015). Составные слова с компонентом-универбом в русском языке. В Л. Н. Ягупова (Отв. ред.), *Семантика и словообразование в германских, романских и славянских языках: Материалы Международ. лингвистического семинара* (с. 77–80). Донецк: ДонНУ.
- Романов, А. Јо. (2011). Суффиксација при образowaniu жаргонных существительных в сопоставлении с деривационными процессами в нормативном русском языке. *Russian Linguistics*, 35 (2), 209–244.
- Химик, В. В. (2000). *Поэтика низкого, или Просторечие как культурный феномен*. Санкт-Петербург: Филологический факультет Санкт-Петербургского государственного университета.
- Bugarski, R. (2003). *Žargon: lingvistička studija*. Beograd: Biblioteka XX vek: Knjižara Krug.

ОБЕЛЕЖЈЕ ОГРАНИЧЕНОСТИ У ДОМЕНУ ГЛАГОЛА У ФРАНЦУСКОМ И У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

The paper examines the expression of boundedness, seen as a distinctive feature related to aspectual properties of verbs and the flow of the action along the path, in the light of conceptual semantics (Jackendoff 1991) in French and Serbian. Contrastive analysis of the examples excerpted from translated written works shows that there are considerable differences regarding the expression of the endpoints of the action in these two languages. The Serbian marks separately the initial and the final endpoints of the action by perfective verbal forms including inceptions. The French, on the other hand, uses the past tenses the *Passé Composé* and the *Passé Simple* to present the situation as a whole with both initial and final endpoints. Initial endpoint in French is expressed only periphrastically. Since the differences on the formal level between the two languages involve the different impact of the path and the existence of endpoints on it, we conclude that the two languages differ on conceptual level as well, proving the starting hypothesis right.

Key words: Boundedness. Aspect. Path. Inceptions. Perfective verbs. French. Serbian.

УВОД

Ограниченост се налази у основи категорија времена и простора. Периоди времена дефинисани су постојањем граничних тачака, као што је и простор раздељен границама. У теорији концептуалне семантике (Jackendoff 1991; 1996) ограниченост се дефинише као фундаментално дистинктивно обележје којим се објашњавају не само лингвистички облици, већ представља и средство за анализу концептуалне структуре језика. У домену глагола, обележје ограничености везано је за аспектуално значење које се у француском и српском језику изражава на суштински различите начине. Српски, као словенски језик, користи глаголски вид да би облицима глагола који првенствено означавају аспектуално значење изразио и временске односе, док француски језик, са друге стране, користи сложени систем

* ivavilic@ff.uns.ac.rs

глаголских времена којима истовремено изражава и значења перфективности и имперфективности.

О категорији аспекта, у чије оквире припада и обележје ограничености, много је писано у лингвистичким истраживањима, нарочито у српском језику (Белић 1949; 1969, Стевановић 1969, Пипер 2005, Грицкат 1957-1958; 1966-1967 и други). Велике разлике у начинима изражавања аспектуалног значења између француског и српског језика биле су предмет бројних радова (Тоџанас 1988; 1989, Stanojević i Ašić 2006, Ašić & Stanojević 2006 и други). Савремена истраживања из области концептуалне семантике пружају могућности да се категорија аспекта сагледа и из угла улоге концептуалних елемената и обележја, што је предмет овог истраживања.

Као важни чиниоци у стварању аспектуалног значења издвајају се концептуални елеменат путања којом тече глаголска радња, као и обележје ограничености, односно постојање граничних тачака на путањи, на шта је већ указано у анализи теличности у француском у односу на српски језик (Вилић, 2017). Но, посматрање само крајње тачке, односно теличности као ограничености путање, како је приказано у докторској дисертацији, пружа делимичну слику о изражавању категорије ограничености у француском и српском језику. Циљ овог рада је да се концептуално обележје ограничености у овим језицима сагледа изражено и почетном и крајњом тачком. За разлику од теличности, где је анализа показала велике сличности између француског и српског језика, када се посматра начин изражавања и почетне тачке, уочавају се значајне разлике између два језика. Наиме, српски језик посебним класама почетносвршених и завршносвршених глагола изражава ограниченост, док француски језик облицима глаголских времена перфекта (*Le Passé composé*) и аориста (*Le Passé simple*) истовремено изражава и почетну и крајњу тачку на путањи. Полазна хипотеза у овом истраживању је да се граничне тачке радње у француском и у српском језику различито обележавају на путањи, те да су разлике у начину изражавања обележја ограничености између ова два језика на концептуалном нивоу. У анализи полазимо од теоријских поставки улоге концептуалних елемената (Jackendoff 1991; 1996) и контрастивне анализе превода глаголских лексема са значењем почетка и завршетка глаголске радње из превода књижевних дела на француском и српском језику.

ПУТАЊА И ОГРАНИЧЕНОСТ

У семантичким истраживањима просторних односа путања представља важан елемент динамичких односа локализације објекта у простору (Talmy 2000). У теорији концептуалне семантике путања представља један од концептуалних елемената, а Џекендоф наглашава да овај елемент у анализи концептуалне структуре језика посматра као спацијални ентитет (Jackendoff 1996: 317). Полазећи од улоге путање у анализи концептуализације кретања, Џекендоф указује на везу која постоји између категорија времена, пута и саме глаголске радње, односно догађаја. Између ова три елемента постоји веза коју он назива *везујућим односом чувања структуре* (*structure-preserving binding relation*) (Jackendoff 1996: 322) и она утиче на то да се постојање крајње тачке у одвијању догађаја може посматрати као пресек догађаја и крајње тачке у времену. Наиме, ако се категорије путања, време и догађај представе помоћу оса које су повезане везом чувања структуре, тачке на оси догађаја одговарају тачкама на осам путање и времена. Исто тако, ограничени или неограничени интервали на оси догађаја одговарају ограниченим или неограниченим интервалима на осам путање или времена. У овом објашњењу Џекендофа јасно се уочава улога концептуалне категорије путања у обележавању граничних тачака глаголске радње.

Обележје ограничености¹ се у теорији концептуалне семантике обележава $\pm b$ од енглеског термина *boundedness*. Глаголске ситуације код којих постоји гранична тачка у току глаголске радње имају обележје $+b$, као што су ситуације остварења или достигнућа у Вендлеровој класификацији, односно перфективни глаголи у српском. Ова гранична тачка представља ограничење на путањи, а ситуације стања или активности, или имперфективни глаголи у српском, код којих нема ограничења на путањи, тј. у току одвијања глаголске радње, имају обележје $-b$ (Jackendoff 1991: 18–20).

Француски семантичар Шародо (Charaudeau 1992: 447–480) у анализи погледа на глаголску радњу и различите категорије које су везане за њу, као важну наводи и визију извршености радње (фр. *accomplissement*). Ова визија

¹ Нагласимо да је ограниченост важно обележје и у домену објекта. Бројивост, као категорија, везана је управо за постојање границе (Jackendoff 1991).

подразумева концептуалне категорије *почетка*, *краја* и *одвијања* радње. Шародо, дакле, не говори директно о ограничениости радње, но истичући стадијуме извршености радње, указује управо на постојање граница у току глаголске радње. У француском језику почетна тачка одвијања радње изражена је лексичким значењем појединих глагола – *partir-noћи*, *s’envoler-pолетети*, *commencer-почети*, а најчешће се изражава глаголским перифразама (*se mettre à + infinitif*, *commencer à + infinitif*, итд.). И Потје указује на почетну границу одвијања процеса која се у француском изражава различитим категоријама, али свакако перифразама: проспективима, инхоативима, инцептивима или ингресивним глаголима (Potier 1992: 193). Српски језик, међутим, облицима почетносвршених глагола изражава почетну тачку одвијања глаголске радње: *ноћи*, *полетети*, *запливати*, *запевати*, *заволетати*, итд. Код глагола кретања (*partir-noћи*, *s’envoler-pолетети*) представљање почетне тачке на путањи је можда најједноставније, будући да само кретање подразумева пут, но путања као концептуална категорија присутна је и код транзитивних глагола (*запевати* (нпр. *песму*) – путања подразумева ток радње, тј. певање песме), док је код глагола стања првенствено изражено време трајања стања (*заволетати* – почетак трајања стања).

Крајњу тачку глаголске радње француски језик изражава првенствено облицима сложених глаголских времена, као и глаголским перифразама (*finir (terminer) de + infinitif*, *cesser de (arrêter de) + infinitif*, итд.). Француски перфекат (*le Passé composé*) и аорист (*le Passé simple*) по својим унутрашњим семантичким особинама представљања тока глаголске радње и њене крајње тачке супротстављају се имперфекту (*l’Imparfait*). У српском језику крајња тачка глаголске радње обележена је облицима завршносвршених глагола (*написати*, *сашити*, *саградити*, итд.).

ОГРАНИЧЕНОСТ ИЗРАЖЕНА ГЛАГОЛСКИМ ОБЛИЦИМ

Говорећи о изражавању аспектуалних категорија, Смит (Smith 1991: 95–100) указује на особине перфективног и имперфективног граматичког аспекта: перфективни граматички аспект подразумева постојање и почетне и крајње тачке и представља глаголску ситуацију као затворену, док имперфективни аспект не садржи нити једну од ове две тачке и даје отворену представу ситуације. Француски перфекат (*le Passé composé*) и аорист (*le Passé simple*) изражавају перфективни граматички аспект, за

разлику од имперфекта (*l'Imparfait*) којим је обележен имперфективни аспект. Шародо (Charaudeau 1992) ова глаголска времена посматра и из угла визије коју носе и за перфекат (*le Passé composé*) и аорист (*le Passé simple*) каже да изражавају пунктуелну, док имперфекат (*l'Imparfait*) пружа дуративну визију радње. Представљање глаголске ситуације као пунктуелне или затворене резултат је истовременог изражавања почетне и крајње тачке процеса.

Српски глаголски вид традиционално се дефинише управо категоријама ограничености, односно неограничености: имперфективни вид изражава неограничено трајање радње, док перфективни глаголи означавају свршени тренутак радње (Белић 1949; Стевановић 1969). Белић каже да је у свакој перфективној радњи обележен један моменат: моменат почетка глаголске радње или њеног завршетка (Белић 1969: 48). Он такође наглашава да „сви свршени глаголи од трајних начињени уносе у радњу глаголску ограничење. У томе ограничењу и јесте ствшеност радње: чекати : дочекати” (Белић 1969: 49). Српски облици глаголског вида, дакле, такође изражавају ограничење у току глаголске радње, а представљено концептуалним категоријама, српски почетносвршени глаголи означавају почетну, а завршносвршени глаголи крајњу тачку на оси путање. Иако се ради о свршеним глаголима, у случају почетносвршених глагола радња тече након почетне тачке (*запевати* – радња певања траје и након почетка). Исто тако, код завршносвршених глагола крајња тачка означава крај процеса који је трајао извесно време (*сашити (хаљину)* – радња шивења је трајала пре завршетка, када је хаљина *сашивена*). У оба случаја радња се сагледава као ограничена².

² Ограниченост и изражавање крајњих тачака и у француском и у српском језику могуће је повезати са пунктуелном концептуализацијом, која се као категорија односи на дефинисање просторних и временских односа. У домену спацијалности француски језик поседује предлог *à* који изражава да се место концептуализује као тачка, а у домену темпоралности француска глаголска времена перфекат (*le Passé composé*) и аорист (*le Passé simple*) изражавају пунктуелну визију временског интервала. Иако се у литератури о глаголском виду у српском језику о пунктуелној концептуализацији не говори, чињеница да перфективни вид представља глаголску ситуацију као целину могла би навести на упоређивање српских свршених глагола и пунктуелне концептуализације.

ВЕНДЛЕРОВА КЛАСИФИКАЦИЈА У ОДНОСУ НА ОГРАНИЧЕНОСТ

Када се говори о начинима изражавања ограничености, важно је споменути и Вендлерову класификацију семантичких класа (Vendler 1967) која се односи првенствено на инхерентне особине самих глаголских лексема. Класификација обухвата неограничене ситуације стања и активности и ситуације које су ограничене, остварења и достигнућа, али садрже само крајњу тачку процеса. Класе која би подразумевала почетну тачку, као граничну тачку развоја глаголске радње, у Вендлеровој класификацији нема. На ово указује и Џекендоф (Jackendoff 1991: 40) у анализи ове типологије из угла концептуалне семантике. Он додаје и класу инцептива (енгл. *inceptions*) која, по његовом мишљењу, подразумева тренутне глаголе који означавају почетну граничну тачку на оси путање, при чему путања у даљем току остаје неограничена.

Чињеница да Вендлерова класификација не садржи класу глагола који означавају почетну граничну тачку отежава упоређивање српског глаголског вида са овом типологијом, јер је обележавање почетне тачке глаголске радње део српског перфективног вида. Ваља, међутим, рећи да је у неким аспектима ова класификација у складу са традиционалним анализама српског глаголског вида. Белић (1949) разликује примарни и секундарни глаголски вид, при чему итеративне глаголе класификује у секундарни. Са друге стране, када се анализира управо почетна тачка одвијања радње у српском, уочава се да почетну тачку имају класе активности (неограничени процеси као *певати*, *плесати*, *писати*, *летети*) и стања (*волети*, *знати*, *желети*), а те класе имају и облике почетносвршених глагола. Итеративни глаголи, иако имперфективни, међутим, не могу имати почетну тачку.

Говорећи о ограничењу глаголске радње, француски семантичар Потје каже да је, у посматрању одвијања процеса, обраћање веће пажње на крај процеса него на његов почетак природан феномен³ (Potier 1992: 190). Ово запажање може бити истинито за француски и енглески језик, на основу кога је елаборирана Вендлерова класификација, али српски, као и други словенски језици, формалним облицима почетносвршених глагола обележавају почетну тачку глаголске радње.

³ « Il est naturel, dans un procès dont on envisage le déroulement, d'être plus sensible à son terme qu'à son commencement. » (Potier 1992: 190)

ГРАНИЧНЕ ТАЧКЕ РАДЊЕ

Почетна тачка радње

Упоређивање примера употребе глаголских ситуација које означавају почетну тачку радње у француском и у српском језику открива мање или веће разлике између два језика. Пример (1) у тексту на француском садржи перифразе *se mettre à* и *commencer à (de)* да се изрази почетак радње:

Cependant nous nous mîmes en marche. Quand nous eûmes marché, des heures, en silence, la nuit tomba, et les étoiles commencèrent de s'éclairer. (St-Exupéry, *Le Petit Prince*, 77)

(1a) Ипак кренусмо. Пошто смо часовима корачали ћутећи, паде ноћ и звезде почеше да се пале. (Сент-Егзипери, *Мали принц*, 75)

У преводу на српски (1a) употребљен је свршени глагол *кренути* који самим својим значењем означава почетак процеса кретања. У случају другог глагола (*почеше да се пале*) и на српском је употребљена перифраза са глаголом *почети*. Будући да се ради о итеративном процесу (звезде се једна по једна пале) немогуће је изразити почетну граничну тачку процеса.

Пример (2)-(2a) садржи неколико француских глагола у аористу (*le Passé simple*) који су на српски преведени свршеним облицима глагола, од којих два упућују на почетак радње:

Il rit, toucha la corde, fit jouer la poulie. Et la poulie gémit comme gémit une vieille girouette... (St-Exupéry, *Le Petit Prince*, 80)

(2a) Он се насмеја, дотаче уже, покрену чекрк. А чекрк зацвиле као што цвили стари ветроказ... (Сент-Егзипери, *Мали принц*, 78)

Иако француски глаголи *rire-смејати се (il rit)*, *jouer-играти (ce)* (у фактитивној конструкцији *il fit jouer*), *gémir-цвилети (la poulie gémit)* као глаголи активности означавају неограничене процесе, изражени обликом аориста (*le Passé simple*) садрже и почетну и крајњу тачку радње. Као преводни еквиваленти на српском употребљени су свршени глаголи који у мањој или већој мери упућују на почетак радње, иако сама идеја почетка акције на француском није изражена: *зацвилети (чекрк зацвиле)* означава почетну тачку радње, док глагол *покренути (покрену чекрк)* упућује на почетак кретања чекрка, као и глагол *насмејати се (он се насмеја)*, који такође у себи носи значење почетка радње. Избор преводних еквивалената

вршен је, дакле, по логичном следу радњи у контексту, а који је имплицитно садржан у редоследу самих француских глагола. Облик свршених српских глагола изражава ограничење на путањи, као и француски аорист (*le Passé simple*), иако су крајње тачке ових глаголских облика различите.

Примери (3) и (4) садрже почетносвршене облике српског глагола *проговорити*:

Онда је проговорила и ... тачно употребила неодређени облик глагола... (С. Велмар-Јанковић, *Лагум*, 190)

(3a) Elle m'adressa alors la parole et ... utilisa avec un remarquable à-propos une tournure impersonnelle... (S. Velmar-Janković, *Dans le noir*, 170)

Проговорила је на новом језику. „Крени”, рекла је. (С. Велмар-Јанковић, *Лагум*, 191)

(4a) Elle s'exprimait maintenant en une autre langue.

Avance, dit-elle. (S. Velmar-Janković, *Dans le noir*, 171)

Преводи на француски (3a) и (4a) илуструју тешкоће у преношењу значења почетне тачке радње са српског. У примеру (3a) употребљен је израз *adresser la parole à quelqu'un-обратити се некоме* који релативно адекватно преноси значење реченице, а облик аориста (*le Passé simple*), као и почетносвршени српски глагол, означава ограничену радњу. Ипак, идеју почетка трајања радње, коју носи почетносвршени српски глагол, на француском није могуће у потпуности пренети. И пример (4a) врло успешно преноси значење реченице на српском и добро је уклопљен у шири контекст текста обликом имперфекта глагола *s'exprimer-изражавати се* који носи опис ситуације. Почетна тачка радње говора, међутим, у преводу на француски није изражена.

Пример (5)-(5a), који такође садржи српски почетносвршени глагол *проговорити*, илуструје употребу француског еквивалента, глагола активности *parler-говорити* у преводу на француски:

Проговорили су младићи. Један од њих је постављао питања... (С. Велмар-Јанковић, *Лагум*, 23)

(5a) Les deux plus jeunes parlèrent. L'un posa les questions... (S. Velmar-Janković, *Dans le noir*, 22)

У преводу на француски употребљен је аорист (*le Passé simple*) глагола *parler-говорити (parlèrent)* који глаголску ситуацију представља као

целину са почетном и крајњом тачком. Иако и српски глагол подразумева перфективни вид, облик почетносвршеног глагола означава почетну тачку трајања активности говорења, што и контекст приказује. На француском ово значење није пренето. Будући да се ради о глаголу активности, неограниченој глаголској ситуацији, ситуација се интерпретира као временски ограничена, као радња која је трајала извесно време.

И пример (6)-(6a) такође илуструје тешкоће у преношењу почетне тачке стања са српског на француски:

... никад неће она моћи право и по заслуги завоleti овог доброг и честитог Николу који одлази; никад неће доживети да онај други ... заволи њу... (И. Андрић, *На Дрини ћуприја*, 354)

(6a) ... elle ne pourrait jamais aimer vraiment, comme il le méritait, ce Nikola si bon et si honnête qui partait ; elle ne verrait jamais le jour où l'autre ... se prendrait d'amour pour elle... (I. Andrić, *Le Pont sur la Drina*, 353)

Као и у примеру (5)-(5a) где је употребљен глагол активности, ни почетну тачку трајања стања (пример (6)-(6a)), коју изражава почетносвршени глагол *завоleti*, на француском је могуће изразити само перифразом. Пример (6) садржи два почетносвршена глагола *завоleti*: први је преведен једноставно француским глаголом *aimer-воleti*, што донекле изражава смисао реченице на српском. Наиме, осећање љубави које је у основи значења ситуације стања, када постоји, је стално. Стога и само глагол *aimer-воleti* одражава то значење. Но почетну тачку, односно тачку када почиње да траје стање, што је изражено обликом *завоleti*, на француском није могуће изразити. Други глагол у примеру (6) на српском преведен је перифрастичним изразом *se prendre d'amour de quelqu'un* што указује на почетак трајања стања.

Крајња тачка радње

Примери (7)-(8a) илуструју употребу аспектуално маркираних глаголских времена перфекта (*le Passé composé*) и аориста (*le Passé simple*) да се на француском изрази крајња тачка радње:

J'ai sauté sur mes pieds... J'ai bien frotté mes yeux. J'ai bien regardé... Voilà le meilleur portrait que, plus tard, j'ai réussi à faire de lui. (St-Exupéry, *Le Petit Prince*, 11–12)

(7a) Скочио сам на ноге... Добро сам протрљао очи. Добро сам погледао... Ево његовог најбољег портрета који сам касније успео да нацртам. (Сент-Егзипери, *Мали принц*, 9–10)

Au matin du départ il mit sa planète bien en ordre. Il ramona soigneusement ses volcans en activité... Le petit prince arracha aussi, avec un peu de mélancolie, les dernières pousses de baobabs... (St-Exupéry, *Le Petit Prince*, 34)

(8a) Тог јутра, пре поласка, веома лепо је уредио своју планету. Пажљиво је очистио своје живе вулкане... Мали принц, помало тужан, ишчупа и последње изданке баобаба... (Сент-Егзипери, *Мали принц*, 33)

Пример (7) садржи неколико глагола у перфекту (*le Passé composé*) који изражавају низ сукцесивних радњи (*j'ai sauté, j'ai frotté, j'ai regardé*) што логично подразумева постојање крајње тачке. И додаци глаголима, објекат (*mes yeux*) глагола *frotter-трљати, протрљати*, као и објекат (*le meilleur portrait*) глагола *réussir à faire* и прилошки додатак (*sur mes pieds*) глагола *sauter-скакати, скочити*, такође учествују у изражавању крајње тачке. У преводу на српски (7a) употребљени су перфективни глаголи (*скочио сам, протрљао сам, успео сам да нацртам*). Иако глагол перцепције *regarder-гледати* у примеру (7) може да упућује и на радњу која је трајала дуже времена, што би се на српском изразило несвршеним глаголом, у преводу на српски (7a) употребљен је перфективни глагол *погледаати* и на тај начин је сачуван логични след радњи. И пример (8) такође изражава низ радњи које следе једна за другом, а крајњу тачку изражава и француски аорист (*le Passé simple*), али и објекат глагола (*il mit sa planète en ordre, il ramona ses volcans, il arracha les pousses*). Управо због улоге објекта у означавању крајње тачке радње ови глаголи се интерпретирају као остварења, а на српски су преведени (8a) свршеним глаголима (*уредио је, очистио је, ишчупа*).

Пример (9)-(9a) приказује употребу француског плусквамперфекта (*le Plus-que-parfait*) који такође изражава крајњу тачку:

Mes pas m'avaient mené sur la promenade du rocher des Doms. Je m'étais attardé devant la vue splendide... J'avais salué au passage la statue... (M. Tournier, *Petites proses*, 35)

(9a) Пут ме је навео на шеталиште код Домске стене. Застао сам пред дивним погледом... У пролазу поздравих статуу... (М. Турније, *Мале прозе*, 21)

Француски глагол *tener-водити* (9), иако транзитиван, подразумева кретање и пређен пут који се завршава на одређеном месту (*sur la promenade du rocher des Doms*), а облик плусквамперфекта такође подразумева

постојање крајње тачке. Слично значење има и глагол *s'attarder-задржати се*, а у случају трећег глагола *saluer-поздравити* директни објекат представља крајњу тачку у којој се завршава радња. У преводу на српски сва три глагола употребљени су свршени глаголи (*навео је, застао сам, поздравих*).

И пример (10)-(10а) илуструје улогу објекта у обележавању крајње тачке у француском:

... je n'ai jamais touché un instrument, je ne sais pas lire une note. (M. Tournier, *Petites proses*, 225)

(10а) ... ја никада нисам дотакао ниједан инструмент и не умем да прочитам ниједну ноту. (М. Турније, *Мале прозе*, 132)

У примеру (10) глагол *toucher-додирнути* у самом свом лексичком значењу има крајњу тачку, док се *lire-читати* посматран без директног објекта интерпретира као ситуација активности, дакле као процес који траје без ограничења. Уз директни објекат, међутим, *lire-читати* се тумачи као остварење, односно као ситуација која у себи садржи крајњу тачку. У случају оба глагола у српском је употребљен свршени глагол.

Примери (11)-(12а) илуструју преношење крајње тачке из српског у француски:

... Домисли или доцртај цилиндер на глави тог господина – имаћеш шта да видиш”. Већ сам доцртавала цилиндер на фотографији... (С. Велмар-Јанковић, *Лагум*, 98)

(11а) Il suffit d'imaginer ou de dessiner un cylindre sur la tête de ce monsieur. Vas-y, ça en vaut la peine. Déjà, j'avais esquissé un cylindre sur la photographie ... (S. Velmar-Janković, *Dans le noir*, 90)

Значи опет ће морати да јој очисти кокошарник – има већ два-три месеца како га није чистио. (Д. Киш, *Рани јади*, 47)

(12а) C'est donc qu'il va devoir, encore une fois, nettoyer son poulailler. Il y a bien deux ou trois mois qu'il ne l'a pas fait. (D. Kiš, *Chagrins précoces*, 69)

Српски завршносвршени глагол *доцртати*, који је у примеру (11) употребљен два пута, други пут је преведен обликом плусквамперфекта који такође изражава крајњу тачку радње. У првом случају је преведен инфинитивом, као и глагол *очистити* у примеру (12) (*dessiner* и *nettoyer*), но и директни објекат у преводу на француски учествује у обележавању крајње тачке. Без објекта значење реченице не би било разумљиво. У српском,

међутим, сами облици глагола означавају крајњу тачку, што омогућава и креирање нестандартних облика, какав је *домислити*. Префикс у овом глаголу сам носи значење крајње тачке радње, иако се ради о менталном процесу који је по својој природи неограничен.

ЗАКЉУЧАК

У раду је приказана анализа начина изражавања обележја ограничености у домену глагола у француском и српском језику. Ограниченост је посматрана из угла концептуалне семантике, дакле као концептуално обележје које се односи на постојање граничних тачака у току одвијања глаголске радње путањом.

Највећа разлика између два језика уочава се у начину обележавања почетне тачке глаголске радње. Француски језик почетну тачку изражава перифразама, док српски поседује облике почетносвршених глагола за обележавање почетка трајања радње. Због ове значајне формалне разлике између два језика уочавају се тешкоће у превођењу, нарочито са српског на француски. Анализа показује да се почетносвршени глаголи преводе перифразама или изразима који упућују на почетак радње, као и облицима аориста (*Le Passé simple*), који, као перфективно глаголско време, изражава истовремено и почетну и крајњу тачку глаголске радње.

У изражавању крајње тачке радње између два језика уочавају се мање разлике. Француски глаголи у перфекту (*le Passé composé*) и аористу (*le Passé simple*), будући да садрже крајњу тачку, на српски се преводе завршносвршеним глаголима, који такође изражавају крајњу тачку. Француска глаголска времена перфекат (*le Passé composé*) и аорист (*le Passé simple*), дакле, у преводима на српски користе се за изражавање и почетне и крајње тачке радње. У француском се уочава такође да у изражавању крајње тачке учествује и објекат.

Анализа показује да између француског и српског језика постоје значајне разлике у погледу изражавања обележја ограничености, чиме је потврђена почетна хипотеза да су разлике између два језика у погледу ове категорије не само на формалном, већ и на концептуалном нивоу. Ако се узме у обзир улога концептуалне категорије путања и обележавања граничних тачака тока глаголске радње, српски језик обележава посебно почетну и завршну тачку радње и за то користи формалне облике почетносвршених и

завршносвршених глагола. У француском језику, међутим, почетна тачка није изражена кроз систем глаголских времена, а глаголски облици аспектуално маркираних времена перфекта (*le Passé composé*) и аориста (*le Passé simple*) истовремено изражавају постојање и почетне и крајње тачке на оси путање.

ИЗВОРИ

- Андрић, И. (1976). *На Дрини ћуприја*. Београд: Просвета.
- Сент-Егзипери, А. (2002). *Мали принц*. Београд: Драганић. (Превод: Ненад Крстић)
- Andrić, I. (1994). *Le Pont sur la Drina*. Paris: Éd. Belfond. (Превод: Pascale Delpech)
- Kiš, D. (2014). *Rani jadi*. Beograd: Arhipelag.
- Kiš, D. (2003). *Chagrins précoces*. Paris: Édition Mille et une nuits. (Превод: Pascale Delpech)
- Saint-Exupéry, A. (1946). *Le Petit Prince*. Paris: Gallimard.
- Tournier, M. (1986). *Petites proses*. Paris: Gallimard.
- Turnije, M. (1990). *Male proze*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada. (Превод: Ивана Хаџи Поповић)
- Velmar-Janković, S. (2017). *Lagum*. Beograd: Laguna.
- Velmar-Janković, S. (1997). *Dans le noir*. Paris: Éd. Phébus. (Превод: Alain Cappon)

ЛИТЕРАТУРА

- Белић, А. (1949). *Савремени српскохрватски књижевни језик*. Београд: Научна књига.
- Белић, А. (1969). *Историја српскохрватског језика*. Књ. 2, св. 2. Београд: Научна књига.
- Вилић, И. (2016). *Теличност као дистинктивно обележје аспектуалног значења у француском и српском језику* (Непубликована докторска дисертација). Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду, Нови Сад.
- Грицкат, И. (1957-1958). О неким видским особеностима српскохрватског глагола. *Јужнословенски филолог*. XXII, књ. 1–4, 65–130.
- Грицкат, И. (1966-1967). Префиксација као средство граматичке (чисте) перфектизације. *Јужнословенски филолог*. XXVII, св.1–2, 185–223.
- Пипер, П. и др. (2005). *Синтакса савременог српског језика: проста реченица*. Београд – Нови Сад: Институт за српски језик САНУ-Београдска књига-Матица српска.
- Стевановић, М. (1969). *Савремени српскохрватски језик 2*. Београд: Научна књига.
- Ašić & Stanojević (2006). L'aspect lexical, morphologique et grammatical – le jeu des perles de sens. *Primenjena lingvistika*, 7: 98–109.

- Charaudeau, P. (1992). *Grammaire du Sens et de l'Expression*. Paris: Hachette.
- Jackendoff, R. (1991). Parts and Boundaries. *Cognition*, 41, 9–45.
- Jackendoff, R. (1996). The Proper Treatment of Measuring Out, Telicity, and Perhaps Even Quantification in English. *Natural Language & Linguistic Theory*, 14, 2, 305–354.
- Pottier, B. (1992). *Sémantique générale*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Smith, C. (1991). *The Parameter of Aspect*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Stanojević, V. i Ašić, T. (2006). *Semantika i pragmatika glagolskih vremena u francuskom jeziku*. Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet.
- Točanac, D. (1988). Obeležja glagolskog aspekta u srpskohrvatskom i francuskom jeziku. *Zbornik radova instituta za strane jezike i književnosti*. Sv. 9, 83–99.
- Točanac, D. (1989). Aspekt i vremena. Morfologija glagolskih oblika u francuskom i srpskohrvatskom jeziku. *Zbornik radova instituta za strane jezike i književnosti*. Sv. 10, 41–54.
- Talmy, L. (2000). *Toward a Cognitive Semantics*. Vol. 1 (177–254). Cambridge, Massachusetts; London, England : The MIT Press.
- Vendler, Z. (1967). *Linguistics in Philosophy*. Ithaca: Cornell University Press.

KOMPARACIJA ETNONIMA 'TEDESCO' I 'NEMAC' U ITALIJANSKOJ I SRPSKOJ FRAZEOLOGIJI I PAREMIOLOGIJI

In this paper, we will point out the importance of ethnonyms in the phraseology and paremiology of the Italian and Serbian languages thanks to numerous important historical influences and cultural differences between these nations. Namely, contacts between different peoples affect the appearance of reflection during the observation of people from another geographical area who have different established habits and customs, created as a result of living in a certain sociological community and specially regulated rules of behavior. The process of observing others takes place through an egocentric prism, so it is always personally colored, highly subjective, and it also reveals the characteristics of the observer himself. Phraseological expressions and paremies as linguistic relics and carriers of old knowledge and experiences of a large number of generations indicate to us the already formed opinion of a people about numerous things and phenomena, which is in a way timeless, because it survived centuries ago and continues to survive thanks to constant confirmations in real life. In this paper, we will rely on the methodology of the Lublin ethnolinguistic school, while in our research we will use phraseological and paremiological material of the studied languages, excerpted from dictionaries and collections of proverbs and sayings. Our goal is to gain insight into the similarities and differences in the use of the ethnonyms 'tedesco' and 'Nemac' in the established expressions of these two languages, as well as to present the profile of this nation from the perspective of Serbs and Italians based on the obtained results.

Key words: ethnolinguistics, paremiology, phraseology, Italian paremies, Serbian paremies, ethnonyms, tedesco, Nemac

1. UVOD

Polazeći od teorijskih postulata lublinske etnolingvističke škole i njihovog metodološkog aparata, u ovom radu prikazaćemo etnonim 'tedesco' i 'Nemac' u italijanskoj i srpskoj frazeologiji. Frazeologiju ćemo posmatrati u širem smislu, kao lingvističku disciplinu usmerenu na proučavanje frazeoloških jedinica, ustaljenih

* aleksandra.blatesic@ff.uns.ac.rs

izraza, poslovice, izreka i kolokacija, čime doprinosimo razumevanju tzv. frazeološke slike sveta, kao jedne od posebno atraktivnih tema za istraživače jezičke slike sveta (JSS). Osnovu rekonstrukcije JSS čine upravo svojevrsni jezički dokazi, u kojima su sazdani opisi, te čitav skup sudova i stavova o svetu. Najočiglednija osnova za spoznavanje slike sveta je leksika kao opšti pokazatelj kulture i civilizacije koja ga koristi, ali i oblast preko koje se reflektuju promene u društvu. Frazeologija je usko vezana za leksiku, čine je „okoštali“ spojevi reči u koje su utkani čovekov odnos prema svetu, iskustva i značajne epizode eminentnih ličnosti određene zajednice govornika s tendencijom ponavljanja i prepoznavanja u životu običnog čoveka. Frazeološke jedinice stoga odlikuje visoka metaforičnost, upravo da bi se postigla slikovitost, značajna za kontekst primene ili semantiku izraza. S druge strane, za rekonstrukciju JSS izuzetno su važni tekstovi, kao rezultat sistemskih pravila i materijalni dokaz društvenih konvencija, a najčešće se polazi od onih kratkih i kliširanih kao što su poslovice, jer su zasnovane na principu tipizacije događaja i likova prikazanog sveta (Bartminjski 2011: 63). Poslovice su najčešći i najefikasniji oblik čuvanja prošlog iskustva, koriste se u diskursu radi potvrde sopstvenog mišljenja, osporavanja tuđeg ili podvlačenja izrečene istine. Možemo ih smatrati opštejezičkom pojavom, topikom svakodnevnog govora, te su pogodne za korišćenje u jeziku svih slojeva naroda i za svakodnevnu upotrebu (Jovanović 2005: 154). Poslovice čuvaju drevni frazeološki inventar jezika i samim tim provokativno postavljaju problem odnosa jezika i stvarnosti, upućuju na ontološki plan, na religijski i magijski funkciju jeziku, na identitet reči i stvari (Šijaković 2015: 18). Ovi jezički izrazi takođe imaju naučni interes, jer su od velike kulturno-istorijske vrednosti (Jovanović 2006b: 21, Jovanović 2006a).

S obzirom na to da ćemo u radu primenjivati metodološki aparat lublinske škole, u kratkim crtama ćemo predstaviti osnovni instrumentarijum, odnosno pojmove međusobno povezane mrežom uzajamnih zavisnosti. To su: 1. JSS, koja se zasniva na saznajnoj funkciji znaka, a nastaje na osnovu vrednosti koje prihvataju korisnici jezika, 2. stereotip, odn. ustaljene i stereotipne predstave kao sastavni deo JSS, 3. kognitivna definicija kao sredstvo opisa stereotipa, pomoću kojeg se opisuje sadržina stereotipa, 4. tačka gledišta i perspektiva subjekta koji posmatra svet, jer upravo od njih zavisi JSS, 5. profilisanje, proces za koji je odgovoran subjekat iskaza s obzirom na to da podleže intencionalnom prilagođavanju vrednostima svog društva, 6. subjekat koji konceptualizuje i profiliše i 7. vrednosti koje priznaje subjekat u okviru svoje zajednice (Bartminjski 2011: 38 – 40).

Predmet našeg proučavanja čine etnonimi (od grč. *ethnos* – narod, pleme i *onoma* – ime), odn. podvrsta antroponima, imena kojim se označava pripadnost nekom narodu ili naciji, u užem smislu (Vocabolario Treccani; Komatina 2019), ali i državi, regiji ili gradu, u širem smislu (N. A., 2004). Prema poreklu oblika etnonimi mogu biti endonimski (naziv naroda u obliku koji se upotrebljava u jeziku porekla) i egzonomski (naziv naroda u obliku koji se upotrebljava u jeziku prijema, oblikovan prema pravilima tog jezika). Mi ćemo se u radu baviti egzonomskim etnonimima, koji su u određenom obliku prihvaćeni i rasprostranjeni u italijanskom i srpskom jeziku kao prijemnim jezicima. Etnonimi se u ova dva proučavana jezika pišu po drugačijim ortografskim pravilima, naime, u italijanskom jeziku uvek se pišu malim početnim slovom, a u srpskom velikim slovom.

Kako bismo stekli potpuniji uvid u značenja koja se vezuju za ove etnonime, uzećemo u obzir i neke rasprostranjene sinonimne varijante, npr. u srpskom jeziku 'Švabo' pored lekseme 'Nemac'. Leksema 'Nemac' po rečniku Matice srpske (RSJ 2007, RSJ 2011) označava pripadnika germanskog naroda čija većina živi u Nemačkoj. S druge strane, 'Švabo/Švaba' je stanovnik Švapske, odn. vojvodstva koje je ovo starogermansko pleme osnovalo u X veku nakon propasti Karolinške dinastije. U doba Austrougarske monarhije ovaj etnonim se koristio kao pejorativ za Austrijanca. Međutim, pošto Turci nisu uspjeli osvojiti Beč, bili su potisnuti iz Panonije, te je taj prazan prostor naselilo nemačko stanovništvo (Jankulov 1961: 435 – 436, Janjetović 2004: 133), koje su Srbi u Vojvodini zvali Švabe. Zbog loših odnosa s njima, to je postalo pejorativno, te se u tom značenju proširilo na sve Nemce. Pejorativizaciji su mogle doprineti i druge okolnosti, socijalne i političke pre svih, ali sam izbor etnika uziman je kao pejorativ ako je označavao deo neke celine i prenosio se kao poruga na celinu (Šipka 2012: 130-131). Iz tih razloga smo i leksemu 'Švabo' uključili u naše istraživanje.

Pored etnonima značajnu ulogu ima analiza tvorbenih derivata i drugih paradigmatičkih odnosa, budući da se na taj način otkrivaju izvesne skrivene leksičke i pragmatičke komponente, koje se drugim vidovima analize ne mogu prepoznati u dovoljnoj meri, ili se uopšte ne mogu otkriti. Stoga ćemo pored etnonima 'tedesco' i 'Nemac', 'Švabo/Švaba', uključiti u rad i derivate *švapski*, *nemački*, *tedesco* (pridevi), te još *alemanno* i *Alamani*, kao sinonime¹, lekseme

¹ Alemanni su bili germansko pleme, koje je svojevremeno često ulazilo u sukobe sa Rimskim Carstvom i posle Francima. U književnoj upotrebi ovim pridevom i imenicom označavaju se Nemci i ono što se odnosi na Nemce. U lingvističkom smislu ovom

koje su prisutne u frazeološkom i paremiološkom materijalu oba analizirana jezika, a koje ćemo ekscerpirati iz jednojezičnih rečnika, frazeoloških rečnika i zbirki izreka i poslovice, navedenih u izvorima i literaturi rada.

Frazeologija se u italijanskoj lingvistici najčešće proučava u sklopu semantike i leksikologije, ređe u okviru zasebnih frazeoloških proučavanja. Pod terminom *fraseologia* podrazumeva se skup informacija koje leksikografi uključuju u mikrostrukturu lema koje čine rečnik (Cicalese 1995: 336), skup idiomatskih izraza, ustaljenih i gotovih rečenica (Beccaria 2004: 342), ali to nije i posebna naučna disciplina koja se bavi frazeološkim materijalom. Ipak, italijanski rečnici frazeologizama i poslovice uključuju detaljne opise etimologije, semantike (sinhronijske i dijahronijske), kao i pragmatike u savremenom jeziku, što je obezbedilo uslove za proučavanje frazeološkog i paremiološkog materijala iz više perspektiva.

U srpskoj lingvistici frazeologizmom se smatra skup reči od barem dva člana, sa ustaljenim redom reči i jednim jedinstvenim značenjem (Dragičević 2007: 24, Mršević-Radović 1987: 13), zahvaljujući kojem se tretira kao jedna celina. Stoga su frazeologizmi zastupljeni kako u opštim tako i u posebnim, frazeološkim rečnicima, s tim da su u pojedinim (npr. RSJ) navođeni i književni primeri upotrebe izraza.

Čovek kao konceptualizator različitih pojmovnih domena osnovni je postulat antropocentrične paradigme, koja je u lingvistici s kraja 20. veka postala dominantna (Dragičević 2010: 7), te je ona zastupljena i u našem radu. Naime, antropocentrični pristup leži u osnovi zapažanja sveta koji nas okružuje, te o pojavama sveta izvodimo zaključke polazeći od sebe kao referentne tačke. Kada je subjekat posmatranja kolektivni, onda je reč o antropocentričnom pristupu, koji ćemo predstaviti u ovoj temi. Naravno, ako je reč o individualnom subjektu, pristup posmatranju sveta je egocentričan, te koliko prenosi utiske o vanjezičkoj realnosti toliko je i odraz posmatrača, koji se može opisati na osnovu pojmova koje zapaža. Čovek kao centar posmatranja i njegovo poimanje sveta koje ga okružuje su predmet proučavanja lingvokulturologije i kognitivne lingvistike, a u ovom radu kolektivni subjekat predstavljaju izvorni govornici italijanskog i srpskog jezika u kojem su zabeleženi stavovi i iskustva brojnih generacija ovih dvaju naroda. Lingvistička istraživanja kognitivne i lingvokulturološke (etnolingvističke)

leksemom označava se nemački dijalekat u Alzasu, nemačkom delu Švajcarske, južnom Badenu i zapadnim krajevima Bavarske (Vocabolario Treccani).

orijentacije pokazala su da je za proučavanje ukupnog semantičkog bogatstva neke reči i rekonstrukciju jezičko-kulturalne slike sveta, tj. njenih fragmenata (pojмова, koncepata), neophodno uzimati u obzir različite tipove podataka svih nivoa ili podsistema jezika (Bartminjski 2011: 48).

Tema etnika i etnonima je vrlo delikatna i reflektuje posledice različitih društvenih odnosa, a naročito vrlo složenih međuetničkih, koji su prostorno ograničeni. Pored teritorije, granice postoje i u vremenskom smislu, jer tek nakon nekih posebnih događaja tokom istorije dolazi do formiranja stavova, najčešće pogrđnih, prema pripadnicima određenog naroda. Tako npr. za vreme Osmanske imperije Turci, kako su se zvali naši ljudi islamske veroispovesti, nisu imali pejorativni prizvuk, ali od 1878. kao i danas, imaju (Šipka 2012: 134). Konstantne društveno-istorijske promene, suživot i/ili susreti sa drugim narodima, kao i bilo koja vrsta ostvarenog kontakta između različitih naroda utiče na stvaranje mišljenja, predrasuda i najzad stereotipa ka onom „drugom“.

Prema Bartminjskom (2011: 100) fragmente jezičke slike sveta predstavljaju upravo stereotipi, odn. stabilizovane kolektivne predstave o ljudima, stvarima i događajima. Stereotipi su dosta proučavani u sociologiji, psihologiji i filozofiji, ali su sve češći predmet proučavanja lingvisti zbog korišćenja jezika kao sredstva za prenošenje društveno ustaljenih stavova i ubeđenja jedne zajednice. Stereotipi imaju visoku socijalnu funkciju, jer su proizvodi određene društvene grupe ili zajednice, a sa druge strane reflektuju njihovo subjektivno viđenje sveta, koje opstaje u vremenu zbog ekonomičnosti sticanja iskustva, a i želje za integrisanjem sa sopstvenom zajednicom. Ljudmila Popović, slično kao Ježi Bartminjski, određuje pojam stereotipa, i to kao asocijativni prototip, tj. tuđe iskustvo u vezi sa fragmentom ekstralingvističke stvarnosti, čijim preuzimanjem govornik stiče fragment kolektivne konvencionalne jezičke leksike sveta (Popović 2008: 63). Nacionalni, tj. etnički aspekt predmeta proučavanja ovog rada omogućiće nam da otkrijemo koji stereotipi prema Nemicima su prisutni kod izvornih govornika italijanskog i srpskog jezika, koji su im zajednički stereotipi, a koji specifični za svaku posebnu kulturu.

2. ETNONIM 'TEDESCO' U ITALIJANSKOJ FRAZEOLOGIJI I PAREMIOLOGIJI

Pored etnički kompaktnih i homogenih celina bilo je, a i još postoje sredine u kojima su različiti etnosi živeli u kontaktu ili konfliktu, u odnosima svakovrsne

pa i kulturne razmene i prožimanja (Piper 2008: 312). Granica između „svog“ i „tuđeg“, u antropocentričnoj prizmi, zavisila je od stepena spremnosti jedne i/ili druge strane na kulturni i svaki drugi dijalog, na razmenu, ali i na očuvanje jezičkog, nacionalnog i verskog identiteta.

2.1 Etnonim ‘tedesco’ u italijanskoj frazeologiji

Etnonim ‘tedesco’ u italijanskom jeziku se odnosi na Nemce, Austrijance i Švajcarce, narode kojima su pripisani brojni stereotipi, zabeleženi u frazeološkom i paremiološkom materijalu. Ovaj etnonim i derivat vezuje se za nerazumljiv i nejasan govor (3), disciplinovan, precizan i jasan karakter Nemaca (2), ali i tendenciju ka opijanju (1), koja je još više prikazana u paremijama.

- (1) *bere come un tedesco* – ‘piti kao Nemač’ (dosl.); piti kao smuk, previše piti (fig.)
- (2) *essere un tedesco* – ‘biti jedan Nemač’ (dosl.), biti vredan i metodičan (fig.)
- (3) *parlare tedesco* – ‘govoriti nemački’ (dosl.), govoriti nerazumljivo (fig.)

2.2 Etnonim ‘tedesco’ u italijanskoj paremiologiji

Kontakti između različitih naroda utiču na pojavu refleksije tokom posmatranja ljudi sa drugog geografskog područja koji imaju drugačije ustaljene navike i običaje, nastale kao rezultat života u određenoj sociološkoj zajednici, posebno regulisanih pravila ponašanja i delovanja. Paremijske kao jezički relikti i (pre)nosioči starih saznanja i iskustava velikog broja generacija nam ukazuju na već formirano mišljenje jednog naroda o brojnim pojavama, koje je na neki način vanvremensko, jer je opstalo vekovima unazad i nastavlja da opstaje zahvaljujući stalnim potvrđama u stvarnom životu. U primerima koje ćemo predstaviti u ovom odeljku biće dati jedan doslovni prevod i po potrebi, jedan prilagođen, radi boljeg razumevanja sadržaja i/ili bolje stilske izražajnosti.

- (4) *I tedeschi hanno ingegno nella mano.* – Nemci imaju pamet u rukama (dosl.); U Nemca su ruke darovite.
- (5) *Il paradiso tedesco: patate, tabacco e vino.* – Raj nemački: krompiri, duvan i vino (dosl.); Nemački raj čine krompir, duvan i vino.
- (6) *Tedesco italianato, diavolo incarnato.* – Nemač italijanizovan, đavo otelotvoren (dosl.); U italijanizovanom Nemcu je otelotvoren đavo.

Leksema *italianato* je nepravilna u odnosu na očekivani i standardni oblik *italianizzato*. Međutim, upravo zbog formalne nepravilnosti, na ovaj oblik

etnonima naići ćemo samo u poslovicama, u kojima značajnu ulogu ostvaruju rima i ritam radi lakšeg memorisanja celog izraza. Isti nepravilni pridev upotrebljen je i u drugoj poslovice, tačnije varijanti sa etnikom Engleske *Inglese italianato, diavolo incarnato* (Italijanizovani Englez je ovaploćen đavo).

(7) *Mensa tedesca: ogni cuoco tre cantinieri.* – Menza nemačka: svaki kuvar tri vinara (dosl.); U nemačkoj menzi jedan je kuvar, a tri vinara.

(8) *Il tedesco mangia molto, ma beve infinitamente di più.* – Nemač jede mnogo, ali pije beskrajno više (dosl.); Nemač mnogo jede, ali pije mnogo više.

(9) *Tre tedeschi vuotarono due cantine.* – Tri Nemača isprazniše dva podruma. (dosl.); Tri Nemača su dovoljna da isprazne dva podruma pića.

(10) *Dio insegna agli uomini e il diavolo ai tedeschi.* – Bog podučava ljude, a đavo Nemač. (dosl.); Svi ljudi uče od Boga, a Nemači od đavola (fig.).

U italijanskim paremijama nemački narod je procenjen kao veoma usredsređen na posao i posvećen radu, te vičan u pronalaženju praktičnih rešenja i izradi oruđa i alata (4). Paremije prikazuju prehrambene navike Nemača, u kojima Italijani ne prepoznaju gurmane, već potrebu za količinskim, ne i kvalitativnim zadovoljavanjem u jelu i piću, uz isticanje sklonosti ka alkoholu, i to onom koji je najrasprostranjeniji u Italiji – vinu (5, 7 – 9). Prilikom poređenja kvantiteta hrane i pića, Italijani zapažaju sklonost Nemača da preteruju sa količinama pića u odnosu na hranu, dok kao omiljenu zapažaju krompir (5). Uživanje u duvanu je takođe zapaženo, i to u istoj paremiji (5), međutim, sklonost ka pušenju je ipak manja u odnosu na zastupljenost iste osobine kod npr. Turaka (it. *fumare come un turco*, srp. *pušiti kao Turčin*). Italijani su Nemačima pripisali brojne negativne osobine koje su posledica čestog ratovanja u prošlosti, kao i loših iskustava prilikom prolaza nemačkih ratnih trupa kroz italijansku teritoriju (Lapucci, 2006: 1155). Osnovna priroda Nemača je po paremijama „đavolska“ (10), ali najgorim se ipak smatra Nemač koji poprimi italijanske navike (obično usled migracije ili čestih boravaka u Italiji), jer spaja đavolju lukavost i makijavelizam Italijana sa agresivnošću i nefleksibilnošću Nemača (6).

2.2.1. Etnonim 'tedesco' u paremijama poredbenog odnosa sa drugim etnicima

U ovom odeljku navešćemo primere paremija u kojima se prikazuju drugi narodi u odnosu na Italijane, koji su uglavnom poredbenog sadržaja, ali ne i forme, jer nedostaje poredbena rečca 'come' (srp. 'kao'). U ovim paremijama perspektiva posmatranja „drugog“ dolazi iz tačke gledišta Italijana, dakle reč je o izrazitoj

antropocentričnosti. U pojedinim primerima Italijani sebe posmatraju u odnosu na druge, i to u okviru određenog ponašanja, navika, karakternih osobina, itd. (12 – 15, 17, 18, 21, 23 – 29), dok u drugima samo iznose svoja zapažanja o drugim narodima i suštinski druge narode posmatraju u okviru osobina koje su svakako „drugačije“ od neizrečenih italijanskih (11, 16, 19, 20, 22). U takvim paremijama akcenat je na poređenju jednog naroda sa drugim, a to nam indirektno ukazuje na brojnost kontakata koje su stanovnici Italije ostvarili tokom istorijata svog postojanja. Možemo ih pratiti od invazije germanskog plemena Vizigota nakon pada Zapadnog rimskog carstva (V vek, prva „pljačka Rima“ 410. godine) (Grant 1986), druge „pljačke Rima“ 1527. godine za vreme Karla V Habzburškog (Di Piero 2003) pa sve do Velikog rata u 20. veku (Lapucci 2007:1155).

(11) *Francese furioso, spagnolo assennato e tedesco sospettoso.* – Francuz furiozan, Španac bezuman i Nemač sumnjičav (dosl.); Francuz je besan, Španac bezuman, a Nemač sumnjičav.

Primeri u kojima se prikazuju druge nacije u odnosu na Italijane, odlikuju se raznovrсноšću konteksta, te ih možemo razvrstati u nekoliko grupa:

a) po načinu na koji rade i obavljaju dužnosti

(12) *L'italiano è saggio prima di fare una cosa, il tedesco quando la fa, e il francese quando è bell'e fatta.* – Italijan je mudar pre nego što učini neku stvar, Nemač kada je uradi, a Francuz kada je lepa i urađena (dosl.); Italijan je mudar pre posla, Nemač kada radi, a Francuz kada je sve gotovo.

(13) *Devozione d'italiani, galanteria di svizzeri e cucina di tedeschi valgon meno che nulla.* – Posvećenost Italijana, galantnost Švajcaraca i kuhinja Nemaca vrede manje od nule (dosl.); Posvećenost Italijana, galantnost Švajcaraca i kuhinja Nemaca ništa ne vrede.

(14) *Gli spagnoli si accordano a bravare, i francesi a gridare, gli inglesi a mangiare, i tedeschi a sbevazzare e gli italiani a pisciare.* – Španci se slažu u razmetanju, Francuzi u vikanju, Englezi u jelu, Nemci u pijenju, a Italijani u pišanju (dosl.); Španci su složni u razmetanju, Francuzi u vikanju, Englezi u jelu, Nemci u pijenju, a Italijani u pišanju.

(15) *I 'don' di Spagna, i 'conti' d'Alemagna, i 'monsieurs' di Francia, i 'vescovi' d'Italia, i 'cavalier' di Napoli, i 'lordi' di Scozia, i 'fidalghi' di Portogallo, i 'minori fratelli' d'Inghilterra e i 'nobili' d'Ungheria fanno una povera compagnia.* – Donovi iz Španije, grofovi iz Nemačke, gospoda iz Francuske, vojvode iz Italije, vitezovi iz Napulja, lordovi iz Škotske, plemići iz Portugala, franjevci iz Engleske i plemstvo iz Mađarske čine jedno bedno društvo (dosl.); Španski donovi, nemački grofovi, francuska gospoda, italijanske

vojvode, napuljski vitezovi, škotski lordovi, portugalski plemići, engleski franjevci i mađarsko plemstvo nemaju vrednost u društvu.

b) po načinu na koji jedu i piju

(16) *Dove beve tedesco non beve italiano.* – Gde pije Nemač ne pije Italijan (dosl.); Nemač i Italijan se ne slažu u piću.

(17) *Dove stanno dei tedeschi non vi può stare italiani.* – Gde su Nemači ne mogu biti Italijani (dosl.); Tamo gde su Nemači ne mogu biti Italijani; Nemači i Italijani ne mogu biti zajedno (fig.)

(18) *Francese per la vita, tedesco per la bocca.* – Francuz za života, Nemač za usta (dosl.), Francuza uzmi za prijatelja tokom celog života, Nemača dok si za trpezom.

(19) *Spagna magra, Francia grassa, Germania la passa.* – Španija mršava, Francuska debela, Nemačka je pretiče (dosl.); U Španiji se malo jede, u Francuskoj mnogo, a u Nemačkoj još više.

(20) *Spagnoli frugali, tedeschi assetati, inglesi affamati, italiani valenti, francesi mai contenti.* – Španci umereni, Nemači ožedneli, Englezi ogladneli, Italijani valjani, Francuzi nikad zadovoljni (dosl.); Španci su za stolom umereni, Nemači žedni, Englezi gladni, Italijani valjani, a Francuzi nikad zadovoljni.

(21) *Meglio davanti alla spada di un turco che a tavola con un tedesco.* – Bolje pred mač jednog Turčina nego za sto sa jednim Nemačem (dosl.); Bolje se naći pred mačem Turčina nego za trpezom sa Nemačem.

c) po načinu na koji reaguju

(22) *Le nazioni smaltiscono diversamente il dolore: il tedesco lo beve, il francese lo mangia, lo spagnolo lo piange, e l'italiano lo dorme.* – Narodi vare različito bol: Nemač ga popije, Francuz ga pojede, Španac ga isplače, a Italijan ga prespava (dosl.); Svaki narod drugačije utapa bol: Nemač ga popije, Francuz pojede, Španac isplače, a Italijan prespava.

(23) *Gl'inglesi son boriosi, i francesi furiosi, iracondi gli alemanni, accorti gl'italiani, gli spagnoli sono astuti, gli ungheresi avveduti, i russi indolenti, i turchi gaudenti.*

– Englezi su uobraženi, Francuzi furiozni, gnevni Nemači, domišljati Italijani, Španci su lukavi, Mađari oprezni, Rusi nemarni, Turci veseli (dosl.), Englezi su uobraženi, Francuzi besni, Nemači ljuti, Italijani domišljati, Španci lukavi, Mađari oprezni, Rusi nemarni, a Turci veseli (fig.).

d) po načinu na koji govore

(24) *Gli italiani cantano, i tedeschi urlano, e i francesi gorgheggiano.*

– Italijani pevaju, Nemci urlaju, a Francuzi cvrkuću (dosl.); Italijani govore pevajući, Nemci urlajući a Francuzi cvrkućući.

(25) *Gli italiani piangono, gli alemanni gridano, i francesi cantano.*

– Italijani plaču, Nemci viču, Francuzi pevaju (dosl.); Italijani dok govore plaču, Nemci viču, a Francuzi pevaju.

(26) *Il demonio sedusse Eva in italiano, Eva convinse Adamo in francese, Dio li rimproverò in tedesco, Adamo rispose in arabo e l'angelo li cacciò in russo.*

– Đavo zavede Evu na italijanskom, Eva ubedi Adama na francuskom, Bog ih izgrdi na nemačkom, Adam odgovori na arapskom, a anđeo ih otera na ruskom (dosl.).

Pored frazema (3), paremije (25 - 27) takođe ukazuju na nerazumljiv i grub govor Nemaca, koji liči na urlanje i podseća na naređivanje.

e) po načinu na koji se ponašaju prema ženama

(27) *La moglie dello spagnolo è serva, dell'italiano è prigioniera, del francese è padrona, dell'inglese è regina, del tedesco è massaia.* – Supruga Španca je služavka, Italijana zatvorenica, Francuza gospodarica, Engleza kraljica, Nemca domaćica (dosl.); Španci imaju supruge služavke, Italijani zarobljenice, Francuzi gospodarice, Englezi kraljice, a Nemci domaćice.

(28) *Le donne spagnole son belle, le greche son loro sorelle, le francesi son graziose, le italiane son briose, le tedesche bionde e leste, le inglesi bianche e meste, le svizzere son fiere, le russe son severe.*

– Žene španske su lepe, grčke su njihove sestre, francuske su ljupke, italijanske su živahne, nemačke su plave i hitre, engleske bele i setne, švajcarske su ponosne, a ruske su stroge (dosl.); Španjolke su lepe, Grkinje njima slične, Francuskinje ljupke, Italijanke živahne, Nemice plave i hitre, Engleskinje bele i setne, Švajcarkinje ponosne, a Ruskinje stroge.

Kao što smo mogli primetiti u prethodno navedenim primerima, antropocentrična tačka gledišta je dominantna, dok se perspektiva posmatranja tiče mahom fizičkih i karakternih osobina, načina pristupa poslu i obavezama, jela i pića, reagovanja na probleme, drugačijeg govora, te ponašanja prema ženama. S obzirom na opservaciju sa distance, koja je vekovima bila dominantna tokom istorije evropskih zemalja, vrednosti kojima se pridavao značaj su upravo one o kojima sa može zaključiti pukim posmatranjem, bez ostvarivanja ličnog kontakta.

3. ETNONIM 'NEMAC' U FRAZEOLOGIJI I PAREMIOLOGIJI SRPSKOG JEZIKA

Neke lekseme, a pogotovo frazeološke jedinice koje su prirodni očuvatelj verovanja, tradicije i simbola jednog naroda, u određenoj kulturi dobijaju vremenom status kultureme (Pejović 2016: 133 – 134). Međutim, ono što je još važnije u ovom radu je uticaj kolektivnog mišljenja i mentaliteta na izgradnju i očuvanje brojnih stereotipa koji se pripisuju drugom narodu, ovde – Nemcima. Stoga i derivati, kao što je npr. pridev *nemački*, oslikavaju osobinu koja se poredi sa osobinom Nemaca ili nekom sličnom (RSHKJ 1990).

3.1 Etnonim 'Nemac' u frazeologiji srpskog jezika

Frazeološke jedinice srpskog jezika obiluju poredbenim strukturama, u kojima je istaknuto nekoliko osobina zapaženih kod Nemaca, kao što su: nespretnost, trapavost (31), upućenost i znanje (34), upornost (32, 35), mentalna krutost koju je teško menjati (36), sklonost opijanju (37). Fraza (33) je vrlo zanimljiv spoj ratnih iskustava sa Nemcima (mrtve Švabe), kvantiteta nečeg neživog, samim tim nepotrebnog i u krajnjem značenju nagomilanog i neurednog. Uvrežene predstave o Nemcima kao disciplinovanom, krutom i hladnom narodu široko su rasprostranjene i u srpskoj književnosti (29, 30), koja dalje doprinosi održavanju takve slike.

(29) Inženjer Gajger, izbrijane lobanje, čist, plav, *nemački* ukrućen. (Ćosić 1953 u: RSHKJ 1990)

(30) Gledali su se kao dva Nijemca, kao da nemaju čime da se sporazumeju. (Vujačić 1953 u: RSHKJ 1990)

(30a) gledati se kao dva Nijemca (ne moći se sporazumeti)

(31) Nateže se ko Švabo s gaćama.

(32) Navališe kao Alamani.

(33) Samo što nema mrtvih Švaba! (za neuredan stan ili neki drugi prostor)

(34) Sve zna ko stari Švabo.

(35) Tera svoje ko Švabo tra-la-la.

(36) Švabičetina kô Švabičetina.

(37) ubiti se kao Nemac (u istočnim ekavskim varijantama) – napiti se do potpunog pijanstva (fig.)

3.2 Etonim ‘Nemac’ u paremiologiji srpskog jezika

Najviše srpskih izreka bavi se čovekom, njegovim telesnim i karakternim osobinama, porodicom, rodbinom i srodničkim odnosima, dok je drugi oslonac narodne filozofije po važnosti - Bog (Jovanović 2005: 143, 150, Jovanović 2006c). Leksički sloj srpskih poslovice sadrži teme koje reflektuju realne, antropološke i kulturološke uslove života korisnika jezika, a kada je reč o etnicima u Vukovom delu *Narodne srpske poslovice i druge različne, kao i one u običaj uzete riječi* dominira Turak/ Ture/Turčin (preko 40 primera sa etnonimom i derivatima), na drugom mestu je Nemac/ Švabo/nemački (8 primera), dok su ostali manje zastupljeni (Stefanović Karadžić, 1849). Oba naroda su bila od velikog značaja za istoriju Srba, ali i suživot u određenim periodima.

Pet vekova vladavine Turaka na prostorima Srbije ostavilo je dosta traga u frazeološkom i paremiološkom materijalu srpskog jezika (Blatešić 2016), dok je etnonim Nemac i Švabo/Švaba manje zastupljen jer je učešće ovog naroda u suživotu sa Srbima, kao i tokom Velikog rata novijeg datuma.

Paremije sa etnonimom ‘Nemac’ i ‘Švabo’ oslikavaju život pod porobljivačem, kao što je to slučaj sa paremijama i frazeologizmima sa etnonimom ‘Turčin’ (Blatešić 2016: 32, Šćepanović 2006: 528). Stoga ne čudi pojava antonimskog para *Srbin – Nemac/ Švabo* u srpskim paremijama (38 – 41), za razliku od italijanskih, u kojima se germanski etnik češće spominje sa mnogim drugim evropskim, pa i neevropskim etnicima. U srpskim paremijama pronašli smo samo jedan primer poređenja Nemaca sa Turcima (43), što je uzrokovano najverovatnije njihovom sličnom ulogom u istoriji Srba – osvajača i porobljivača. Ipak, u toj paremiji se na neki način oseća i žal za Turcima, bez obzira na njihovu surovost, jer je veća opasnost uočena u baratanju zakonima, pisanim dokumentima i propisima za kojima su posezali Nemci.

Opasnost koja je dolazila sa Nemcima tokom svetskih ratova ostavila je traga i u novijim srpskim paremijama, kao plod posleratne traume. Tako su primeri (44 – 46) motivisani invazijom Nemaca na Lapovo tokom Drugog svetskog rata, prilikom koje je nastala opšta žurba i bežanje (Von Oven, Hahn-Butry 1941). Danas se te fraze koriste u smislu poruke sagovorniku da uspori i da nema potrebe za žurbom.

(38) Srbin kosi Švaba nosi.

(39) Srbin bere Švaba ždere.

(40) Nit’ je Srbin za birtaša, nit’ je Švabo za gajdaša.

- (41) Neće biti lako Švabi u zemlji Srbiji.
 (42) Njemački Božić našem melje.
 (43) Bolje je da te ćera Turčin sa sabljom nego Švabo s perom.
 (44) Polako, nisu Švabe u Lapovu!
 (45) Nisu Nemci u Lapovu!
 (46) Što paničiš, nisu Švabe u Lapovu.

4. ZAKLJUČAK

Nakon uvida u frazeološki i paremiološki materijal sa etnonimom 'tedesco' i 'Nemac' u proširenom obliku (sa derivatima i sinonimima) u italijanskom (29 primera) i srpskom jeziku (17), ustanovili smo kao osnovnu antropocentričnu tačku gledišta, kao i da postoje zajednički, verovatno i internacionalni stereotipi o Nemcima kao narodu, ali i neki vrlo svojstveni i specifični svakoj posebnoj kulturi. Od zajedničkih stereotipa izdvajamo međusobno nerazumevanje, koje je naročito kod Italijana jezički uslovljeno (24 – 26, 30a) i sklonost opijanju (5, 7 – 9, 37). U oba jezika je prisutno veoma malo pozitivnih ocena Nemaca, u italijanskom materijalu Nemci su zapaženi kao radan narod veštih ruku (4, 12), u kojem je i žena poštovana i radna (27), a kod Srba kao narod znanja (34) i pismenosti (43). Interesantno kod oba jezika je poređenje Nemaca i Turaka, verovatno zbog istorijskih razloga, pri čemu je Nemcima data osobina većeg negativca (21, 43). Za Italijane je, međutim, naročito neprijatno deliti trpezu sa Nemcem, koji se isuviše obilno hrani, što je prisutno u brojnim paremijama, dok takva vrsta poređenja i zapažanja nije prisutna u srpskom jeziku. Na osnovu ovoga zaključujemo da je Italijanima kao kolektivnom subjektu koji zapaža svet oko sebe ishrana od velikog kulturološkog značaja, što nije slučaj sa Srbima. Frazeološki i paremiološki materijal srpskog jezika je, pritom, novijeg datuma u odnosu na italijanski, koji ima dužu tradiciju u sakupljanju poslovice i izreka, te u tome pronalazimo razlog za nastanak razlika u opažanju Nemaca. Naime, Nemci su kao germanska plemena boravili na prostorima Italije i u vreme postojanja Rimskog Carstva, dok su na prostorima Srbije najprisutniji od 18. veka, što je znatno kraći vremenski okvir. Italijani su imali više prilika da opaze druge osobine Nemaca, kao što su grub i glasan govor, plava kosa (naročito kod žena, kao simbol lepote, 28), obilnija upotreba krompira u ishrani, što je karakteristika kontinentalne kuhinje (5) za razliku od italijanske kao mediteranske, itd. Italijani ni sebe ne vide u najboljem svetlu prilikom poređenja sa drugim narodima, sa kojima se često porede, i to ne u obliku antonomijskog para kao što je u srpskom jeziku, već u skupini brojnih drugih naroda. U srpskom frazeološkom i paremiološkom materijalu još uvek

dominiraju negativna osećanja, traume i strahovi iz prošlosti sa Nemcima kao porobljivačima, od otimanja plodova rada (38, 39), nepoštovanja verskih praznika (42) pa sve do osvajanja (32, 44 – 46).

LITERATURA

- Bartminjski, J. (2011). *Jezik – slika – svet*. Beograd: SlovoSlavia.
- Beccaria, G. L. (a cura di) (2004). *Dizionario di linguistica*. Torino: Einaudi.
- Blatešić, A. (2016). Komparacija etnonima “turco” i „Turčin“ u italijanskoj i srpskoj frazeologiji i paremiologiji. U S. Gudurić, B. Radić-Bojanić (ur.), *Jezici i kulture u vremenu i prostoru 5* (pp. 27-36). Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Cicalese, A. (1995). “I composti polirematici con struttura N A N”. In D’Agostino E. (ed.), *Tra sintassi e semantica. Descrizioni e metodi di elaborazione automatica della lingua d’uso*. Napoli: Edizioni Scientifiche Italiane.
- Di Piero, A. (2003). *Il sacco di Roma*. Milano: Mondadori.
- Dragičević, R. (2010). *Verbalne asocijacije kroz srpski jezik i kulturu*. Beograd: Društvo za srpski jezik i književnost Srbije.
- Dragičević, R. (2007). *Leksikologija srpskog jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Franceschi, T. (2004). La formula proverbiale. In V., Boggione, L. Massobrio (Eds.), *Dizionario dei proverbi. I proverbi italiani organizzati per temi* (pp. IX-XVIII). Torino: UTET.
- Grant, M. (1986). *The history of Rome*. E-book: Faber&Faber.
- Jankulov, B. (1961). *Pregled kolonizacije Vojvodine u XVIII i XIX veku*. Novi Sad: Matica srpska, posebna izdanja.
- Janjetović, Z. (2004). Švabe u Vojvodini. U B. Sikimić (ur.), *Skrivene manjine na Balkanu* (pp. 121-134). Beograd: SANU, Balkanološki institut.
- Mršević-Radović, D. (2008). *Frazeologija i nacionalna kultura*. Beograd: Društvo za srpski jezik i književnost Srbije.
- N. A. (2004). *Nomi d’Italia. Origine e significato dei nomi geografici e di tutti i comuni*. Novara; Istituto geografico De Agostini.
- Popović, Lj. (2008). *Jezička slika stvarnosti. Kognitivni aspekt kontrastivne analize*. Beograd: Filološki fakultet.
- Pejović, A. (2016). Kultureme unutar frazema i frazemi kao kultureme. *Srpski jezik*, XXI, 133-144.
- Stefanović Karadžić, V. (1849). *Narodne srpske poslovice i druge različne, kao i one u običaj uzete riječi*. Beč: Štamparija Jermenskog manastira.
- Šćepanović, M. (2006). Pogled na etnonime u srpskim poslovicama. *Srpski jezik*, XI, 523-532.
- Šćepanović, M. (2015). *Vukove srpske narodne poslovice s registrom ključnih reči*. Beograd: Jasen.

- Šijaković, B. (2015). Mudrost u kontekstu: poslovice i filozofija. U N. Milošević-Đorčević (ur.), *Vuk Stefanović Karadžić* (pp. 13-23). Beograd: SANU.
- Šipka, M. (2012). O pejorativnoj upotrebi etnika i etnonima u srpskom jeziku. U M. Kovačević (ur.), *Nauka i identitet*, Knj. 6 (pp. 127-135). Pale: Filozofski fakultet.
- Von Oven, W., Hahn-Butry, J. (1941). *Panzer am Balkan – Erlebnisbücher der Panzergruppe von Kleist*. Berlin: Wilhelm Limpert Verlag.

IZVORI

- Boggione, V. e Massobrio, L. (2004). *Dizionario dei proverbi. I proverbi italiani organizzati per temi*. Torino: UTET.
- Ćosić, B. (1953). *Pokošeno polje*. Beograd: Prosveta.
- Guazzotti, P., Oddera, M. F. 2004. *Il grande dizionario dei proverbi italiani*. Bologna: Zanichelli editore.
- Jovanović, J. (2005). O tematici poslovice. *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik* LIII/1 – 3, str. 143-160.
- Jovanović, J. (2006a). *Knjiga srpskih narodnih poslovice*. Knj.1. Beograd: Naučno društvo za negovanje i proučavanje srpskog jezika.
- Jovanović, J. (2006b). *Knjiga srpskih narodnih poslovice*. Knj.2. Beograd: Naučno društvo za negovanje i proučavanje srpskog jezika.
- Jovanović, J. (2006c). *Sintaksa i stilistika srpskih narodnih poslovice* II. Beograd: Jasen.
- Lapucci, C. (1984). *Modi di dire della lingua italiana*. Milano: Garzanti editore.
- Novičić, D. (2004). *11111 narodnih poslovice i izreka*. Ruma: Srpska knjiga
- Otašević, Đ. (2012). *Frazeološki rečnik srpskog jezika*. Novi Sad: Prometej.
- Pittano, G. (2006). *Sinonimi e contrari, seconda edizione minore. Dizionario fraseologico delle parole equivalenti, analoghe e contrarie*. Bologna: Zanichelli editore.
- Pittano, G. (2004). *Frases fatte capo ha. Dizionario dei modi di dire, proverbi e locuzioni* (IX ristampa, prima edizione 1992). Bologna: Zanichelli editore.
- Quartu, M. (1993). *Dizionario dei modi di dire della lingua italiana*. Milano: Rizzoli.
- Quartu, M., Rossi, E. (2012). *Dizionario dei modi di dire della lingua italiana*. Milano: Hoepli editore.
- Quartu, M., Rossi, E. (2018). *Dizionario dei modi di dire della lingua italiana*. Milano: Hoepli editore.
- RSHKJ (1990). *Rečnik srpsko-hrvatskog književnog jezika*. K – O. Novi Sad, Zagreb: Matica Srpska, Matica Hrvatska.
- RSHKJ (1990). *Rečnik srpsko-hrvatskog književnog jezika*. S – Š. Novi Sad, Zagreb: Matica Srpska, Matica Hrvatska.
- RSJ (2007). *Rečnik srpskoga jezika*. Novi Sad. Matica srpska.
- RSJ (2011). *Rečnik srpskoga jezika*. Novi Sad. Matica srpska.

- Sorge, P. (2001). *Dizionario dei modi di dire della lingua italiana. Origine e significato delle frasi idiomatiche e delle forme proverbiali rare comuni*. Roma: Newton&Compton editori s.r.l.
- Sorge, P. 2004. *Dizionario dei modi di dire della lingua italiana*. Roma: Newton Compton Editori.
- Stojičić, Đ. (2006). *Srpske narodne izreke*, Knj. 1. Beograd: Publikum.
- Stojičić, Đ. (2006). *Srpske narodne izreke*, Knj. 2. Beograd: Publikum.
- Vocabolario Treccani. Dostupno na: <https://www.treccani.it/vocabolario/>
- Vujačić, M. (1953). *Gavran na zvoniku*. Cetinje: Narodna knjiga.

KOLOKABILNOST TEMPERATURNIH PRIDEVA U ENGLESKOM I SRPSKOM

The paper explores temperature adjectives in English and Serbian on the basis of the nouns they collocate with in order to find out the similarities and differences in lexical connectivity of the analysed adjectives in both languages. The analysis also examines the conceptualisation of the temperature domain. The following temperature adjectives in English are analysed: *freezing, cold, cool, chilly, lukewarm, warm, hot*. The analysed Serbian adjectives are *leden, hladan, prohladan, mlak, topao, vruć, vreo*. Only their attributive function is examined. First, semantic characteristics of the selected temperature adjectives are analysed following the definitions of the adjectives excerpted from relevant monolingual dictionaries of English and Serbian and then the collocability of the adjectives with the nouns. The analysis shows that temperature adjectives are primarily related to the entities that exhibit certain temperature characteristics and that they mostly collocate with nouns of the lexical-semantic groups that refer to the weather/atmosphere, tactile sensations and food. The contrastive analysis of the temperature adjectives shows that English and Serbian exhibit specific differences in the collocability of the analysed adjectives and their conceptualisation.

Key words: temperature adjectives, English, Serbian, collocability.

1. UVOD

Cilj ovog rada je ispitivanje pojma TEMPERATURE u engleskom i srpskom jeziku. Konceptualizacija temperature se ispituje putem sistema temperaturnih prideva, odnosno putem analize značenja prideva koji označavaju temperaturu i putem kolokabilnosti takvih prideva sa imenicama. Drugim rečima, u radu se analiziraju semantički sastav temperaturnih prideva i njihova leksička spojivost sa imenicama uz koje (mogu da) stoje, sa krajnjim ciljem ispitivanja konceptualizacije temperature u engleskom i srpskom i upoređivanjem ova dva jezička sistema. S obzirom na to da je TEMPERATURA kao koncept univerzalan i duboko ukorenjen u ljudskom iskustvu, pretpostavka je da engleski i srpski jezik upotrebljavaju

* jelena.biljetina@gmail.com

temperатурне prideve sa sličnim grupama imenica (kojima se u oba jezika označavaju isti ili slični vanjezički entiteti), ali i da postoje određene razlike, usled različitog kulturološkog konteksta, specifičnog za govornike dvaju jezika.

U radu se dalje govori o teorijskom okviru unutar kog se istraživanje odvija (Teorijski okvir istraživanja) i korpusu koji je podvrgnut analizi (Korpus), a potom se predstavlja analiza temperатурnih prideva i njihove kolokabilnosti sa imenicama (Analiza). U završnom delu rada (Diskusija) razmatraju se dobijeni rezultati, sumiraju analizirani podaci i, na kraju, izvode zaključci i smernice za dalja istraživanja (Zaključak).

2. TEORIJSKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Budući da se ispitivanje temperатурnih prideva u ovom radu zasniva na ispitivanju njihovog značenja, teorijsko uporište za ispitivanje ovakve vrste nalazi se u teoriji značenja leksema, kao jezičkih jedinica. Značenje lekseme ne predstavlja sastavni deo leksemske strukture, već ga treba tumačiti u smislu sadržinskih odnosa između lekseme i vanjezičkih pojava s kojima se leksema dovodi u vezu: prvo, u smislu veze između lekseme i pojedinih delova vanjezičke stvarnosti, a drugo, u smislu veze između tipoloških odnosa između leksema (Cruse 1986; Lipka 1992, Lyons 1968, 1977; Palmer 1981; Prčić 2016).

Značenje lekseme u najvećoj meri zavisi od značenja rečenice, pa i teksta u celini (Prčić 2016: 25). Vodeći se postavkama koje se odnose na osnovne temperатурne pojmove (Sutrop 1998), ispitivanje kolokabilnosti temperатурnih prideva sa imenicama pretpostavlja da vezivanje prideva za određenu imenicu zavisi ne samo od semantičkog sastava prideva, već i od semantičkog sastava imenice, kada i pridev i imenica dobijaju svoje puno značenje (Wierzbicka 1985). Spojivost lekseme, odnosno njeno *jezičko ponašanje*¹, motivisano je semantičkim odlikama lekseme i doprinosi potpunijem razumevanju značenja same lekseme (Koptjevskaja-Tamm — Rakhilina 2006: 254). Ispitivanje spojivosti temperатурnih prideva sa imenicama se ovde vrši ne samo unutar leksičkog okvira, već unutar šireg, kognitivnolingvističkog okvira, koji značenje tumači kao koncept ili pojam, odnosno kao dinamičan proces u kom značenje neke jezičke jedinice na predstavlja samo zbir značenja pojedinačnih leksema koje ulaze u njen sastav (Evans & Green 2006: 173). Značenje lekseme je „pristupna tačka“ ogromnom repozitorijumu

¹ *linguistic behaviour* (Wierzbicka 1985)

znanja u vezi sa određenim pojmom ili pojmovnim domenom (Langacker, 1987). To znači da se temperaturni pridevi i njihovo značenje ne ispituju isključivo kao pojedinačna značenja ovih prideva navedenih u rečničkim (pod)odrednicama, već se ispituju u sklopu kolokacija u čijem sastavu se nalaze.

Temperatura predstavlja jedno od osnovnih ljudskih iskustava, pri čemu su toplota i hladnoća koje osećamo posledica temperature vazduha koji nas okružuje (Kövecses 2003: 18). Temperaturu iskustveno doživljavamo kroz prizmu našeg tela, odnosno kroz *otelovljenje* (eng. *embodiment*), što je centralna ideja u kognitivnoj lingvistici. Ideja otelovljenog iskustva odnosi se na specifičnost ljudskog iskustva usled jedinstvene i specifične prirode našeg (ljudskog) tela (Evans & Green 2006: 44). U kognitivnoj lingvistici, TEMPERATURA se objašnjava kao pojmovni domen ili pojmovni entitet koji ima određenu složenost i organizaciju (Langacker 1987: 147). Evans & Green svrstavaju domen TEMPERATURE u senzorna iskustva (2006: 64), dok Dixon domen TEMPERATURE shvata kao poddomen SENZORNE PERCEPCIJE, koji predstavlja poddomen još šire, obuhvatnije klase FIZIČKIH OSOBINA (Dixon 2004: 4). Kao pojam u kognitivnoj lingvistici, TEMPERATURA se objašnjava u smislu pojmovnog domena budući da predstavlja podlogu za razumevanje leksičkih pojmova kao što su *vruće (hot)*, *hladno (cold)* ili *mlako (lukewarm)*: bez razumevanja sistema temperature ne bismo mogli da razumemo niti da koristimo lekseme kojima se leksikalizuju pojmovni segmenti unutar domena TEMPERATURE (Evans & Green 2006: 230). Definisan na takav način, domen TEMPERATURE odgovara onom što Fillmore naziva *semantičkom okviru* (eng. *semantic frame*). Drugim rečima, pri korišćenju jezika, do istinskog razumevanja određene lekseme može doći isključivo ukoliko se ona tumači u odnosu na okruženje ili u odnosu na semantički okvir unutar kog se nalazi (Fillmore 1982:120), a sam pojam TEMPERATURE proučava se putem leksema koje leksikalizuju temperaturni domen. U tom smislu ispituje se i kolokabilnost temperaturnih prideva u ovom radu, budući da kombinabilnost lekseme u različitim kontekstima zavisi od njenog „jezičkog ponašanja“ (Koptjevskaja-Tamm — Rakhilina 2006: 2).

Semantička vrednost svih temperaturnih prideva je *koji ima nekakvu toplinu* (Dragičević 2010: 299). Budući da kroz sopstveno telesno iskustvo čovek spoznaje manji ili veći stepen toplote i hladnoće, gradijentna priroda temperature je očigledna. Stoga se u radu analiziraju takve lekseme čije primarno značenje označava određeni stepen toplote, odnosno oni pridevi koji imaju sledeća obeležja: +toplo (temperatura koja obuhvata određene stepene toplote), ±toplo (temperaturna

tačka u kojoj se toplota i hladnoća, kao dva ekstrema, susreću i daju temperaturu koja se može okarakterisati kao mlaka) i -toplo (temperatura koja obuhvata određene stepene hladnoće) (Halas Popović 2022: 18-19). Takvi temperaturni pridevi su analizirani u ovom radu. Odabrani su na osnovu svog doslovnog, primarnog značenja (koje se odnosi na stepen ispoljavanja toplote) definisanog u konsultovanim rečnicima i na osnovu frekventnosti upotrebe.

Temperaturni pridevi su u literaturi istraživani sa različitih stanovišta. Neka od njih se bave semantičkim okvirima temperature, kako u engleskom (Lehrer 1970), tako i u drugim jezicima (Koptjevskaja-Tamm 2011, 2015), pri čemu je fokus proučavanja na semantičkom okviru ambijentalne temperature. Lehrer (1970) i Prator (1963) takođe analiziraju raznovrsnu upotrebu prideva kojima se označava temperatura, a Goddard i Wierzbicka (2007) nude naročito detaljnu analizu temperaturnih prideva iz kognitivnolingvističke perspektive i njihove upotrebe unutar semantičkih okvira koji se tiču taktilnog doživljaja temperature, ličnih osećanja i ambijentalne temperature, kao tri osnovna okvira u kojima se temperatura ispoljava i otelovljuje. U tematskom zborniku radova posvećenom proučavanju temperaturnih termina Koptjevskaja-Tamm (2015) objedinjuje tipološka istraživanja po pitanjima kategorizacije domena TEMPERATURE i drugih upotreba koje pridevi mogu da imaju i to u više od pedeset različitih jezika. U srpskom jeziku temperaturene prideve proučava Balek (2017), vršeći komparativnu analizu leksičke spojivosti ovih prideva sa određenim grupama imenica u srpskom i ruskom jeziku, dok se komparativnom analizom temperaturnih prideva u engleskom i srpskom bavi Rasulić (2015) čiji rad ispituje polisemiju temperaturnih prideva u dva jezika i, između ostalog, metaforičku konceptualizaciju temperature kao izvornog domena. Popović Halas (2022) ispituje derivaciju metaforičkih značenja prideva čije je primarno značenje vezano za temperaturu i zaključuje da postoji visok stepen sličnosti između metaforičkih obrazaca u dvama jezicima.

3. KORPUS I IZVORI

Korpus za istraživanje ekscerpiran je iz relevantnih jednojezičnih rečnika engleskog i (*Cambridge Dictionary, Longman Dictionaries Online, Longman Language Activator, Oxford Learners Thesaurus*) i srpskog jezika (*Rečnik srpskohrvatskoga književnoga jezika, Rečnik srpskoga jezika*), pri čemu su za engleski jezik za ispitivanje uzeti pridevi *freezing, cold, chilly, cool, lukewarm, warm* i *hot*, a na osnovu temperaturnih prideva koji su, kako navodi *Oxford Learners Thesaurus*, navedeni na osnovu frekventnosti u korpusima pisanog i

govornog engleskog jezika. Korpus srpskog jezika čine pridevi koji po smislu odgovaraju pridevima iz korpusa engleskog jezika: *leden, prohladan, hladan, mlak, topao, vruć* i *vreo*. Svi primeri konkretne jezičke upotrebe ispitivanih prideva i njihove spojivosti sa imenicama su, osim iz navedenih rečnika, uzeti iz elektronskih jezičnih baza *British National Corpus* za engleski jezik, odnosno *Korpus savremenog srpskog jezika* za srpski jezik.

Ispituje se atributivna upotreba temperaturnih prideva u oba jezika i to isključivo u doslovnom značenju ispitivanih prideva.

4. ANALIZA

U ovom odeljku analizira se značenje temperaturnih prideva na osnovu rečničkih definicija, kao i njihova spojivost sa imenicama uz koje stoje. Svi engleski pridevi koji su deo korpusa analiziraju se ponaosob, a uz analizu svakog engleskog prideva vrši se uporedna analiza njemu po smislu odgovarajućeg srpskog prideva.

4.1. Pridev hot. Pridev *hot* je u rečnicima definisan kao 'koji ima visoku temperaturu' (eng. 'having a high temperature'). U engleskom jeziku ovaj pridev se kombinuje sa imenicama koje se odnose na temperaturu vazduha (*hot air, hot weather*) i atmosfere pojave (*hot wind*), ali i sa imenicama koji označavaju doba dana ili godine, *hot day* i *hot summer*. Navedena dva primera se odnose na visoku temperaturu vazduha koja vlada tokom dana, odnosno leta, pa se dan poistovećuje sa takvom temperaturom. Pridev *hot* ispoljava leksičku spojivost sa različitim objektima, pre svega onim koji se greju posredno (najčešće putem struje ili uglja): *hot grill, hot oven, hot plate*. *Hot* je moguće kombinovati i sa imenicama kojima se denotiraju hrana i piće, pri čemu treba imati u vidu da se hrana i piće ciljano greju (i hlade) kako bi dostigle određenu temperaturu, pa su tako u engleskom jeziku uobičajene sintagme *hot chocolate, hot coffee* i *hot milk*.

Srpski jezik visoku temperaturu izražava pridevima *vruć* i *vreo*, gde *vruć* označava manje visok stepen temperature ('koji ima visoku temperaturu, jako zagrejan, topao, vreo') u odnosu na *vreo* ('koji ima veoma visok stepen toplote, koji može opeći, vrlo topao, vruć'). Oba prideva označavaju vanjezičke situacije koje korespondiraju sa situacijama u engleskom jeziku, te su tako zabeleženi kontekstualizovani primeri kojima se označava visoka temperatura vazduha, poput *vruć vazduh* i *vreo vazduh*, *vruća jesen* i *vrelo jutro*, ali i oni u kojima se ovi pridevi kombinuju sa imenicama kojima se označavaju atmosfere pojave: *vruć*

vetar, vreo vetar, vrelo sunce. Vruć vazduh i vreo vazduh primenjuju se na istu vanjezičku situaciju, koja označava izuzetno toplu atmosferu, ali *vruć vazduh* se odnosi na stanje koje se ne doživljava taktilnim putem, dodirrom na koži, već se više odnosi na izuzetno topao vazduh koji se oseća prilikom disanja, odnosno na veliku toplotu usled koje je disanje otežano. *Vreo vazduh* nosi sa sobom sliku ekstremne toplote, odnosno vreline koja se oseti na koži. Vazduh (pa tako i topao vazduh) se nalazi svuda oko nas, te usled toga ni ne razmišljamo o činjenici da je u konstantnom kontaktu sa našom kožom, ali u određenim okolnostima (u ovom slučaju, ekstremnoj toploti), toplota (vrelina) vazduha je izraženija i više utiče na kožu (Koptjevskaja-Tamm — Rakhilina 2006: 5). I u srpskom jeziku *vruć* i *vreo* mogu se odnositi na entitete koji posredno emituju toplotu, budući da se zagrevaju (strujom ili vatrom), te su tako zabeleženi primeri *vruć lonac, vruć tiganj, vruća pegla*, odnosno *vrela peć* i *vrela voda*, ali i primeri kojima se označavaju entiteti koji se zagrevaju prirodnim putem (delovanjem sunčevih zraka): *vruć pesak* i *vreo pesak, vreo kamen, vrelo staklo*. *Vreo* i *vruć* takođe stupaju u leksičke spojeve sa imenicama koje se odnose na hranu ili piće: *vruć hleb, vruć čaj, vruća rakija*, odnosno *vreo krompir* i *vreo punč*. Semantički sastav prideva *vreo* (konkretno, njegovo obeležje 'koji može opeći') znači da se ovim pridevom označavaju pojave ili entiteti koji su potencijalno opasni, što je naročito vidljivo kod spojeva kao što su *vreo pesak* ili *vrela voda*.

4.2. *Pridev warm*. *Warm* je pridev koji ima pozitivnu konotaciju jer se odnosi na temperaturu višu od prosečne², ali prijatnu i ugodnu ('having or producing a comfortably high temperature, although not hot'). U leksičkim spojevima javlja se sa imenicama koje se odnose na temperaturu vazduha u spoljašnjoj sredini (*warm air, warm weather*³), ali i u prostoriji (*warm living room*). *Warm* se takođe kombinuje sa imenicama kojima se označavaju entiteti koji emituju toplotu, bilo da su zagrejani nekim drugim entitetom (*warm bath, warm*

² Prosečnost se ovde odnosi na prosečnu temperaturu čovekovog tela: budući da je jezik antropocentričan, temperatura koja se uzima kao prosečna (36° C) određena je na osnovu prosečne temperature čovekovog tela i njegove percepcije sredine i predmeta koji ga okružuju, a koji su manje ili više iznad ili ispod navedene prosečne temperature. O čovekom poimanju vanjezičke realnosti i njenom jezičkom uobličavanju uopšte više piše Geerarts (1997), dok se konceptualizacijom temperature bave Koptjevskaja Tamm i Rakhilina (2006).

³ Postoje, međutim, i primeri kada *warm weather* ne označava nužno ugodan osećaj: u kombinaciji sa pridevom *humid*, na primer, čitava sintagma (*warm humid weather*) denotira takav kvalitet vazduha koji izaziva neprijatnost i otežano disanje.

bricks), bilo da sami emituju toplotu (*warm fire*). *Warm* se, međutim, kombinuje i sa imenicama koje se odnose na objekte koji sami po sebi ne proizvode toplotu, već imaju funkciju da čuvaju čovekovu telesnu toplotu, poput *warm clothes*, *warm sweatshirt* ili *warm bed*. Ovaj pridev nalazi se i u spojevima kojima se označavaju hrana ili piće, kao što su *warm meal*, *warm milk*, *warm tea* i *warm water* u kojima implicira osećaj prijatne toplote i ugodnosti.

U srpskom jeziku odgovarajući pridev je *topao* ('koji je natprosečne temperature, ugrejan, u kojem se održava temperatura viša od prosečne'⁴). Njegova spojivost sa imenicama je vrlo slična leksičkim spojevima u engleskom, te se i u srpskom kombinuje sa imenicama kojima se izražava spoljna temperatura vazduha (*topao vazduh*, *topao vetar*, *topao povetarac*), ali i unutrašnja (*topla soba*, *topla prostorija*). U pogledu kombinovanja sa imenicama koje označavaju entitete koji emituju toplotu, srpski jezik kombinuje pridev *topao* sa imenicama koje denotiraju objekte kao provodnike toplote (*topla kupka*, *topao radiator*, *topla peć*), kao i predmete koji se koriste kako bi sačuvali čovekovu telesnu toplotu (*topao kaput*, *topao šal*, *topao krevet*). Pridev *topao* je moguće kombinovati i sa imenicama kojima se označavaju hrana i piće i imaju pozitivnu konotaciju (*toplo jelo*, *topla večera*, *topao čaj*)

4.3. *Pridev lukewarm*. *Lukewarm* u engleskom i njemu odgovarajući pridev u srpskom jeziku, *mlak*, jedini su pridevi u temperaturnom nizu za koje bi se moglo reći da su najpribližniji neutralnoj temperaturi, budući da ni jedan od ova dva jezika u svom leksikonu nema prideve kojima se izražava neutralno temperaturno stanje. *Lukewarm* je u rečnicima definisan kao 'only slightly warm', odnosno kao pridev kojim se denotira temperatura koja je umerena, gotovo kao temperatura tela. U pogledu svoje leksičke spojivosti, *lukewarm* se kombinuje sa imenicama koje označavaju provodnike toplote (*lukewarm radiators*, *lukewarm bath*) i sa imenicama koje se odnose na hranu ili piće (*lukewarm pies*, *lukewarm coffee*, *lukewarm lager*, *lukewarm drink*), dok analizirani rečnici i jezička baza ne beleže ni jedan primer kolokabilnosti ovog prideva sa imenicama koje se odnose na vremenske ili atmosferske prilike.

Sa druge strane, u srpskom jeziku postoje primeri poput *mlak vazduh* ili *mlaka noć* za koje se, iako su zabeleženi kao primeri konkretne jezičke upotrebe, ne može reći da spadaju u uobičajene spojeve reči. *mlak povetarac* ili *mlaka kiša*,

⁴ Treba primetiti da definicija ovog prideva u srpskom jeziku ne sadrži svojstvo prijatnosti, već samo „temperatura viša od prosečne“.

kao kombinacije koje se odnose na atmosferske pojave, predstavljaju češće kombinacije, iako ne tipične kombinacije prideva i imenice.⁵ Sam pridev *mlak* je definisan kao onaj „koji je umerene temperature, blago zagrejan; koji ima, čuva, održava malu toplotu“. Srpski jezik takođe beleži kolokabilnost prideva *mlak* sa imenicama koje se odnose na provodnike toplote (*mlaki radiatori*, *mlaka voda*, *mlak peškir*), kao i sa imenicama koje označavaju hranu i piće (*mlaka supa*, *mlak viski*). Potonje dve kombinacije imaju negativnu konotaciju, te se pridev *mlak* ovde odnosi na nepoželjnu temperaturu hrane i pića: ni *mlaka supa* ni *mlak viski* ne predstavljaju hranu, odnosno piće koje ima prijatan ukus, ali *mlaka supa* ima nižu temperaturu od poželjne, a *mlak viski* temperaturu koja je viša od poželjne. Ovakvo semantičko ponašanje prideva *mlak* posledica je stanja kog pridev denotira, odnosno činjenice da se u vanjezičkom okruženju *mlak* odnosi na temperaturu koja gotovo u potpunosti odgovara temperaturi ljudskog tela, te je stoga na temperaturnoj skali vrlo blizu neutralnoj temperaturi i ne odstupa u značajnoj meri od temperature ljudskog tela. Stoga se *mlak* odnosi i na neznatno nižu i na neznatno višu temperaturu od temperature ljudskog tela, ali u navedenim kombinacijama (*mlaka supa* i *mlak viski*) svakako naglašava negativnu evaluaciju entiteta: ni *mlaka supa*, ni *mlak viski* ne predstavljaju poželjnu hranu, odnosno piće.

4.4. *Pridev cold*. Ovaj pridev označava temperaturu nižu od temperature ljudskog tela ('at a low temperature, especially when compared to the temperature of the human body, and not hot, or warm') i spojiv je sa imenicama koje se odnose na vremenske prilike i atmosferske pojave: *cold air*, *cold /weather*, *cold wind*, *cold rain*, *cold afternoon*, *cold nights*, *cold Christmas*. Leksička spojivost ovog prideva zabeležena je i sa imenicama koje se odnose na određene entitete značajne za čoveka: *cold floor*, na primer, koji izaziva neprijatne taktilne senzacije, ili *cold shower* i *cold water*. Pridev *cold* je takođe spojiv sa imenicama koje se odnose na hranu i piće: *cold meal*, *cold coffee*, *cold drink*, *cold beer*.

Pridev u srpskom jeziku koji odgovara pridevu *cold* je *hladan*, a njegovom definicijom se, između ostalog, izražava i neprijatno svojstvo ovakve temperature: 'koji ima nisku temperaturu; studen, prohladan'. U pogledu leksičke spojivosti, ovaj pridev se ne razlikuje mnogo od engleskog korespondenta, te ga je takođe

⁵ U primeru ...između *Beloljina* i *Blaca duva* **mlak vetar*, kao da dolazi iz *Sahare*, kao da dolazi iz *Sahare*. spoj *mlak vetar* nije prihvatljiv jer se vetar poredi sa vetrom iz *Sahare*, te je stoga pridev *mlak* označen zvezdicom (Balek 2017: 31).

moguće kombinovati sa imenicama kojima se denotiraju atmosferske pojave (*hladan vazduh, hladan vetar, hladna kiša*), određeni entiteti koji su od značaja za život čoveka, a izazivaju neprijatan osećaj kada su hladni (*hladan pod, hladan beton, hladan talas, hladna tečnost*), kao i sa imenicama koje se odnose na hranu (*hladan pirinač, hladna zakuska, hladna piletina*) i piće (*hladna voda*).

4.5. *Pridevi chilly i cool.* *Chilly* i *cool* su pridevi koji se odnose na nižu temperaturu, ali su u ovom radu analizirani zajedno usled toga što se značenjska distinkcija između njih odnosi na senzacije koje čovek ima, a u srpskom jeziku im oboma odgovara isti pridev, *prohladan*. *Chilly* označava nižu temperaturu u odnosu na *cool* i ima negativnu konotaciju: 'cold enough to make you feel uncomfortable'. *Cool*, sa druge strane, označava viši stepen temperature u odnosu na *cold* i ima pozitivnu konotaciju jer označava veći osećaj prijatnosti: 'low in temperature, but not cold, often in a way that feels pleasant'. Oba prideva mogu da se kombinuju sa imenicama kojima se izražavaju atmosferske pojave (*chilly air, chilly climate, chilly breeze*, odnosno *cool air, cool breeze*), čime se zapravo implicira da nijedan od ova dva prideva ne označava precizan stepen temperature, već da izbor jednog ili drugog prideva zavisi od govornika i njegovog individualnog osećaja temperature. Osim toga, oba prideva kombinuju se i sa imenicama koje se odnose na izvesne objekte koji na dodir izazivaju neprijatan osećaj (*chilly tiles, chilly pavement, chilly water*), odnosno prijatan osećaj rashlađenosti (*cool grass, cool shower, cool sea*). Međutim, jedino je uz pridev *cool* zabeležena upotreba imenica kojima se denotira piće, verovatno usled toga što se određeno piće konzumira kada je rashlađeno dovoljno, ali ne previše: *cool champagne, cool drink*.

Za razliku od engleskog, srpski nije jezički osetljiv na razliku između temperature koja je prijatno odnosno neprijatno hladna. Pridev *prohladan* u srpskom jeziku se koristi kao korespondent za oba engleska prideva, a u zavisnosti od konteksta vidljivo je da li ima pozitivnu ili negativnu konotaciju. Upotreba prideva *prohladan* zabeležena je sa imenicama koje se odnose na atmosferske i vremenske pojave (*prohladan vetar, prohladna kiša, prohladno vreme*) kao i sa određenim objektima (*prohladan prag, prohladno jezero, prohladna kamena ploča*), ali ne i sa imenicama koje se odnose na piće.

4.6. *Pridev freezing.* *Freezing* je pridev koji predstavlja jedan ekstrem na temperaturnoj skali – onaj koji označava ekstremnu hladnoću, pa je tako i definisan, 'extremely cold'. Ovaj pridev se kombinuje sa imenicama koje označavaju određeno stanje vazduha, na primer, *freezing air* i *freezing wind*, ali i onima koje se odnose na atmosferske prilike u toku dana, meseca i godišnjeg doba

(*freezing morning, freezing night, freezing day, freezing month, freezing winter*). Zabeleženi su primeri spojivosti ovog prideva sa imenicama koje se odnose na određene objekte koje čovek dodiruje dlanom ili stopalom (*freezing surface, freezing patio, freezing ropes*).

U srpskom jeziku, leksema koja može da predstavlja odgovarajući korespondent je pridev *leden*, premda se definicija ovog prideva unekoliko razlikuje od definicije prideva *freezing*, budući da je *leden* definisan kao 'hladan kao led, vrlo hladan, studen'. Međutim, sam pridev *freezing* označava ono što je ekstremno hladno, a vanjezičko znanje o svetu govori da ekstremno hladno stanje u atmosferi dovodi do stvaranja leda, te se stoga može zaključiti da pridev *leden* po svom semantičkom sastavu odgovara pridevu *freezing*. I u srpskom jeziku je moguće kombinovati ovaj pridev sa imenicama kojima se označavaju hladne atmosferske prilike (*leden vazduh, leden vetar, ledena susnežica, ledena kiša, ledena noć*). U kombinaciji sa određenim imenicama, pridev *leden* donekle modifikuje svoje značenje: na primer, u zabeleženom primeru *ledeno sunce*, *leden* ne označava sunce koje je hladno kao led, već sunce koje ne odaje dovoljnu količinu toplote. Kombinabilnost prideva *leden* zabeležena je sa imenicama koje denotiraju objekte neprijatne po dodir (*ledena krigla, ledena voda*) i, za razliku od engleskog jezika, i sa imenicama koje denotiraju piće (*leden sirup, leden čaj*).

6. DISKUSIJA

Analiza prideva kojima se izražava temperatura u engleskom i srpskom jeziku, kao i analiza njihove spojivosti sa imenicama pokazuje da konceptualizacija temperature i temperaturnih prideva svoje korene ima u ljudskom iskustvu. Najvažnija odlika svih temperaturnih prideva, kako onih u engleskom, tako i onih u srpskom jeziku, jeste to što su antropocentrični: temperaturne senzacije se određuju u zavisnosti od čovekovog iskustva, odnosno od doživljaja temperature preko kože ili sluzokože. Zona komfora predstavlja „one termalne uslove u kojima je većini ljudi prijatno“ (Edholm, 1978: 51) i upravo u odnosu na nju temperatura se doživljava kao više ili manje visoka, odnosno niska. Stoga su značenja temperaturnih prideva ispitanih u ovom radu zasnovana na ljudskom doživljaju temperature i antropocentrična su. U oba jezička sistema, i engleskom i srpskom, konceptualizovani su i leksikalizovani oni temperaturni pridevi koji se odnose na karakteristike značajne za čoveka. Analiza spojivosti temperaturnih prideva sa imenicama je takođe pokazala da se leksikalizuju temperaturne odlike onih entiteta koji imaju funkciju od značaja za čoveka i koje čovek registruje čulom dodira.

Istraživanje u ovom radu je pokazalo da se u engleskom i srpskom jeziku temperatura konceptualizuje na sličan način i da u oba jezika postoje pridevi kojima se izražavaju istovetni temperaturni koncepti, poput onih kojima se označava karakteristika hladnoće (*cold* u engleskom jeziku, odnosno *hladan* u srpskom), toplote (*warm*, odnosno *topao*), mlake temperature (*lukewarm*, *mlak*) i vrlo niske temperature (*freezing*, *leden*). Ispitivanje je pokazalo da u engleskom i srpskom pored velikog stepena sličnosti i jezičkih univerzalija, postoje i razlike u stepenu koji nije zanemarljiv, što je razmatrano u delu rada u kom se pridevi analiziraju (*Analiza*). Tako je, na primer, u oba jezička sistema prisutan pojam kojim se izražava vrlo visoka temperatura, pri čemu je srpski jezik donekle osetljiviji pri izražavanju ovakve temperature budući da postoje dva prideva, *vruć*, kojim se označava visoka temperatura, i *vreo*, kojim se takođe označava visoka temperatura, ali ona koja je opasna po čoveka i njegovo zdravlje. Sa druge strane, engleski jezik ispoljava veću diverzifikovanost u pogledu izražavanja hladne temperature: *chilly* i *cool* su dva prideva kojima u srpskom jeziku odgovara jedan pridev, *prohladan*. *Prohladan* je značenjski više neutralan u poređenju sa pridevom *cool*, koji ima pozitivnu konotaciju i označava prijatno prohladnu temperaturu u poređenju sa pridevom *chilly*, kojim se označava prohladna temperatura neprijatna po čoveka.

Drugi važan deo istraživanja u ovom radu se odnosi na kombinabilnost temperaturnih prideva sa imenicama. U oba jezika, temperaturni pridevi se kombinuju sa relativno malim brojem imeničkih grupa, prvenstveno onim koje su od značaja za čoveka i njegov život. Svaki objekat ili entitet ima određenu temperaturu, ali nije svaki entitet važan za čoveka u smislu ispoljavanja temperature. Na osnovu analize spojivosti temperaturnih prideva sa imenicama, može se zaključiti da engleski i srpski ispoljavaju relativno slične pridevsko-imeničke kombinacije, koje su vidljive u tri obimna polja: vremenske/atmosferske prilike, objekti i hrana/piće. Imenice kojima se označavaju vremenske i atmosferske prilike, (spoljašnja ili unutrašnja) temperatura vazduha, delovi dana i godišnja doba se u oba jezika kombinuju sa svim ispitanim pridevima, izuzev prideva *lukewarm* u engleskom jeziku za koji nije zabeležena upotreba u kontekstu vremenskih prilika, dok se za njemu odgovarajući pridev u srpskom jeziku, *mlak*, beleže primeri kontekstualne upotrebe, premda se mora naglasiti da takvi spojevi nisu uobičajeni (*mlak vazduh*, *mlako sunce*).

Oba jezika kombinuju temperaturne prideve sa imenicama koje se odnose na različite entitete čija temperatura utiče na čovekov svakodnevni život, a takvi

entiteti mogu da se greju i hlade prirodnim putem (delovanjem sunčevih zraka) ili putem struje. Specifična grupa imenica jesu one koje se odnose na odeću, budući da se odeća ne greje, već joj je funkcija da čuva toplotu, te su stoga temperaturni pridevi koji se kombinuju sa ovakvim imenicama ograničeni na pridev *warm* u engleskom, odnosno *topao* u srpskom jeziku.

Grupa imenica koja se odnosi na hranu i piće kombinuje se sa većinom temperaturnih prideva, pri čemu je najčešća kombinacija sa pridevima *hot*, *warm* i *cold* u engleskom jeziku, odnosno *vreo*, *vruć*, *topao* i *hladan* u srpskom jeziku. *Hot* i *warm* u engleskom, odnosno *vruć* i *topao* u srpskom su pridevi koji u spoju sa leksičko-semantičkom grupom imenica *hrana* i *piće/napici* imaju pozitivnu konotaciju jer je u najvećem broju slučajeva hrana topla usled toga što se ciljano greje do određene temperature, pa tako i *hot bread* i *vruć hleb* izazivaju osećaj prijatnosti. Sa druge strane, u oba jezika su zabeležene kombinacije sa pridevom *lukewarm* u engleskom i *mlak* u srpskom, ali u oba jezika sa negativnim značenjem. *Cold* i *hladan* takođe predstavljaju prideve čija je spojivost sa imenicama iz grupe hrana i piće veoma učestala, a u oba jezika ovi pridevi se upotrebljavaju u dva konteksta: jedan ima pozitivnu konotaciju jer označava hranu i piće koji se ciljano hlade i poslužuju kao hladni (*cold beer*, *cold meal*, *hladna zakuska*), dok je a drugi nepoželjan i označava hranu koja se najčešće ne služi i ne konzumira kao hladna (*cold coffee*, *hladan pirinač*).

ZAKLJUČAK

Analiza temperaturnih prideva u engleskom i srpskom jeziku je pokazala da ispitani pridevi ulaze u spojeve sa određenim leksičkim grupama imenica kojima se denotiraju pojave od značaja za čoveka, poput atmosfere/vazduha, određenih objekata ili entiteta, hrane i pića. Ograničena spojivost temperaturnih prideva sa navedenim grupama imenicama ukazuje pre svega na antropocentričnost temperature kao pojmovnog fenomena, ali i razjašnjava ne samo značenje temperaturnih prideva, već objašnjava temperaturne odlike nominalnih pojmova izraženih imenicama. Temperaturne odlike, prema tome, zavise od fizičkih svojstava denotata, a u zavisnosti od toga u kojoj meri temperatura određenog entiteta utiče na čovekov život, u tom smislu se i objekat konceptualizuje kao temperaturno (ne)relevantan, što se pri kontrastiranju temperaturnih prideva u engleskom i srpskom pokazalo kao slično. S obzirom na to da je analiza u ovom istraživanju ograničena na atributivnu upotrebu temperaturnih prideva i na njihovu upotrebu u određenim domenima, dalja istraživanja temperaturnih prideva trebalo

bi da ispitaju njihovu upotrebu u drugim domenima kako bi se jezičkim kontrastiranjem mogle ustanoviti međujezičke razlike, ali i generalizacije.

IZVORI I LITERATURA

- British national corpus. dostupno na: <https://www.english-corpora.org/bnc/>
- Cambridge dictionary. dostupno na: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english>
- Cruse, D.A. (1986). *Lexical semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dixon, R.M.W. (2004). Adjective classes in typological perspective. *Adjective classes: A cross-linguistic typology*. (ur. R.M.W. Dixon i Alexandra Y. Aikhenvald). Oxford: Oxford University Press. 1-49.
- Edholm, O. G. (1978). *Man – hot and cold*. London: Edward Arnold.
- Evans, V. – Green, M. (2006). *Cognitive Linguistics. An Introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Fillmore, C.J. (1982). Frame Semantics. *Linguistics in the morning calm. Selected Papers from SICOL-1981*. The Linguistic Society of Korea. 111-137.
- Geerarts, D. (1997). *Diachronic prototype semantics*. Oxford: Clarendon Press.
- Goddard, C. & Wierzbicka, A. (2007). NSM analyses of the semantics of physical qualities: sweet, hot, hard, heavy, rough, sharp in cross-linguistic perspective. *Studies in Language* 31 (4). 765-800.
- Koptjevskaja-Tamm, M., & Rakhilina, E.V. (2006). Some like it hot: On the semantics of temperature adjectives in Russian and Swedish. *Language Typology and Universals* 59 (3) (ur. Giannouloupoulou Giannoula i Torsten Leuschner), 253-269.
- Koptjevskaja-Tamm, M. (2011). It's boiling hot!: On the structure of the linguistic temperature domain across languages. *Rahmen des Sprechens: Beiträge zur Valenztheorie, Varietäten linguistics, Kognitiven und Historischen Semantick* (ur. Sarah Dessi Schmid, D. Detges i dr.). Tübingen: Narr. 379-396.
- Koptjevskaja-Tamm, M. (2015). Introducing „The linguistics of temperature”. *The linguistics of temperature*. 1-40. *The Linguistics of Temperature*. Maria Koptjevskaja-Tamm (ur). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Korpus savremenog srpskog jezika, dostupno na: <https://www.korpus.matf.bg.ac.rs/korpus>
- Kövecses, Z. (2003). *Metaphor: A Practical Introduction. 2nd edition*. Oxford: Oxford University Press.
- Langacker, R. (1987). *Foundations of Cognitive Grammar, Volume I*. Stanford. CA: Stanford University Press.
- Lehrer, A. (1970). Static and dynamic elements in semantics: hot, warm, cool, cold. Paper in Linguistics 3 (2). 349-373.
- Lipka, L. (1992). *An outline of English lexicology*. 2nd edition. Tübingen: Max Niemeyer. 3rd edition: 2002, English Lexicology, Gunter Narr, Tübingen).
- Longman dictionaries online, dostupno na: <https://www.ldoceonline.com/>

- Longman language activator. Second edition. (2008). D.Summers (ur). Harlow: Pearson Education Limited.
- Lyons, J. (1968). *Introduction to theoretical linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lyons, J. (1977). *Semantics. Vol. 1-2*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Oxford learner's thesaurus. A dictionary of synonyms. (2008). D. Lea (gl.ur.). Oxford: Oxford University Press.
- Palmer, F.R. (1981). *Semantics*. 2nd edition. Cambridge: Cambridge University Press.
- Popović Halas, A. (2022). Keep a cool head about this hot issue – the analysis of metaphorical senses in the semantic structure of adjectives from the domain of temperature in English and Serbian. *Filolog – časopis za jezik, književnost i kulturu*. 13 br. 26. Banja Luka: Filološki fakultet Univerziteta u Banjoj Luci.
- Prator, C.N. (1963). Adjectives of temperature. *ELT Journal XVII (4)*. 158-164.
- Prčić, T. (2016). *Semantika i pragmatika reči*. Treće, elektronsko izdanje. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Rasulić, K. (2015). What's Hot and What's Not in English and Serbian: A contrastive View on the Polysemy of Temperature Adjectives. *The Linguistics of Temperature*. Maria Koptjevskaja-Tamm (ur). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 254-299.
- Sutrop, U. (1998). Basic temperature terms and subjective temperature scale. *Lexicology*, 4, 60-104.
- Wierzbicka, A. (1985). *Lexicography and conceptual analysis*. Ann Arbor, MI: Karoma.
- Балек, Т. (2017). Компаративна анализа температурних придева у савременом српском и руском језику. У Д. Кузмановска (Ур.), *Филко. Филологија, култура и образовање*. Штип: Универзитет Гоце Делчев. , 27-37.
- Драгићевић, Р. (2010). *Лексикологија српског језика*. Београд: Завод за уџбенике.
- Речник српског језика*. (2011). Нови Сад: Матица српска.
- Речник српскохрватског књижевног језика, I-VI (1967-1976)*. Нови Сад (- Загреб): Матица српска (- Матица хрватска).

METÓDY KONŠTRUKTIVIZMU A ČITATELSKEJ GRAMOTNOSTI VO VYSOKOŠKOLSKOM VZDELÁVANÍ (APLIKÁCIA INOVATÍVNYCH FORIEM HODNOTENIA)**

The paper presents an innovative form of evaluation in the subject Introduction to the Study of Literature, which is based on the procedures of constructivism in connection with the procedures of reading literacy and the methodology of literary science. Therefore, the focus of the final assessment is on acquired skills and competences, which the student will demonstrate after completing the cognitive and empirical component of the course. Experience from 2 years of implementation (using the team teaching method) has shown that innovative methods support literary thinking and develop the interpretive competences of 1st year students. The effects of the experiential-communicative assessment model implemented by the EUR strategy are evidenced by the students' reflections, since the self-evaluation phase is part of their assessment.

Key words: constructivism, reading literacy, higher education, Introduction to the Study of Literature

Presadzovanie inovatívnych prístupov k vzdelávaniu na vysokej škole je trend, ktorý Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach deklaruje v dlhodobom zámere a cielene podporuje, napr. v rámci projektu IPEL (Inštitucionálna podpora e-learningu). Pedagógom a študentom poskytuje elektronickú podporu v portáli lms.upjs.sk, určenom na vytvorenie e-learningu, resp. blended learningu. V období pandémie sa tak digitálna gramotnosť stala aktívnou súčasťou dištančného vzdelávania. Z nových podmienok vzišiel aj inovatívny projekt na netradičnú e-

* ivica.hajducekova@upjs.sk

** Príspevok vznikol v rámci úloh projektu APVV – 19 – 0244 *Metodologické postupy v literárnovednom výskume s presahom do mediálneho prostredia* (zodpovedný riešiteľ: prof. PhDr. Ján Gbúr, CSc.). Realizácia inovatívneho prístupu zahŕňa aj vedenie projektových (interdisciplinárne orientovaných) diplomových prác, tiež dizertačných prác s orientáciou na kognitívnu literárnu vedu a slovenskú literárnu kritiku z prelomu 19. a 20. storočia.

learningovú formu hodnotenia v predmete *úvod do štúdia literatúry*, ktorý je určený pre študentov 1. ročníka (v zimnom semestri) v programe slovenský jazyk a literatúra v kombinácii (bližšie: e-informačný list predmetu). Koncepčný zámer záverečného overovania zručností a kompetencií korešponduje s obsahovou náplňou prednášok aj seminárov. V prednáškových blokoch, sprístupnených v LMS Moodle, sú zaradené témy: práca s odbornou literatúrou, literatúra a jej funkcie, základné zložky literárnej vedy, vývin literárnovedného myslenia – metodológia a metodika výskumu, základné literárnovedné pojmy, genológia a jej vývinové tendencie, umelecký text ako semiotická štruktúra funkčných zložiek, model literárnej komunikácie, ktoré vychádzajú z kľúčových literárnovedných publikácií: *Teória literatúry* od Michala Harpáňa (2009) a *Úvod do štúdia literárnej vedy* od Eduarda Petrů (2000) a i. Seminárne okruhy tém: typológia čitateľov, kompozícia literárneho textu, poetika prozaického a básnického textu rozširujú rozhľad študentov v odbornej literatúre, v metodologickom odkaze slovenskej literárnej vedy (F. Miko, S. Rakús, O. Sabolová) a prehľbujú analyticko-interpretáčnej kompetencie (U. Eco, F. Všetická). S dôrazom na využitie vybraných metodických postupov (hermeneutické, formálne, štrukturalistické, konštruktivistické atď.) sa podporuje aj úroveň metakognície, teda kritické čítanie a myslenie, najmä na úrovni percepcie a apercepcie.

V prvom roku realizácie inovatívneho hodnotenia z *úvodu do štúdia literatúry* bol tematický blok e-zadania zameraný na interpretáciu prózy J. G. Tajovského *Hlucháň* (2020) a v druhom roku na interpretáciu prózy M. Kukučina *Na jarmok!* (2021).¹ Počas pandémie boli do prezentácie e-prednášky vložené auditívne stopy, takže študenti si mohli témy vypočúť podľa individuálnych možností (autonómnosť). Interpretáčnej listy boli dostupné vo worde, aby mohli do formulára priamo vpisovať odpovede. V treťom roku realizácie (2022), sme sa zamerali na blended learning a básnickú zbierku M. Haľamovej *Dar* (z výskumu autorky príspevku).

V príspevku podrobnejšie predstavujeme koncepciu a odborovo-didaktickú metodiku záverečného zadania z roku 2022, ktoré prebiehalo v troch etapách a nadväzovalo na súbor odborných vedomostí a interpretačných zručností

¹ Materiál bol vytvorený v spolupráci s Líviou Barnišinovou, autorkou štúdií: Mravnosť ako atribút utvárania duchovnosti v tvorbe Jozefa Gregora Tajovského (na príklade poviedky „Hlucháň“, 1919) (2021) a Diferencovaná duchovnosť v krátkych prózach Martina Kukučina z tzv. jasenovského obdobia (v tlači).

rozvíjaných v priebežných seminárnych prácach počas semestra (povinných aj nepovinných).

METÓDY

Konstruktivisticky orientovaný trojfázový model **EUR** môže byť realizovaný ako metóda, t. j. v postupnosti jednoduchých na seba nadväzujúcich krokov, ale aj ako stratégia, t. j. viacúrovňové riešenie súboru úloh/zadaní zameraných na odborný problém. V evokácii orientovanej na kogníciu (v súhre s afektívnou aj psychomotorickou zložkou) ide o reaktualizáciu už osvojených poznatkov, ktoré sa realizuje v tvorivej myšlienkotvornej činnosti. Charakteristickým znakom konstruktivisticky zameranej evokácie je tzv. kognitívny konflikt, resp. významový či názorový rozpor, ktorý umožní odkrývať tzv. „slepú škvrnu“ doteraz nepoznaného a aktivizuje činnosť študenta, aby bádala a hľadal odpovede. V uvedomení si významu sa aktívne využíva komplex kognitívnych, afektívnych aj psychomotorických zručností pri riešení odborných problémov. Študent vyhľadáva relevantné zdroje, využíva informačno-komunikačné technológie, spracováva a interpretuje informácie (vo vzťahu obsahu a formy), integruje poznatky, ale aj koriguje miskoncepty t. j. chybné predstavy, argumentuje a prezentuje výsledky. V reflexii, ktorá predpokladá vyššiu úroveň mentálnych procesov, keďže študent prehodnocuje získané informácie: usúvzťazňuje, porovnáva, konfrontuje a uvedomuje si pridanú hodnotu oproti prekonceptu, t. j. pôvodnému konštruktu vedomostí. Reflexia tak nahrádza vo fixácii zaužívané reprodukovanie vedomostí tvorivou činnosťou. Zameriava sa prostredníctvom aktivít na využitie nových informácií v konkrétnej životnej situácii tak, aby si študent uvedomil súvzťahnosť nového poznatku s doterajšími, ale najmä hodnotu učenia sa pre život.

S konštruovaním významov a kritickým prehodnocovaním informácií úzko súvisia postupy funkčnej čitateľskej gramotnosti. Umožňujú rozvíjať kritické čítanie a kritické myslenie (Tomengová 2010) a prostredníctvom stratégií rozvíjať mentálne procesy [v procese kognitivizácie – emocionalizácie – motivácie – socializácie – axiologizácie – kreativizácie, t. j. KEMSAK (Zelina 1996: 22), ale aj spiritualizácie (Ligoš 2009: 99)]. Z viacerých možností sme do interpretačnej fázy zvolili algoritmus stratégie **KWL**, t. j. čo viem, čo chcem vedieť, čo som sa dozvedel, ktorý podporuje uvedomenie si, že „učenie sa“, teda skúmanie, bádanie, objavovanie a (re)konštruovanie je v profilácii odborníka nevyhnutnou súčasťou celoživotnej perspektívy.

KONCEPCIA A ZÁMERY

Prvá, **A fáza** hodnotenia kompetencií bola zameraná na prezentovanie aktuálnych výsledkov archívneho výskumu života a tvorby poetky Maše Halámovej, ktorý prebiehal v rámci APVV projektu. Študenti si v čase rozvrhovej akcie vypočuli prednášku vyučujúcej o literárnokritickom pohľade na poéziu Maše Halámovej (exegéza v archívnom výskume) so zameraním na jej kontextualizáciu. E-prezentácia bola sprístupnená v LMS, pretože na ňu nadväzovali úlohy v krátkodobom zadaní (1 týždeň). Študenti v ňom mali preukázať nielen rozhľad v zložkách literárnej vedy, ale aj zručnosť pri vyhľadávaní a spracovaní odborných zdrojov (printových aj elektronických). Vybrať si mohli tri odlišné úrovne náročnosti (s ohľadom na autonómiu rozhodovania a autoreguláciu výkonu). Po odovzdaní koreferátu do priečinka v e-kurze dostali ďalšiu informáciu o možnosti vopred si prečítať zbierku *Dar* a zapísať si prvé dojmy z recepcie. O týždeň neskôr nasledovala **fáza B** (90 – 105 min.), v ktorej vypracovávali metodicky usmerňovaný interpretačný list. Kým v prvej časti zadania si mohli zvoliť úroveň náročnosti, tak v interpretačnej časti bola náročnosť úloh síce diferencovaná, no pre všetkých rovnaká. Posledná, **C fáza** prebiehala (opäť v rámci 1 týždňa) ako názorová konfrontácia a zároveň sebareflexia zameraná na autoevalváciu výkonu. V nej bola individuálne vyhodnocovaná originalita kritickej reflexie a odborná argumentácia názoru, tiež kompetenciaprehodnocovať vlastné výsledky vzdelávania. V jednotlivých fázach bola stratégia overovania zručností a vedomostí odlišná.

Koncepcia A fázy pozostávala z dvoch častí: najprv si študenti vypočuli prednášku, ktorá bola zameraná na kontext tvorby slovenskej poetky a názory odborníkov na jej poetiku, potom si z troch úrovní náročnosti vybrali jednu z nasledujúcich možností:

Zadanie č. 1 – štandardná úroveň spracovania (6 bodov) – študenti si mali vybrať 1 literárneho vedca, o ktorom sa v prednáške dozvedeli a vytvoriť o jeho výskume koreferát (rozsah 1 – 2 normostrany) podľa štruktúry: a) vytvorte krátky vstup, v ktorom predstavíte vývin literárnej vedy na Slovensku: uhol pohľadu si zvolíte podľa uváženia, určujúca je jeho funkcia (môžete využiť nepovinné zadanie z prednášky č. 2: Tendencie literárnej vedy), (2b); b) spracujte charakteristiku vedeckého výskumu vybranej osobnosti, (2b); c) využite pritom študijnú literatúru (*Teóriu literatúry* od M. Harpáňa) a ďalšie dostupné (e-)zdroje (min. 3) a d) vytvorte podľa bibliografických noriem

odkazy v texte a zoznam použitej literatúry, (2b); e) vypracovaný koreferát vložte do zložky zadania v e-kurze.

Zadanie č. 2 – úroveň pre náročnejších (8 bodov) – bolo rozvinutím zadania č. 1, ak študenti k profilu literárneho vedca, o ktorého prejavili záujem, pridali aj rozšírenú anotáciu jeho štúdie (rozsah 300 slov).

Zadanie č. 3 – úroveň pre nenáročných (4 body) – bolo zamerané na prácu s odbornou literatúrou, a to Dejinami slovenskej literatúry II (Sedlák 2009) aj štúdiami v zborníku a v časopise (dostupné na: Metodologické inšpirácie v literárnovednom výskume II (upjs.sk); dostupné na: 144671.pdf (muni.cz)), z ktorých mali vytvoriť **krátky profil** M. Haľamovej, podľa inštrukcie: v krátkom profile autorky si zvolte uhol pohľadu: **a)** literárnohistorický – sledujte autorkino zaradenie do genézy slovenskej medzivojnovnej literatúry; **b)** literárnoteoretický – sledujte zaradenie tvorby do genologického systému; **c)** literárnokritický – zamerajte sa na hodnotenie prínosu autorky do literárneho obdobia. Zvolenému prístupu podriadte všetky zložky koreferátu. Vytvorte transformáciu informácií, nie doslovný prepis zdroja, využite pritom vedomosti z literárnej vedy aj osvojenú terminológiu.

Zámerom A fázy bolo overiť nadobudnuté zručnosti: vyhľadávať a spracovávať odborné zdroje s ohľadom na tematiku, korektne uplatniť citačné normy (etika vedeckej práce). Dôležité bolo selektovať kľúčové informácie a transformovať text tak, aby profil zvoleného vedca/poetky obsahoval nielen informácie o výsledkoch, ale aj o literárnovednom prístupe so zameraním sa na prínos (nie na životopis!). Týmto sa overilo štúdium prednáškových tém a tiež osvojenie si stratégie primerane regulovať náročnosť svojho výkonu.

V koncepcii B fázy boli overované nadobudnuté literárnohistorické vedomosti a osvojené interpretačné zručnosti. Interpretáčny list (ďalej aj IL) s usmerňovanou analýzou rámcových básní Dar a Legenda (zahrnuté do IL) bol tematicky zameraný na debutovú zbierku M. Haľamovej. Študenti boli v úvode oboznámení, že v zostavenom IL boli využité postupy konštruktivistickej metódy EUR, čitateľskej stratégie KWL a v rámci interpretácie aj hermeneutické postupy. V krátkom predhovore bol predstavený cieľ: [...] *preveriť vaše zručnosti a kompetencie a zároveň vám ukázať, ako možno interpretáciu literárneho textu prehĺbiť a uplatniť v známom aj v neznámom texte. Uvedomíte si rozdiel medzi recepciou, percepciou a metodicky usmerňovanou apercepciou. Veríme, že sa prejavíte ako úspešní strategickí čitatelia.* Na začiatok nadviazal recepčný podnet, a to osobitne pre tých, ktorí si zbierku mali možnosť prečítať, a pre tých, ktorí tú

možnosť nemali: a) Ak ste si zbierku prečítali a pri prvej sonde do zbierky *Dar* zapísali svoj prvý dojem, zhrňte ho v krátkom hodnotení; b) Ak ste si vopred zbierku neprečítali, prečítajte si teraz vybrané básne na s. 2 – prvú a poslednú v zbierke, ktoré zastupujú básnický celok. Zapište si svoj dojem a c) na základe recepcie predvídajte ideový zámer zbierky. Bodové hodnotenie (1,5 b) sa tým pre obe skupiny vyrovnalo.

Uved'me niekoľko anonymných príkladov z dojmov poučených recipientov (v pôvodnom znení):

a) *Prečítala som si celú zbierku Dar a keďže mám poéziu rada, aj táto zbierka sa mi páčila. Niektorým básňam som rozumela, niektoré pasáže mi dali zabrať, avšak autorkin štýl sa mi páči.*

b) *Zbierka vo mne vyvolala umelecký zážitok a som vďačná za možnosť si ju prečítať. Pri jednotlivých básňach moje pocity variovali. Pi jednej som cítila pozitívne emócie, no pri inej prevahu nad mojimi zmyslami mali pocity smútku a trápenia, ale aj istej odovzdanosti, ktorá z básní vyžarovala. Celú zbierku ako aj samotné básne hodnotím ako klenot, ktorý ma svojou formálnou jednoduchosťou, no obsahovou hĺbkou veľmi zaujal.*

c) *Po dočítaní zbierky som mala zimomriavky na rukách. Básne sú písané tak – aspoň pre mňa – že vo mne zanechali akýsi smútok a prázdno – nebola som istú chvíľu schopná ničoho. Musím sa priznať, že na mňa táto zbierka skôr pocitový význam, než ten myšlienkový. Popri čítaní som sa nezastavovala nad významom, ale za to ma pocity chytila za srdce – a to je pre mňa pri čítaní poézie to najdôležitejšie.*

d) *Z básnických zbierok Maše Haľamovej na mňa zapôsobil pokoj a pokora, s ktorou boli básne napísané. Autorka umelecky veľmi hodnotne spracovala svoje pocity a zážitky. Na mňa najviac zapôsobili básne Z knihy žalmov, kde sa rozprávala s matkou a tiež báseň Zo sanatória – veľmi založená na senzualizme.*

e) *Zbierka Dar je osobná lyrika, kde autorka zachytáva svoje pocity a emócie zachytené pomocou florálnych motívov, symboliky a obrazných pomenovaní. Niektoré básne aj priamo vo mne vyvolali smútok a dotkli sa ma. Básne som si prečítala aj viackrát a vždy sa mi podarilo vidieť ich z iného pohľadu. Pomocou využitých motívov som sa preniesla do prostredia, ktoré autorka opisovala a niekedy sa autorke intenzívnym prežívaním emócií podarilo dostať aj mňa samu do jej role.*

Po pokyne vypracovať úlohy zadania, ktoré odhalia hlbšie súvislosti, bola fáza evokácie uvedená otázkou: EVOKÁCIA alebo: ČO UŽ VIETE (s bodovým

hodnotením: 7b). V nej bolo potrebné preukázať vedomosti z prednášok počas semestra, z prednášky vo fáze A, poznatok o kľúčovej študijnej literatúre, a to v postupnosti: (1.) k definíciám priradiť adekvátne termíny (titul, introdukcia, motív, idea, kompozícia); prehodnotiť zaradenie výrazových prostriedkov (syntaktické, opakovacie, obrazné) a zaradiť medzi nich alúziu; v rámci rekonštrukcie literárnovedných súvislostí (2.) uviesť: a) meno a priezvisko literárneho vedca, ktorý spracoval profil poetky Maše Haľamovej v *Dejinách slovenskej literatúry* II. (2009) a zároveň je autorom *Teórie literatúry* (2009), z ktorej študovali; uviesť meno a priezvisko literárneho kritika a historika, redaktora literárneho časopisu *Slovenské* (doplniť názov), ktorý uverejnil prvú báseň M. Haľamovej *Zo sanatória*; v ďalšej úlohe (*Začítajte sa do metakritiky básnika M. Rúfusa a zakrúžkujte možnosť, ktorá ju vystihuje*), nadväzujúc na prednášku z fázy A, boli uplatnené postupy čitateľskej gramotnosti a overené porozumenie textu. Dôležitým krokom, ktorým sa evokácia uzatvorila, bolo porovnať názor M. Rúfusa s kritikou S. Mečiara a vymedziť myšlienkový rozpor, t. j. kognitívny konflikt. Bol to impulz ku konštruovaniu vlastného názoru, ktorý sa potom kreoval vo fáze uvedomenia si významu.

Druhá fáza stratégie EUR bola opäť uvedená otázkou: UVEDOMENIE SI VÝZNAMU alebo: ČO BY STE SA CHCELI DOZVEDIEŤ? (s bodovým hodnotením 24,5b). Otázka uvádzala stratégiu KWL, ale podnecovala aj zaniehanie čitateľa-bádateľa (*Zvedavosť podnecuje, preto si zapíšte doteraz nezodpovedané otázky – v závere overíte, čo (ne)viete*). Štruktúrovaná úloha (3. a – g) bola zameraná na reinterpretáciu významových súvislostí v básni *Dar* a vychádzala zo známych explikácií priebežne zaradených do prednášok počas semestra (sprístupnených v LMS), ale aj z prednášky a prečítaných štúdií vo fáze A. V tejto úlohe študenti postupovali podľa algoritmu: motív – téma a problém – výrazové prostriedky – látka/kontext – umelecká hodnota, keďže mali vysvetliť funkčný vzťah farebných a florálnych motívov (min. 2), abstrahovať z nich lyrický problém, vypísať príklad na alúziu a vysvetliť jej funkciu, oponovať interpretačnému názoru tým, že poukážu na viacvýznamovosť ústredného symbolu, vysvetliť obraznosť v titule básne a zbierky *Dar*, vysvetliť pojem emblémová báseň a argumentovať nielen jej estetickou hodnotou, objasniť vzťah témy a látky na základe sociologických poznatkov z prednášky o kontexte poetkinej tvorby. V tejto úlohe, s dôrazom na integráciu informácií, bola overená aplikácia teoretických vedomostí (Harpáň), analytických zručností (Rakús, Všeticka) aj poznanie literárnohistorických súvislostí v súlade s postupmi metakognície.

V nasledujúcej štruktúrovanej úlohe (4. a – d) bola overovaná práca s neznámym textom prostredníctvom heuristiky, ktorá uviedla problém bádania: *Môžeme overiť umelecké kvality a nájsť myšlienkové poslanstvo zbierky Dar v jej rámcových básňach: Dar a Legenda?* a zvýraznila zámer druhej fázy EUR – uvedenie si významu. Študenti – tu už v role bádateľov – si mali zapísať vlastný predpoklad a argumentovať skúsenosťami z analýzy kompozície umeleckého textu podľa F. Všetického, prečítať si (s výskumnou indíciou) 21. báseň *Legenda*, ktorá je poslednou a jedinou básňou v IV. časti Epilóg; báseň mohli analyzovať a interpretovať prostredníctvom výberu zložiek z pomocného algoritmu (min. 7): interpretovať anticipáciu v žánrovom titule, sledovať vzťah: vysoké – nízke, prírodné – ľudské – transcendentné, vysvetliť význam a diferencovať obraznosť tatranského štítu a kameňa, poukázať na využitie kompozičných postupov: kontrast, paralela, retrospektíva, (anti)klimax a i., charakterizovať problém lyrického subjektu, vysvetliť funkciu dialógu, objasniť sémantiku a určiť typ obraznosti v motíve daru, určiť ústredný motív/motivický reťazec na osi explicitnosť – implicitnosť, konfrontovať žánrové konotácie v titule básne s predpokladom. Na záver mali vytvoriť syntézu a v nej zhrnúť významové a výrazové kvality básne, zvážiť jej pozíciu v kompozičnom usporiadaní zbierky. Uvedme niekoľko anonymných príkladov (v pôvodnom znení), ktoré reprezentujú úroveň recepcie aj percepcie, s prevahou emocionálneho, afektívneho (hodnotového) alebo kognitívneho aspektu (podmieneneho štúdiom v A fáze):

a) *Autorka určite prešla nejakou zmenou (ovplyvnená životom), významové poslanstvo je odlišné; kým prvá báseň pôsobí dojmom, že aj po daždi vyjde slnko, druhá báseň je skôr o opaku, nádej na lepšie časy sa vytráca.*

b) *Autorka chcela básňami čitateľom zvestovať, že láska, aj keď krásna, nie je vždy ľahká. V básni Dar kóduje emocionalitu lyrického subjektu a láskou chce prekonať smútok a beznádej. V básni Legenda naopak upadá do zúfalstva a beznádeji z nešťastnej lásky a jediné východisko vidí v tom, že sa vzdá nešťastnej lásky a odovzdá ju naspäť Bohu.*

c) *Báseň Legenda je vhodným ukončením básnickej zbierky Dar. Prepája začiatok s koncom, vytvára tak pomyselný myšlienkový kruh. Odráža duchovné poslanstvo celého diela, pocity lyrického subjektu. Vytvára kontrast s úvodnou básňou – vytváranie daru a jeho odovzdanie, vzťah začiatku a konca, tak naozaj je to s obohatením. Je tu zrejmy osobný vzťah s Bohom, emotívnosť, odovzdanosť. Vôľa zdať sa trápenia.*

d) *V prvej básni ide o vyznanie lásky. Táto láska je dar špecifický, lyrickým subjektom, ktorý ho vytvára a je sľúbené, že bude darovaný, keď nadíde správna*

chvíľa. V druhej básni ide o zlomené srdce, o utrpenie spôsobené láskou, kde lyrický subjekt odovzdáva svoje utrpenie Bohu, odovzdáva aj samotný dar – schopnosť milovať. Tieto rámcové básne poukazujú na dualitu dobra a zla, šťastia a utrpenia, v ktorých cyklické opakovanie je údelom, darom Boha človekovi.

e) Významové poslanstvo – medzi básňami je podľa mňa určitý vzťah, ide o antiklimax, v prvej básni mala autorka ešte nádej na lásku, no v poslednej sa jej tá nádej vytráca.

f) Obe básne nesú duchovné poslanstvo spojené s prvkami lásky a náznakmi žiaľu. Báseň je Dar je príjemným privítaním, svojim početným využitím farebných a prírodných motívov spolu so spirituálnou stránkou, do autorkinej poetiky a celkom [celku] v akom duchu sa zbierka bude niesť. Legenda je akoby rozlúčkou autorky, odovzdáva svoje vnútro ako v básni oddane odovzdáva lásku Bohu. Ukončuje to celé modlitbou, ktorej téma a hlavná myšlienka dokonale zhrnuli tvorbu v zbierke Dar. V básni Dar lásku má darovanú, v Legende ju vracia.

Poslednou fázou interpretačného listu bola prvá časť reflexie, zameraná na prehodnocovanie a zhrnutie kognície, spojená s otázkou: REFLEXIA I. alebo: ČO STE SA DOZVEDELI? (s bodovým hodnotením 7b). V nej mali študenti tri úlohy: (5.) porovnať významové poslanstvo rámcových básní a uvažovať, či ide o vzťah začiatku a konca s obohatením, v argumentácii pritom využiť zistenia z oboch analýz; prehodnotiť prvé dojmy s názorom poučeného čitateľa – (a)percipienta; zaujať postoj ku kognitívnemu konfliktu. (6.) Prečítať si o interpretačnej metóde, ktorú práve využili (*Hermeneutická metóda chápe umelecké dielo ako trópus ducha, odhaľuje jeho duchovné inšpirácie. Iniciovane slovo vníma ako zvnútornené slovo – slovo srdca s duchovným poslanstvom. Postupuje v tzv. hermeneutickom kruhu, kde je dôležitý vzťah začiatku a konca. Zároveň hľadá jeho centrálny bod, tzv. ohnisko alebo „stred“.* V interpretácii textu odhaľuje jeho kontext, scopus) a zvážiť, či postrehli nové súvislosti, ktoré môžu doplniť a označiť „*“ alebo reagovať, že je to výzva na ďalšie bádanie.

Nadväzne bola iniciovaná druhá časť reflexie so zameraním na autoevalváciu (*Práve o tom sa dočítate v štúdiu, t. j. C etapa – REFLEXIA II. Link nájdete v LMS.*). Na záver si mali skontrolovať otázky, či ostalo niečo nezodpovedané a vyznačiť to, čo je podstatné.

Zámerom B fázy bolo prehĺbiť uvedomenie si spôsobu rozvíjania témy a kompozície básnického celku, uplatnenie asociatívneho myslenia, ale aj objasňovanie súvzťažností, ktoré sú viazané na sociokultúrny kontext. Dôležitý bol okrem kognitívneho a afektívneho zámeru aj psychomotorický, pretože interpretačné zručnosti sa overovali využitím algoritmu a bádateľský potenciál riešením heuristiky.

C fáza bola orientovaná na literárnokritické konfrontácie a sebareflexiu (s bodovým hodnotením 5b). Iniciovala prehodnocovanie názorov a autoevalváciu výkonu, t. j. kritické myslenie. Študenti mali uviesť poznatky, ktoré rozšírili ich obzor, výstižne sformulovať vlastný názor na poéziu M. Haľamovej a porovnať ho s názorom vedca v etape A, príp. s iným názorom. Potom si mali prečítať štúdiu v zborníku SAS (dostupný online: Obsahy - Zborníky Studia Academica Slovaca (e-slovak.sk)) a výsledky konfrontovať s vlastnou interpretáciou. Napokon mali autonómne zhodnotiť výsledok vzdelávania, interpretačné zručnosti a odborné poznatky (literárnovedný základ) po absolvovaní predmetu, t. j. zväziť, čo bolo pre nich prínosom a naopak, čo ostalo deficitom. Študenti vložili výsledok konfrontácie a reflexiu so sebahodnotením do zložky e-kurzu.

Zámerom C fázy bolo odhaliť mieru aj limity kritického myslenia v rámci prehodnocovania, keď študent vie pomenovať, čo už vie, čo sa môže dozvedieť, čo bolo pre neho prínosom. Zvolené postupy v intenciách konštruktivizmu umožňujú pochopiť perspektívu ďalšieho učenia sa a rozpoznať zmysel permanentného vzdelávania. V tretej fáze sa očakávalo, že si študenti uvedomia súvislosti medzi jednotlivými fázami zadania, jeho koncepciu aj stratégiu, a popritom kognitívny, afektívny aj psychomotorický zámer. Reflexia, dôležitá súčasť pregraduálnej prípravy budúcich učiteľov,² odkryla diferencovaný potenciál metakognície, t. j. ako študent pristupuje k poznávaniu sveta literatúry, čo je jeho devízou do ďalšieho vzdelávania. Uvedme niekoľko anonymných príkladov z odpovedí (v pôvodnom znení):

a) Môj obzor sa rozšíril z mnohých uhlov. Prvé čo by som najviac vyzdvihla bola prednáška o autorke M. Haľamovej, ktorá ma bližšie priviedla k jej životu a tvorbe, keďže som doteraz túto autorku nepoznala. Celkom ma jej tvorba zaujala, nestretla som sa s ničím podobným. Taktiež som rada, že som sa bližšie pozrela na vývoj literárnej vedy na Slovensku či už prostredníctvom domácej úlohy, ale aj zadania, ktoré som tvorila. Nevedela som, že je až taká pestrá. Veľmi som sa potešila pri analýze diel, bola to pre mňa veľká výzva a dúfam, že moje nadobudnuté poznatky budem môcť v budúcnosti ešte viac rozšíriť a najmä využiť.

² Výskum reflexívnych kompetencií (v podmienkach praxe na UPJŠ) ukázal, že „najväčší dôraz sa v pregraduálnej príprave kladie na kompetencie odborno-predmetové a psychodidaktické a minimálny na kompetenciu reflexie vlastnej činnosti [...] Aby však mohol študent nazerať objektívne na svoje konanie v edukačnom procese, je potrebné viesť ho systematicky ku kvalitnej reflexii svojho konania a k jeho objektívnemu hodnoteniu.“ (Orosová a kol., 2018).

b) *Čítaním a učením prichádzam ku konečnej vyrovnanosti, aj napriek skľučujúcim bolestiam mysle, a to ako môžem pozerat' priamo do slnka, ale nikdy nie do zrkadla, nevzdávam to a blažené pocity spokojnosti sú len hojným plusom v mojej literárnej ceste. Pojala som záujem od typu čitateľov až po kompozičné výstavby rôznych autorov a tak to išlo ďalej. Je náramným darom čítať texty a vidieť, ako sa nad nimi dokážem zamyslieť teraz. Prechádzam obrazom minulosti a je tu taký posun mne príjemným a pozitívnym. Čosi, čo vo mne zanechalo jemné šťastie, že skutočne rozumiem.*

c) *Na prednáškach, ale aj cvičeniach z úvodu do štúdia literatúry som pochopila, že analýza literárneho diela, nie je iba schopnosť určiť jeho vonkajšiu kompozíciu a jeho hlavné motívy, ale je to aj schopnosť vkročiť pomedzi riadky textu a pohovárať sa so samotným autorom o jeho myšlienkach a pocitoch.*

d) *Prečítané diela som hodnotila na základe prvého prečítania a bez akéhokoľvek zamyslenia sa nad skrytou ideou diela. Dnes to vidím inak. Pri čítaní sa zamýšľam nad významom slov, a hľadám skryté obrazy. Tiež som zistila, že poznať literárny kontext a oboznámiť sa so životom autora daného diela nie je na škodu. Umožní to zvedavému čitateľovi nahliadnutie do prepojenia myšlienok autora, ktoré vložil do diela s jeho reálnym životom, pochopiť súvislosti alebo to predloží čitateľovi taký pohľad, ktorý by ho inak nenapadol. [...]*

Ako absolventka gymnázia som si naivne myslela, že už viem drvivú väčšinu všetkého. No aj napriek tomu, že mi moja stredná škola dala dobrý a pevný základ, je to presne len to, základ. Vysoká škola tento základ formuje ako sochár pri modelovaní sochy. A ako sa hovorí, prax robí majstra, a presne prax je to, čo potrebujem. Skúšať a skúšať a skúšať.

e) *S autorkou Mašou Haľamovou som sa stretla ešte pred nástupom na vysokú školu, konkrétne v súvislosti so Štrbským Plesom, kam som pomerne často chodievala a všimla si jej meno na pamätnej tabuli. Keďže mám rada poéziu, prečítala som si pár dostupných ukážok z jej básní, avšak bez nejakého väčšieho záujmu. Až na predmete úvod do štúdia literatúry som sa dozvedela o širšom kontexte jej tvorby a vďaka tomu som lepšie porozumela aj jej básňam.*

Štýl, akým autorka píše sa mi páči, pretože jej tvorba zapadá do typu básní, ktorý rada čítam. Hoci jej básne sú zvyčajne smutné a melancholické, dokážem si jej slová vďaka niektorým základným poznatkom z autorkinho života prepojiť so skutočnosťou, a teda rozumiem, že v tvorbe vyjadrovala svoje pocity a popri tom všetkom, čo si musela prežiť je pochopiteľné, že nepísala radostné básne. V jej tvorbe sa však nachádzajú aj myšlienky, ktoré si nedokážem sama vysvetliť a potrebovala by som k tomu väčší rozhľad a zručnosti.

VÝSLEDKY HODNOTENIA A PROFILÁCIA ŠTUDENTA

Záverečného hodnotenia v predmete úvod do štúdia literatúry sa v zimnom semestri 2022 zúčastnilo 57 študentov (z toho 1 študentka 2. ročníka). Konečné pozitívne hodnotenie, po súčte všetkých bodov z povinných zložiek hodnotenia (100 % = 106 bodov, min. 60 %, t. j. 64 bodov), ale aj nepovinných zložiek (išlo o nepovinné zadania, tzv. bonus, zameraný na stratégiu štúdia a osobnú zaangažovanosť v rámci prednášok) dosiahlo 29 študentov. Výsledok hodnotenia: A/0, B/2, C/7, D/15, E/5 a hodnotenie FX/28. Do úvahy o neúspešnosti vstupuje aj fakt, že išlo o študentov prvého ročníka, ktorí počas pandemických rokov ukončili druhý stupeň sekundárneho vzdelávania buď tradičnou maturitnou skúškou, alebo hodnotením podľa priemeru známok. Na vysokoškolské štúdium boli prijatí bez prijímacích skúšok, na základe výsledkov prijímacieho konania. Podľa nášho prieskumu typ strednej školy nemal priamy vplyv na dosiahnuté výsledky.

Priemerná úspešnosť projektového hodnotenia kompetencií bola v A fáze 25,59 % (z 57 študentov sa 1 študentka prvej fázy nezúčastnila, čo bolo v rámci autonómie rozhodovania a autoregulácie výkonu akceptovateľné:

zadanie č. 1: 35 študentov, úspešnosť: 27,62 %,

zadanie č. 2: 15 študentov, úspešnosť: 49,16 %,

zadanie č. 3: 6 študentov, úspešnosť 0 %).

Vo všetkých zadaniach bola najväčším problémom citačná norma, t. j. plagiovanie (nesprávne uvádzanie bibliografických odkazov v texte, usporiadanie zoznamu použitej literatúry)³, ale tiež rešpektovanie výberu autora podľa zadania či výber vhodných odborných titulov.

Priemerná úspešnosť v B fáze bola 47,89 % (z 57 študentov sa B fázy zúčastnilo 54, vrátane študentky, ktorá sa do A ani C fázy nezapojila). Problémové úlohy: v evokácii priradenie termínu k pojmu; zovšeobecnenie podstaty a formulácia rozporu; v uvedení si významu prepojenie literárnej sociológie s interpretáciou, t. j. prednáška s čitateľskou empiriou, identifikácia funkčnej obraznosti (metonymia, metafora, alúzia, symbol), odlišenie lyrického subjektu od autorky, abstrahovanie nosných informácií v syntéze; v reflexii I. prehodnotenie kognitívneho konfliktu.

³ Tento fakt je prekvapujúci, pretože študenti mali k dispozícii aj vzor šablóny záverečných prác, ktorý je sprístupnený na stránke fakulty. Na prvej prednáške boli s touto pomôckou oboznámení.

Priemerná úspešnosť v C fáze bola 71.56 % (z 57 študentov sa C fázy zúčastnilo 45 študentov, 12 študenti reflexiu neodovzdali). Sebareflexie odkryli jeden z problémov, že študenti sa nevedeli zamerať na získané zručnosti, t. j. metakogníciu, len opakovali vedomosti, ktoré si osvojili. Naopak, kritické hodnotenie niektorých ukázalo, že vedia, v čom ich predmet obohatil, v čom sa chcú zlepšiť, lebo si uvedomujú svoje rezervy. Uvedme niekoľko anonymných príkladov v pôvodnom znení:

a) *Myslím si, že svoju prípravu som mohla dotiahnuť do lepších výsledkov či už zlepšením svojho kritického čítania, ale aj lepšie porozumieť zadaniu a úlohám, v ktorých som sa občas nevedela orientovať a to hodnotím za svoje mínusy. Niekedy som siahla po prvých myšlienkach miesto toho, si danú vec lepšie premyslieť a zhodnotiť. Taktiež v budúcnosti musím lepšie vnímať symboly, ktoré sú v texte ukryté a naučiť sa s nimi pracovať, ako aj s inými signálmi, ktoré mi text ponúka.*

b) *S interpretovaním básní som sa až do začiatku štúdia na vysokej škole nestretla. Naučila som sa, že sa nemám spoliehať na prvý dojem z básne, pretože ak ju viackrát prečítam, nájdem v nej súvislosti doposiaľ neobjavené. Nič nie je tak, ako sa na prvý pohľad zdá, a keď chceme interpretovať správne, musíme vedieť aj informácie o živote autora, o dobe, v akej žil (napr. vojna), a o udalostiach, ktoré ovplyvnili jeho život.*

Tento školský predmet mi ponúkol iný pohľad na básne. Ukázal mi, že sa nemám zameriavať iba na kompozíciu, ale aj na architektoniku diela. Taktiež som zistila, že nie sú dôležité iba výpovede jednotlivých básní, ale aj spôsob, akým spolu súvisia v básnickej zbierke. Malé detaily spolu tvoria jeden veľký celok, ktorý nám nakoniec ukáže hlavnú myšlienku básne, alebo nás k nej aspoň priblíži.

c) *Čo sa týka mojej schopnosti interpretovať literárne texty, myslím si, že pred začiatkom semestra som na tom ani zďaleka nebola tak ako teraz, netvrdím, že moje interpretácie sú na úrovni vysokej literárnej normy, ale myslím si, že aj v mojich interpretačných prácach je vidno aspoň jemný posun od prvej po poslednú.*

d) *Predtým než som začala svoje štúdium som čítala literatúru bez akéhokoľvek hlbšieho pochopenia alebo významu. Aj keď mám literatúru v oblube od detstva až teraz mi začala dávať zmysel a najmä básne sú pre mňa zdrojom umeleckého vyžitia. Naučila som sa odhaľovať hlbšie významy a skryté súvislosti, a taktiež akejsi vytrvalosti nenechať sa odradiť aj keď spočiatku nechápem všetkému. Veľmi dôležité bolo pre mňa poznanie rozdielu látkou a témou a aj napriek väčšiemu úsilíu som zvládla pochopiť, čo je problém, i keď nie vždy sa mi darí identifikovať ho. Ako som už spomínala vyššie, mojim nedostatkom pri interpretácii je, že na dielo nenazerám ako na celok, ale na samostatné časti postupne, čím mi unikajú iné dôležité súvislosti, avšak verím, že vytrvalou prácou sa mi podarí zdokonaľiť aj v tomto.*

Po absolvovaní predmetu, ukončeného inovatívnou formou záverečného hodnotenia, študenti získavajú zručnosti na ďalšie rozvíjanie odborných kompetencií, a

to v súlade s výsledkami vzdelávania uvedenými v informačnom liste predmetu (online): *Študent v rámci priebežného a záverečného hodnotenia preukáže zvládnutie obsahového štandardu, t. j. poznatky z literárnej vedy (genetických zákonitostí literárneho vývinu, druhovej a žánrovej charakteristiky umeleckého textu, z poetiky s ohľadom na tému a problém v tvarotvornom procese). Dokáže aplikovať získané literárnovedné poznatky a metodicky korektne selektovať pri analýze umeleckých textov, pracovať s odbornými zdrojmi, ich využitie kriticky prehodnocovať. Primerane formulovať vlastné závery s využitím odbornej argumentácie. Súčasťou realizácie priebežných zadani a záverečných výstupov sú nadobudnuté digitálne kompetencie, čo je aj v súlade s aktuálnym profilom absolventa bakalárskeho stupňa študijného programu slovenský jazyk a literatúra: Pri samostatnom riešení špecifických odborných úloh spoľahlivo narába s terminológiou a kľúčovými pojmami, s odbornými kategóriami a klasifikáciami, funkčne využíva metodiku výskumu s orientáciou v najvýznamnejších bádateľských smeroch a teoretických koncepciách. Orientuje sa v relevantných odborných zdrojoch (vie ich vyhľadať, spracovať a kriticky prehodnocovať), v aktuálnych témach vedeckého výskumu v študijnom odbore (filológia). Získaný prehľad o výsledkoch a osobnostiach súčasnej literárnej vedy aj jazykovedy (doma a v zahraničí) dokáže prehlbovať a rozširovať v súlade s požiadavkou permanentného celoživotného vzdelávania. Na základe analyticko-interpretáčnej práce s umeleckým alebo jazykovým textom vie reflektovať, porovnávať a konfrontovať dosiahnuté výsledky s ustálenými teorémami, korektne argumentovať, kriticky prehodnocovať a zaujať vlastné stanovisko. Absolvent je spôsobilý formulovať hypotézy, samostatne riešiť výskumné otázky (heuristiky), posudzovať javy a procesy zo synchronno-diachrónneho hľadiska a dosiahnuté výsledky prezentovať. Zároveň cielene využíva nadobudnuté zručnosti kritického a strategického čitateľa, ktorý si uvedomene volí efektívne metódy aj úroveň náročnosti štúdia s ohľadom na vymedzené kritériá. Má odborové predpoklady na kooperáciu v pracovnom tíme a komunikačné aj digitálne kompetencie na úspešné pôsobenie v profesionálnom prostredí (Opis študijného programu, online).*

LITERATÚRA

- Hajdučeková, I. (2015). *Inovativnosť foriem a metód v zážitkovo-komunikačnom modeli vyučovania literatúry*. Košice: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach.
- Harpán, M. (2009). *Teória literatúry*. Bratislava: ESA.
- Ligoš, M. (2009): *Základy jazykového a literárneho vzdelávania I. Úvod do didaktiky materinského jazyka a literatúry*. Ružomberok: Filozofická fakulta Katolíckej univerzity v Ružomberku.

- Petrů, E. (2000). *Úvod do studia literární vědy*. Olomouc: Rubico.
- Tomengová, A. (2010). *Čitateľské stratégie zlepšujúce schopnosť učiť sa*. Bratislava: Metodicko-pedagogické centrum v Bratislave.
- Zelina, M. (1996). *Stratégie a metódy rozvoja osobnosti dieťaťa (metódy výchovy)*. 2. vydanie. Bratislava: IRIS.

ELEKTRONICKÉ ZDROJE

- Hajdučeková, I. (2018). Kontextualizácia k interpretácii poézie Maše Haľamovej. In I. Hajdučeková (Ed.), *Metodologické inšpirácie v literárnovednom výskume 2* (48–76). Košice: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika, ŠafárikPress. Retrieved december 2023 from: metodologicke-inspiracie-monogr-web.pdf (upjs.sk)
- Hajdučeková, I. (2021). Literárnokritické pohľady na poéziu Maše Haľamovej v 20.–21. storočí (exegéza v archívnom výskume). *Slavica Litteraria* 24 (2), 63–78. Retrieved december 2023 from: https://digilib.phil.muni.cz/_flysystem/fedora/pdf/144671.pdf
- Hajdučeková, I. (2021) V životnom uzle poetky Maše Haľamovej alebo polyfokálnosť v debutovej zbierke Dar. In *Studia Academica Slovaca: prednášky 57. letnej školy slovenského jazyka a kultúry (179–196)*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave. Retrieved december 2023 from: http://zborniky.e-slovak.sk/SAS_50_2021.pdf
- Informačný list predmetu úvod do štúdia literatúry*. Retrieved február 2023 from: Register študijných programov UPJŠ (upjs.sk)
- Orosová, R. et al. (2018). Metódy sebareflexie v praktickej profesijnej príprave učiteľov. *JOGSC (Journal of Global Science)*, vol. 3, issue 1. Retrieved február 2023 from: http://jogsc.com/pdf/2018/1/metody_sebareflexie.pdf
- Študijný program slovenský jazyk a literatúra v kombinácii. Opis študijného programu*. Retrieved február 2023 from: Register študijných programov UPJŠ (upjs.sk)

III
LITERARY ENCOUNTERS OF CULTURE

Biljana Oklopčić*

Faculty of Humanities and Social Sciences
University of Osijek
Croatia

UDK 821.111(73)-2.09:008 Williams T.

Originalni naučni rad

Sanja Jukić

Faculty of Humanities and Social Sciences
University of Osijek
Croatia

“WHAT AN OLD COUNTRY, TIMELESS”¹: THE EMPLOTMENT OF SOUTHERN CULTURAL CODES IN TENNESSEE WILLIAMS’S SOUTH

For the most part, Tennessee Williams’s work is a Southern Renaissance product, focusing on the cultural impact of region on an individual’s life, skillfully playing with gender, class, and race as organizing principles of Southern culture, utilizing Southern Gothic as a formal means of expression, and Southern myths and stereotypes as a glue binding it all together. Those features are part of the trend toward veracity in fiction one calls humanitarian realism, which Southern Renaissance authors were known to strive for and often used to suit their narrative purposes. Yet, there is almost no character in Williams’s work that does not play with, twist, or reshape this paradigm, thus calling into question individual and collective representations of culture in both the dramatic/narrative space of his work and the Southern cultural matrix/memory. This paper attempts to show how Tennessee Williams in his *The Glass Menagerie* (1945), *A Streetcar Named Desire* (1947), *Cat on a Hot Tin Roof* (1955), *The Fugitive Kind* (1958), and *Sweet Bird of Youth* (1959) turns on/off the Southern cultural codes through the interplay of reality and fiction his characters engage in. Beginning with a brief discussion of the Southern cultural codes appearing in Williams’s works, the paper explores their employment/emplotment in the afore-mentioned plays by looking at how the characters in those plays employ/emplot them, thus revealing the attempts of the Southern (pseudo)myths at (re)writing Southern culture. The paper concludes by considering, in the light of possible objections, some consequences of the proposed argument: it shows that the regional culture becomes a microcosm of human destiny and a macrocosm of literary creation.

Key words: Tennessee Williams, drama, the American South, regionalism, culture, myth

* boklopacic@ffos.hr

¹ Williams, T. (1959). *Sweet Bird of Youth*. New York: Signet Books. p. 123.

Uttered by Alexandra Del Lago, one of the principal characters in Tennessee Williams's play *Sweet Bird of Youth* (1959), the title quote marks a possible starting point for the analysis of the Southern cultural codes in Williams's work as it draws attention to "the seductive yet destructive power of . . . [Southern culture] reconstituted as myth" (Bigsby 1997: 38). The "seductive yet destructive power" of the Southern cultural codes is in Williams's plays² depicted by the conflict between the Old and the New South, and consequently, between the old aristocracy and the new middle class, the deconstructed plantation myth and Southern code of honor, the collective memory of white supremacy as well as the failed Southern domestic metaphor. Into this actual as well as symbolic cultural co-existence where the past meets and confronts the present, where the postbellum and the modern South are not imaginable without the antebellum South, and where reminiscence exists as an essential part of everyday life, Williams emplots characters that cannot "escape the burdens of their personal, and by implication, regional histories" (King 1995: 628) and cultures. In Williams's work, the weight of the Southern cultural codes, "the power of social and racial divisions, and its rituals and taboos often make self-determination and moral choice unachievable" (King 1995: 629) and thus connect the characters' personal and cultural dilemmas with the South itself as the regional culture becomes both "a microcosm of human destiny" (Tischler 1979: 353) and "an experience of the heart" (Tischler 1979: 355).

Set in three main Southern regions – the Tidewater, Piedmont, and the "deep" South, which are brought to life by the "vivid imagery, the expansive rhetoric, [as well as] the poetic rhythms, . . . cadence, word choice, and pronunciation" (Tischler 1979: 353-354), Williams's plays intertwine regional cultural codes and regional (pseudo)myths to show their unsustainability in modern times and to argue for their rewriting and/or their replacement with alternative cultural codes. The first Southern (pseudo)myth Williams's plays attempt to rewrite is the collective memory of white supremacy as "a view from within a group" (Cubitt 2007: 44) and "persisting so long as the group which sustains it persists, and organizing its impressions of the past in relation to the basic continuity of that group's experience" (Cubitt 2007: 43). For instance, a glimpse on the workings of white supremacist groups can be caught in *The Fugitive Kind* in

² Throughout the paper, the term Williams's plays refers to his plays set in the South.

which Jabe Torrance, “the leader of the Mystic Crew”³ (Williams 1960: 17), resorts to lynching, murder, and arson in his dealings with rebellious, or just wrongly accused, members of ethnic and racial groups in his part of the South. Similarly, in *Sweet Bird of Youth*, Boss Finley, a local politician, “can’t and will not accept, tolerate, condone . . . the threat of a blood pollution” (Williams 1959: 107) in the South. Whereas *The Fugitive Kind* and *Sweet Bird of Youth* rather openly depict the Southern white supremacist mindset, Williams’s *Cat on a Hot Tin Roof* more subtly addresses the issue of white supremacy in the South. In the play, Big Daddy Pollitt, the terminally ill owner of one of the richest plantations in Mississippi Delta, constantly boasts of his racial tolerance, yet it is an undeniable fact that he has earned his wealth and built up his plantation owing to economic exploitation and racial inequality of African Americans in the South. When Big Daddy says: “I . . . went to work like a nigger in the fields. . . . I did all that myself with no goddam help” (Williams 1976: 55), he

fails to acknowledge that his skin color automatically gave him the advantage to prove himself and rise up the ladder of favoritism until he inherited the place. Moreover, while his whiteness robs the blacks around him of the opportunity of success, his skill at directing those same black workers leads to greater and greater personal wealth for him. (Bibler 2002: 389)

Whereas Williams is rather open in his disclosure of the collective memory of white supremacy, he remains distanced in the portrayal of African Americans in his plays, thus reverse-racializing them. In a number of his plays set in the South – *The Rose Tattoo*, *The Glass Menagerie*, *Summer and Smoke*, *Suddenly Last Summer* – African Americans do not appear at all. Some Williams’s plays set in the South – *Cat on a Hot Tin Roof*, *Sweet Bird of Youth*, *The Fugitive Kind*, *A Streetcar Named Desire* – do stage a few African Americans who are, nevertheless, “relegated to peripheral positions, acting as servants or in subservient roles” (Crandell 1997: 337), uttering a few lines and/or inhuman cries or not speaking at all. Their names, if they are given ones as they often go by generic terms such as “a Negro woman” (Williams 1974) or “the conjure man” (Williams 1960), bear negative connotations referring to their personality, physical appearance or social status. For instance, *Cat on a Hot Tin Roof* features Lacey and Sooke who barely say a few clipped sentences in the original version of the play but take a greater

³ In the play, the expression “the Mystic Crew” operates as a thinly veiled reference to the KKK.

part in the rewritten third act (1974), also hosting a few other African American characters – Daisy, Brightie, and Small; *Sweet Bird of Youth* features Fly; the already mentioned “Negro Woman” and “the Conjure Man” appear in *A Streetcar Named Desire* and *The Fugitive Kind* respectively.⁴ The underrepresentation of African Americans in his plays might be attributed to Williams’s inability to fully comprehend the racial othering imposed on African Americans by the continuous race segregation in the South as well as to a compromise he had to make: in order to reveal the homosexual aspect of human sexuality in his plays, he had to give up serious investigation of Southern racism.

Williams, however, sometimes uses Southern racial codes to create his ethnic characters. In *A Streetcar Named Desire*, Stanley Kowalski’s ethnic Americanness rests to a great extent on the stereotypical notions of racial threat and sexual appeal usually attached to African Americans in the South as his physical, emotional, and intellectual characteristics correspond greatly to those stereotypically attributed to African Americans in the South such as “(a) great physical size or strength; (b) inability to communicate; (c) lack of intelligence; (d) uncontrollable desire; . . . (e) potent sexuality . . . [as well as comparisons] with an animal or beast” (Crandell 1997: 339). Stanley’s description conveys this idea:

He is of medium height, about five feet eight or nine, and strongly, compactly built. Animal joy in his being is implicit in all his movements and attitudes. Since earliest manhood the center of his life has been pleasure with women, the giving and taking of it, not with weak indulgence, dependently, but with the power and pride of a richly feathered male bird among hens. Branching out from this complete and satisfying center are all the auxiliary channels of his life, such as his heartiness with men, his appreciation of rough humor, his love of good drink and food and games, his car, his radio, everything that is his, that bears his emblem of the gaudy seed-bearer. He sizes women up at a glance, with sexual classifications, crude images flashing into his mind and determining the way he smiles at them. (Williams 1974: 29)

⁴ In contrast to the absence or underrepresentation of African Americans in Williams’s plays, his short stories such as “Big Black: A Mississippi Idyll,” “Desire and the Black Masseur,” “Miss Coynte of Greene,” and “Ten Minute Stop” offer a different representation of blackness, the one in which Williams either adopts a historical, or rather stereotypical, approach to African Americans by portraying them as potential black rapists, who were perceived as both racially threatening and sexually appealing, or as symbols of what the white civilization lacks (Crandell 1997: 340-342).

In *A Streetcar Named Desire*, Stanley’s racialized and sexualized manhood is therefore perceived as “a threat to both white women and white masculinity” (Grover & Soothill 1996: 567). Mitch, the only Anglo-Saxon male character in the play, is threatened by Stanley’s aggressive and violent behavior at poker games and does little but offer a few verbal protests to assert his manhood and protect Blanche and Stella from Stanley’s aggressive behavior. He also fails to take action when confronted with Stanley’s “facts” about Blanche or when witnessing Blanche’s demise after Stanley’s rape. When the goings get tough, despite his good intentions and affection for Blanche, Mitch lacks emotional and moral strength and physical backbone and simply gives up to Stanley. For Blanche, Stanley is not only an object of occasional flirtation but also a conveyor of violence, abuse, and physical threat. Their relationship revolves around a “critical struggle between [two different] ways of life” (Jackson 1966: 59) – the struggle between Blanche’s traditional, civilized, artistic, and spiritual self and Stanley’s modern, primitive, physical, and animalistic other. Blanche even verbalizes this struggle when ascribing the features of the racial Other to Stanley in her conversation with Stella:

He acts like an animal, has an animal’s habits! Eats like one, moves like one, talks like one! There’s even something – sub-human – something not quite to the stage of humanity yet! Yes, something – ape-like about him, like one of those pictures I’ve seen in – anthropological studies! Thousands and thousands of years have passed him right by, and there he is – Stanley Kowalski – survivor of the stone age! Bearing the raw meat from the kill in the jungle! ... Night falls and the other apes gather! There in front of the cave, all grunting like him, and swilling and gnawing and hulking! His poker night! – you call it – this party of apes! Somebody growls – some creature snatches at something – the fight is on! (Williams 1974: 72)

The racialized discourse Williams uses in Stanley’s characterization reaches its peak when Stanley rapes Blanche. Fueled by both Blanche’s scorn and her refusal “to become the woman in the traveling-salesman joke, the stereotype of the nymphomaniacal upper-class girl” (Vlasopolos 1986: 333), the very act of the rape, which Stanley rationalizes by saying: “We’ve had this date with each other from the beginning” (Williams 1974: 130), cements his otherness, his sexual, cultural, and, by implication, racial alien status.

Apart from animal imagery he has been associated with, Stanley is throughout the play also repeatedly characterized as a “heterogeneous type,” “Polack,” and “Irish.” In the view of Blanche and Stella, “Stanley occupies a rung

on the ethnic ladder even lower than the Irish, a group of people whom, according to Jan Nederveen Pieterse, Americans frequently likened to blacks” (Crandell 1997: 344). Stanley, however, refuses to be seen as an object of racial joke and emphasizes, when stating: “I am not a Polack. People from Poland are Poles, not Polacks. . . . so don’t ever call me a Polack” (Williams 1974: 110), his attachment to the place and people he originated from. Furthermore, by asserting, “I am . . . a one hundred percent American, born and raised in the greatest country on earth and proud as hell of it” (Williams 1974: 110), Stanley summarizes his Americanness in terms of his right to live his American Dream, be part of the American melting pot, and enter intermarriage. The participation in the American Dream, achieved through his job in traveling business that brings enough money for comfortable family life, makes Stanley believe that everyone in America has an equal opportunity to earn their wealth and that class differences his sister-in-law Blanche DuBois, as a representative of Southern aristocracy, always emphasizes “are almost totally nonexistent in this country, with what barriers there are being easily breached” (Pessen 1992: 270). His inborn right to live his American Dream makes him “know . . . his place in the world and hold . . . it confidently” (Porter 1969: 166). Stanley’s attachment to his American identity, which is historically bound to the concept of race, could also be understood as Stanley’s attempt to reinforce his whiteness. Yet, as Stanley is ethnic – neither white (Southern gentleman) nor black (the black rapist) – he could, according to George W. Crandell, represent “a solution to the seemingly irreconcilable opposition of black and white. Occupying what might be called ‘common’ ground, Stanley may represent, in Williams’s coded discourse, the fearful and desirable prospect of miscegenation” (1997: 344).

Not only might Stanley Kowalski be situated within the racialized and sexualized context of fear and desire but he might also be seen as the symbol of what the white civilization lacks. In the decaying South where Southern antebellum mansions crumble and Southern aristocracy is but the relic of the past, Stanley’s vitality and sexual potency are needed to reinvigorate the declining DuBois family, or as Blanche puts it: “he’s what we need to mix with our blood now that we’ve lost Belle Reve” (Williams 1974: 44). In other words, with the primal energy, strength, and vitality encoded in his genes, Stanley should prevent the DuBois family from dying out as he is not burdened with the sins of Blanche’s and Stella’s “improvident grandfathers and father[s] and uncles and brothers” (Williams 1974: 43) who “exchanged the land for their epic fornications” (Williams 1974: 43). And as the pale blue color of the blanket in which Stella’s and Stanley’s baby is wrapped demonstrates, he did his job well.

As hinted by the previous paragraphs, Williams's plays also emplot the (pseudo)myth of the *Southern domestic metaphor* – “the image of a beautifully articulated, patriarchal society in which every southerner, black or white, male or female, rich or poor, had an appropriate place and was happy in it” (Scott 1974: 52), imposing the doctrine of separate (gender, class, and race) spheres to maintain the Southern patriarchal hierarchy, in order to (re)write the regional cultural codes. In Williams's plays, one realizes, the doctrine of separate class spheres has collapsed as there is no “archetypal” Southern gentry living in moonlight and magnolias plantation mansions. Instead, Williams gives us Blanche DuBois, a former aristocrat struggling to survive in the modern world by escaping to alcohol, madness, or promiscuity, whose centuries old plantation, “a great big place with white columns” (Williams 1974: 17), her “improvident grandfathers and father and uncles and brothers exchanged . . . for their epic fornications” (Williams 1974: 43). In *The Fugitive Kind*, David Cutrere's family name, although “*the oldest and most distinguished in the county*” (Williams 1960: 21), is tarnished by the Cutrere's racial intolerance and hypocrisy as they “had agreed to keep that girl [David's sister Carol] out of Two River County for good” (Williams 1960: 66) because of her civil rights activism.

Williams's rewriting of the regional cultural codes embedded in the Southern domestic metaphor continues through his portrayal of the Pollitts in *Cat on a Hot Tin Roof*. At first glance, they should be considered aristocracy as they live on the plantation worth “close on ten million in cash an' blue chip stocks, outside . . . of twenty-eight thousand acres of the richest land this side of the valley Nile” (Williams 1976: 60). Yet, Big Daddy, the founder of the Pollitt family, is not a “gentleman farmer, [but] a Mississippi red neck” (Williams 1976: 39). Big Daddy did not inherit the plantation; he “made this place! . . . [He] was overseer on the old Straw and Ochello plantation. . . . And old Straw died and . . . he was Ochello's partner and the place got bigger and bigger and bigger and bigger and bigger” (Williams 1976: 54-55). The plantation history, which does not fit in the Southern patriarchal and heterosexual domestic metaphor as it was established by Jack Straw and Peter Ochello, “a couple of . . . ducking sissies” (Williams 1976: 77) and “queers” (Williams 1976: 77), as well as the money-driven family ideology call into question the regional cultural codes contained in the paradigm of the South as the “old and timeless country.”

The word “queers” (Williams 1976: 77) in the previous sentence announces another facet of Williams's rewriting of the regional cultural codes

embedded in the (pseudo)myth of the Southern domestic metaphor – the stability of Southern patriarchy founded on (1) the rigid system of gender roles, (2) family and marriage as legitimate and legitimizing social institutions, and (3) the heterosexual character of interpersonal relations. Williams’s subversion of Southern patriarchy starts with a man – the very bearer of patriarchal power: an honest, honorable, heterosexual, white, powerful protector of women, children, and African Americans. In Williams’s plays, we realize, there is no such a man. Williams makes him get down off the pedestal he built to honor himself and eventually presents him as a weak human being susceptible to changing times and values and prone to revisionist readings of his *pater familias* and pillar of society status within family and community. *The Fugitive Kind* stages, for instance, David Cutrere, a descendant of an old Southern aristocratic family, who leaves Lady Torrance, “a Dago bootlegger’s daughter” (Williams 1960: 78), after learning about her pregnancy. Amanda Wingfield’s husband, whose smile “*enchanted . . . the world*” (Williams 1972: 78) and Amanda as well, eventually walks on her and their children in St. Louis. Blanche DuBois’s grandfathers, father, and brothers wasted their family plantation and wealth on “their epic fornications” (Williams 1974: 43).

Williams also questions Southern patriarchy by creating men characters, such as Val Havier, Chance Wayne, and Brick Pollitt, who fail in their attempts to act as the “heroic Southern gentlemen” (King 1995: 634) and end up as the alienated and misunderstood losers. By replacing “the hero’s success with the failure of the martyr” (King 1995: 634), these characters suffer extravagantly and “can only receive deserved approbation in heavenly terrain [as they are] . . . too good for this world” (King 1995: 634). For instance, despite his honorable intentions, Val Havier fails in his attempt to save Lady and their unborn child and is eventually killed; Chance Wayne succeeds in preventing Alexandra del Lago from turning into a drug addict but could not escape castration; in spite of his deep attachment to his friend Skipper, Brick Pollitt cannot come out of the closet to talk him out of committing suicide and guilt-ridden takes to drinking, which would eventually destroy him.

The stability of heterosexual matrix is the next cultural code of the Southern domestic metaphor Williams reshapes as he proposes, or tries to propose given the time in which he lived, homosexual union as a possible alternative. Whereas the fate of, at least, one member of these unions in most of his plays is tragic – Blanche’s husband Allan and Brick’s friend Skipper commit suicide, Jack Straw and Peter Ochello’s relationship in *Cat on a Hot Tin Roof* is presented as

unquestionably legitimate and legitimizing. In this play, white male homosexuality does not pose a threat to patriarchal authority as it is founded on race, class, and gender power relations that do not propose difference but equality and inclusion. At least in this play, homosexuality becomes the legitimate matrix as it, by using the patriarchal principles of racial, financial, class, and gender superiority of man over woman, white over African American, wealth over poverty, and boss over worker, establishes balance in the sexual context. In addition, by connecting the same with the same, where the sameness implies gender, class, race, and, above all, financial power that will cushion possible social and cultural repercussions, Williams manages to create the concept of homosexuality that in fact does not usurp the stability of Southern patriarchy.⁵

Lastly, in Williams's plays the questioning of the regional cultural codes embedded in the Southern domestic metaphor includes women characters who refuse to be classified as “active property shaping the social and sexual relations” (Van Duyvenbode 2001: 208) in Southern culture and “shatter the stereotypic chaste heroine/whore dichotomy to show women in their complexity” (Hale 1997: 22). The vitality of Margaret Pollitt, Stella Kowalski, Amanda Wingfield, Carol Cutrere, Alexandra del Lago, and Rosa Delle Rose shatters the stereotypical picture of woman as passive, chaste, obedient, and asexual and challenges the patriarchal assumption that woman is just man's “other” – something or someone he wants her to be. Refusing to get victimized, being openly sexual, and accepting the reality no matter how devastating it is, they transform into the “agent[s] of truth forcing a weak man to confront reality” (Clum 1997: 140). In other words, with women characters who do not submit to victimization, who are strong enough to fight it, who are aware of all aspects of their personality, and who crave to be understood as

⁵ This homosexual “hereditary” line, started by Jack Straw and Peter Ochello in whose room Brick and Maggie live and cannot communicate as a heterosexual couple despite all her efforts, might perhaps be continued by Brick Pollitt. It is interesting to note that, even though Brick's relationship with Skipper is compared with “one of those beautiful, ideal things they tell about in the Greek legends” (Williams 1976: 42), it somehow remains a problematic and suspicious encounter in which their girlfriends, or wives, represent “just sort of tagging along as if it . . . [is] necessary to chaperone . . . them! – to make a good public impression” (Williams 1976: 42). Brick's possible homosexuality is acceptable here as he, who is not the first-born and does not have to continue the family line, is placed in the context of legalized racial, financial, class, and gender superiority that tolerates the sameness as a connecting principle.

human beings, Williams “offer[s] the potential for change in the sex/gender system” (Clum 1997: 130).

The shattering of the Southern domestic metaphor, at heart of which is also the fear that women “might escape the rule of the patriarchy, that the oppositions of white/black, master/slave, lady/whore, even male/female might collapse into an anarchic conflagration threatening to bring down the symbolic order” (Roberts 1994: xii), can in Williams’s plays, take a different form than the one discussed in the previous paragraph. In the characters of Laura Wingfield, Blanche DuBois, Lady Torrance, Heavenly Finley, and Serafina Delle Rose Williams creates “the sensitive, misunderstood exile[s], . . . fugitive kind[s], who are too fragile to face a malignant reality and must have a special world in which they can take shelter” (Ganz 1987: 101-102). Dominated by memories, fear, loneliness, death, excessive sexuality, alcoholism, madness, illusions, and guilt, their special worlds are looked down on, yet for them they are the safe haven they escape to whenever they need shelter from a malignant reality of the Southern cultural codes they do not manage to incorporate in their lives. In this way, their exceptional individuality is deemed more valuable than cultural codes determining the lives of the majority.

In conclusion, Tennessee Williams’s *The Glass Menagerie* (1945), *A Streetcar Named Desire* (1947), *Cat on a Hot Tin Roof* (1955), *The Fugitive Kind* (1958), and *Sweet Bird of Youth* (1959) offer an image of the South where the regional cultural codes embedded in the Southern (pseudo)myths, such as the collective memory of white supremacy and the Southern domestic metaphor, are the subject to cultural rewriting achieved through the interplay of reality and fiction the plays’ principal characters engage in. The characters’ interactions reveal a reality of transparent disclosure of singular racism but also a reverse-racializing of African Americans. They also reveal the reality in which patriarchal ideology is turned upside down as gender defining traits and roles have become obsolete, with men unable to perform heroic (or breadwinning) deeds and women refusing to be victimized and finding their strength in defiance of the Southern cultural codes attempted to be imposed on them. Last but not the least, Williams’s rewriting of the Southern cultural codes centers in the possibility of alternative interpersonal unions that could replace the traditional heterosexual union as the only acceptable cultural matrix. In Williams’s theatrical space, the regional culture thus becomes a microcosm of human life open to liberating changes and a macrocosm of progressive literary creation.

REFERENCES

- Bibler, M. P. (2002). A tenderness which was uncommon: Homosexuality, narrative, and the southern plantation in Tennessee Williams's *Cat on a Hot Tin Roof*. *The Mississippi Quarterly*, 55(3), 381-400.
- Bigsby, C.W.E. (1997). Entering *The Glass Menagerie*. In M. C. Roudane (Ed.), *The Cambridge companion to Tennessee Williams* (pp. 29-44). Cambridge: The Cambridge University Press.
- Clum, J. M. (1997). The sacrificial stud and the fugitive female in *Suddenly Last Summer*, *Orpheus Descending*, and *Sweet Bird of Youth*. In M. C. Roudane (Ed.), *The Cambridge companion to Tennessee Williams* (pp. 128-146). Cambridge: The Cambridge University Press.
- Crandell, G. W. (1997). Misrepresentation and miscegenation: Reading the racialized discourse of Tennessee Williams's *A Streetcar Named Desire*. *Modern Drama*, 40(3), 337-346.
- Cubitt, G. (2007). *History and memory*. Manchester: The Manchester University Press.
- Duyvenbode van, R. (2001). Darkness made visible: Miscegenation, masquerade and the signified racial other in Tennessee Williams' *Baby Doll* and *A Streetcar Named Desire*. *Journal of American Studies*, 35(2), 203-215.
- Ganz, A. (1987). A desperate morality. In H. Bloom (Ed.), *Modern critical views: Tennessee Williams* (pp. 99-111). New York: Chelsea House Publishers.
- Grover, C., & Soothill, K. (1996). Ethnicity, the search for rapists and the press. *Ethnic and Racial Studies*, 19(3), 567-584.
- Hale, A. (1997). Early Williams: The making of a playwright. In M. C. Roudane (Ed.), *The Cambridge companion to Tennessee Williams* (pp. 11-28). Cambridge: The Cambridge University Press.
- Jackson, E. M. (1966). *The broken world of Tennessee Williams*. Madison, Milwaukee, and London: The University of Wisconsin Press.
- King, K. (1995). Tennessee Williams: A southern writer. *The Mississippi Quarterly*, 48(4), 627-649.
- Pessen, E. (1992). Status and social class in America. In L. E. Luedtke, *Making America: The society and culture of the United States* (pp. 270-281). Washington, D.C.: The United States Information Agency.
- Porter, T. S. (1969). *Myth and modern American drama*. Detroit: The Wayne State University Press.
- Roberts, D. (1994.) *Faulkner and southern womanhood*. Athens and London: The University of Georgia Press.
- Scott, A. F. (1974). Women's perspective on the patriarchy in the 1850s. *The Journal of American History*, 61(1), 52-64.

- Tischler, N. M. (1979). The south-stage center: Hellman and Williams. In L. Rubin (Ed.), *The American South: Portrait of a culture* (pp. 345-355). Washington, D. C.: Voice of America Forum Series.
- Vlasopolos, A. (1986). Authorizing history: Victimization in *A Streetcar Named Desire*. *Theatre Journal*, 38(3), 322-338.
- Williams, T. (1959). *Sweet Bird of Youth*. New York: Signet Books.
- Williams, T. (1960). *The Fugitive Kind*. New York: Signet Books.
- Williams, T. (1972). *The Glass Menagerie*. New York: Signet Books.
- Williams, T. (1974). *A Streetcar Named Desire*. New York: Signet Books.
- Williams, T. (1976). *Cat on a Hot Tin Roof and Other Plays*. London: Penguin Books.

BÖNDÖR PÁL KÖLTÉSZETÉNEK TRANSZKULTURÁLIS VONATKOZÁSAI**

Pál Bőndör (1947–2020), an outstanding poet of Hungarian literature in Vojvodina, started his career as one of the second generation of the *Új Symposion* writers. At the beginning his poetic utterance was characterized by experiments. His ars poetica focused on interweaving abstract content and verse, on contemplation, and on experimenting with the poem as a form of expression. The turn of the millennium brought significant changes into his poetry. His poetic image changed, the poems became embedded into narrative frames, the gap between poetic and spoken language became narrower and narrower. Virtualities of everyday life entered into his world of poetry, the natural outcome of which was the emergence of elements of a multicultural environment. The paper examines the appearances of transculturality, which became a defining element of Pál Bőndör's late poetry in its thematic, stylistic and poetic aspects.

Key words: Hungarian literature in Vojvodina, transculturalism, multilingualism, poetic.

A vajdasági élet jellegzetességei, a többnemzetiségű és többnyelvű közeg kulturális kódjai a vajdasági magyar irodalom kezdeteitől fogva megjelennek az irodalmi művekben, miáltal lehetővé válik transzkulturális szempontú vizsgálatuk. Történeti áttekintés helyett csupán annak a Szenteleky Kornélnak a munkásságára hivatkozunk, akit máig a vajdasági magyar irodalom megalapozójának tart az irodalomról való gondolkodás, annak ellenére, hogy sem származása, sem gondolkodásmódja, sem irodalmi ízlése nem predesztinálta a magyar kisebbségi irodalmi vezéregyéniség szerepére. Munkássága Budapesten Kiss József lapjában, *A Hét*-ben indult, ahol Kosztolányi Dezsővel egyenrangú munkatárs, útirajzai pedig kortársaiéval vetekedtek (Ilia 2007). A szerb felmenőkkel rendelkező Szenteleky novelláinak kedvelt témája a századforduló dekadens halálélményében gyökerezik,

* eva.toldi@ff.uns.ac.rs

** A tanulmány Vajdaság Autonóm Tartomány Felsőoktatási és Tudományos Kutatási Titkárságának *Kisebbségi nyelvek és irodalmak a Vajdaságban – szemiotikai és kulturális források az etnikai identitás kialakításában* című 142-451-2587/2021-01. számú projektumának keretében készült.

műveinek tereit pedig Itália és Párizs világa népesíti be. Követi korának európai irodalmi és festészeti törekvéseit, ráadásul munkáit több nyelven írja, a zombori szabadműves-páholyban megtartott beszéde németül maradt fenn. Nem kérdéses, hogy kultúrákon átívelő értelmiségi habitussal rendelkezett. Az irodalomtörténészek számára máig kihívást jelent a kisebbségi kulturális helyzet és az európeér gondolkodásmód egyidejű jelenlétének vizsgálata és megértése.

Bármennyire is köztes pozíció jellemezte, és fogékony volt a többkultúrájúságra és a többnyelvűségre, az *Új Symposion* folyóirat köré csoportosult írónemzedék nem erre a szellemi hagyományra alapozott az 1960-as években, amikor a helyi színek lehúzó erejével és a szocialista realista irodalompolitikával szembehelyezkedve alakította ki irodalomfelfogását. A szerzőgárda a nemzetekfelettség égisze alatt konstituálódó és világirodalmi távlatokra érzékeny jugoszláviai kulturális térségben mozgott fesztelenül, s ezzel együtt a vajdasági magyar irodalmat nemzedékek egymásutánjaként gondolta el, melyben az új nemzedék szükségszerűen tagadja az előző értékrendjét.

Az *Új Symposion* második nemzedékének indulása éppen ezért korántsem volt problémamentes, amire szövegek recepciójából is következtethetünk. A második nemzedék meghatározó egyénisége, Böndör Pál első verseskötete, az *Eső lesz* 1970-ben jelent meg. Egyik kritikusa – az első nemzedék tagja –, Gerold László azokra a szociokulturális körülményekre reflektál, amelyek a versek létrejöttére vonatkoznak, és a költő elődökhöz való viszonyulására irányulnak. A *Symposion* melléklet, majd az *Új Symposion* létrehozott addigra, mindössze tíz év alatt, egy hagyományt, amely lázadásból, nonkonformizmusból és újat akarásból tevődött össze, állítja a kritikus, aki mindeközben a fő gondot abban látja, hogy „megváltozott az ellenállás közege és természete” (Gerold 1970: 11), azaz az első nemzedék már végrehajtotta a fontos változásokat, a továbbiakban nincs mi ellen lázadni. Böndör Pál kötetéről megállapítja, s egyúttal ezzel kapcsolatban fogalmazza meg kritikáját is, hogy abszorbeálja az előző nemzedék teremtette hagyományt, s így költészete „kevésbé izgalmas”, „zárt, steril”. A kritikus ugyanakkor nem is tartja lehetségesnek többé a szembefordulást, versírásának központi kérdését abban látja, hogy „mennyire tudja tovább fejleszteni” verselémódját (Gerold 1970: 12). Azt a paradoxont tartaná tehát kívánatosnak, hogy úgy különbözzön el a második nemzedékben éppen helyét kereső Böndör Pál költészete az első nemzedék „hagyományától”, hogy mindenben követi.

Miközben az egyéni hangot kéri számon az első köteten, azt, hogy nem tér el az „adott költői standardtól”, Bányai János áthidaló megoldásként esztétikai

lehetőséget kínál: olyan gondolati költészet létrehozását tartaná eredményesnek, amelynek többé „nem alapvető meghatározója a lázadás, a nonkonformizmus, sem pedig ezeknek az ellentéte, hanem a világban, az időben való létezés egy elvontabb megfogalmazása” (Bányai 1971: 217).

Böndör Pál második kötetében, a *Karsztban* (1974) a kritika a díszeitől megfosztott versnyelvet, vers és természet egybejátszását, a természeti kód megszabadulását a szentimentalizmustól, az érzelmek hiányát dicsérte, mely – minthogy hiányzik – nem is eredményezhet érzelgős kifejezésformát. A költészet a szavakon inneni tartományban valósul meg: életdarab, reflexió, ráézés, „kavargó indulat”. A versírás folyamatában a szavak torzítják az élményt, megszüntetik a hangulatot, „elrontják a verset” (Toldi 1997). Ami objektívizálódik, már csak halovány emléke az elsődlegesnek, a belső történésnek. Az „elvont tárgyiasság” „jelnek tekinti a tárgyakat absztrakt összefüggések felvillantása szolgálatában”. Három kötet után fő versformájának a haikut és a wakát tartották, költészetét az elvontság és a tömörítés jellemezte. A lecsupaszított versbeszéd, a rövid formák kedvelése, a díszeitől megfosztott vers volt Böndör Pál első költői szakaszának fő jellemzője, amibe beletartozott, hogy verse lemond a modernség poétikájának „szépségkultuszáról” (Bányai 1995: 69).

Böndör Pál első köteteiben valójában ahhoz a költészeti sémához nyúl vissza, amely egy *Új Symposiont* megelőző költő attitűdjéhez fűződik: Koncz István bölceleti hozzáállását és kontemplatív megközelítésmódját hívja segítségül, ezáltal mintegy megkerüli a vajdasági hagyományhoz való kötődés és az elődökkel szembeni lázadás problémáját. Ebben a korszakában ars poeticájához tartozik a világbavettség gondolata: a költő ki van téve a világnak, felfogja jeleit, érzékenysége folytán intenzíven éli meg a világ impulzusait, amelyeknek passzív elszenvedője.

Az 1990-es évek eleje aztán a társadalmi körülmények változásával egy időben meghozta a vajdasági magyar irodalomban a radikális „kulturális fordulatot”. Ennek következtében jellegzetes tematikai és poétikai változások játszódtak le minden téren. Mindennél nagyobb szerephez jut a lokalitás. Az ország széthullásához vezető háborúk árnyékában az egyéni élet tényleges fenyegetettsége közepette felértékelődik a kisvilágok jelentősége. Az egyén veszélyeztetettsége és törekenysége ugyanakkor egzisztenciális méretűvé növekszik, a létezés korábban meg nem tapasztalt botrányaként mutatkozik. Egy sor olyan alkotás jön létre, amelyek alaphelyzete életrajzi indíttatású, vagy legalábbis autobiografikus jellegű. Az elbeszélő az egzisztenciális méretűvé növekedett bizonytalansághelyzetben a

személyesség felé mozdul el. Az epika családtörténetek sorával gazdagodik, ami korábban elképzelhetetlen lett volna, az önéletrajzi mozzanatok pedig sorsösszegző szövegekben teljeseznek ki. A lírában az objektív megszólalásmódokat a személyesség modalitása veszi át. Az írók többé nem bújnak el szemérmesen szövegeik mögé, amit a könyvkiadás gyakorlata is követ: a könyvek fülszövegén megjelennek az írói arcképek, amelyre korábban nem volt példa. Ily módon találkozott a személyes „történelem” dokumentálásának szándéka és a kordokumentum létrehozására irányuló törekvés.

Böndör Pál opusában is lejátszódik ez a folyamat. A *Tegnap egyszerűbb volt* (1993) című kötet egyértelmű fordulatot hoz költészetében, amit jól érzékeltet kiemelkedő darabja, a *Mákszem tökfej* című verse is, amely a lírai én reflektált, rétegzett tudatát mutatja. A vers nemcsak hogy nem elvont fogalmakból épül, nemcsak itt-ott szüremlenek át rajta a hétköznapi történései, hanem egyenesen tobzódik a külvilág leírásában, hogy választ kapjon egyetlen, központi egzisztenciális kérdésére, amely az itt élőkben az 1990-es években rendre felmerült: menni vagy maradni. A *Mákszem tökfej* „módosult természetversként” (Harkai Vass 2010) értelmezhető, a lírai én szó szerint „olvassa” a természet jeleit, hogy megoldást találjon saját dilemmájára, amely a „menni vagy maradni” kérdésben csúcsosodik ki. A lírai én mindent felsorakoztat, ami a tökéletes idill megteremtéséhez szükséges: sorjáznak a buja kert képzetei, van itt méhdöngicsélés, érett gyümölcsök... A lírai én azonban – sem a tágabb környezetben, sem a magánszférában, a családi környezetben – egyvalaminek a meglétét nem érzékeli, és az nem más, mint az értelem. A természet jeleiből sem tud releváns következtetéseket levonni, hiszen a korábban érvényes ok-okozati összefüggések érvényüket veszítették. A tapasztalat azt mutatja: mindig a logikus megoldás ellenkezőjét kell választani, és minden egyes választásnál, minél több alkalommal, logikai bukfenck során át lehet eljutni a végkövetkeztetésig. A természet jeleit sem lehet egyértelműen dekódolni, a töprengő hinni már azoknak sem tud. Bár az idilli természeti kép látszólag változatlan, mégis néha a veszély, néha a nyugalom kódjai olvashatók ki belőle. A lírai én az „életerős nyakatekert gaz pimasz stratégiáját” (Böndör 2017: 225) követve gondolatmenetét ironikusra hangolja. A tökinda versbe emelése ugyanakkor Babits *Jónás könyvét* is felidézi, amelynek bibliai előképre visszavezethető metaforája ezúttal „ködben ázva”, „csak azért is”, „hiába már, de mégis virágzik”. Így válik Böndör Pál verse a helytállás hiábavalóságának, a céltalan, szomorú életnek a dicséretévé, az 1990-es éveket meghatározó közérzetverssé.

A természet elemeit – mák és tök – az emberi testrészekkel a köznyelvi metafora szintjén egybejátszva – szem és fej – a cím végül parányiság és ostobaság jelentésegyüttesét vetíti elé. Nem véletlenül kerül a vers elé a mottó a *Bolond Istókból*. A *Mákszem tökfej* lírai szubjektumának attitűdje a *Bolond Istókéra* íródik rá. A lírai én, akárcsak Aranyánál, itt is megkettőződik. Az első bekezdésben egy általános alany, mindentudó költői én beszél, s mint egy porondra fellépő mutatványos, elbeszéli a kertben történeteket, a darázs gyönyörteli halálának, szilvába fúlásának történetét, nyakatekert kommentárt fűz hozzá, majd meg is mutatja, mi zajlott le, rámutat a darázs tetemére. Ezután lép színre a valódi költői én, a személyes költői szubjektum, hogy önmagára vonatkoztassa a darázs halálának „tragédiáját”:

*Fáradt fázós beteg fásult s levert
a léckerítésnek támaszkodom
(Böndör 2017: 225)*

A karneváli kavalkádhangulat, a humor és a csavaros észjárás helyén a kételyekkel teli öneszmélés érlelődik, a tépelődés pedig tébolyközeli állapotig fokozódik (l. még Toldi 2012).

A színpad, melyre a *Mákszem tökfej*ben Bolond Istók fellép, régi toposza Böndör Pál költészetének. Az ének, a hang, a hangpróba versszituációja első kötetétől kezdve fontos helyszíne a költői szubjektum önkeresésének, melynek a hagyománnyal való szembenézés kezdettől fogva lényeges összetevője. Mégis újdonságszámba megy: versbeszéde olyan hagyományhoz kötődik, amelytől az *Új Symposion* előző nemzedékének tagjai legfeljebb elhatárolódnak tudtak volna. A társadalmi kontextualizáció nyelvi síkon az Arany János-i megoldások imitációjával, átvételével megy végbe, amelyet az irónia és a paródia fokozásával tetéz. Merész szóátvágásos enjambement-jai, rímeléstechnikája, mely idegen és magyar szavak összecsengetésétől, kínrímek sokaságától hemzseg, vagy közhelyekkel, szentenciákkal tarkított versbeszéde az egzisztenciális kérdésekre adott válasz lehetetlenségének gondolatát erősíti. A *Bolond Istókban* megalkotott versszituáció olyannyira fontossá válik a későbbiekben is Böndör Pál költészetében, hogy valószerűsíthető: összegyűjtött verseinek címe, a *Finis* (2017) sem csupán szótári jelentéseivel nyeri el értelmét. Nem csupán a „vége, befejezés, vége vminek”, vagy „verseny legvégső szakasza, hajrá”, „V mely munkafolyamat, végponttal rendelkező tevékenység végső, befejező szakasza” (Tolcsvai Nagy 2007: 351) értendő alatta. Még akkor sem, ha a futás már első kötetében az életút

metaforájaként válik jelentéssé, ezáltal kerekítve le az első kötettől az (addigi) utolsóig tartó gondolati ívet:

*Huszonvalahányan futnak
szögescipő sebzette
vörös utukon.
[...]
A cél felé –
huszonvalahányan győztesek,
huszonvalahányan vesztesek.
(Böndör 2017: 26)*

Az életmű egészét tekintve azonban, versszerező eljárásait figyelembe véve, az összegyűjtött versek címe, a *Finis* értelmezéséhez hozzáadódik a *Bolond Istók* első versszakának jelentéstartománya is:

*Kedvem van énekelni (ritka kedv
Egy idő óta!) s ami több, vigat,
Vagy víg-szomorkást, melyben játszi nedv
(Humor) nevetett s olykor szívre hat.
Ám lássa múzsám, hogyha belekezd
Bolond Istókként, és belészakad
A legderekán, vagy már kezdetin is,
Mielőtt alányomhatta volna: finis.*

Az Arany János-i versnyelv teremtette lehetőségek felhasználásával párhuzamosan Böndör Pál költészetében is eluralkodnak a hétköznapi életvilág referencializálható mozzanatait, amelyek alkalmat adnak a nemzeti identitáshoz köthető kérdések felvetésére egy olyan poétika keretében, amely a korábitól eltérő elgondolásokon alapul. A *Tegnap egyszerűbb volt* című kötet elsőként említi fel a név és a név írásának problémáját, amelyet majd külön kötetben, az *Egy vers végjegyzetei* alcímet viselő *Bender & Tsa.* címűben tematizál. Az „*Ahol nevetem...*” című vers József Attila-allúziójával és annak továbbgondolásával együtt teszi fájdalmassá a helytelenül leírt személynév gondolatát:

*Negyvenhat éve hogy inkognitó
vagyok itt. Az országban ahol élek
a hivatal nem ismeri az ö-hangot
betűt. Nincsen irat olyan
ahol nevetem helyesen írták volna le.
(Böndör 2017: 258)*

Míg József Attilánál a tragikus mellőzöttség képze, a haza fogalmának beszűkülése és megkérdőjeleződése játszódik le, addig Böndör Pálnál a peremre szorítottság élménye mellé ironikus képzetek társulnak, egyenesen a világ szélhámosának alakja másolódik rá a saját identitásképre. Ilf és Petrov Osztap Benderével válik azonossá:

*Az így kifecamított nevemmel
egy irodalmi hős
a világirodalom legnagyobb szélhámosának
lettem a névrokona.*
(Böndör 2017: 258)

Az önéletrajzi elemek és az általuk megképződő tematikus-nyelvi élmények ilyen irányú megsokszorozódása figyelhető meg utolsó kötetében, a *Vásárlási lázgörbében* (2019), amely alcíme szerint *Verses elbeszélés*. A narrativitás Böndör Pál korábbi kötetében is egyre nagyobb teret kap, ebben azonban olyannyira meghatározóvá válik, hogy világosan meg is lehet fogalmazni az narratív alaphelyzetet: „A külföldre szakadt főhős itthon maradt barátját hallgatja, aki gyerekkorától kezdve meséli el neki az életét. Megtudjuk, hogy élettörténetük az érettségiig párhuzamosan haladt. A Kessler fivéreknek nevezett barátok sorsa az érettségit követően fölcserélhetővé vált. Egyikük szülei betegsége miatt nem fogadta el az Egyesült Államokba szóló sportösztöndíjat, barátja utazik el helyette, az itthon maradó fiú pedig megörökölte barátja kedvesét, Rózsát” (Utasi 2022: 27).

A szövegben minduntalan a konzumkultúra tematizálásával találkozunk, még a főhősök is felcserélhetőek, a lírai én személyiségfejlődésének történetét a kor áruvédjegyeinek bevonásával a szöveg tétje azonban nem ebben jelölhető ki, hanem a kultúrák közötti ingázásban – ami jellegzetesen a transzkulturális narratívák sajátossága –, miközben nem lehet tudni, valójában hol van a haza:

*...a reptérre kellett mennem,
hogy átkeljek az óceánon?
Haza vagy hova?
(Böndör 2019: 7)*

A transzkulturalitásra hangsúlyt helyező szövegben a nyelv kérdése rendre központi helyre kerül. Az anyanyelv szavainak értelmezése a környezetben hallhatóval való összevetés során nyeri el értelmét. A nyelv összefüggésben áll a világ percepciójával, s a nyelvek közti jelentésbeli eltérés az emlékezés során a gyermekkori nyelvi bizonytalanság felelevenítéseként jelenik meg, a világérzékelés

és -értés eltéréseként mutatkozik. A beszélő két nyelv között, azaz két nyelv logikája között ingázva érzékeli a pontatlanságot:

*A hagyma héja sárgásbarna, töprengtem,
a belseje pedig fehér,
miért mondjuk mégis mi, magyarok,
hogy vörös,
és miért látják a délszlávok feketének.
Miért vörös, miért fekete, ha barna?*
(Böndör 2019: 8)

A nyelv bizonytalan, a szavakat nem lehet pontosan megérteni, csak sejteni. A verses elbeszélés egyik tételmondatává válik, hogy idővel egyre szaporodnak az érthetetlen kifejezések, mondatok, melyek között vannak anyanyelvek és idegen nyelvek is. A szöveg világát változatos nyelvi elemek, szerkezetek alakítják: a sztenderd mellett tájnyelvi szavak, mondatszerkezetek torlódnak egymásra: a cipőt a lírai én kivikszelte vagy suvikszolta, „ahogyan mi mondtuk” (Böndör 2019: 16). Másutt „spanyolviaszkról” olvasunk, a szavak magyarításának idejéből kerül be a szövegbe az „alig-szoknya” miniszoknya jelentésben. Eljut annak a gondolatáig, hogy „Félreértve lenni természetes állapot az emberek életében” (Böndör 2019: 74).

A nyelvnek identitásjelző szerepe van, nyelv és beszélő identitása azonban nem mutatkozik minden esetben azonosnak: Mukinéről például csupán az derül ki, hogy szerbül feltehetően csak káromkodni tud. A nyelvek azonban egy ponton túl az emlékekben nem választhatók szét: a család mellett feltűnik Cibulka bácsi, akinek életbölcssége feltehetően magyarul hangzott el, de nevezhették őt Mráznak vagy Cvijánnak is – állítja a lírai én. Az életbölcsséget a kisfiú történetmesélő nem érti teljesen, ám ezen a ponton elbizonytalanít, nem tudjuk pontosan, a nem értés a bölcsség természetéből adódik vagy a nyelv hiányos ismeretéből.

A nemzeti identitás megjelenítésekor a kötet háttértextusában megjelenik a nemzeti kérdéshez való hozzáállás is, az tudniillik, hogy az elbeszélő idő egyik legnagyobb tabujának a nemzet felemlítése számított. A költői én a következőképpen gondolkodik:

*Arra lettem volna büszke,
ha én is át tudom dekázgatni
a nagyszünetet a labdával,
anélkül, hogy egyszer is leesne a földre,*

mint egy A osztálybeli, sápadt fiú

(Böndör 2019: 8–9)

Aki nem ismeri a korabeli kötelező szóhasználatot, nem tudhatja, kiről beszél a költői én, ki az az A osztálybeli sápadt fiú. Az iskolában a titói rendszerben tilos volt szerb osztályt és magyar osztályt, szerbeket és magyarokat emlegetni. Magától értetődő volt viszont, hogy a többnemzetiségű Vajdaságban minden iskolában az A és B osztályba szerb, a C, D, E, esetleg F osztályba pedig magyar gyerekek jártak. A kulturális kontextus ismerete teszi egyértelművé a jelentést: amikor tehát egy A osztályba járó fiúhoz szeretne hasonlítani, valójában egy szerb fiú kivételes labdakezelési tehetségét tartja nagyra.

A kisebbségi tapasztalat azonban kevésbé áttételes módon is bekerül a versvilágba, mi több, a vajdasági nemzeti identitás komplexitásával együtt. A *Vásárlási lázgörbe* című kötet egységes narratív szerkezetét végjegyzetek bontják meg. A végjegyzetek szintén versekből állnak, s ekkor nyílik lehetőség rá, hogy korábbi kötetekből is átemeljen néhány verset a kötetbe, ezáltal is erősítve a kötetek közti textuális kötődést, kiemelve tudatos, verseskönyvek között korrespondáló kötetszerkesztési eljárását. A baráttal való dialógus alatt, amikor az Amerikába kivándorolt arról beszél, hogyan veszítette el a házáét és a megtakarítását, az otthon maradt is felidézi amerikai látogatását, amikor is megkérdezik tőle, honnan jött:

Budapestről, hazudtam, mivel

a szerbiaidemagyar mesét, úgy tapasztaltam,

senki sem érti itt.

(Böndör 2019: 91)

A beszélő számára hazugságként megfogalmazott meghatározás azonban ironikus módon az idegent nem viszi közelebb hovatarozásának pontosabb megértéséhez. A beszédpartner Budapestet Közép-Európával azonosítja, a valódi identitás összetevői a globális világban mások számára azonosíthatatlannak mutatkoznak.

A lokalításban azonban a kis terek is fontosaknak bizonyulnak. A költői én gyakran működteti a deixis alakzatát. Akkor is, amikor előbb körülírja a helyszínt, ily módon: „*Jártál-e [...] a talán hithű marxista, / de mégis jó orosz író / és a szerb romantika / fiatalon elhunyt költője / által megénekelte kirándulóhely / nevét viselő utcák kereszteződésénél?*” (Böndör 2019: 40, kiemelés az eredetiben). Majd rá is mutat, nemcsak szerbül nevezve meg a helyszínt, hanem ráadásul cirill betűvel, miáltal az idegenség vizuális jelként is jelentéssé válik, idegenségtapasztalatot közvetítve:

Раскреница
Улица Максима Горког
и Стражиловске¹
 (Böndör 2019: 40)

A transzkulturális szöveg a nyelv, az identitás és az emlékezeti terek tematizálásával és a köztesség tapasztalatának megfogalmazásával jellemezhető leginkább. „Köztes helyzetben voltam” (Böndör 2019: 25), hangzik a kötet kulcsmondata. A köztes tér azonban nem tér, a köztességben nincsenek szilárd fogódzók, ezért a lírai én szükségszerűen jut el a sehol sem levés életérzéséig: „Mintha a Hudson vagy a Duna partján, / mintha már sehol” (Böndör 2019: 73). Eközben az önidézést mint rá különösen jellemző poétikai eljárást hozza mozgásba, korábbi versét idézi, amelyben a kiemelt gondolat háromszor is előfordul: „mintha semmit sem csináltam volna, / mintha sehol sem lennék” (Böndör 2019: 100, 101).

A teljes megsemmisülés árnyékában úgyszintén intertextuális visszautalás összegzi a lírai én önidentitásának releváns megfogalmazását. A sehol sem tapasztalata a megsemmisülés, a halál felé mutat: „Kirakatpor és hamu vagyunk” – olvasható a kötetben (Böndör 2019: 41). Az első összefüggő magyar szövegmélek, a *Halotti beszéd és könyörgés* sorai a konzumkultúra és a közöttség tapasztalatában válnak a huszonegyedik századi ittlét Böndör Pálra jellemzően ironikus megfogalmazásává.

IRODALOM

- Bányai, J. (1971). Vers lesz... *Híd*, 2, 215–218.
 Bányai, J. (1995). Tegnap és ma. In Uő. *Talán így*. 138–141. Újvidék: Forum.
 Böndör, P. (2017). *Finis*. Újvidék: Forum.
 Böndör, P. (2019). *Vásárlási lázgörbe*. Újvidék–Budapest: Forum–Pesti Kalligram.
 Gerold, L. (1970). Könyvkritika – szükséges – vargabetűvel. *Új Symposion*, 58, 11–12.
 Harkai Vass, É. (2010). A módosult tájvers Böndör Pál Tegnap egyszerűbb volt című verseskötetében. In Uő. *Verstörténések*. 180–186. Újvidék: Forum.
 Ilia, M. (2007). Találkozás egy emlékkal. Letöltve 2022. nov. 20.
<http://www.barkaonline.hu/ilia-mihaly-rovata/381-talozegy-emlel>

¹ Furcsa, hogy a szerbül kiválóan beszélő költő nyelvi hibát vét, eltéveszti a genitívus végződését. Persze lehet, nem kell külön jelentést tulajdonítani ennek, a sajtóhiba mindenkor felmerülhet.

- Tolcsvai Nagy, G. (2007). *Idegen szavak szótára*. Budapest: Osiris.
- Toldi, É. (1997). Verseskönyvek korrespondenciája. In Uő. „*Összetartozó neszek*”. 119–123. Újvidék: Forum.
- Toldi, É. (2012). „Mulatni kell”: Böndör Pál költészete és a lírai hagyomány. *Hungarológiai Közlemények*, 2, 44–55.
- Utasi, Cs. (2022). Költészet kisebbségben: Jung Károly, Danyi Magdolna és Böndör Pál versei. *Hungarológiai Közlemények*, 4, 16–31.

NEVEN UŠUMOVIĆ *MAKOVO ZRNO* CÍMŰ NOVELLAGYŰJTEMÉNYÉNEK REJTŐZKÖDŐ MAGYAR INTERTEXTUSAI

A prominent contemporary Croatian writer, Neven Ušumović, was born in Zagreb, attended high school (gymnasium) in Subotica, and went to university in his hometown. Today he lives in Koper and works in Umag. Ušumović has dedicated one collection of short stories to each aspect of his own complex cultural identity. The storyline of the collection entitled *Makovo zrno* (eng. *Poppy Seed*), published in 2009, takes place in Subotica (partly also in Budapest) during the nineties of the last century. The most pronounced characteristics of this collection of his short stories are allusions to the work of a Hungarian modernist writer-Géza Csáth. This paper explores examples of intertextuality with Hungarian literary works, primarily elements from stories by Géza Csáth (torture of birds, the frog motif) and depicts the image of the region that has been created in the collection.

Key words: cultural identity, short stories, intertext, Géza Csáth, depiction of the region

AZ EGYSZERRE TÖBB KULTÚRÁBA BEÁGYAZÓDÓ SZÖVEG

A kortárs horvát szerző, Neven Ušumović elsősorban novellista, gyűjteményes köteteit egy-egy adott helyszínhez kapcsolódó elbeszéléseinek ciklusaiból állítja össze. Első könyve, az 1997-es *7 mladih* (Hét fiatal) a huszadik század kilencvenes éveinek Zágrábjában, a 2009-es *Makovo zrno* (Mákszem) a nyolcvanas és kilencvenes évek Szabadkáján, a 2012-es *Rajske ptice* (Paradicsommadarak) a szlovéniai Koperben, a 2019-es *Zlatna opeklina* (Arany égési seb) pedig Isztriában és Umagban játszódik. Életrajzi adatai azt támasztják alá, hogy novellák helyszínei életének egykori vagy jelenlegi terei. Ušumović 1972-ben, Zágrábban született, kora gyerekkorától az érettségig Szabadkán élt. A balkáni háborúk kezdetén Zágrábban filozófiát, összehasonlító irodalomtörténetet és hungarológiát tanult. 2002-ben a jelentős olasz kisebbséggel rendelkező

* csilla.utasi@ff.uns.ac.rs

Isztriában helyezkedett el könyvtárosként. Ma az Umagi Könyvtár igazgatója, és a szlovéniai Koperben lakik.

A magyar irodalom fordítójaként és értelmezőjeként prózájába magyar irodalmi hivatkozásokat illeszt: a szabadkai helyszínű, a balkáni háborúk idejére datált *Makovo zrno* című kötetét például Csáth-intertextusok szövik át.

Ladányi István, Ušumović novelláinak magyarra fordítója a *Makovo zrno* mély betagozódását a magyar irodalomba a fordítás példájával érzékelteti. A kötet implikált szerzője szerinte „mintha a Csáth novelláiban pásztázó szerzői tekintettel szemlélne a kilencvenes évek szabadkai világát”, a magyar szövegben „ezt a horvát kultúrát megjárt csáthi tekintetet” kell létrehozni, a fordításnak „tulajdonképpen egy meg nem írt magyar eredeti helyére” kell beíródnia (Ladányi 2013a: 93).

A magyar kultúrába mélyen beágyazódó horvát szöveg kapcsán természetesen rögtön annak a kérdése merül föl, hogy az anyanyelvi olvasó a magyar intertextusokat felismeri-e, s ha nem, Ušumović vajon milyen szerepet szánhat az olyan hivatkozásoknak, amelyek felett az olvasó elsiklik?

A kérdés első felére határozott nempel felelhetünk. Csáth Géza novelláinak mindmáig nincs horvát fordítása: az Ušumović művét eredetiben olvasó, magyarul nem tudó befogadó az 1991-ben *Opijum* címen Sava Babić átültetésében és válogatásában megjelent, az 1912–13-as naplót is tartalmazó szerb válogatásból (Čat 1991); valamint szerb irodalmi folyóiratok néhány fordításából tájékozódhat. Saša Ćirić a kötet szerb kritikusa nem észleli *A békát*, az *Anyagyilkosságot*, *A tort*, az *Ópiumot* megidéző helyeket a kötetben, holott ezek a novellák szerb nyelven is olvashatók a Sava Babić-féle gyűjteményben.

Ćirić ugyanakkor megállapítja, hogy az észrevétlenül maradó intertextusok nem gátjai a kötet befogadásának:

Ha nem ismerjük is, eredetiben vagy fordításban, e magyar író történeteit, érezzük Ušumović elbeszélőmódjának hiteles avantgárd vagy kora modern impulzusait, a morfinisták és öngyilkosok, az ördögi és monomániás művészek alakját, az eksztatikus lélekállapotokat, a felébredt Erószt és az erotikus, nekrofil és szociálisan ihletett készletések bizarr kombinációit. (Ćirić 2009).

A rejtőzködő intertextusok ellenére jól érzékelhető ugyanis, hogy a könyv novelláiban a századelő és századvég traumái egymásra vetülnek: a novellák referenciái, a történetek cselekményelemei – a határváros, Szabadka, továbbá „a huszadik századi történelmi események határhelyzetei, a kisvárosi lét bezártságára

reagáló kitörési próbálkozások, extrém tapasztalatszerzési módozatok” – „a csáthi lidércnyomásos világérzékelés és reprezentáció határélményé”-vel összhangban állnak (Ladányi 2013: 39).

Bár az értelmezők mindenekelőtt a két elbeszélői világ motívumainak egymáshoz illesztését emelték ki a kötetben, én úgy látom, hogy Ušumovićot elsősorban nem a csáthi életanyag, hanem az azt szervező, koncentrált figyelem ragadta meg.

A SZERZŐ FIGYELME

„Fellapozhatjuk-e Csáth szövegeit anélkül, hogy a lényét, sorsát, szellemét *örző* nyelvből ne éreznénk ki a szenvedélynek, az energiának, az ártatlanságnak s a tragikusan mély érzékenységnek a lélegzetét s légszomjait? (Thomka 1987: 47, kiem. az eredetiben), kérdezi Thomka Beáta tanulmánya elején, a Csáth-szövegek hatását a sugárzó figyelemben jelölve ki. Ez a Csáth-elbeszélésekben megképződő, minden közvetlen társadalmi szereptől mentes figyelem nyelvileg nem jelölt, a novellák anyaga, a történetelemek elrendezése közvetíti.

A korai Csáth-elbeszélések, amelyek az emberi létformát az állati vagy a növényi létformával szembeállítják, ismeretelméleti feszültséget visznek színre. *A fekete kutya*, *A magány történeteinek* első darabja és a *A béka* tartoznak ezek közé a szövegek közé, Ušumović csupán a legfontosabbra, *A békára* hivatkozik.

A béka esetében az énelbeszélő története nem a visszatekintő magyarázat, hanem a rejtély logikája szerint bontakozik ki. Az énelbeszélő elmondja, nemrég egy iszonyú hang ébresztette fel álmából, a hangot követve a konyhába ment, ott baljós sejtelem fogta el, amikor az első pillantásra macskának tűnő lény megmozdult a sötétben.

Hasonló ez ahhoz, mint amikor Jean-Luc Nancy az emberi testről értekezik. Példáiból világossá válik, hogy az állatok jelenlétében ugyanaz a testtudat lép működésbe, mint az emberek jelenlétében. Nancy a testről szólva egyrészt azt hangsúlyozza, hogy a test mindig „kívül van”. Ez a kívüllét nem csupán azt jelenti, hogy a test más testek társaságában helyezkedik el, hanem azt is, hogy noha a test egy egzisztenciát határol körül (körvonala egy lét kezdetét és végét jelöli), nemcsak térbeli kiterjedésében, hanem a lényege szerint is „kívül” van, hiszen a szervek működését elrejti, a benseje háttérbe húzódik, hogy a test mint külső manifesztálódhassék. Az egymástól való eltérésük a testeket megkülönbözteti egymástól és kiteszi őket egymásnak (Nancy 2019: 13–14).

Az énelbeszélő közli, hogy amikor a békát a maga valójában megpillantotta, eszébe villant, miszerint vidékükön „az a hír járja, hogy amely házban egy ilyen szőrös béka éjjel megjelenik, ott hamarosan meghal valaki” (Csáth 1977: 32). A békát ezután megpróbálja megsemmisíteni, a küzdelmük közben mindvégig értelmezhetetlen marad számára a béka viselkedése, nem képes eldönteni, hogy az állat védekezése és ellentámadásai ösztönösek-e, vagy gondolkodásról tanúskodnak. A békát végül sikerül megölnie, amikor azonban másnap a földarabolt tetemet, és a gyilkosság eszközét, a zöld vértől beszenyezett baltát el akarja takarítani, a konyhában nem találja nyomát az éjszaka történeteknek. A novella záradékában közli, az esetet nem tarthatja álomnak, hiszen felesége „e nap után két hétre kiterítve feküdt” (Csáth 1977: 33).

A szöveg nem igazít el abban a kérdésben, hogy mit kell a békán értenünk. Az énelbeszélő a világ racionális magyarázatában hisz. Bár a novella szövege a rációval látszólag a babonát állítja szembe, a ráció voltaképpen ellenpólusának a mítoszt kell tartanunk. A mítoszt, amelynek Manfred Frank meghatározása szerint feladata a szociális alakzatok életösszefüggéseinek igazolása. Ahogyan ezt az antik történetek bizonyítják, a mítoszok természeti vagy az emberi létezőt a szent szférájához viszonyítják, s a létezőt e viszonyítás segítségével igazolják. Ez ebben az esetben annyit jelent, mint a létezőt valamely, az emberek között kétségbevonhatatlan értékhez viszonyítani. A kétségbevonhatatlan érték pedig legradikálisabb értelemben az, amit sérthetetlennek, mindenütt jelenvalónak és mindenhatónak tartunk, tehát a szent (Frank 1989: 96-97).

A felvilágosodással uralomra jutó ráció, amely a világ maradéktalan megértését ígerte, megölte a mítoszt. A Csáth elbeszélésében szereplő béka a világból a ráció uralomra jutásával kiutasított ismeretlennek a megtestesülése. Azért elpusztíthatatlan, mert a ráció maga termeli ki. Csáth az ismeretelméleti válságot nem elméleti problémaként tárgyalja, hanem személyes keretben veti fel.

A novellák egy része a mítosz halálával kialakult orientációs válság megoldásának lehetőségeit fogalmazza meg. Nyilvánvaló, hogy ezeket a szövegeket is az az ismeretelméleti kérdések iránt mélyen érdeklődő figyelem hozza létre, amely *A béka* életanyagát is megszervezte.

Az *Ópium* a válságnak a nietzschei művészetmetafizikánál is radikálisabb megoldását tárja elénk. 1886-os *A tragédia születésére* visszatekintő, *Önkritika-kísérlet* című írásában Nietzsche emlékeztet arra, hogy már *A tragédia születésének* Richard Wagnerhez szóló előszavában is a művészetet, s nem a morált nevezte meg az ember voltaképpen metafizikai tevékenységeként. Tragédia-könyvében

többször visszatér az a tétel, amely minden történés háttérében egy istent lát, „aki mind az építésben, mind a romlásban, a jóban éppúgy, miként a rosszban is csak a saját örömeinek és teremtő önkényének akar a tudatára ébredni”. (Nietzsche 1986, 13) „A világ, isten pillanatról pillanatra *elért* megváltása”, „örökkön változó, örökkön új látomása” annak, „aki csak a *látszatban* találhat rá megváltására” (Nietzsche 1986, 13). Míg Nietzsche-nél a művészet a morált úgy függeszti fel, hogy az álomképekhez hasonló képei a teljes tudatot, az összes érzéket maguknak foglalják le, addig Csáthnál a kábítószerélvezéssel – a képek projekcióját, az álomlátást is kiiktatva – a lét közvetlen, misztikus gyönyörét lehet megtapasztalni.

Csáth a gyerekkort az emberi élet olyan időszakaként tételezi, amely – igaz időlegesen – megoldást hoz az orientációs válságra. Rónay László szerint:

bár pontosan tudta, hogy az érintetlen, természetes, az elemivel kapcsolatát el nem veszítő létforma az egészséges, ő maga titkon –, majd egyre nyilvánvalóbban a kísértetieshez, a titokzatoshoz vonzódott, de sosem ahhoz a titokhoz, amely szerves fejlődésben alakul, s így ér a tetőpontra (Rónai 1987: 39).

Az érintetlen, természetes, az elemivel kapcsolatát el nem veszítő életforma a gyereké, aki még nem racionálisan értelmezi, hanem közvetlen viszonyban áll a világgal.

Az *Anyagyilkosságban*, amely már azt a felismerést közvetíti, hogy a művészet „időlegességében nem meghaladása az emberi létezésnek, hanem éppen hogy belebonyolódás mind az életnek, mind a művészetnek az ellentmondásába” (Bengi 2014: 80), a Witman-fiúkat a teljes közöny veszi körül, a világot ezért magukból kiindulva ismerik meg. Morál nélküli világukban pseudo-mitológiai képzetek veszik őket körül. Úgy érzik, mintha az éjszakára kikötözött bagoly hiábavaló szárnyverdesése mágikus erőként rájuk szállna:

Álmukban együtt jártak végig nagy mezőket, óriási fehér lovak hátán, veszett vágatásban. Szédítően magas hegycsúcsokról repültek lefelé, és meleg, véres tengereket úsztak át. Ami fájdalom és szenvedés csak lehetett a földön, mind ott vonaglott, sikoltott és üvöltött a lovak patái alatt (Csáth 1977: 125).

Ébren pedig olyan mitológiai lényeket érzékelnek maguk körül, mint a lég asszonyai.

A MAKOVO ZRNO CÍMŰ GYŰJTEMÉNY INTERTEXTUSAI

Ušumović a Csáth-intertextusok segítségével a háborús hátország, az emberi kapcsolatok, a totalitárius viszonyok rajzát a mítosz hiányának kérdései felé tágítja ki.

A *Dar* (Gyár)¹ rövid szegmensekre tagolt szövege egy egyenlőtlen érzelmi viszony történetét beszéli el. Tibor nem viszonozza Sonjának a már-már a felkínálkozás határáig elmenő érdeklődését. A referenciális időben legtávolabbi esemény, amelyet a mindentudó narrátor elmesél, egy Sonját traumatizáló eset: a gimnazista lány motorbiciklis fiúk társaságában illegálisan átlépte a határt, magyar határőrok elfogták és egy kazamataszerű épületben fogva tartották. Tibor a trauma hasonló módszerű kiirtásának ürügyével hosszú sétákra viszi Sonját, majd elcipeli a Szabadka helyrajzában pontosan azonosítható, elhagyatott, huszadik század eleji téglagyárba. Az épület tetőgerincéről leugró lány alatt beszakad a talaj, Tibor gondolkodás nélkül utána ugrik. A lenti gyáracsarnokban az egykori munkások árnyai veszik körül. A terem infernális jegyekkel rendelkezik, Tibor mégsem a pokolba jut, hanem egy olyan helyszínre, amely ugyanúgy a föld és az ég közötti senkiföldjén található, mint azok a „földi vizek”, amelyeken Kafka hősének, Gracchusnak, a vadásznak a halotti bárkája hanyódik. Itt áll az ismeretlen rendeltetésű, nagy gép, amelyet békának neveznek. Az elbeszélő szerint a főhősnek évek kellettek:

hogyan valamiféle rendezőelvet fedezzen fel, amely a gyári futószalag melletti életét irányítja. Akárcsak a többiek, lassan közelített afelé, amit a munkások a magyar nevének *békának* szólítottak. Már a szó első említésekor megérezte 'valóságosságát': a rothadás bűzét, a pállott békanyálét. Abból a sötét csomópontból áradt, amely felé lassan közeledett (Ušumović 2021: 46).

A gyász értelmessé tenné a helyzetet, ám a békából nem Sonja holttestének bűze árad, a helyszínen: „Nincs semmi értelem, csak a rothadás gyűlik” (Ušumović 2021: 47). Amikor Sonját megpillantja, kimondja azt a mondatot, „amiért élt”, a lánytól megkérdezi, megbocsát-e (Ušumović 2021: 48). Sonjával a platformra lépnek

¹ A kötet elbeszéléseinek részleteit Ušumović novelláinak magyar gyűjteményéből idézem (Ušumović 2021), az értelmezés során azonban a fordítást minden esetben összevettem a horvát eredetivel (Ušumović 2009).

és leszállnak a béka belsejébe. A novella záradékában Tibor énelbeszlői szólamat halljuk, szavai talán valamilyen feltételes valóságra vonatkoznak:

Kint voltunk, utolértem, gyengéden átöleltem, és mosolyogva átvettem a vezetést. Sűrű, puha hó esett. Úgy döntöttem, hogy elviszem magamhoz. A dolgozósobámban egy cserépkályha áll, benne bekészítve a szén, csak alá kell gyújtani. Először a házikönyvtáramat mutatom meg: Rilkrét, Kafkát és Bertolt Brechtet eredetiben, ezekkel biztos nem találkozott még. Talán megengedi, hogy megöleljem és megcsókoljam, és éjszakára is nálam marad (Ušumović 2021: 49).

Az *anyagilkosság*ot a kötet két elbeszélése idézi meg. A *marhavagonban* (U stočnom vagonu) egyik főhőse, Ivica az általános iskola hatodik osztályába jár. Az iskolájukban csupán néhány hónapig helyettesítő Dulić tanár úr a jasenovaci vérengzés évfordulóján elképzelteti velük a város húsüzemébe megérkező marhavagonokat, a keservesen bőgő, dobogó, a vagon alján a futáshoz lendületet vevő állatokat, akik – a koncentrációs táborba hurcolt zsidókkal ellentétben – tisztában vannak vele, hogy lemészárolni viszik őket. Darida Veronika az állat tekintetéről írt tanulmányában kitér arra is, hogy az állatok legyilkolása általában nem számít botránynak, bizonyos képzőművészeti alkotásokat, fotókat és filmeket azonban nem lehet döbbenet nélkül szemlélni. Ezek közé tartozik: „Jeles András *Senkiföldje* (1994) című filmje, melynek első kockái egy disznóvágást mutatnak, utolsó, archív képsora pedig a táborok felé való bevagonírozás megrendítő jelenetét” (Darida 2016: 101). Dulić a párhuzammal nemcsak a holokauszt és az állatok feláldozásának azonosságára mutat rá, hanem „behatolt a játék területére is, és megfertőzte azt” (Ušumović 2021: 30). A gyerekek figyelmét ugyanis felhívja arra, hogy a legyilkolt állatok utolsó maradványai a Palicsi-tó ömlenek, amelynek megtisztított vizét csapvízként isszák. Felszólítja őket, hogy amikor focizás közben hányingerük támad a dögfeldolgozó szagától, ne hányjanak, hanem gondoljanak a zsidókra, akik ugyanezt érezték.

Ivica és bátyja, a gimnazista Jerko elhanyagolt gyerekek, a külvárosban élnek, szüleik elváltak, a Solid cipőgyárban robotoló nagynénjük viseli gondjukat. Jerko, „akiben hűvös és célratörő intelligencia” munkál, könyvek helyett pornókazettákat tart az asztalán és állatokat kínozt, amelyeket Ivica szerez be neki. Újabban varjakat kínoznak, Ivica fantáziaképeiben a húsárugyár vagonjai megtelnek varjúfejet viselő hullákkal és fekete tollakkal. A testvérek asztaliteniszezni járnak, itt ismerkednek meg a magyar osztályba járó, tizenhat éves Zítával, akinek apja a November 29. nevet viselő húsárugyár szerb nemzetiségű igazgatója. Csendben bosszantani kezdik a jól játszó, ám rendkívül fölényesen

viselkedő lányt, később azonban Ivica a közelébe férkőzik, mind gyakrabban játszanak együtt Ziták házában. A lány folyton olyan illatot áraszt, mintha most lépett volna ki a hideg zuhany alól, Ivica arról ábrándozik, hogy: „titokban beoson a zuhanykabinjába, aztán pedig *psycho* vagy *porno*, attól függően, hogy éppen melyikre van hangolódva” (Ušumović 2021: 37, kiem. az eredetiben). Egy este a húsüzem raktárépületeiig merészkednek el, Ivica azt kívánja, „hogyan megtalálják ezeket a sertésekkel és szarvasmarhákkal zsúfolt marhavagonokat, és rákényszerítsék Zitát, hogy hallgassa a *rémült patadobogást, ahogy a vagon csúszós alján megpróbálnak lendületet venni a meneküléshez*” (Ušumović 2021: 38, kiem. az eredetiben). A valóság felülmúlja Dulić meséjének szörnyűségét, ahogyan a többszáz vagon mellett előre haladnak, a lány egy pillanatra elveszíti egyensúlyát, Ivica kezébe kapaszkodik. Amikor a fiú megpróbálja megölelni, ellöki magát, s azt mondja, *bűzlesz, mint a barmok*. Ekkor Ivica egy váratlanul mozdulattal felrántja az egyik vagon ajtaját – a szerelvényből disznók tódulnak kifelé – felugrik a vagonba, és magára zárja az ajtót.

A *Vereš* című elbeszélés főszereplője a balkáni háborúk kezdetén a sorozás elől Budapestre menekül, ott Soros György ösztöndíjával tanulmányokat folytat. Egy kínai önkiszolgáló étterem a törzshelye, amelynek steril tisztasága azt az üres idegenséget jeleníti meg, amelyben Budapesten él. Vereš, az étteremben dolgozó horvát fiú, aki szintén Szabadkáról érkezett, egy alkalommal elmondja neki Pestre kerülésének történetét. Már a zöldhatáron való átkelésének leírásába Csáth-intertextusok ékelődnek. A Magyarországra szökő fiatalok átjutását egy szerb határőr segíti. Szolgáltatását busásan megfizetteti velük, és olyan közömbös irántuk, mintha féldisznókat csempészne. A menekülők Tompán egy disznóvágás közepébe érkeznek, a horvát novella a leölt kocát sirató kislány szavait magyarul idézi. A kislány *A tor* cselédlányának, Mariskának – grammatikailag kicsit módosított – szavaival siratja a leölt kocát, minden bizonnyal azért, mert a novella szerzőjének figyelmét nem kerülte el, hogy *A tor* elején Mariska testét – a későbbi történéseket előrevetítve – szimbolikusan a koca testével egyenlíti ki az az elbeszélői közlés, amely szerint Mariska reggel „megszappanozta erős, vörös, de finom szőke pelyhekkal borított kezét” (Csáth 1977: 19).

Vereš budapesti életének leírásába *Az anyagiilkosságból* származó intertextusok tagolódnak be. A fiatal prostituált, akit megismer, „mintha gumiból lett volna, sebezhetetlen, hozzáférhetetlen”, „az élet bármilyen vonatkozása kapcsán” annyira érdektelennek bizonyul, hogy a főhős, akit vonz „a testi élvezet nélküli élet, az eltompult egzisztenciák tiszta néma közössége” (Ušumović 2021:

80), kénytelen őt követni. A lány két öccse, Árpád és Géza – a Witman fiúk reinkarnációi – foglyul ejtik Verešt, lekötözik és a combhúsával etetik a baglyukat, amelynek már kivájták a szemét, ám további kínzások céljából még egy ideig életben akarják tartani. Verešt a lakásba beköltöző kínaiak mentik meg, így kerül az étterembe.

A Csáth-intertextusok használatához Ušumovićnak Bodor Ádám *Sinistra* körzetéről adott alábbi kommentárja fontos adalékkal szolgál. Ušumović arra figyelmeztet, hogy az egyoldalúan allegorikus olvasatok elszegényítik Bodor művét:

Habár a *Sinistra* mindenképpen a kelet-európai totalitárius rendszerek diktatúrájára utal, ez azonban csupán e világ ‘manifeszt’ oldala, amelybe a szimbólum konfúz, archaikus hatalma tör be.

Az újkori ember folyamatos deszakralizációja megváltoztatta szellemi életének tartalmait, ám nem zúzta össze képzelete mintáit: egy egész mitológiai hulladék tengődik a kevésbé ellenőrzött zónákban’— írta Eliade. Eliade képes beszédéhez csatlakozva azt mondhatjuk, hogy Bodornál a mitológiai hulladék sajátos újrahasznosítására kerül sor, ami prózájában a ráció groteszk elferdítésében nyilvánul meg (Kulaš 2017).

Ušumović kötetében a Csáth-intertextusok valóban ahhoz hasonló szerepet töltenek be, mint a mitológiai hulladékok Bodor Ádám *Sinistra* körzetében: a háborús háttér viszonyait a ráció groteszk elferdítésével leplezik le. Más tekintetben azonban a két mű jelentősen különbözik egymástól. Bodor Ádám gyűjteménye egy groteszk és fantasztikus jegyeket mutató világot reprezentál. A *Makovo zrno* novellái a cselekmény időpontját legtöbbször nem jelölik meg pontosan, az azonban biztonsággal kikövetkezhető, hogy a gyerek szereplők esetei a nyolcvanas években, a gimnazista vagy a húszas éveik legelején járó fiatal szereplőké pedig a kilencvenes években történnek Szabadkán, azokban az időpontokban tehát, amikor maga Ušumović is gyerek, illetve fiatal felnőtt volt. A szerző tapasztalatának a „lenyomatát” őrző világ azt jelzi, hogy a *Makovo zrno* nem egy világ, hanem egy figyelem reprezentációja.

A KORAI IMPULZUSOK TUDATOSULÁSA

Egy beszélgetésben arra a kérdésre, hogy milyen indítékok hatására kezdett írni, Ušumović a múlt század nyolcvanas és korai kilencvenes éveinek szabadkai kultúráját nevezi meg. A városban működött többek között Ljubiša Ristić:

nemhivatalos ‘színtársulata’, a KPGT (Kazalište Gledališče Pozorište Teatar), amely ebben az időben sok értékes projektumot jegyzett és nemzetközi tekintéllyel rendelkezett. Ristić a KPGT feladatát ‘az egységes jugoszláv kulturális térért’ folytatott harcként írta le, s a szabadkai városatyák szemében éppen e mozgalom multikulturális és mozgósító ereje lehetett vonzó. Ristić magával vont egy sor művészt a régióból és biztosította tevékenységüket. (Kulaš 2017)

Ušumoviéra Damir Bartol Indošnak, a Kugla glumište nevű zágrábi neoavantgárd egyetemi társulat vezetőjének *Njihanje* (Ringatózás) című rituális és disztópikus előadása gyakorolt legerősebb hatást. Íróvá válásában ezen kívül az alternatív kultúra világához tartozó barátainak jutott szerep. A fiatal rockzenészek, képregényművészek, színészek és performance-művészek gyülekezési helye a szabadkai Gustav söröző volt, amely mindennapi színházukként, találkozóhelyükként, hangversenyek, a műhelymunka és a heves szórakozás helyszínékként funkcionált (Kulaš 2017, ford. U.Cs.). A nyolevanas évek végén a baráti kör néhány tagját sorkatonai szolgálatra hívták be. Ušumović, aki 1990-ben vonult be, zágrábi tanulmányait pedig 1991-ben kezdte meg, íróvá válását e barátságok fenntartására irányuló erőfeszítésének tudja be:

Barátságok közben és a barátságok intim terének fenntartásáért vívott harc közben kezdtem írni. S minthogy az a világ, amely bevezetett az irodalomba, felgyorsultan tűnt el, fiktív világokat kezdtem teremteni, hogy e fantasztikus tereket az olvasóimhoz közel hozzam (Glavaš 2020, ford. U. Cs.)

Azt állítja, magyarul is azért kezdett tanulni Zágrábban, hogy a barátaival közös érzékenységet, fogékonyságot tudatosíthassa. A hungarológiai tanulmányok, a magyar irodalom olvasása vezette el őt a fordításhoz is: alapvető „szellemi tapasztalatá”-hoz (Bašić Palković 2020).

A KÖTET ELBESZÉLŐI NÉZŐPONTJA

Ušumović kötetében a Csáth művéhez való olyan értelmezői viszonyra nem találunk példát, mint amilyen Tolnai Ottó *Mi volt kérdés a legszebb Dániában* című versében kibontakozik. A boldogság fogalmával, amelyet a versbeli kisgyerekek, Kosztolányi és Csáth Andersen bácsi meséiből merítenek, és amelyet egész életükben hiába keresnek, a lírai én a Csáth Géza novelláiban kibontakozó figyelem kérdéskörét idézi meg:

az andersen-szobornál ismét kosztolányiba botlottam / ahogy az a sírkerti és helsingöri iszony tovább fokozódott /ugyanis unokaöccse csáth is ott állt mellette / álltak ott csurom véresen / ahogy az élet rémdrámájából megérkeztek / ha valaki akkor te tudod mit jelentett nekik / bácskai kisgyerekeknek andersen bácsi: mindent. / a gyilkos ni visszatért a tetthelyre akartam mondani / de a mosoly ráfagyott arcomra / mert valóban ez a bácsi volt mindennek az oka / ez a gügyére sikerült nagy bronzbácsi / a két bácskai szegénykisgyerek azt a boldogságot / akarta minden áron (morfium browning etc) elérni / megtartani minden áron (morfium browning etc) / amit e bronzbácsi könyvében sejtettek meg először /visszajöttek hát hogy kibogozzák hol vétették el / hol cserélték fel a dolgokat hol a mesét az étellel / ám annak a könyvecskének amit andersen bácsi tart / csak fedőlappja van / üres fedőlappok közé dugja mutatóját / hatalmas bronzkormét a gyerekek kifényesítették.”

A *Makovo zrno* esetében a Csáth-utalások mindig a referenciális világot gazdagítják, hiszen a Csáth-mű lényegi szemléleti elemére való utalást a horvát olvasó nem érthetné meg. Az azonban, hogy egy, a saját kultúrájában ismeretlen műre hivatkozik, hallatlan szabadságot is ad a *Makovo zrno* szerzőjének. Megteheti azt, amit egy magyar szerző nem, hogy a háborús hátország balkáni világát Csáth tekintetével szemlélje, azaz a saját elbeszélői pozícióját a csáthi figyelembe való behelyezkedéssel alakítsa ki. Kötetében számunkra ez a csáthi pozícióval való névtelen azonosulás a legfontosabb.

FORRÁSOK

- Csáth G. (1977). *Ismeretlen házban. Novellák, drámák, jelenetek*. I. kötet. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Čat, G. (1991). *Opijum. Dnevnik morfiniste*. Prev. Babić, S. Beograd : Tvorčka radionica Bab.
- Tolnai O. (1989) Mi volt kérdés a legszebb Dániában. *Jelenkor* (32) 1: 1-4.
- Ušumović, N. (2009). *Makovo zrno*. Prvo izdanje. [Digitalizacija]. BEK. Letöltve: 2023. január 23. <https://elektroniceknjige.com/knjiga/usumovic-neven/makovo-zrno/>
- Ušumović, N. (2021). *A csalogány nyelve*. Elbeszélések. Ford. Ladányi I. Újvidék: Forum Könyvkiadó.

IRODALOM

- Bašić Palković, D. (2020). Odbacivanje čistunstva u pisanju i mišljenju. (intervju). *Hrvatska riječ*. 04.09.2020. Letöltve: 2022. december 2.

<http://www.hrvatskarijec.rs/vijest/5722/Odbacivanje-cistunstva-u-pisanju-i-misljenju/>

Bengi, L. (2014). Művészet/allegóriák. Csáth és Kosztolányi korai művészetfogalmáról. *Alföld* 65 (6): 76-87.

Ćirić, S. (2009). Kritika 21: Neven Ušumović. *Booksa. Tjedni newsletter*. 22.02.2009.

Letöltve: január 22. <https://booksa.hr/kritike/kritika-21-neven-usumovic>

Darida, V. (2016). Az állat tekintete. *Magyar Filozófiai Szemle* 60 (3): 96-105.

Frank, M. (1989). *Kaltes Herz. Unendliche Fahrt. Neue Mythologie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.

Glavaš, M. (2020). Neven Ušumović: Kapital govori talijanskim, upravlja hrvatskim, a čisti smeće bosanskim jezikom (intervju). *Moderna vremena*. 28. 12. 2020. Letöltve.

2022. december 2. <https://mvinfo.hr/clanak/neven-usumovic-kapital-govori-talijanskim-upravlja-hrvatskim-a-cisti-smece-bosanskim-jezikom>

Kulaš, V. (2017). Neven Ušumović: Pokretljivost, višejezičnost i poliperspektivnost kao nasušna potreba (intervju). *GKR*. Letöltve: 2022. december 15.

<https://gkr.hr/Magazin/Razgovori/Neven-Usumovic-Pokretljivost-visejezicnost-i-poliperspektivnost-kao-nasusna-potreba>

Ladányi I. (2013). Között. Neven Ušumović elbeszéléseiről. In Ladányi I. Eresszai észrevételek. Esszék, tanulmányok. (34-50). Zenta: zEtna.

Ladányi István (2013a). Szerzőség, szerzői identitás a műfordításban. In In Ladányi I. Eresszai észrevételek. Esszék, tanulmányok. (75-99). Zenta: zEtna.

Nancy, J-L. 2019. *Körper*. Übersetzt von: Ambs-Lesure, M.; Dornberg, N.; Ivanović, V; von der Osten, E. Wien: Passagen Verlag.

Nietzsche, F. (1986). *A tragédia születése*. Ford. Kertész I. Budapest: Európa Könyvkiadó.

Rónay L. (1987). A megállított örökkévalóság. *Üzenet* 17 (1–3): 37-46.

Thomka B. (1987). A kárhozat grammatikája. Csáth formaeszméjéről. *Üzenet* 17 (1–3): 47–5.

SZÖVEG ÉS ILLUSZTRÁCIÓ KOMPLEXITÁSA (A KOROSZTÁLYOK FELETTI KÉPESKÖNYV)

Picturebooks are traditionally considered to be readings for the youngest age group. However, children's literature theorists point out that it is a genre intended for everyone, including older children and even adults. The paper deals with these *crossover* picturebooks, bringing a number of examples from the world literature for children. At the same time, the author focuses on a picturebook for teenagers written by the Hungarian author duo: Éva Janikovszky – László Réber, entitled „*Kire ütött ez a gyerek?*” (eng. „*Just Who Does This Child Take After?*”). Using an intermedial approach, the author analyzes the relationship between illustration and text in this work, viewing the picturebook as a complex „visual text”.

Keywords: picturebook, *crossover*, Éva Janikovszky, László Réber, illustration, text

BEVEZETÉS

Az az általános előítélet, hogy a képeskönyv csak nagyon kis gyerekeknek való irodalom lenne – mondja Maria Nikolajeva és Carole Scott –, nyilvánvalóan Lacan preverbális, képzeletbeli nyelv eszméjén alapul, amely összehasonlítva a regények nyelvével, ha nem is uralkodó, de legalábbis szembevetendő a képeskönyvekben. Úgy tűnik, a képeskönyvek sikeresen ötvözik a képzeletbelit és a szimbolikusot, az ikonikusot és a konvencionálisat, elértek tehát olyasvalamit, amit egyetlen irodalmi forma sem tudott elsajátítani (Nikolajeva–Scott 2006: 262).

Az igazi, hamisítatlan képeskönyvek esetében a szavak és a képek vegyüléke együttesen adja az egész könyv jelentését. A legkielégítőbb képeskönyvek Martin Salisbury és Morag Styles szerint dinamikus kapcsolatot hoznak létre a szavak és a képek között. Ez a kettősség játékos tánc formájában létezhet, amelyben a szavak és a képek flörtölnek és ellendmondásba is kerülnek egymással. A szó és a kép közötti határok mindikább elmosódnak ma már, úgyhogy a szavak maguk is képi elemmé válnak, s a végső eredmény egy „vizuális

* anikoutasi@gmail.com

szöveg” lesz. Hogy egy képeskönyv mitől lesz jó, rossz vagy érdektelen, az mindig a szavak és képek közötti kapcsolat természetétől függ. Csodálhatjuk a gyönyörű képzőművészi alkotást, de ha a szavak nem lépnek érdekes módon kapcsolatba a képekkel, a könyv mint egész nem lesz sikeres. Másrészt, lehet nagyszerű az írott szöveg, de ha a képek édeskések, az összhatás közepszerű lesz (Salisbury–Styles 2012: 89).

Hogy nem csak gyerekekhez szólhatnak a képeskönyvek, számos világirodalmi, *crossover* példával illusztrálható: megemlíthetném akár az angol Roy Gerrard: *The Favershams* (1982) [A Faversham-család] c. képeskönyvét, ezt a viktoriánus kort idéző, a brit felső osztályt bemutató művét, melyet pompás, részletazdag (saját meghatározása szerint: könyörtelenül szeszélyes) akvarellekkel illusztrált. Azután az ausztrál Shaun Tan: *The Arrival* (2006) [Megérkezés] c. emigráns töténetét, a gyönyörű, mesterien megrajzolt, szöveg nélküli albumát. A japán Katsumi Komagata: *Little Tree* (2008) [A kis fa] c. háromdimenziós, ún. „pop up” – Sandra L. Beckett szerint (2012: 64) nagyon költői és zseniálisan megalkotott – képeskönyvét, mely egy fa születését és elmúlását meséli el. Vagy akár a kubai Alberto Morales Ajubel artisztikus, Daniel Defoe ismert művén alapuló, szintén szöveg nélküli *Robinson Crusoe*-ját (2008), melyet maga az illusztrátor grafikai regénynek nevezett. Végül, hogy magyar szerző is szerepeljen a felsorolásban: nem lehet kihagyni Janikovszky Éva felnőtteknek szánt képeskönyveit, az *Örülj, hogy fiú!* (1983) és az *Örülj, hogy lány!* (1983) címűeket sem.

KÉPESKÖNYV KAMASZOKNAK

Ezenkívül a kamasz korosztályt is megcélozza Janikovszky a *Kire ütött ez a gyerek?* (1974) c. művével, melynek ezúttal is Réber László a társszerzője. Nemcsak a színezett tusrajzok stílusa lesz ismerős, hanem a réberi grafika szövegszervező erejét is megtapasztalhatjuk ismét, s a verbális és vizuális reprezentáció intermediális viszonya is hasonlóan alakul, mint a korábban együtt készített művek esetében.

A puhakötésű kötet fedelén a zöldessárga keret bal széléhez dől főhősünk. Zsebredugott kézzel mintegy „támasztja a falat”, míg jobbról négy kéz mutatóujja szegeződik rá, illetve a zöld, kámzsanyakú pulóverén mutatkozó céltáblára, vádlólág; a kezek egyúttal a középen elhelyezkedő könyvcímre is mutatnak; a ruhaujjak színéből következtethetünk rá, melyik felnőttől van szó.

Így a sárga keretbe foglalt mottó szövegére az apa keze mutat rá, a belső címlapon pedig a szintén sárga keretbe foglalt illusztráción, akárcsak a könyv borítóján, ismét a négy felnőtt, az anya, az apa, a nagyanya és a nagyapa keze látszik csuklóból, amint távozó csemetéjük (jobb lábszára) felé mutatnak, mintegy az elzavarás mozdulatával. Akár úgyis értelmezhetjük ezt a rajzot, hogy a kamasz egyszerűen lelép, mivel nem bírja tovább hallgatni a felnőttek „papolását”.

Magában a kötetben, a belső illusztrációkon is fontos szerephez jutnak ezek a kezek, illetve felemelt mutatóujjak: „[a]mióta megnőttem, / és butaságokat beszélek, / és elviselhetetlen vagyok, / és rossz rám nézni, / aki csak meglát, azt mondja”-szövegblokk alatt látható három egymás alatt elhelyezkedő, csuklóból ábrázolt kéz előremutató ujjai az illető felnőtt kijelentésére szegeződnek, ismét kettős funkcióval („ez volna a ti fiatok? / Szinte hihetetlen! / Nem lehet ráismerni!”, *Kire ütött ez a gyerek?*, második kiadás¹, 1977: 13), mert egyúttal a nyurga tinédzser figuráját is megcélozzák.

A következő, két oldalra terjedő illusztráción a nagyok „csak ülnek és sóhajtoznak, hogy / kire ütött ez a gyerek.” (14). A kézmozdulatok itt is igen kifejezőek. Minden felnőtt feje fölött ott a saját szövege, amelyet éppen kiejt, a verbális közlést a vizuális is nyomatékosítja: a felemelt mutatóujjak egyben az adott szövegszegmensre is irányulnak, a nagymama, az apa és az anya esetében. Sőt, a két szülő, aki egymást okolja csemetéjük „ütődöttsége, nyeglesége és idétlensége” miatt, egyrészt egymásra is mutogat, a két mozgás egy láthatatlan keresztvonalat ír le, s előremutató ujjai pedig a másik szövegblokkját is megcélozzák.

Tehát a felemelt, intó mutatóujj legtöbbször a nevelés és korholás eszköze a felnőttek részéről, de olykor a dicséret, elismerés mozdulata lesz. Például a „[m]ondta is / a Borinka nagymamája, // hogy a Borinka / lány létére / példát vehetne rólam”-szövegblokkba beékelődő, hősükre mutató kéz, valamint az „amiért persze a Borinka bosszút állt, / és megvárta a nagymamámat a közért előtt, / és elvette tőle / a két szatyrot, / és hazáig / cipelte” (25) szövegszegmenshez készült illusztráción, a szatyrokra szegeződő mutatóujj esetében.

¹ A továbbiakban is ebből a kiadásból idézek; a későbbiekben csupán az oldalszám megjelölésével.

A kötet végén pedig az apa felemelt mutatójúja a büszkeség jelképeként mered a magasba, amikor majd a szülők öregek lesznek, és ott ülnek a parkban a padon, s mindenkinek dicsekednek felnőtt fiukkal.

A sodró lendületű monológfolyamot a mozgalmas illusztrációk mindvégig adekvát módon követik.

A VERBÁLIS ÉS A VIZUÁLIS REPREZENTÁCIÓ VISZONYA

Egyébként az egész kötetre egyfajta kettősség a jellemző. Az ellentétek ábrázolása nemcsak a verbális szinten nyilvánul meg, a vizuális reprezentáció is híven tolmácsolja azokat. Főhősünk saját kommentárral fűszerezett interpretálásában szerzünk tudomást a felnőttek véleményéről, egész magatartásáról. Amíg kicsi volt és okos és kedves és szép – mondja hősünk, mindenki csodálta, becézte és dicsérte a „sikerült gyereket”. Megfigyelhető, hogy a kötet első lapjain, amikor még kisgyerek, a felnőttek fülig érő szájjal mosolyognak rá (és ez a mosoly majd csak a kötet végén, az utolsó illusztráción tér újra vissza az arcukra), viszont kamaszkorában elég fancsali képpel tekintenek rá a rajzok többségén.

Ellentétek a szöveg szintjén, a megcsillanó humorban is jelentkeznek, például az „[é]s apukám lefényképezett // (...) Cézárral, akitől nem félttem, // és Aranka néniel, akitől félttem”- szövegszelethez készült illusztrációk (10) is hangsúlyozzák a komikus verbális kijelentést. A Cézáros „fényképen” főhősünk kantáros nadrágozskájában, széttárt kezekkel repes a nagy, tarka kutya felé, míg Aranka néni, a félelmetes rokon elől – aki óriásnőként kúszik be a képbe, a Cézár pozitúrájában – égnék álló hajjal, fejvesztve menekül.

Amúgy a szülőkre egyfajta bezzeg magatartás lesz a jellemző ebben a Janikovszky-kötetben, a nagyok olykor ellentmondásba is keverednek csemetéjük okítása közben. A családtagok az elején megállapítják, hogy ritka az a kisgyerek, amelyik egyformán okos és szép lenne. „Mert ott van például / a szegény Ilonkák fia, // vagy ott van / a szegény Istvánék lánya, // (...) na és ott van a Déneske, // és abban / mindenki egyetértett / hogy a Déneskéről / jobb nem is beszélni.” (12). Később viszont a felnőttek ugyanezekkel a gyerekekkel példálózhatnak, de ezúttal pozitívumként emelve ki őket: „[p]ersze még így sem értik, / hogy mit eszek én / éppen a Borinkán, / mikor itt van / az Istvánék lánya, (...) // „És miért nem barátkozom a Déneskével, / mikor a Déneskétől / csak jót tanulnék?” (26–27).

AZ ILLUSZTRÁCIÓ MINT TÖBBLET HORDOZÓJA

A *Kire ütött ez a gyerek?* rajzai bővelkednek ötletdús grafikai megoldásokban, az illusztrációk mindig valamilyen többlet hordozói lesznek, a szöveg mögöttes tartalmát teljesítik ki, mutatják meg nekünk. Az „[a]mikor mindenki látta már itthon / a barátaimat...” kezdetű szövegblokk fölött, az „emeleten”² az apa kezében kalapáccsal próbálja helyrehozni a keletkezett kárt (38); a fotel rugói kiállnak, a képkeret is leszakadt, s a csillár is eltört – nyilván a barátok távozása után vált nyilvánvalóvá, hogy csatatérre változott a lakás. A szemközti oldalon (39), ugyanabban a képsíkban, a sárga keretben az anya felemelt mutatóujjú figurája; ő is takarít, kezében hatalmas partvis, lábainál egy figyelemre méltó porszívó hever. Szuggesztív alakzatot mutat a porszívó falba dugott kacskaringós zsinórja, valamint szívócsöve is, melynek feje kissé felemelkedik, s olybá tűnik, mintha az anyával együtt ő is utánaszólna a fiúnak. A távozó kamaszból csak jobb tornacipője és nadrágszárának egy része látszik, tehát hősünk szó szerint is kihúzza a lábát a képből.

Ilyen többlet mutatkozik meg az „[a]pa és anya barátaiból / egytől egyig nagy ember lett” kijelentés alatti illusztrációkon is; a szövegből nem, csakis a rajzokból derül ki, milyen hírességekről van szó. A „kivéve azt, / aki sajnos, / elkallódott” megjegyzés melletti rajzon (35) pedig egy részeges, borostás bárzongoristát látunk. Cigarettafüstjének alakzatai a falmálladék formáját utánozzák, s a réberi egymásba olvadó formák is visszaköszönnek ránk a falikép tengeren hánykolódó gőzösének vonalrajzán³. Az elkallódás tényét hirdeti a lámpát befonó pókháló is. A képzőművész ezúttal is kitágítja a pár szavas szóbeli közlést. A jelenetet egy világvégi (valószínűleg) tengerész kocsmába helyezi, hiszen a zongorista mögötti széken egy matrósapka függ, a falra pedig halak és vasmacska van karcolva.

² A zöldessárga csík ezúttal két részre osztja a képmezőt, a felső szobában látjuk az apa figuráját, az alsóban pedig a felemelt mutatóujjú nagyapát, amint dorgálja zsebregugott kezű, flegma unokáját.

³ Az „és mindig sajnálom a halat, / amit kifogok a vízből” szövegszelet melletti illusztráción (25) is észleljük ezeket az egymásba olvadó, illetve egymásból kibomló alakzatokat. A csónak szélén ülő fiú, az S vonalat leíró, vízbe érő lába és a cakkos hullámok együttesében. Mulatságos részlet, hogy főhősünk egy, nyilván a csalit tartalmazó konzervdobozba potyogtatja könnyeit. A sajnálatot hangsúlyozza továbbá a vízbe visszadobott kék halacska is.

Tehát Réber László kedvenc optikai játékaire is felfigyelhetünk a *Kire ütött ez a gyerek?* illusztrációin. A könyv fedelének céltáblája, mely a kamasz fiú zöld pulóverének közepén helyezkedik el, arra asszociálva, hogy a fiú a felnőttek bíráló megjegyzéseinek örökös célpontja, a kötetben később többször is fölbukkan, méghozzá hősünk szobájának falán: a „[m]ert az se normális, hogy folyton csak itthon penészedek, / a rossz levegőben, és bögetem a magnót.”-kijelentés fölött (27), vagy a „[más boldog volna] ha ennyi könyve, / játéka, / ruhája lenne” az illusztrációba beékelődő szövegszegmens (46) mellett⁴, illetve a „[c]sak az a baj, hogy én már jódolgomban azt se tudom, / hogy mit csináljak.”-szövegszegmens alatti illusztráción (47). Ez utóbbinál a koncentrikus körökből álló céltábla fölötti poszteren azt vesszük észre, hogy az énekesnő feje ugyanilyen koncentrikus körökből tevődik össze! A hölgy nagyra tátott szája a céltábla fekete középpontját ismétli, a nő feje a céltábla középső körére rímel, míg haja és dekoltázsa a tábla külső köríkjét mintázza. Egyébként ezek a poszterek, faliképek a *Kire ütött ez a gyerek?* illusztrációin részt vesznek az eseményekben, szinte megelevenednek a falon. Például hősünk barátai az apa szerint „vagy nyerítenek, / mint a lovak, / vagy hallgatnak, mint a kukák” (33). A három kamasz fiú összeszorított ajakkal hallgat, míg a faliposzter énekesse hatalmasra tátja a száját („nyerít”), a fekete kör forma a mellkasa előtti mikrofon alakját formázza.

A megduplázódó, ismétlődő formák játékossága jut szóhoz tehát a Réber László grafikai nyelvezetében.

A „ha ennyi könyve / játéka, / ruhája lenne” megjegyzés melletti céltábla alakját a sarokba gurult hanglemez megismétli; a két, egymás alatt elhelyezkedő kör forma valójában a rajz kompozícióját tartja, rántja össze. Ezt a sarokba gurult hanglemezt ott látjuk még az „Emil bácsi szerint ez szomorú, / mert ugye, az ő családjukban / mindenki normális volt, / és attól fél, hogy ez, / sajnos, a Rezső vére.”-szövegblokk alatti illusztráción is (18). Az erőteljes fekete kör egy pontból irányítja figyelmünket a székre roskadt Emil bácsi figurájára, s egyszersmind a rajz fölött elhelyezkedő szövegre.

Kaján Tibor, Réber karikatúráit méltatva, úgy véli, hogy esetében valójában modern képírással van dolgunk. A karikaturista kolléga Réber László

⁴ A lépesőzetesen tördelt szöveg megfelelő szava alá kerül az illusztráción, mintegy nyomatékositva a verbális közlést, az adott fogalom megfelelő vizuális megjelenítése. Ilyen nyomatékositás lesz az „és / egy / vagy / két / számmal / nagyobb / cipőt / hordok” alatti nagy tornacipő rajza is, mely mintegy aláhúzza a szöveget (51).

rajzainak egyik legjellegzetesebb törekvését abban látja, hogy mindig meg akarja lepni a nézőt:

Minden rajza egy-egy meglepetés, egy-egy kis találmány, valamiféle újdonság, amelyet ő fedezett fel. Mindezt a figurák, tárgyak, helyzetek csodálatos csoportosításával, a rajz szerkezetével éri el. Játék ez, de Réber Lászlónál mindig magasrendű játék, amely át meg át van szöve mélyről fakadó asszociációkkal és érzésekkel. (Kaján 2013: 9).

Tulajdonképpen a Kaján 1957-ben papírra vetett találó szavai, melyeket az *Akár a szülők* (2013) előszava újraközi, a Janikovszky-kötetek illusztrációira is teljes mértékben érvényesek. A közösen készített képeskönyvek többnyire karikatúrás ötletből táplálkozó rajzai is (hiszen, ha Réber egyik-másik illusztrációját, a kötetekből kiragadnánk, önálló karikatúraként is megállnák a helyüket!) bőven szolgálnak ilyen meglepetésekkel, izgalmas, játékos, trükkös grafikai megoldásokkal.

A *Kire ütött ez a gyerek?* illusztrációit teljes egészében meghatározó, képlékeny, átalakulásokra képes, zöldessárga vonal egy helyütt például akasztófa lesz! Az „[a]bban az időben sokat álmodtam a Rezsővel” vallomáshoz tartozó rajzon (19) a bitófa alatt két gyanús alak sunnyog, késsel, illetve álkulccsal a kezében. A rablógyilkosok figurái nincsenek kiszínezve – lévén, hogy álmoképről van szó –, a grafikus vonalas tusrajzzal jeleníti meg őket csupán.

Érdekesen oldja meg Réber az „amikor / későn / jövök / haza” kijelentés illusztrálását is. Főhősünk árnyképét rajzolja meg – a fiú nyilván nem gyújtott villanyt, nehogy fölébressze alvó családtagjait –, amint a sötétben tapogatózva éppen fölér egy vázát (42).

Máskor képregényes, karikatúrákon is megjelenő megoldást is alkalmaz Réber László. Főhősünk az életet akkor próbálja elképzelni például, amikor kijön a moziból, mert akkor van hozzá kedve – a kamasz ábrándját a rajzon egy a feje felé mutató „felhő” tartalmazza: Borinkát menti meg éppen egy Rezső-szerű támadótól.

S míg a főhős kisfiú a Janikovszky–Réber képeskönyvekben, például a *Ha én felnőttné volnék* (1965), a *Velem mindig történik valami* (1972), a *Már megint* (1978) esetében állandóan ugyanúgy néz ki, ugyanabban az öltözetben látjuk mindvégig, igaz, olykor sálát, sapkát is kaphat, vagy a zoknihossza lesz más, de lényegében ugyanazt a rövid nadrágot, blúzt viseli; addig a *Kire ütött ez a gyerek?*

kamasz hőse többször „átöltözik” (szám szerint huszonhétyszer!), szinte mindig más ruhában ábrázolja őt Réber László.

Talán azért rajzolja mindig egyformára a fent említett képeskönyvekben szereplő kislányokat az illusztrátor, hogy a fiatalabb korosztályú gyerekközönség azonnal és könnyen be tudja azonosítani a főhős figuráját, rögtön felismerje azt. Míg a kamaszkönyv esetében, az idősebb gyerekek számára ez már nem okozhat gondot. S nyilván a rajzoló arra is gondolhatott, amikor a Janikovszky kamasz főhősét megmintázta a *Kire ütött ez a gyerek?*-ben, hogy ez az a korosztály, amikor az öltözködés kezd igazán fontossá válni tagjai számára.

ÖSSZEGZÉS

Szöveg és rajz komplex egészet alkot tehát Janikovszky Éva és Réber László *Kire ütött ez a gyerek?* című közösen megalkotott művében. Szöveg és illusztráció között dinamikus párbeszéd folyik mindvégig⁵, s ebben a villódzó dialógusban kép és szöveg a lehető legközelebb kerül egymáshoz. Ez a megállapítás tulajdonképpen érvényes a többi Janikovszky–Réber képeskönyvre is. Úttörő munkát végzett valójában az író és a rajzoló, egy teljesen új műfajt teremtett, amely a múlt század hatvanas-hetvenes éveiben páratlan volt a maga nemében. A „vizuális szöveg”-ként értelmezett képeskönyvek ma már nem számítanak újdonságnak a külföldi gyermekkönyvkiadásban sem, sőt, ma már egyedüli kívánatos formának tekinthetők.

S talán ezt egy kicsit a magyar szerzőpáros kivételes tehetségét megvillantó, közös munkáinak is köszönhetjük.

⁵ „A »régí technológiák« használatából természetesen adódik egy olyan *eredendő interaktivitás*, amely az alkotó és alkotás anyaga közti közvetlen kapcsolat során keletkezik, és aminek az új, mégannyira interaktív médiumok híján vannak. A (kézműves) művész mozdulatával »megszólít« egy anyagot, alkotó gesztusával párbeszédet kezdeményez egy közeggel, amely válaszol. Mi több: »visszabeszél«”. (Tillmann 2012.; a kiemelés Tillmanné, U. A.). Tillmann J. A. megállapítását azzal egészíteném ki, hogy a Janikovszky–Réber képeskönyvek esetében nemcsak az anyagot (ebben az esetben a papírt, melyre a toll rajzolja a fekete tusvonalakat) szólítja meg a művész, hanem egyszersmind magát az ugyanabban a közegben megjelenő szöveget is.

IRODALOM

- Beckett, S. L. (2012). *Crossover picturebooks: a genre for all ages*. New York: Routledge.
- Kaján T. (2013). Előszó. In Tarján T. (Szerk.). Réber L. *Akár a szülők* (pp. 8–9). Budapest: Libri Kiadó.
- Nikolajeva, M. and Scott, C. (2006). *How Picturebooks Work*. New York– London: Routledge.
- Salisbury, M. and Styles, M. (2012). *Children's Picturebooks (The art of visual storytelling)*. London: Laurence King Publishing Ltd.
- Tillmann J. A. (2012). *Távkeretek – Inter media*, a letöltés ideje: 2012. XII. 2.: <http://www.c3.hu/~tillmann/konyvek/tavkeretek/inter.html>

FORRÁSMŰVEK

- Ajubel. (2008). *Robinson Crusóé (Un roman en images inspiré de l'oeuvre de Daniel Defoe)*. Toulouse: Plume de carotte.
- Gerrard, R. (1982). *The Favershams*. London: Victor Gollancz Ltd.
- Janikovszky, É. (1972). *Velem mindig történik valami* (Réber László rajzaival). Budapest: Móra Ferenc
- Janikovszky É. (1977). *Kire ütött ez a gyerek?* (második kiadás, Réber László rajzaival). Budapest: Móra Könyvkiadó.
- Janikovszky É. (1983). *Örülj, hogy fiú!* (Réber László rajzaival). Budapest: Minerva.
- Janikovszky É. (2007). *Már megint* (negyedik kiadás, Réber László rajzaival), Budapest: Móra Ferenc Könyvkiadó.
- Janikovszky É. (2008). *Ha én felnőtt volnék* (kilencedik kiadás, Réber László rajzaival). Budapest: Móra Ferenc Könyvkiadó.
- Janikovszky É. (2010). *Örülj, hogy lány!* (nyolcadik kiadás, Réber László rajzaival). Budapest: Móra Könyvkiadó.
- Komagata, K. (2008). *Little Tree*. Tokyo: One Stroke.
- Tan, Sh. (2006). *The Arrival*. London: Hodder Children's Books.

Радослав Љ. Ераковић*

Филозофски факултет
Универзитет у Новом Саду

UDK 821.163.41.09"18" Magarašević G.

821.163.41.09"18" Hadžić J.

Originalni naučni rad

ГЕОРГИЈЕ МАГАРАШЕВИЋ И ЈОВАН ХАЦИЋ: ХРОНИКА ЈЕДНОГ ЕПИСТОЛАРНОГ ПРИЈАТЕЉСТВА**

This study analyses literary-historical relevance of the letters which Georgije Magarašević sent to Jovan Hadžić (Miloš Svetić) in the period 15 January 1820 – 9 July 1828. Georgije Magarašević's letters were for the first time published in *Stražilovo* in 1887, owing to the efforts of the editor – Jovan Grčić. As he reported, the editor's office of this literary magazine located in Novi Sad obtained ten Magarašević's private letters from Milica Barić, Jovan Hadžić's daughter. The comparative analysis of Magarašević's letters and the literary-publicist texts which he published or edited as the editor of *Letopis Matice srpske* leads to the conclusion that his privately stated literary-critical comments about Serbian readers were no less argument-based than the ones he stated publicly, when he performed the duty of the editor. More precisely, Magarašević's lucid "epistolary" valuations of the then literary production do not contain any ironical comment based on which we could presume that his extra-literary disputes with (un)named writers were having any unfavourable impact on their position as associates of *Letopis Matice srpske*.

Key words: Georgije Magarašević, Jovan Hadžić (Miloš Svetić), Jovan Grčić, Milica Barić, literary magazines, *Stražilovo*, *Letopis Matice srpske*, epistolary material

Као што је назначено већ у наслову овог рада, наш истраживачки подухват био је заснован на анализи књижевноисторијске релевантности писама које је Георгије Магарашевић упутио Јовану Хацићу (Милошу Светићу), у периоду између 15. јануара 1820. и 9. јула 1828. године (датуми су наведени према јулијанском календару). Наведена писма Георгија Магарашевића први пут су објављена у *Стражилову* 1887. године, захваљујући уредничком и приређивачком труду Јована Грчића. Мада је у заглављу првог Магарашевићевог писма прецизно наведено да је написано у Новом Саду, 15. јануара 1820. године, његова хораацијевски брижљиво

* rasha@ff.uns.ac.rs

** Рад је настао у оквиру пројекта „Аспекти индетитета и њихово обликовање у српској књижевности“ (178005), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

срочена епистола не садржи конкретне информације о пребивалишту адресата, односно „љубезног Јоце“ (Грчић 1887: 447). Међутим, основано је претпоставити да се Јован Хаџић почетком 1820. године налазио у Пешти, где је од јесени 1817. године похађао „филозофију“ (завршни ниво гимназијског образовања у тадашњој аустријској царевини). Почетком 19. века, наставни план и програм такозване филозофије се и даље остваривао на високошколским установама, попут лицеја, академија, па чак и универзитета, што је Јовану Хаџићу пружио могућност да слуша предавања из естетике Лудвига Шедијуса, најугледнијег представника пештанске академске заједнице и омиљеног професора Лукијана Мушицког. С обзиром на чињеницу да су Георгије Магарашевић и Јован Хаџић почели блиско да сарађују тек након покретања *Летописа Матице српске* (1824/1825), срдечно обраћање новосадског професора пештанском гимназијалцу такође захтева додатно образложење. Болешљиви Георгије Магарашевић прихватио је место наставника-суплента у Карловачкој гимназији 1813. године. Директор гимназије Андреј Волни указао је, на тај начин, велико поверење једном од својих најдаровитијих ђака, иако се већ крајем 1812. године могло претпоставити да Георгије Магарашевић због слабог здравља неће моћи да приведе крају своје школовање у Пешти.

Током наредне три и по године предавао је историју и друге хуманистичке предмете у вишим разредима Карловачке гимназије. Тада се зближио са Лукијаном Мушицким, а о њиховом великом пријатељству вероватно најбоље сведочи Мушицкова ода *Георгију Магарашевићу*, написана у Земуну почетком октобра 1817. године (Мушицки 1838: 67). Наводна љубавна веза јектичавог наставника-суплента са супругом професора Томе Војновића изазвала је велики скандал у Сремским Карловцима 1816. године (Радојчић 1927: 2; Лесковац 1950: 126; Живановић 1976: 36–37). Након што су извештаји о „непримереном“ понашању заљубљивог Георгија Магарашевића стигли до митрополита Стефана Стратимировића, млади професор био је приморан да напусти Карловачку гимназију. Срећом по развој српске књижевне периодике, будући уредник *Летописа Матице српске* избавио се из незавидног материјалног положаја захваљујући интервенцији бачког владике Гедеона Петровића, који му је – свега неколико месеци након карловачке еротске афере – обезбедио место професора у Новосадској гимназији. Према томе, упркос многобројним индивидуалним талентима младог Јована Хаџића, његов привилеговани положај међу пријатељима Георгија Магарашевића свакако би требало

довести у (не)посредну везу с друштвеном позицијом његовог утицајног и *зјело* богатог ујака, владике Гедеона.

Морамо признати да је наша потрага за конкретним доказима о књижевноисторијској релевантности Магарашевићевих десет приватних писама била иницирана његовом концизном књижевнокритичком напоменом о песми Павла Берића *Правдање српског срца* (Магарашевић 1887: 447). Наша досадашња проучавања књижевноисторијске и културолошке релевантности бечких *Новина сербских*, била су превасходно заснована на селективној дијахронијској анализи песничких, прозних и преводилачких прилога Давидовићевих сарадника, које смо сврстали међу најдаровитије српске класицисте и предромантичаре (Ераковић 2009: 89–104; Ераковић 2019: 104–117). Због тога је могућност стицања свеобухватнијег увида у естетска, поетичка, па чак и етичка опредељења сарадника и читалаца *Новина сербских*, остварила пресудан утицај на тематску и теоријско-методолошку структуру нашег истраживачког подухвата. Наша претходно стечена сазнања о Давидовићевим бечким новинама као релевантном сведочанству о позитивној рецепцији класицистичких и предромантичарких остварења (посебно током друге и треће деценије 19. века), потврдила су тачност наше иницијалне претпоставке о недовољно истраженој улози Магарашевићевих писама, у проучавању стваралаштва писаца чија дела припадају вредносном врху српске деветнаестовековне књижевности.

Даровити шишатовачки архимандрит свакако је био један од најпродуктивнијих и најугледнијих сарадника *Новина сербских*, које су само током 1819. године објавиле низ његових пригодних *поетических сочиненија*, попут *Оде Стефану Живковићу* (Мушицки 1819: 45/3–8), *На Видовдан* (Мушицки 1819: 46/3–8) и *Оде на воздиженије Новосадске гимназије* (Мушицки 1819: 72/3–8). Међутим, упоредна анализа његових књижевних прилога објављених током 1819. године у *Новинама сербским*, неминовно упућује на закључак како посебну херменеутичку пажњу заслужују његове песме које су настале тек након што се бард српског класицизма несмотрено упустио у вишемесечну стиховану расправу са аутором *Правдања српског срца* (Берић 1819: 101/ 3–7). Када је у питању књижевна репутација коју су двојица ревносних стихотвораца-полемичара уживали крајем друге и почетком треће деценије 19. века, Лукијан Мушицки се неспорно налазио у повлашћеној позицији. Дијахронијски пресек литерарних *сочиненија*, објављених у *Новинама сербским* (посебно у периоду између 1819. и 1821.

године), наводи на закључак да су запажања угледних научника, о класицистичком усмерењу Давидовићевих новина, морала бити заснована на поетичкој и естетској вредности многобројних сарадничких прилога Лукијана Мушицког (Павић 1979: 159–160; 297–299). На основу пажљивог прегледа свих књижевних остварења публикованих током наведеног периода у *Новинама сербским*, можемо констатовати да многобројне оде и епиграми шишатовачког архимандрита оправдавају афирмативну оцену улоге Давидовићевих новина у развоју модерне српске књижевности. Осим тога, никако не би требало губити из вида чињеницу да су „једине наше новине“ (Давидовић 1819: 359) имале малобројну али веома образовану читалачку публику, што је било подједнако значајно не само за угледне српске књижевнике, него и за младе почетнике, какав је био Павле Берић. Да подсетимо, двадесетједногодишњи пештански студент је, пре објављивања *Спомена пречесњејшему господину Прокопију Болићу* (Берић 1819: 60/ 3–7) и *Правдања српског срца* (Берић 1819: 101/ 3–7), био познат у ондашњој културној јавности само као талентовани преводац Вергилијевих еклога (Берић 1818: 6/[45–48]).

Наравно, полемика између Лукијана Мушицког и Павла Берића није представљала непознаницу чак ни за ауторе позитивистички интонираних монографских публикација, које су почетком 20. века обновиле интерес читалаца за старије токове српског књижевног наслеђа (Ђоровић [1911] 1999: 311–312; Кићовић 1930: 13–14). Поред тога, не би требало занемарити ни чињеницу да Мушицкова постхумно објављена *Стихотворенија* (Мушицки 1838) садрже довољно информација, на основу којих можемо констатовати како је њихов приређивач Ђорђе Мушицки био веома заинтересован за генезу сукоба између својег славног рођака и младог стихотворца (Мушицки 1838: 170; 176). Као што је познато, хесиодовско надметање Лукијана Мушицког и Павла Берића отпочело је девет месеци након смрти раковачког архимандрита Прокопија Болића, који је преминуо 14. октобра 1818. године. Димитрије Давидовић је преко *Новина сербских* неколико пута упућивао молбу својим читаоцима да му доставе податке о животу Прокопија Болића, а тематска структура једног од његових апела пружа недвосмислен одговор на питање колико је бечки уредник био фрустриран незаинтересованошћу „наших учених“ за прикупљање биографских информација о „Г. Болићу“, без

којих није могао бити састављен пригодан некролог.¹ Тек крајем јула 1819. године објављена је у *Новинама сербским* непотписана песма у "алкејском метруму" под насловом *Спомен пречесњејшему господину Прокопију Болићу, негдашњем архимандриту раковачком* ([Берић] 1819: 60/3–7). Високо сензитивном Лукијану Мушицком било је одмах јасно да се инкриминишућа пишчева напомена о незахвалном пријатељу покојног „пречесњејшег Болића“ односи управо на њега. Као и у случају „мистериозног“ аутора *Друге рецензије србске* ([Карацић] 1817: 453–456; 461–464; 469–472; 477–480; 485–488; 493–496; 501–504; 517–520; 525–528; 533–536; 541–544), анонимност књижевних сарадника *Новина сербских* била је искључиво формалног карактера, тако да је „незахвални пријатељ“ покојног раковачког архимандрита веома лако могао сазнати идентитет свог противника. У сваком случају, малобројни читаоци Давидовићевих новина нису дуго чекали на реакцију Лукијана Мушицког. *Новине србске* убрзо су објавиле његове песме *Апологија србског срца* (Мушицки 1819: 73/3–8) и *Ода сени Прокопија Болића* (Мушицки 1819: 74/ 3–8). Њихова расправа се није завршила након Мушицковог одговора, јер је ништа мање агилни Павле Берић узвратио својем супарнику песмом *Правдање српског срца* (Берић 1819: 101/ 3–7). Према сугестивној интерпретацији Ђорђа Мушицког из 1838. године, сукоб двојице стихотвораца окончан је у корист његовог стрица, који је 22. јануара 1820. године у Шишатовцу певао *Победу србског срца над злим генијем* (Мушицки 1838: 106–113; 176).

Веома је интересантно да Магарашевићева писма из јануара и фебруара 1820. године (Магарашевић 1887: 447–448; Магарашевић 1887: 463–464) не садрже ниједан апологетски интониран коментар, на основу којег

¹ „Лане јошт', објавивши роду нашем, да се пречестњејши архимандрит раковачки, и приседатељ више вармеђа, г. Прокопиј Болић у вечност преселио, молио сам понизно учене наше, да би се који нашао, и живот његов описати ктео, и мени га послао, да га у новине, на подобје други[х], у њима више пута бивши, такоречени некролога ставим. Но, до данас ниједан се не нађе, који би ми молитву послушао, а из доброга је срца проистекла, требало је, да је који послушао. Остали народи дижу заслуженим и ученим мужевима свог племена споменике по самим црквама; ми то не можемо, требало би поне, оно да им учинимо, што у силама нашим стоји. Г. Болић био је наш списатељ, и списатељ славан, и роду, може бити, много познанији и полезнији, нег' икоји други. Никаква друга споменика не можемо му подићи, но срца наша могу му чувствително благодарна бити тиме, што би му некролог у једине наше новине ставила, и иза други народа не остала, који то својим списатељима и заслужним мужевима чине.“ (Давидовић 1819: 359)

би се могло претпоставити да је новосадски адресант искрено поверовао у тријумф шишатовачког Пиндара над терситовски дрским Павлом Берићем. Изузмемо ли Магарашевићеву претходно поменућу напомену у вези с дискутабилном тематском иновативношћу Берићеве песме *Правдање српског срца* (Магарашевић 1887: 447), стиче се утисак да је одлично обавештени новосадски професор био много више заинтересован за суморне догађаје из приватног живота Лукијана Мушицког, него за *поетическу* дебату око тога ко се од сарадника *Новина сербских* на (не)достојан начин опростио од блаженопочившег калуђера-енолога.² Песнички нимало инспиративни детаљи из свакодневног живота шишатовачког архимандрита – о којима је Георгије Магарашевић брижљиво извештавао Јована Хацића – постају схватљиви тек када размотримо узроке незавидне позиције Лукијана Мушицког у црквеној хијерархији, нарочито у временском периоду који је обухватао крај друге и почетак треће деценије 19. века.

Колико год то деловало необично, *безчислене* невоље које су га задесиле током управљања Шишатовцем могу бити протумачене као далекосежна последица његове судбоносне одлуке из 1812. године, када је одбио место вероучитеља у новооснованој сентандрејској препарандији. Лукијан Мушицки се захвалио Сентандрејцима јер га је митрополит Стефан Стратимировић почетком јула 1812. године – управо у претходно помињаном манастиру Раковац – произвео у чин архимандрита. Убрзо је добио на управу Шишатовца, где се преселио средином новембра исте године. Млади архимандрит уложио је велики труд како би обновио запуштено манастирско имање. Као што је познато, Вук Караџић је током 1815. и 1816. године често боравио у Шишатовцу, што је навело карловачког митрополита Стратимировића да укори прекомерно гостопримљивог Лукијана Мушицког (након пропасти Првог српског устанка, он је пружио уточиште и Вуковом оцу Стефану). У јесен 1816. године почео је изузетно тежак период у животу шишатовачког архимандрита. Гласине о великим манастирским дуговима навеле су строгог митрополита Стефана Стратимировића да затражи финансијски извештај од даровитог класицистичког стихотворца. Извештај званичне комисије је крајем 1819. године потврдио сумње о великим

² Архимандрит Прокопије Болић је у својој чувеној књизи *Совершен виноделац* детаљно описао 35 сорти фрушкогорског грожђа (Болић 1816). Захваљујући његовом труду, сачувана су од заборава народна имена свих сорти грожђа, које су гајене у Срему током 18. и почетком 19. века. (оп. а.)

дуговима манастира, услед чега је у августу наредне године био разрешен дужности. Његове невоље ни тада нису биле окончане, јер је по митрополитовој наредби морао да остане у Шишатовцу, где је због овидијевског пада у немилост морао да се покорава монашкој сабраћи, нимало наклоњеној угледном алумнисти пештанског универзитета. Срећом по српску књижевност, банкротство Шишатовца имало је и своју позитивну страну. Лукијан Мушицки је током наведеног периода написао велики број песама антологијске вредности, тако да је сасвим разумљиво због чега је Георгије Магарашевић редовно преносио Јовану Хацићу своја сазнања о новим одама и старим (неплаћеним) рачунима њиховог шишатовачког пријатеља.³

Нажалост, ниједно од анализираних Магарашевићевих писама из 1820. године не садржи конкретан одговор на питање какав је био његов вредносни суд о полемици Лукијана Мушицког и Павла Берића. Стога смо разрешење ове херменеутичке енигме потражили у Магарашевићевим текстовима од привидно секундарног књижевноисторијског значаја, међу којима се – према нашем дубоком уверењу – посебно издваја његова уредничка напомена уз чланак Павла Берића *Расправа измеђ[у] сачинитеља "Спомена преч. г. Проконију Болићу и. т. д." и сачинитеља "Апологије сербскога срдца"*. ([Берић] 1829: 106–110). Павле Берић очигледно није био спреман да препусти заборава свој сукоб с аутором *Апологије сербскога срдца* (Мушицки 1819: 73/ 3–8), јер је уложио велики труд како би „безпристрасне читатеље“ убедио да је Лукијан Мушицки 1819. године погрешно интерпретирао његове поетске интенције.⁴ Међутим, његове

³ „Чини ми се, да сам ти у последњем писму моме писао, да је г. Мушицки сасвим оздравио. Гле шта ми пре Божића у свом једном великом писму пише: 'Већ моја лира вама наби уши. Што ћу вам ја; сами сте криви. Ето вам сад 5. ода. Ја не знам, на што мој дух слуги; на зло ли, ил' на добро. У најзаплетенијој невољи мојој, међу наглима дели дужности, која се од мене на час ишту, гони ме да му певам. Да ли ћемо га уподобити разјареном небу, које донде извија муње, и громове рикајушче низвергава, док му јарост не прође, док се не утиша. У сред рачуна, од који[x] ми нова судба зависи, кад ме обузме туга, а он ми даје плектар у руку.' А у другом писму: 'Надајући се, да ћу с концем ове године напоследак сав хаос [...]рати из Шишатовца, ког ми се музе плашише, силно наmisлим сав жртвовати се књижевству, и то таки с 1. јану[ара]. 1820.'“ (Магарашевић 1887: 447).

⁴ „Зрели разлог о ствари уверио би сачинитеља, да како гођ што један некролог или ода – без сумње плод једне главе – није доказателство обште о покојном жалости, тако исто, кад таквог некролога или оде нема, још није осведочено, да за покојног

непоуздане прустовске реминисценције, посвећене догађајима који су се одиграли пре десет година, очигледно нису импресионирале трезвеног уредника *Летописа Матице српске*. Магарашевићева уздржана реакција на Берићев (само)оправдавајући текст постаје схватљивија ако узмемо у обзир чињеницу да двојица главних актера „скандалозне“ песничке расправе нису описали ниједно значајно *прикљученије* из живота Прокопија Болића. Управо због тога је у Магарашевићевом *примечанију* упућена вергилијевски углађена молба српским родољубима да прикупе биографске податке о раковачком архимандриту, како би коначно био објављен текст о животу и стваралаштву овог „важна мужа“ (Магарашевић 1829: 110).

Посматрано из савремене истраживачке перспективе, разумљива је решеност Георгија Магарашевића да се „дискретно“ дистанцира од Лукијана Мушицког и Павла Берића, пре свега због тога што њихова претенциозна полемика из 1819. године заиста не заслужује да буде означена као преломни тренутак у животу и стваралаштву двојице озлојеђених песника. С једне стране, нема никакве сумње да је шишатовачки архимандрит био поштеђен од судбине која је задесила злосрећног романописца Милована Видаковића, након претходно помињане књижевнокритичке расправе с Вуком Караџићем из 1817. године. Многобројни егзалтирани песнички одзиви на *Глас харфе шишатовачке* (Мушицки 1821: 103/3–8) недвосмислено упућују на закључак да следбеници и поштоваоци *Арфе Шишатовачке* – међу којима је био и пештански студент Јован Хаџић – нису придавали велики значај стихованим инвективама волтеровски ироничног Павла Берића ([Бождаревић] 1821: 5/3–

нико није марио и да ни клете сузе за њим потекло није. – Али је разлогу ума одолело младићког срца чувство, и тако је оно сачиненије постало бурније, него што је требало. Но зато опет она млађаног срца изливенија нису ни близу онако скандалозна била, као што се певцу *Апологије сербскога срца* видило. Безпристрастни читатељ могао је приметити, да сачинитељ [*Спомена*] ни на што друго не жали, него што покојном јавна спомен жалости о њему није остављен; а то без сумње није за[х]тевао од целога народа, него од они народни синова који су кадри били пресадити цвет чело гроба његова; и ови су се управ они прикори 'О ладни срца!' 'ни сузе клете' и. т. д. тицали. То би велим, безпристрастни читатељ судио, и баш да би помислио у себи да није требало онаком мужу спомен с којекаквим прикорима остављати, али би опет тим радије младићкоме срцу опростио, што приговарања његова нису по све неоснована била. Али сочинитељ *Апологије* није био безпристрастан. У његовим обсенутим очима учинило се, да је певац у гневу своме премила рода свога срце увредио, које он не само да није учинио, него није био поуман учинити.“ ([Берић] 1829: 107–108)

7; [Јелић] 1821: 12/ 3–7; Поповић 1821: 93/3; [Ребић] 1821: 4/ 3–7; [Светић] 1821: 5/ 3–7).⁵ С друге стране, нема фактографски поузданих доказа да је (не)скривено читалачко незадовољство Лукијана Мушицког директно угрозило професионалне амбиције Павла Берића. Напротив, захваљујући репутацији образованог правника и способног адвоката, Павле Берић је, годину дана након објављивања текста *Расправа измеђ[у] сачинитеља "Спомена преч. г. Прокопију Болићу и т. д."* и сачинитеља *"Апологије сербскога срдца"*. ([Берић] 1829: 106–110), постављен за митрополиског секретара и асесора Судске табле Сремске жупаније у Сремским Карловцима.

Ако бисмо били приморани да на основу само једног конкретног примера оправдамо примену поступка упоредне анализе Магарашевићевих писама и уредничких *смесица*, онда бисмо се определили за његова преиспитивања булгаковљевске судбине необјављених рукописа Павла Соларића. С обзиром на чињеницу да је кратковеки српски предромантичар боловао од туберкулозе, престоница Млетачке републике била је заиста последње место где је Доситејев даровити пријатељ требало да се досели, након завршених студија филозофије и права у Загребу. Грудоболни Соларић преселио се у Венецију убрзо након чувеног сусрета с Доситејем Обрадовићем и Атанасијем Стојковићем у Падови, у децембру 1803. године (Соларић 1809: 5–6). Тада се запослио као коректор у чувеној штампарији Пана Теодосија, која је је од шездесетих година 18. века објављивала српске ћириличне књиге (најугледнији српски сарадник ове штампарије био је, наравно, Захарија Орфелин). Млади Павле Соларић се афирмисао међу припадницима српске грађанске заједнице у Аустрији након објављивања књиге под насловом *Ново грађданско земљеописаније* (Соларић 1804). Упркос изузетно релаксираном ставу тадашњих млетачких штампарија према проблему ауторских права (Фин 2015: 152–173), није никаква тајна да је Соларићево бакорезним мапама богато опремљено *сочиненије* настало на основу превода и „слободне“ прераде научних радова славног немачког географа, Адама Кристијана Гаспарија. Што се тиче Соларићевог личног доприноса изучавању историје српске књижевности, његов акрибично састављени *Поминак књижески* (Соларић 1810) представља најзначајнији извор података о српским књигама, штампаним у Венецији између 1759. и

⁵ Наша компаратистичка напомена, у вези с траговима волтеровског дискурса у стваралаштву Павла Берића, има своје упориште у библиографској чињеници да је управо он превео роман славног француског писца *Задиг* (Волтер 1828). (оп. а.)

1810. године (Чурчић 2003: VII–XIX). Соларићев дугогодишњи научни, књижевни и филолошки рад није, срећом, био запажен тек након што се скромни венецијански полихистор „преселио“ у аркадијске просторе, описане у његовим лирским песмама. Након објављивања *Новог грађданског земељеописанија*, одушевљени Јован Дошеновић написао је сонет у његову част (Дошеновић 1809: 54), док га је ништа мање злосрећни и талентовани аутор *Сала дебелого јера* представио својим читаоцима као дику и милоту српску (Мркаљ 1810: [1]). Упркос томе што је уживао велики углед међу својим образованим сународницима, односно управо због тога, Павле Соларић је последње године живота провео у великом сиромаштву. Туберкулоза га је коначно савладала 18. јануара 1821. године, а није познато ни где је тачно сахрањен.⁶

На основу свега претходно наведеног, верујемо да је схватљиво због чега су припадници српске интелектуалне елите – међу које свакако можемо сврстати првог уредника *Летописа Матице српске* – били заинтересовани за Соларићеву заоставштину. Наиме, у писму послатом из Новог Сада 5. априла 1826 године (адресат се тада налазио у Пешти, где се припремао за стицање звања доктора правних наука), Магарашевић је известио Хаџића о својој намери да набави све Соларићеве рукописе (Магарашевић 1887: 495). Али, прави смисао Магарашевићеве концизне белешке, о интелектуалној својини покојног песника, постаје разумљив тек након пажљивијег ишчитавања два његова уредничка прилога, објављена 1825. године у *Летопису Матице српске* (Магарашевић 1825: 1/163; Магарашевић 1825: 3/128–132). С обзиром

⁶ За разлику од „натурализованог“ Млечанина Павла Соларића, Георгије Магарашевић је живео и радио у једном од најзначајнијих културних, просветних и економских средишта српске заједнице у Хабзбуршкој монархији. Упркос томе, судбина последњег почивалишта Георгија Магарашевића била је готово подједнако суморна као она која је задесила помртне остатке Павла Соларића. Према подацима које је 1887. године прикупио новосадски професор и књижевник Александар Сандић, Магарашевићев гроб у порти новосадске Саборне цркве био је немарно ексхумиран 1842. године, а затим поново затрпан, како би се обезбедио простор за сахрањивање свештеника Уроша Романовића (Сандић 1887: 559–560). Због тога нам не преостаје ништа друго осим да резигнирамо констатујемо како је Милица Барић (рођ. Хаџић) поступила с више обзира према приватним писмима очевог рано преминулог пријатеља, него Магарашевићеве савременици и суграђани према земним остацима првог уредника *Летописа Матице српске* и професора Новосадске гимназије. (оп. а.)

на то да су Магарашевићеви текстови из наведеног периода лишени нарцисодиних солилоквија – чије трагове с неподношљивом лакоћом можемо уочити у претходно анализираним књижевним остварењима Лукијана Мушицког и Павла Берића – не би требало да нас изненади то што се уредник *Летописа Матице српске* врло похвално изразио о Димитрију Владисављевићу, скромном тршћанском учитељу који се годинама старао о Соларићевим аутографима. Мада није био богат и утицајан попут Доситејевог и Соларићевог мецене Драге Теодоровића, Димитрије Владисављевић је свакако био један од најпроминентнијих чланова српске тршћанске заједнице. Доситејевски дружељубиви учитељ није склапао чврста пријатељства само са припадницима такозваног тршћанског песничког круга (Павић 1991), попут Павла Соларића. Он је био ништа мање близак с корифејима српске деветнаестовековне књижевности, као што су Вук Караџић, Сима Милутиновић Сарајлија и млади Петар Други Петровић Његош, који је имао високо мишљење о моралним квалитетима старог тршћанског учитеља (Милићевић 1951: 518–519). Као што смо већ наговестили у претходном сегменту рада, није тешко установити чиме је било мотивисано Магарашевићево *намереније* да јавно истакне Владисављевићев допринос реafirмацији Соларићевог научног и књижевног опуса. Да подсетимо, у првом од два поменута уредничка прилога, Владисављевић је похваљен због одлуке да Новосадској гимназији поклони Соларићев необјављени (псеудо)научни рад,⁷ док је у другом истакнут његов лични допринос каталогизацији осам рукописа покојног песника.⁸

Како нас лексиконски педантно набрајање заслуга тршћанског учитеља не би одвукло у мочварна беспућа позитивистичке књижевне

⁷ „Родољубиви г. Димитри Владисављевић, учитељ тријестански, поклатио је Гимназије новос. библиотеци једну дисертацију покојног Павла Соларића, у рукопису сочинитеља, под титлом: *Истоветност Скита и Сармата доказана из Печали и из Посланија понтијски[x] П. Овидија Насона*. Она је написана на четири табака одвећ ситно, опредељена је била за печатњу и цензурирана год. 1821[.] у Венецији.“ (Магарашевић 1825: 1/163)

⁸ „Јавља нам г. Димитри Владисављевич, учитељ тријестански, да су ствари покојног Павла Соларића, које су досад биле запечаћене, да се не би како изгубиле, отворене. Он нам том приликом шаље и назначеније свију рукописа, које је ту нашао, и из који се види многостручно вежство и искрена жеља рано у вечност преселившег се родољубца, да све, што би год у други народа полезно и добро приметио, своме сприобшти и поклати роду.“ (Магарашевић 1825: 3/128–129)

историографије, издвојићемо два конкретна разлога због којих сматрамо да би наведеним уредничким „маргиналијама“ требало да припадне преференцијална улога у процесу савремене ревалоризације Магарашевићевог књижевно-публицистичког опуса. Прво, изразито еклектична тематска структура десет анализираних писама – чији је адресант с подједнаким ентузијазмом саопштавао „љубезном Јоци“ своје планове у вези с куповином нових чизама и набавком Геснерових *Идила* (Магарашевић 1887: 463–464) – приморала нас је да с великим опрезом приступимо избору доказа о књижевноисторијској релевантности Магарашевићеве епистоларне заоставштине. Друго, поступак упоредног ишчитавања његових писама и књижевно-публицистичких текстова које је објавио или барем приредио као уредник, упућују на закључак да његови приватно изнети књижевно-критички ставови о *сербским сочинитељима* нису били ништа мање аргументовани од оних које је јавно саопштавао читаоцима *Летописа Матице српске*. Да будемо сасвим прецизни, Магарашевићева луцидна „епистоларна“ вредновања актуелне књижевне продукције, не садрже ниједан берићевски ироничан коментар, на основу којег бисмо могли да претпоставимо како су се његове „ванлитерарне“ несугласице са (не)именованим писцима неповољно одразиле на њихов сараднички статус у *Летопису Матице српске*. Наш истраживачки подухват привешћемо крају тако што ћемо скренути пажњу на особу која је вероватно била најзаслужнија за очување драгоцене епистоларне грађе од потпуног заборавља. Према сведочењу Јована Грчића, уредништво новосадског књижевног часописа добило је десет приватних Магарашевићевих писама од „госпође Милице Барићке“, ћерке Јована Хацића (Грчић 1887: 447). Због тога што сви кључни тематски сегменти нашег рада садрже „рецепцијски привлачне“ напомене у вези с догађајима из свакодневног живота Магарашевићевих блиских пријатеља и књижевних сарадника, нећемо пропустити прилику да укажемо на романескну епизоду из приватног живота породице Хацић, чији је главни актер била очева ћерка-љубимица.⁹ Наиме, управо је њена удаја за перспективног граничарског официра окончала дугогодишње пријатељство старог Јована Хацића и његовог младог штићеника, Светозара Милетића. Претерано самоуверени народни трибун није се најбоље снашао у улози

⁹ „Милица, рођена 1839[.] у Београду, била је Хацићева љубимица, којој је тепао 'Сине мој!' [.] Када је после Софијине удаје на њу дошао ред, [Јован] Суботић ју је певао у својој *Полничарци*.“ (Кићковић 1930: 55)

проводације, тако да се Милица Хаџић 1858. године удала за аустријског поручника Светозара Барића,¹⁰ а не за Милетићевог побратима, судског чиновника Јована Живковића. Наравно, сви учесници ове игњатовићевске свадбене рапсодије били су упознати с чињеницом да је за избор друштвено пожељнијег младожење била одговорна мајка младе удаваче, а не њен попустљиви отац. Нажалост, то није одвратило увређеног Светозара Милетића од одлуке да се демонстративно дистанцира од својег дарежљивог добротинитеља, који му је у тренуцима највеће младалачке оскудице куповао чак и одећу (Савић 1921: 7–8; 79–80). Ипак, случај комедијант се на необичан начин поиграо с приватним писмима Георгија Магарашевића упућеним Јовану Хаџићу, јер су она у јулу 1887. године постала доступна широј јавности захваљујући сарадњи уредништва *Стражилова* са новосадском штампарском која је носила име Светозара Милетића.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Берић, П. (1818). Преводи г. Павла Берића (учредничеству послани): из *Виргилија* превод 8. еклоге (Идиле). *Новине сербске VI* [додатак уз бр. 6], [45–48].
- [Берић, П.] (1819). Спомен пречесњејшему господину Прокопију Болићу, негдашњем архимандриту раковачком. *Новине сербске VII* [додатак уз бр. 60], 3–7.
- Берић, П. (1819). Правдање српског срца. *Новине сербске VIII* [додатак уз бр. 101], 3–7.
- [Берић, П.] (1829). Расправа измеђ[у] сачинитеља "Спомена преч. г. Прокопију Болићу и т. д." и сачинитеља "Апологије сербскога срца". *Летопис Матице српске V/17*, 106–110.
- Божидаревић, Б. [Теодоровић, А.] (1821). Венац на одзив гласа арфе шишатовачке. *Новине сербске IX* [додатак уз бр. 5], 3–7.
- Болић, П. (1816). *Совершен виноделац или наставленије о виноделију, правлењу вина и оцта и пециву ракије из разног вештества*. Будим: Писмени Краљевског всеучилита пештанског.
- Волтер [Аруе, Ф. М.] (1828). *Задиг или Определеније: источна приповетка*. Будим: Писмени Краљевског всеучилита пештанског.
- Грчић, Ј. (1887). [Напомена уредника]. *Стражилово: лист за забаву, поуку и уметност III/28*, 447.
- Давидовић, Д. (1819). Позиваније ученим Србљима. *Новине сербске VII* 48, 359–360.

¹⁰ У монографији Мираша Кићовића наведено је да је Миличин (не)вољени супруг преминуо 1886. године у Новом Саду (Кићовић 1930: 55). Међутим, хонведски пуковник Светозар Барић умро је 13 година касније, 27. априла 1899. године. (оп. а.)

- Дошенивић, Ј. (1809). *Лирическа пјенија и јешче друга за увеселеније*. Будим: Писмени Краљевског всеучилита пештанског.
- Ераковић, Р. (2009). *Скице рубних простора књижевног наслеђа*. Београд: Службени гласник.
- Ераковић, Р. (2019). *Дневник читалачких искушења*. Нови Сад: Матица српска.
- Живановић, Ђ. (1976). *Георгије Магарашевић: 1793–1830*. Нови Сад: Матица српска.
- Јелић, П. (1821). Одзив (други) на "Глас арфе шишатовачке". *Новине сербске IX/ [додатак уз бр. 12], 3–7*.
- [Караџић, В.]. (1817). Љубомир у Јелисијуму од Милована Видаковића [Друга рецензија српска]. *Новине сербске V/57-68, 453–456; 461–464; 469–472; 477–480; 485–488; 493–496; 501–504; 517–520; 525–528; 533–536; 541–544*.
- Кићовић, М. (1930). *Јован Хаџић (Милош Светић): књижевна студија*. Нови Сад: Историско друштво.
- Лесковац, М. (1950). Георгије Магарашевић, оснивач Летописа. *Летопис Матице српске 365/3–4, 123–148*.
- Магарашевић, Г. (1825). Смесице. *Летопис Матице српске I/1, 163*.
- Магарашевић, Г. (1825). Заоставши рукописи покојног Соларића. *Летопис Матице српске I/3, 128–132*.
- Магарашевић, Г. (1827). Сербанка от С. Милутиновића. *Летопис Матице српске III/8, 176–177*.
- Магарашевић, Г. (1829). Примечаније. *Летопис Матице српске V/17, 110*.
- Магарашевић, Г. (1887). Писма Ђорђа Магарашевића Јовану Хаџићу-Светићу. *Стражилово: лист за забаву, поуку и уметност III/28; 29; 30; 31; 32; 34; 38, 447–448; 463–464; 478; 495; 510–511; 541–543; 604–605*.
- Милићевић, Ж. (1951). Скроман књижевни посленик Димитрије Владисављевић. *Летопис Матице српске 367/6, 511–522*.
- Мркаљ, С. (1810). *Сало дебелога јера либо азбукопротрес*. Будим: Писмени Краљевског всеучилита пештанског.
- Мушицки, Г. (1838). Примечаније. У: Мушицки, Лукијан. *Лукијана Мушицког Стихотворенија*. Књ. 1/ Издао Георгијем Мушицким доктором медицине. Пешта: Штампарија Јосифа Бајмела, 170; 176.
- Мушицки, Л. (1819). Ода Стефану Живковићу. *Новине сербске VII/ [додатак уз бр. 45], 3–8*.
- Мушицки, Л. (1819). На Видовдан. *Новине сербске VII/ [додатак уз бр. 46], 3–8*.
- Мушицки, Л. (1819). Ода на воздвиженије Гимназијума новосадског. *Новине сербске VII/ [додатак уз бр. 72], 3–8*.
- Мушицки, Л. (1819). Апологија сербског сердца. *Новине сербске VII/ [додатак уз бр. 73], 3–8*.
- Мушицки, Л. (1819). Ода сени Прокопија Болића, бившаго архимандрита раковачкаго. *Новине сербске VII/ [додатак уз бр. 74], 3–8*.

- Милобратић, Л. [Мушицки, Л.]. (1820). Надписи Лазара Милобратића на сербско књижество. *Новине сербске VIII/ [додатак уз бр. 75]*, 3–12.
- [Мушицки, Л.]. (1821). Глас арфе шишатовачке: лиро-дидактичка песма, дар на ново лето 1821. народној сербској јуности. *Новине сербске IX/ [додатак уз бр. 103]*, 3–8.
- Мушицки, Л. (1838). *Лукијана Мушицког Стихотворенија*. Књ. 1/ Издава Георгијем Мушицким доктором медицине. Пешта: Штампарија Јосифа Бајмела.
- Павић, М. (1979). *Историја српске књижевности класицизма и предромантизма: класицизам*. Београд: Нолит.
- Павић, М. (1991). *Предромантизам*. Научна књига, Београд.
- Поповић, Ј. (1821). Сонет арфи шишатовачкој. *Новине сербске IX/ [додатак уз бр. 93]*, 3.
- Радојчић, Н. (1927). Георгије Магарашевић. *Летопис Матице српске 313/1–3*, 1–14.
- Ребић, Н. [Матић, П.]. (1821). Младеж српска арфи шишатовачкој. *Новине сербске IX/ [додатак уз бр. 4]*, 3–7.
- Савић, М. (1921). *Млади Милетић: његова писма дру Јовану Хаџићу Светићу: његова преписка с Јованом Ђорђевићем*. Нови Сад: издање књижарнице учит. Д. Д. "Натошевић".
- Сандић, А. (1887). Где је гроб професора Ђорђа Магарашевића. *Стражилово: лист за забаву, поуку и уметност III/35*, 558–559.
- Светић, М. [Хаџић, Ј.]. (1821). Одзив младога србскога духа на "Глас арфе шишатовачке". *Новине сербске IX/ [додатак уз бр. 5]*, 3–7.
- Светић, М. [Хаџић, Ј.]. (1840). Предговор. У: Мушицки, Лукијан. *Лукијана Мушицког Стихотворенија*. Књ. 2. Пешта: Матица српска, [I–VI].
- Светић, М. [Хаџић, Ј.]. (1840). Примечанија. У: Мушицки, Лукијан. *Лукијана Мушицког Стихотворенија*. Књ. 2. Пешта: Матица српска, 203–230.
- Светић, М. [Хаџић, Ј.]. (1855). *Дела Јована Хаџића, у књижевству названог Милоша Светића*. Књ. 1, *Песне изворне од самога сачинитеља скупљене*. Нови Сад: Књигопечатња Д. Медаковића.
- Соларић, П. (1804). *Ново грађданско земљеописаније*. Част 1–2. Венеција: Штампарија П. Теодосија.
- Соларић, П. (1809). *Предисловије*. У: Виллом, Петер. *Сверх воспитанија к човекољубију*. Венеција: Штампарија П. Теодосија.
- Соларић, П. (1810). *Поминак књижевски о славно-србском у Млетках печатанију*. Венеција: Штампарија П. Теодосија.
- Фин, М. (2015). *Центри српске културе XVIII века: Кијев - Будим – Венеција*. Нови Сад: Академска књига.
- Ђоровић, В. (1999). *Лукијан Мушицки: студија из српске књижевности [посебно фототипско издање]*. Прир. М. Д. Стефановић. Нови Сад: Матица српска.

- Чурчић, Л. (2003). „Поминак књижески“ Павла Соларића. У: Соларић, Павле. *Поминак књижески* [посебно фототипско издање]. Инђија: Народна библиотека „Др Ђорђе Натошевић“, VII–XIX.
- Шафарик, П. Ј. (1827). Објавленије предчисленија на сочиненија песнословска г. Јоана Пачича, ц. к. првог капетана коњичког. *Летопис Матице српске III/8*, 180–182.

IV
CULTURAL CONTEXT IN MEDIA

REPREZENTACIJA MEDIJSKOG DISKURSA O KONSTRAKTI U KONTEKSTU EVROVIZIJE

This paper aims to examine the media strategies of the politicization of this year's Serbian representative for the Eurovision Song Contest in the local and regional context, based on the theoretical concept of representation developed within cultural studies and methodological procedures of critical discourse analysis. The starting assumptions of the research are that the phenomena of media culture arise as a product of a certain social and political environment and that representation itself as a `politics of signification` in media texts, in this case about the musician Ana Đurić alias Konstrakta, and her song In Corpore Sano, with which she competed at Eurovision, reproduces ideological assumptions through discourses of belonging and division. The corpus for analysis consists of selected Serbian and Croatian media (online editions of print media and portals) in which the highest frequency of published texts about Konstrakta, was observed.

Keywords: Eurovision Song Contest, Konstrakta, representation, discourse analysis media, Serbia, Croatia

UVOD

Namera ovog rada bila je da istraži na koji način su mediji u Srbiji i Hrvatskoj izveštavali o muzičarki Ani Đurić alijas Konstrakta – predstavnici Srbije na izboru za pesmu Evrovizije 2022, doprinoseći predstavljanju njene pojave ne samo kao specifičnog sociokulturnog fenomena kroz koji kategorije popularno i političko u muzici uspostavljaju „aktivni proces stvaranja i prenošenja značenja“ (Fisk 2001: 12) nego i konstruišući specifičan medijski diskurs u mapiranju neuralgičnih identitetskih odrednica savremene postjugoslovenske stvarnosti.

Retko se dešava da se autorka koja dolazi sa alternativne muzičke scene nađe na Evroviziji budući da „odabrane pesme uglavnom odražavaju trenutni ukus nacionalne industrije masovne zabave ili preferencije elita, i obično spajaju univerzalnu pop kulturu s autohtonim nacionalnim i kulturnim komponentama“ (Yair 1995:149). Još ređe se događa da taj neko „Drugi“ na takav način uzburka

* brankica.draskovic@ff.uns.ac.rs

javnosti, pokrene lavinu medijskih tekstova (od tabloidnih upakovanih vesti do ozbiljnih sociokulturnih analiza), online komentara na različitim društvenim platformama i preko noći postane viralan¹ kao što je to učinila Konstrakta sa pesmom *In corpore sano* pretvarajući je u popkulturni artefakt koji je pokazao kako istovremeno može da funkcioniše na različitim kulturnim nivoima od nacionalnog do globalnog. Od trenutka pojavljivanja na nacionalnom takmičenju *Beovizija* pa sve do nastupa u Torinu pratila ju je kakofonija različitih glasova koji su joj učitali brojna pozitivna i negativna značenja.

I dok su se svetski mediji bavili tumačenjem angažovanih stihova, ponajviše zvučnim imenom Megan Markl, čudnom koreografijom, kostimom, kao i scenskim rekvizitima (beli lekarski mantil, limeni lavor, bokal i peškiri) koji su odudarali od uobičajene vizuelne estetike evrovizijskog mizanscena, srpski i hrvatski mediji otišli su korak dalje. Provukli su njen fenomen kroz ideološku matricu podela i pripadnosti na „nas“ i „njih“ unutar specifičnog lokalnog i regionalnog društveno-političkog i kulturnog konteksta konstruišući drugačiji medijski diskurs od dominantnog koji se već tri decenije pod uticajem nacionalističke ideološke matrice manipulativno praktikuje u praćenju međusobnih odnosa Srbije i Hrvatske naročito u okviru društvenopolitičkih tema, suočavanja sa prošlošću i sporta². Objašnjenje ove pojave leži u originalnosti Konstraktinog konceptualnog umetničkog izraza s kojim je skrenula pažnju javnosti pre svega na socijalne probleme naročito umetnika sa margine i sveopštu spektakularizaciju društva, ali i u načinu na koji se generalno popularna kultura oblikuje kao medijski sadržaj i predstavlja odnose između politike, medija i same javnosti.

Muzičko takmičenje Evrovizija kao televizijski spektakl par excellence³, predstavlja eksplicitan primer višedecenijske medijske i kulturne prakse kroz koju

¹ Gotovo svaki aspekt Konstrakte postao je viralan - od stihova preko rekvizita do koreografije. Dobila je na hiljade mimova, stikera, bezbroj parodija i heštegova na društvenim platformama

² Medijski diskurs u obe zemlje vrlo često „karakterizira govor mržnje, „koji dolazi od strane javnih osoba. Na taj način, sami mediji omogućuju širenje stereotipa i predrasuda na šire društvo“ (Car, 2015: 7). Poslednji primer je svetsko prvenstvo u fudbalu (Katar 2022) koje je bilo je poligon za rasplamsavanje nacionalizma među sportistima kao i političarima, i pojačanu agresivnu retoriku u medijima. Opširnije u tekstu Sejdinović, N., „Fudbal, mediji i nacionalizam“ <https://media.ba/bs/magazin-novinarstvo/fudbal-mediji-i-nacionalizam-mrznja-kao-realnost>

³ Prvobitno zamišljeno kao vid saradnje nacionalnih javnih emitera članova radiodifuzne unije (European Broadcasting Union – EBU) ovo muzičko takmičenje vremenom je postao

su uglavnom preslikavali društveno-politički odnosi evropskih nacija „s tek sekundarnim značajem u promociji pesama na polju popularne muzike (Wolther 2012: 165). Kao višedimenzionalni fenomen preplitanja politike, jezika, tradicije i istorije Evropljana s jedne strane, i diktata ekspanzije globalne kulturne industrije sa druge strane, ovaj medijski događaj u fokusu je i akademskih rasprava – od analiza hegemonijskih odnosa elitnih nacija preko faktora koji utiču na glasačku matricu i takmičarskog rivalstva zemalja političkom u diplomatskom konfliktu do identitetskih pitanja u kojima je moguće pratiti kako određene države „koriste Euroviziju da definišu svoje identitete u evropskom kontekstu, bilo da afirmišu svoju nacionalnu posebnost, istaknu politička pitanja ili svoj europeizam ili euroskepticizam u kontekstu evropskih integracija (Vuletić 2014). Rasprave o kulturnoj konceptualizaciji “otvaraju prostor za ispitivanje potencijala za stvaranje kritičke, postnacionalne i kosmopolitske evropske javne sfere koja dovodi u pitanje vladajuće paradigme identiteta i pripadnosti“ (Mitrović 2010: 172). Jedno od pitanja je i „da li je zajednička, ponekad i krvava, istorija predložak za evrovizijska neprijateljstva ili je popularna kultura (p)ostala jedan od retkih mostova koji spajaju nekada zaraćene susede?“ (Kleut 2010: 115). Ovaj rad doprinosi toj debati kroz analizu artkulacije ideološkog diskursa „ujedinjenja“ `nas` i `njih` u regionalnom kontekstu (Srbi i Hrvati) kroz jednu evrovizijsku pesmu.

KONTEKSTUALNI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Da bi se ispitale dominantne medijske predstave Konstrakte neophodno je sagledati širu sliku društveno-političkih i kulturnih prilika u Srbiji i Hrvatskoj kao i kontekst samog događaja (Evrovizije) kao teme izveštavanja. Od prvog izdanja Evrovizije u Luganu 1956. godine održanog u senci invazije Sovjetskog Saveza na Mađarsku, preko višegodišnjih hladnoratovskih tenzija, pada Berlinskog zida, raspada SSSR-a i Jugoslavije, do poslednjeg 66. izdanja koje je obeležila Ruska invazija na Ukrajinu društveno-politički kontekst evropskog kontinenta stalno se prelamao na ovaj medijski spektakl. Brojni su primeri koji ilustruju kako je snažno rivalstvo za pobjednički tron narušavalo zamišljeni idealni odnos dva osnovna koncepta na kojima počiva ova manifestacija – jedinstvo evropskih zemalja i ideja kulturne različitosti „kao model za oblikovanje poželjnog društva ujedinjene

globalni fenomen. Na takmičenju učestvuje 40 zemalja, a direktno se prenosi u više od 50 zemalja sveta, i prate ga stotine miliona gledalaca.

Europe“ (Milenković i Stamenković 2013: 150), i kako politički i međunarodni odnosi diktiraju faktore glasanja⁴ za pobjedničku pjesmu, odnosno da pobjeda na ovom takmičenju predstavlja „pobjedu nad ideološkim i geopolitičkim oponentima“ (Borić & Kapor 2007: 238).

Sam medijski aspekt koji omogućava da ovaj događaj prati milionski auditorijum širom sveta dodatno specifikuje kompetitivnost. Publika ima mogućnost da kroz teleglasanje artikuliše ne samo svoje muzičke ukuse već i političke i druge stavove što, takođe, zadire u pitanja identiteta, a posledično i u pitanja ideoloških pretpostavki. Konstrakta je najveći broj glasova publike dobila očekivano iz bivših jugoslovenskih republika⁵ koje imaju zajedničku istoriju na ovom takmičenju tokom koje je, takođe, “pitanje nacionalnog predstavnika ili predstavnice neprestano bilo predmet žučnih političkih sporenja između republika SFRJ” (Kleut 2010: 115). U periodu nakon raspada SFRJ novonastale države imaju odvojene puteve učešća na ovom događaju.⁶ Hrvatska i Srbija nisu bile neposredni rivali u finalu te su stručni žiri i publika gotovo uvek solidarno međusobno davali najviše poena prvim komšijama. Ishod glasanja je medijima često davao povoda da uspostavljaju analogiju sa političkim odnosima Hrvatske i Srbije. Tako je na takmičenju 2012 godine hrvatska štampa pisala kako su “Hrvati dali sprskom predstavniku” Željko Joksimoviću 12 bodova „iako su u istom tjednu objavljene hegemonističke težnje novog srbijanskog predsjednika Tomislava Nikolića“ što je,

⁴ Na pristrasnost glasanja, ističu neki autori, najviše utiču zajednička istorijska ili kulturna pozadina, religija, etnicitet, na osnovu kojih je utvrđena trojna blokovska struktura: *zapadni, severni i mediteranski blok* (Yair 1995:148). Drugi autori, ističu da je geografska pozicija zemlje najznačajniji faktor odnosno da zemlje koje su blizu jedna drugoj imaju tendenciju dodeljivati jedna drugoj nesrazmerno visok broj bodova ili da blok ‘zapadnoevropskih’ zemalja i blok ‘istočnoevropskih’ zemalja više favorizuju zemlje unutar vlastitog bloka (Spierdijk & Vellekoop 2008: 411).

⁵ <https://www.021.rs/story/Zabava/Muzika/305678/Ceo-komsiluk-za-Konstraktu-Pogledajte-kako-je-glasala-publika-u-evropskim-zemljama.html>

⁶ Obe zemlje su evrovizijski život započele u sastavu SFRJ Jugoslavije. Od 1961. do raspada te zajednice Srbija je imala tri, a Hrvatska 13 od ukupno 26 predstavnika, uključujući i pobjednika 1989 godine grupu „Riva“ koja je omogućila da Jugoslavija bude zemlja domaćin Evrovizije 1990. U sastavu krnje Jugoslavije (tzv. SRJ) Srbija je nastupila na Evroviziji 1992. godine a onda zbog ratova i sankcija nije učestvovala sve do 2004. godine kada je kao zajednica Srbija i Crna Gora imala svog predstavnika. Kao samostalna država Srbija učestvuje na Evroviziji 2007. godine u Helsinkiju, u Finskoj gde je Marija Šerifović osvojila prvo mesto omogućivši Srbiji da po prvi put u istoriji bude domaćin ovog spektakla..

prema autoru teksta, bio "pokazatelj da je muzika iznad politike" i da „nisu svi Srbi, kao ni Hrvati isti“⁷.

Odnose Srbije i Hrvatske na različitim nivoima već decenijama opterećuju brojne razmirice i nerešena pitanja iz konfliktne prošlosti koje populističke prakse političkog vladanja i komunikacije u obe zemlje drže u statusu quo. S druge strane prema brojnim pokazateljima popularna kultura, pokazala je izvesnu „žilavost“ i uprkos politizaciji tokom devedesetih godina⁸ „nastavila da stvara sintezu s kulturom post-jugoslavizma“ (Perica, 2012: 239) kao pokazatelj zajedničkog „emotivnog prostora koji i dalje postoji“ (Petrov 2016: 129). Njena uloga u pacifikaciji i obnavljanju kulturne saradnje viđena je „kao pokretač afektivnih odnosa“ i „nostalgije kao otpora“ prema društveno-političkim usmerenjima postjugoslavenskih društava nakon 1991.godine (Pogačar 2015: 215). Međutim, ideja o bliskoj kulturnoj povezanosti se u većinskom delu javnosti osporava kako različitim borbama sećanja oko zajedničkog istorijskog iskustva života u Jugoslaviji, tako i novouspostavljenim razlikama koje je iskristalisao evrointegracijski kontekst.⁹

Mogućnost pripadanja zajedničkoj kulturi uprkos brojnim sličnostima onemogućena je još 1991. godine od kada se temeljno radi na uspostavljanju „čvrstih kriterijuma diferencijacije“ (Bejker 2011: 127), naročito u jeziku. Takođe, s ciljem produbljanja etničke distance višegodišnje sistematsko gušenje potrebe za informisanjem publike o onom 'Drugom' u kontekstu izgradnje novih nacionalnih i kulturnih identiteta, smanjilo je i stepen zainteresovanosti medija za kulturne sadržaje. Izveštavanje o pojedinačnoj ili institucionalnoj regionalnoj saradnji umetnika u vodećim hrvatskim i srpskim medijima je uglavnom "marginalizovano, senzacionalistički intonirano i svedeno na rubrike spektakla i zabave" (Drašković 2018). Veliko interesovanje hrvatskih medija da izveštavaju o Konstrakti, ali i srpskih da prate reakcije javnosti u Hrvatskoj predstavlja presedan i zanimljiv je za posmatranje.

⁷ „Trijumf spektakla“ (Jutarnji list, 28. 5. 2012)

⁸ Popularna muzika je takođe podržavala državne diskurse u izgradnji etnonacionalnog identiteta kao osnovnog nivoa pripadanja tokom devedesetih. „U muzici, kao i u drugim poljima kulture, simboličke granice nacionalnog identiteta postale su politički resurs“ (Bejker 2011: 24).

⁹ Hrvatska je postala deo EU 2013. godine, dok je Srbija još uvek „na putu“ (ne)ispunjavanja evropskih standarda u brojnim oblastima.

TEORIJSKI OKVIR

Polazeći sa stanovišta da svaka analiza medijskog teksta ili proizvoda popularne kulture, podrazumeva da se ispita „kako je on prikazan (reprezentovan), koji su socijalni identiteti s njim povezani, kako je proizveden, kako se troši (konzumira, prima, upotrebljava) i koji mehanizmi regulišu njegovu distribuciju i upotrebu“ (Duda 2002: 31) u teorijskom delu se oslanjamo na koncept reprezentacije. Medijska reprezentacija nikada nije samo refleksija stvarnih događaja već podrazumeva „aktivan proces selekcije, prikazivanja, strukturisanja i oblikovanja“ čiji cilj nije samo preneti već postojeće značenje, „nego i aktivno raditi na tome da stvari dobijaju značenje“ (Hall 1982: 64). Mediji kao produkcion i medijacijski instrument za oblikovanje i prenos vrednosti predstavljaju “poprište borbe za prevlast između ključnih socijalnih grupacija i suprotstavljenih političkih ideologija”(Kelner 2004: 7).

Fenomeni popularne kulture kao „heterogene, nestalne i fragilne forme“(Lukić Krstanović 2005: 187) zahtevaju specifičnu dinamiku analize i s obzirom da ne postoji njihova jedinstvena definicija, kako se ističe, najbolje ih je sagledavati na osnovu osnovnih obeležja (Labaš i Mihovilović 2011: 96). Najizraženije obeležje jeste spektakl, koji se, ogleda i u svim sferama svakodnevice i koji kao ideologija promovise određene vrednosti nastojeći odstraniti distinkciju između realnosti i iluzije (Hromadžić 2009: 621). Specifičnost spektakla je insistiranje na formi, dok se sadržaj stavlja u drugi plan. Dakle „preuveličava vidljivo, uvećava i ističe površinski izgled, i obilje značenja ili dubina“ (Fisk 2001: 99).

Razumevanje načina na koje reprezentacija funkcioniše u medijskim tekstovima podrazumeva uvid u to kako se „znanje proizvedeno u određenom diskursu povezuje sa konceptom moći, kako konstruiše identitete i definiše način na koji su određene stvari predstavljene“ (Hall 1997: 25). Diskurs se bliže definiše i kao „upotreba jezika shvaćena kao deo društvene prakse“ (Fairclough 1995: 7), a njegova analiza u medijima podrazumeva ne samo jezičko tumačenje tekstova, već se određeni tekst mora posmatrati i tumačiti u okviru ideoloških, političkih, socijalnih i drugih okolnosti koje utiču na kreiranje medijskog sadržaja (Fairclough 1995). Analiza diskursa pomaže da razumemo način na koji su dominantne ideologije ugrađene u jezik, kako poruke dobijaju političko značenje odnosno i kako se retorika stavlja u funkciju simboličnog uključivanja ili isključivanja `Drugog`. Svaki identitet uspostavlja se posredstvom ideje različitosti, odnosno drugosti, budući da je za proizvodnju značenja, kako ističe Hol, „ključna upravo

različitost“ (Hall 1997: 31). Tako da ideja o identitetu funkcioniše kao diskursni konstrukt (politička opcija, društvena grupa, nacija itd.) kojim se akteri ujedinjuju ili razdvajaju legitimajući se pozitivno ili negativno kroz određena simbolička značenja. Nas uvek karakteriše znanje, a njih ideologija koja određuje identitet grupe i „subjektivne osećaje društvenog pripadništva njenih članova“ i ne samo da „određuje šta neko govori nego i ukazuje na to kako se o nečemu govori“ (Van Dijk 1998: 25). U konstruisanju diskursa kolektivnih entiteta 'mi–oni' mediji čine plodno tle, a strategija predstavljanja grupa (Mi naspram Njih) se može se ogledati u svim jezičkim dimenzijama teksta, naročito u „izboru leksičkih jedinica koje impliciraju pozitivne ili negativne ocene, kao i u strukturi celih iskaza i njihovih kategorija“ (Van Dijk 1998: 33).

METODOLOGIJA

Korpus za analizu čine srpski i hrvatski mediji (onlajn izdanja štampanih medija i portali) u kojima je uočena najveća frekventnost objavljenih tekstova o Konstrakti: *Danas*, *Kurir i Vreme* (srpski), *Index*, *Jutarnji list* (hrvatski). Izabrani su kao reprezentanti različitih profila i uređivačkih politika (tabloidni–ozbiljni, dnevni listovi– nedeljnici, portali). Uzorak je prikupljan u periodu od 5.marta do 31.maja 2022. godine pretragom po ključnim rečima preko *Google in site* opcije. Posmatrani su svi oblici novinarskog izražavanja koji su se tematski odnosili na Konstraktu i Evroviziju. Prikupljeno je ukupno 450 online tekstova različitih novinarskih žanrova (vest, intervju, članak, kolumna). Jedinica analize bio je pojedinačni online tekst s pripadajućom opremom. Nakon toga pristupljeno je kvalitativnoj analizi sadržaja i dubinskoj analizi na nivou mikrostrukture teksta koja omogućava „da se utvrde različite implikacije medijskog diskursa koje mogu biti relevantne za ideologije koje su u njihovoj osnovi“ (Van Dijk 1998: 170).

Da bi se utvrdile dominantne diskursne strategije predstavljanja Konstrakte i pokazalo kako se putem njih legitimizuju određene ideologije i politička stanovišta, kreiraju i nameću narativi o `nama` i `njima` kroz evrovizijski kontekst formiran je kodni protokol sa sledećim pitanjima: u kojim tematskim okvirima su dominantno kreirane predstave?; koja leksička sredstava proizvođači tekstova koriste za predstavljanje Konstrakte i njenih postupaka u javnosti?; kako klasifikuju njenu pojavu (diskurzivna konstrukcija), koje vrste uloga joj dodeljuju i koja značenja joj se pripisuju kroz njih?; Posmatrano je i kako se konstruiše značenje upotrebom različitih indikatora kao pokazatelja načina na koji se strukturise tekst: prostorno (ovde i tamo), vremenski (onda–sada–uskoro),

lično(mi–oni) i modalno (dobar–loš, lep–ružan) (Jusić 2008: 28). Ispitivan je i izraženi stav proizvođača teksta, da li je eksplicitno artikulisan (pojačan ili ublažen) ili je implicitno prenesen kroz druge glasove koje citiraju ili im ustupaju prostor.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA I DISKUSIJA

Analiza medijskih tekstova pokazala je širok dijapazon i pozitivnih i negativnih predstava o Konstrakti odnosno učitavanja različitih značenja kojim je njena pojava konstruisana u javnosti kao sociokulturni fenomen. Predstave su oscilirale u zavisnosti od fokusa teme izveštavanja kao i prirode konteksta (Evrovizija, društvene mreže, izbori u Srbiji, rat u Ukrajini). Korišćenjem bogate leksike i metafora odnosile su se na: **karakterizaciju njene ličnosti** („velika i čudesna žena“); **fizičkog izgleda** („dubina je u tim očima, ...bez šminke pleni kao da je Sveta Petka, čak i liči na nju“, „izgleda kao *Dita von Teese* bez botoksa“); **umetničkog izraza** („slojevita, duhovita, beskrajno sarkastična“); **dodeljivanje simboličke uloge** predstavljajući je kao „revolucionarku“, „ujediniteljku“, „nadu i ohrabrenje“, predstavnicu „pristojne Srbije“ i „urbanih, liberalnih i nekonformistički nastrojenih slušalaca“ itd.

Strategija spektakularizacije

U konstruisanju predstava, s jedne strane praktikovana je senzacionalistička matrica prema kojoj se u vestima više o nekome priča, spletkari ili konstruiše afera o njemu/njoj, nego što on/ona sam/sama ima nešto da kaže. Oslanjajući se na principe spektakularizacije kao što su skandal, fetišizaciju i preuveličavanje (Fisk 2001) uz prisustvo kvalifikatora, često u formi cifara (Kleut 2010) uobičajenih za evrovizijsko izveštavanje mediji su kreirali banalizovane predstave. „Nakon Konstraktina nastupa na Eurosongu, svi ‘guglaju’ jedno srpsko selo!“ (JL, 25.4.), “NEOBIČNA LJUBAVNA priča srpske predstavnice na EVROVIZIJI (K, 29.4) ili pozicijima u kladionicama „Konstrakta skočila na 13. mesto na svetskim kladionicama (D, 17.4.). Jedan od važnih elemenata u analizi medijskog teksta su glasovi koji artikulišu određenu temu. Rezultati pokazuju da su o Konstrakti najviše govorile slavne ličnosti (muzičari, glumci, evrovizijski fanovi, sportisti, pisci, političari) što nije neuobičajeno budući da spektakularizacija medijskog izveštavanja generalno omogućuje njihovu veliku zastupljenost zbog uloge koju imaju u društvu spektakla (Hromadžić 2009). Sa druge strane, dominirala je strategija politizacije kojom se Konstrakta kao popkulturni artefakt

kretala u različitim „ideološkim sferama omeđavanja,, (Lukić Krstanović 2005: 196). U ovom delu biće predstavljene uloge i značenja koje su joj učitavana „nade i ohrabrenja“ i „ujediniteljke“ u lokalnom i regionalnom kontekstu.

Konstrakta kao „nada i ohrabrenje“

Za razliku od Marije Šerifović, koja je Srbiji donela pobjedu na Evroviziji 2007, kada su „svi politički akteri/stranke u Skupštini Srbije, pa čak i neke koje u nju nisu ušle, pokušale Marijin uspeh prisvojiti kao trijumf svoje političke opcije“ (Mitrović 2010: 175), u slučaju Konstrakte isključivo su to bili opozicioni političari kao i deo građanski orjentisane javnosti. Njena pobjeda na nacionalnom takmičenju za izbor pesme Evrovizije doživljena je kao „nagoveštaj nade i ohrabrenja“ odnosno pokazatelj da se „Srbija konačno budi“(D, 6.3.). Smeštanje medijskih sadržaja popularne kulture u politički okvir implicira dvosmerni tok njihovog odnosa -politički kontekst utiče na kulturu isto koliko i kultura na politiku (Kellner 2005). Tako se predizborna atmosfera u Srbiji odrazila na projekciju Konstrakte kao znaka da će se aktuelna vlast smeniti „jer Srbija nije glasala za neku od estradnih opcija na Pesmi za Evroviziju“ (D, 6.3.), a opozicionim političkim glasovima omogućila da artikulišu svoje težnje i kritikuju aktuelno stanje u državi dodeljujući predstavnici Srbije na Evroviziji simboličku moć: **1a**), „pokreće na akciju“ (Z P, kandidat liste „Ujedinjeni za pobjedu Srbije“; **1b**)“u poplavi kiča isplivalo je umetničko delo, pa se analogno tome očekuje da i na političkom planu prevlada kvalitet“ (ZL, predsednik DS),**1c**) „pobjeda Konstrakte važna za podizanje svesti o nedostupnom zdravstvenom osiguranju za umetnike“ (Pokret NDB i koalicija „Moramo“). Predstavnici vlasti nisu se bili zastupljeni, ali su pojedini prorežimski analitičari dobili prostor da oponiraju tim predstavama **1d**) Nebojša Krstić; „tvrdnja opozicionih medija da Konstrakta predstavlja pobjedu građanske Srbije svedoči o njihovoj punoj svesti da su lideri opozicije uzrok i posledica njene propasti“(D, 6.3). S druge strane tabloid Kurir je glasovima kojima je ustupao prostor pojačavao simboličku konfrontacije nas i njih u mikrokontekstu kao i razbijao iluziju „nade“ **1e**)Eva Ras: „srpski predstavnik na Evroviziji pere ruke dok Srbiju optužuju za razne ratne zločine.“ (K 24,3). Takođe, pod uticajem šireg političkog konteksta–rata u Ukrajini iskoristio je slučaj sporne uskršnje fotografije Konstrakte sa stočićima,¹⁰ označavajući je kao „žrtvu“. Izborom ekspresivne

¹⁰ Korisnici društvene mreže Tviter burno su reagovali na fotografiju postavljenu na zvaničnom evrovizijskom nalogu RTS-a, na kojoj su se našli sporni stolovi u obliku slova

leksike tipa „haos“, „strah“, „udarili“, „osuo paljbu“, „okupatori“ uključivao je ratnu retoriku kroz klasične obrasce stereotipne reprezentacije `Drugog` kojom se „redukuju, esencijalizuju i naturalizuju pojedine osobine, razdvaja normalnog od nenormalnog i simbolički se fiksiraju granice i isključuje se sve izvan njih” (Hall 1997: 258). Bombastičnim naslovima **2a**) „ALBANCI SA KOSOVA UDARILI NA KONSTRAKTU!“ (K,4.5.) **2b**) „SRAMNO! VLJORA ČITAKU SAMO VREBA PRILIKU DA NAPADNE SRBIJU: Ambasadorica **lažne države** Kosovo sad **udarila** na Konstraktu“ (K, 27.4); **2c**) „ALBANAC OSUO PALJBU NA KONSTRAKTU“ (K, 9.5)“ Kurir eksplicitno šalje poruku da nije napadnuta samo Konstakta već i Srbija kreirajući prihvatljiv narativ većinskog dela nacije **2d**), da bi se naružila u smislu podržavanja Rusije“ (K, 27.4), kao i da **2e**)“naša predstavica svakodnevno trpi oštre uvrede“ zbog „albanskih ekstremista“ koji su je obeležili kao „propagandno sredstvo u rukama RTS“ (K, 4.5.) **2f**) i „nacistu što slavi ratne zločine“ (K, 26.4.) **2g**) „Konstrakta je i vaša predstavica – podsetio je jedan tviteraš okupatore naše južne pokrajine“ (K,8.3.)

Konstrakta kao ujediniteljka

1) Mi i oni na lokalnom nivou

U velikom broju, naročito, analitičkih tekstova eksplicitno se očitava odnos kolektivnog eniteta „mi–oni“ odnosno „nas–njih“ koji vodi razmatranju modela komunikacije u pravcu favorizacije diskursa „ujedinjenja“. U tekstu pod nazivom **3a**) „Više od Evrovizije: Konstrakta Ujediniteljka“ ističe se kako je „u zemlji razjedinjenoj na „nas“ i „njih“, „njih“ i „nas“, Konstrakta uspela da ujedini ono što je politički projektovano da bude razjedinjeno“ (V, 15,5) apostrofirajući suštinu diskursa. Kao nekome ko je uspeo da izborio **3b**) „pravo na različitost, koje je u Srbiji realno ugroženo“ (D, 10.3), Konstrakta je, **3c**) „iako sa stanovišta aktuelne vlasti -naprednjaka – "njih“, to jest "nas“ – predstavlja ...nešto zapadno ekscentrično, znači antisrpsko i opasno jer je kritički nastrojeno“ (V,15.5), ipak, pošlo za rukom da omogući uključivanje `Drugog` u polje komunikacije. Najeksplicitniji primer je patrijarh Srpske pravoslavne crkve Porfirije. Susret Konstrakte i Patrijarha prilikom koga su razmenili lavor i ikonu viđen je kao **3d**) „Lep gest, kultura dijaloga i tolerancija“ (D, 21.04), **3e**) „čin koji sa obe strane pokazuje koliko modernosti i vizije može da bude u našem društvu“ (D, 2.5.) što

"Z" koje je na crnoj listi u mnogim zemljama Evrope zbog toga što su ruska vojna vozila u Ukrajini označena s njim

može da se tumači kao nagoveštaj pozitivnog dijaloškog toka ujedinjenja koji pokazuje da se u „mikropolitčkoj klimi popularna muzika i religija ne pronalaze samo u univerzalnim načelima već i u omeđenim nacionalnim shvatanjima (Lukić Krstanović 2005: 195).

Međutim, diskurs o Konstrakti kao *ujediniteljki* pokazao je koliko je srpsko društvo u celini „dezorjentisano“, „zbuñeno“ „nesrećno“ itd. **3f**),...I šta ćemo sad?! najprecizniji je odgovor (sadržan u pitanju) i najkraći opis stanja zbuñene nacije koju će Konstrakta predstavljati na Eurosongu u Torinu.(I, 11.5), **3g**), „Toliko smo mnogo nesrećni, ... histerični ... utučeni, da nam treba ljubavi, da nismo u stanju više da se nosimo sa tegobama vremena i prostora (fizičkog i metafizičkog), da smo zbog toga besni i obesni, ili inertni i nesrećni“ (D, 19.5.) U takvoj zajednici koja **3h**), „za svoje nevolje, promašaje, greške i zločine po definiciji optužuje i okrivljuje druge i drugog“, Konstrakta se **3i**), „ni na koga ne žali, nikoga ne osuđuje, ni za što ne proziva.“ (I, 11.5.) i zbog čega je viđena kao primer ujedinjenja.

2) *Mi o oni u regionalnom kontekstu*

U velikom broj tekstova značenje Konstrakte se konstruiše prostornim indikatorom ovde i tamo. **4a**), „HRVATI POLUDELI ZA KONSTRAKTOM“ (K, 16.3), **4b**) Srbi se raspisali o hrvatskoj Potjeri zbog jednog pitanja: "Lovkinja skočila" (I, 6.5), **4c**) Ovo je sedam razloga zašto će Srbija biti na vrhu Europe (a Hrvatska neće) (I, 9.5.). Relacijski odnos ideološkog predstavljanja 'mi i oni' (Srbi i Hrvati) postavljen je u drugačiju konstelaciju snaga od dobro poznatog nacionalističkog diskursa. 'Mi' sa individualne pozicije koju čine 'ja i on' (antinacionalisti) postavljen je naspram kolektivističkog 'oni' (nacionalisti obeju strana) i u funkciji je oblikovanja kontranarativa dominantnim ideološkim matricama (Drašković 2018). Konstrakta je **4d**) "TA, nit koja nas veže" (K, 13.5), **4e**) „za nas koji srpski razumijemo bez titlova“ (I, 25.4) **4f**) „Predivno je kad ljudi bez nac predznaka navijaju za svoju i 'svoju'... Taj tren jedinstva, ... respekta prema „tuđem“ a zapravo svojem je full lijep“ (D, 13.5). Emotivne i ekspresivne funkcije u kolektivnom enitetu „nas i njih“ i sama Konstrakta artikuliše **4g**) „Desilo se neko ujedinjenje, ne samo u Srbiji nego kod svih 'naših'“ (D, 16.5); **4h**) "Volim Zagreb, Dubrovnik, Istru... Mogu samo zahvaliti od srca svim ljudima u Hrvatskoj koji se..., pronalaze u riječima pjesme i o njoj razmišljaju i polemiziraju o porukama koje ona u sebi sadrži. To mi govori da se prepoznamo i da smo u ovim temama koje prate život 'običnog čovjeka' svi isti" (I, 1.4.)

Jedan od primera uticaja emocionalne snage sadržaja popularne kulture je nostalgija. Ona se posebno veže uz muziku koja vraća u prošla vremena (Labaš i

Mihovilović 2011:102). Konstrakta je svojim nastupom na Evroviziji aktuelizovala sećanja na socijalističku Jugoslaviju kroz simbole kao što su borosane (radne žene), fića (automobil), metalni labor itd. Značenja su se konstruisala putem vremenskog indikatora „nekad i sad“. **4j**) „Hrvatska ima cipele u finalu: Konstrakta nastupila u borosinama (I, 12.5.), **4k**) ...Imala ih je SVAKA ŽENA U SFRJ.. (K, 2.5.), **4l**) „Umetnica SIMBOLIČNIM prevoznim sredstvom odlazi na EVROVIZIJU (K,29.4), **4lj**) „Tisuće ljudi iz bivše Juge lajkaju ovaj labor i vrč na Twitteru, jasno je i zašto (I, 13.3). Nostalglična dimenzija kojom se referiše na politički kontekst kako istorijski tako i aktuelni može se tumačiti kao vid otpora kroz tzv. `kontra-sećanja` koja se nameću „odozdo“ kroz popularnu kulturu (Pogačar 2015, Petrov 2016). Primer je i sećanje na muziku novog vala i uspostavljanja analogije sa Konstraktom: **4m**) „Kada te krvavi rat i politika razdvoje, a to svakodnevno nastavljaju raditi političari i analitičari ...nije se loše makar i na neki dan ili tjedan podsjetiti lijepih trenutaka na relaciji Beograd – Zagreb. ... Pop-rock kultura i suvremena umjetnost uopće ostale su, kako se vidi, točke snažnog uzajamnog prihvaćanja, prožimanja i podrške. Upravo je novovalni RNR, kao samosvojni kulturološki pokret urbane mladežibez ikakvog nametnutog, ideološkog bratstva & jedinstva u prtljagu, predstavljao kanal razmjene najbolje energije otkako su se ova dva južnoslavenska plemena našla na okupu.“ (I,13.5)

ZAKLJUČNE NAPOMENE

Zbog ograničenosti prostora, u radu je predstavljen deo analize sa nekolicinom upečatljivih primera. Rezultati pokazuju dve dominantne strategije u predstavljanju Konstrakte: *spektakularizacije* (kontekst Evrovizije kao medijskog spektakla) i *politicizacije* (uticaj lokalnog, regionalnog i globalnog političkog konteksta). Medijski diskurs o Konstrakti pokazao je borbu za značenja, odnosno eksplicirao tvrdnju da većina fenomena popularne kulture ne poseduje jedinstvenu ideologiju već da predstavljaju građu koju će različite formacije ljudi koristiti ili odbacivati (Fisk 2001: 67). Duboka polarizacija na svim nivoima kao jedno od simptomatičnih obeležja srpskog društava koje se manifestuje kroz dihotomiju političko-ideoloških matrica i zatvorenost za stavove i perspektive onog Drugog oblikovala je politicizovane predstave. Pokušaji određenih grupa da joj dodele značenje subverzivnog i revolucionarnog spadaju u ono što Kelner naziva „društvenim horizontom, diskurzivnim poljem i figurativnim delovanjem uz pomoć koji kulturni sadržaji transkodiraju i artikulišu društvene predstave, diskurse i uslove delujući u okviru svog društvenog polja (Kelner 2004: 175). Diskurs

„ujedinjena“ u regionalnom kontekstu (Srbija-Hrvatska) pokazao je kako Evrovizija može da posluži kao jedan mostova koji spaja nekada zaraćene susede. Imajući u vidu dominantne ideološke matrice oba društva koje odlikuje tradicionalizam i nacionalizam odabrani korpus nalagao je da se sagleda sinhrono, ali s vođenjem računa o onome što mu je prethodilo, a to znači ponovno vrednovanje dosadašnjih teorijskih stavova i uvođenje novih parametara u analizu. Binarne pozicije mi–oni u medijskim tekstovima pokazale su kako je jezički znak i odraz i kreator stavova u zadatom evrovizijskom kontekstu. Manifestuje se kroz pacifikaciju, isticanje kulturnih sličnosti i jezičkog razumevanja, emotivnu povezanost i sećanja na prakse iz zajedničke prošlosti koje ne bi trebalo da bude okidač za neprijateljstvo, već za uzajamno razumevanje.

LITERATURA

- Bejker, K. (2011). *Zvuci granice*. Beograd: Čigoja, Biblioteka XX vek
- Car, V. (2015). *Mi i oni kroz medijske naočale*. Zagreb/Beograd: Kuća ljudskih prava i demokratije
- Drašković, B.(2018), Srpsko-hrvatska kulturna saradnja u medijskom diskursu. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, XLIII-2: 95-109
- Duda, D.(2002), *Kulturalni studiji: ishodišta i problemi*. Zagreb : AGM,
- Fairclough, N.(1995) *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*. New York: Longman.
- Fisk, Dž (2001). *Popularna kultura*. Beograd: Clio
- Hall, S.(1997), „Representation, meaning, and language, In: Representation: Cultural Representations and Signifying Practices, Stuart Hall (ed.), London: Sage Publications
- Hromadžić, H. (2009). Mediji i spektakularizacija društvenog sveta- Masmedijska produkcija „kulture slavnih“. *Filozofska istraživanja*, 120 (4): 617–627.
- Jordan, P(2014) *The Modern Fairy Tale: Nation Branding, national identity and the Eurovision Song Contest in Estonia*. University of Tartu Press
- Jusić, T. (2008). Medijski diskurs i politika etničkog sukoba: jugoslovenski slučaj, u *Intima javnosti*, ur. G. Đerić (Beograd: Fabrika knjiga): 40–63.
- Kelner, D(2004), *Medijska kultura*. Beograd:Clio
- Kleut, J. (2010). Izveštavanje štampe u Srbiji o Evroviziji. U: Subotić, LJ. i Živančević Sekeruš, I. (ur.), *Susret kultura: zbornik radova I* (str. 115–121). Novi Sad: Filozofski fakultet
- Labaš, D i Mihovilović, M (2011), *Masovni mediji i semiotika popularne kulture. Kroatologija* 2(1): 95–122
- Lukić Krstanović, M(2005). Čitanje popularne kulture: muzičke scene u ideološkom prometu. *Etnologija i antropologija: stanja i perspektive, ZbEI SANU* 21:187-199.

- Yair, G (1995) 'Unite Unite Europe' The political and cultural structures of Europe as reflected in the Eurovision Song Contest. *Social Networks* 17: 147-161
- Milenković, V i Stamenković, S.(2013). Performans masmedija: Eurosong između spektakla i umjetnosti. *In medias res: časopis filozofije medija*, 1(2): 148-161
- Mitrović, M (2010) 'New face of Serbia' at the Eurovision Song Contest: international media spectacle and national identity. *European Review of History* 17 (2): 171-185
- Petrov, A (2016). Jugoslovenska muzika bez Jugoslavije: koncerti kao mesta sećanja. Beograd; Fakultet za medije i komunikacije
- Pogačar, M(2015). Music and Memory: Yugoslav Rock in Social Media. *Southeastern Europe* 39: 215-236
- Spierdijk, L.& Vellekoop, M.(2009)The structure of bias in peer voting systems: lessons from the Eurovision Song Contest. *Empirical Economics* 36:403-425
- Van Dijk, T. (1998). *Ideology: A Multidisciplinary Approach*. London: Sage Publications.
- Vuletić, D. (2014) *Postwar Europe and the Eurovision Song Contest*. Bloomsbury Academic
- Wolther, I.(2012).More than just music: the seven dimensions of the Eurovision Song Contest. *Popular Music* 31(1):165-171

TEKSTOVI U ELEKTRONSKOJ FORMI:

- Dragaš, A. (2012). Trijumf spektakla (28. 5. 2012) Jutarnji list (para 1)
<http://www.jutarnji.hr/komentar-a--dragasa-o-eurosongu--poligon-za-paradu-kopija-trenutnih-svjetskih-hitova/1030919/>
- Sejdinović, N.(2022), „Fudbal, mediji i nacionalizam“ (22. decembar 2022) Mediacentar Online
[https://media.ba/bs/magazin-novinarstvo/fudbal-mediji-i-nacionalizam-mrznja-kao-realnost-Ceo-komšiluk-za-Konstraktu-Pogledajte-kako-je-glasala-publika-u-evropskim-zemljama-15-maj-2022.-\)Radio-021](https://media.ba/bs/magazin-novinarstvo/fudbal-mediji-i-nacionalizam-mrznja-kao-realnost-Ceo-komšiluk-za-Konstraktu-Pogledajte-kako-je-glasala-publika-u-evropskim-zemljama-15-maj-2022.-)Radio-021)
- <https://www.021.rs/story/Zabava/Muzika/305678/Ceo-komsiluk-za-Konstraktu-Pogledajte-kako-je-glasala-publika-u-evropskim-zemljama.html>

Dinko Gruhonjić*
Filozofski fakultet,
Univerzitet u Novom Sadu

UDK 323.1:314.1(497.113)
Originalni naučni rad

Smiljana Milinkov
Filozofski fakultet,
Univerzitet u Novom Sadu

CULTURAL-IDENTITY ISSUES IN VOJVODINA IN THE LIGHT OF THE POPULATION CENSUS

The idea of the article is to analyze the concept of Vojvodina identity through an interdisciplinary approach. Émile Durkheim (Schnapper 1996) says that the nation is a “mystical, dim idea”. The paper problematizes the request of certain social actors to allow citizens to declare their regional affiliation in the population census. Is it about “a crying need and an insufficiently clearly articulated way to defend the attribute of humanity in an atmosphere of identity unrest” (Komšić 2022) or about a different perception of the concept of identity, that is, abandoning the “tribal conception of identity” (Maluf 2016)? The subject of research is the identity of Vojvodina in Serbian-language media, with different types of ownership, different methods of financing, and different editorial policies towards the authorities. The initial theoretical framework is based on the idea that, instead of integrating into society, minorities are “closed in a ghetto from which they no longer manage to get out” (Maluf 2016). The aim of the paper is to open a discussion about Vojvodina identity as a subnational or supranational concept, as well as the similarities with the Yugoslav identity, which was most present in Vojvodina before the very beginning of the wars in 1991. The assumption is that each identity can be variable over time but also multiple, and whether and to what extent ethnicity is part of the identity represents the freedom of individual choice.

Keywords: Vojvodina identity, nations, interculturality, media, Serbia

UVOD

Autonomna Pokrajina Vojvodina predstavlja specifično geografsko, istorijsko, društveno i kulturno područje, koje pripada Centralnoj Evropi. Tokom istorijskog razvoja Vojvodine nastalo je multietničko, multikulturno, multijezično i multikonfesionalno društvo, što je čini složenom, ali i kulturno bogatom sredinom. Vojvodina je specifičan model koegzistencije različitih naroda, kulturnih obrazaca,

* dinko.gruhonjic@ff.uns.ac.rs

tradicija i veroispovesti ne samo u okviru države u čijem se sklopu nalazi, nego i u regionu nekadašnje Jugoslavije.

Tokom duge istorije, u ovom regionu formiran je okvir za suživot različitih naroda i kultura, koji, posebno od druge polovine XVIII veka, „poprima sva obeležja jednog osobenog regionalnog, vojvođanskog identiteta, a mešavina različitih kultura, jezika i prihvatanje tih različitosti stvara harmoniju iz koje proizlazi ponos pripadanja takvom prostoru” (Lazić 2022: 52).

Prema Komšiću (2022: 20), interakcijski okvir „multikulturalne, tolerantne i otvorene pokrajinske političke zajednice“ predstavlja specifičan evropski slučaj i relativno prepoznatljiv model osmišljavanja ljudskog i građanskog sopstva.

Sa druge strane, ovakve definicije potencijalnog vojvođanskog identiteta nisu dovoljne niti potpune, jer se identitet očigledno doživljava kao nepromenjiv, esencijalizovan pa prema tome ni po čemu različit od nacionalnog. Manjkavost takvog pristupa svakako leži i u činjenici da nisu uzeta u obzir istraživanja o rastućoj etničkoj distanci u Vojvodini ili, na primer, o položaju Jevreja a potom i Nemaca u periodu koji se određuje kao vreme trajanja vojvođanskog identiteta.

Nevladina organizacija Vojvođanski klub pozvala je krajem septembra 2022. godine, uoči popisa stanovništva koji je u Srbiji održan tokom oktobra iste godine, građanke i građane Vojvodine da se na popisu „slobodno izjasne kao Vojvođani”.¹ Pre toga, u novembru 2021. godine ista organizacija je uputila zahtev Ministarstvu za ljudska i manjinska prava i društveni dijalog da se održi društveni dijalog o vojvođanskom identitetu.² U avgustu iste godine koalicija Vojvođanski front, koju čine regionalne političke partije Liga socijaldemokrata Vojvodine i Vojvođanska partija, razgovarala je sa tadašnjom resornom ministarkom o mogućnosti održavanja društvenog dijaloga na temu popisa stanovništva u Srbiji i vojvođanskog identiteta.³ To je pokrenulo polemike u javnosti i medijima, koje su bile veoma polarizovane.

¹ <https://autonomija.info/vk-gradjani-da-se-slobodno-izjasne-kao-vojvodjani-na-predstojece-m-popisu-stanovnistva/>, posećeno 12. novembra 2022.

² <https://autonomija.info/vojvodjanski-klub-trazi-drustveni-dijalog-na-temu-vojvodjanskog-identiteta/>, posećeno 12. novembra 2022.

³ <https://www.slobodnaevropa.org/a/srbija-popis-identitet-vojvodina/31425491.html>, posećeno 12. novembra 2022.

Ideja rada je da kroz interdisciplinarni pristup analizira pojam vojvođanskog identiteta, te problematizuje konzervativno poimanje nacije kao „zajednice krvi i teritorije”. Rad problematizuje zahtev pojedinih društvenih aktera da se na popisu stanovništva građanima omogući izjašnjavanje po regionalnoj pripadnosti i da nadležni statistički zavod to registruje i specifikuje. Pretpostavka je da svaki identitet kroz vreme može biti promenljiv ali i višestruk, a da li i u kojoj meri će etnička pripadnost biti deo identiteta, predstavlja slobodu individualnog izbora.

TEORIJSKI OKVIR

Identitet – promenljivost i višestrukost

Rad polazi od teze da svaka od kategorija koje čine identitet može biti promenljiva, od uzrasne, preko svake druge koja odlukom pojedinca/pojedinke ili društvenim okolnostima može biti izmenjena u celini ili barem delimično. Čak i pripadnost koja je rođenjem data, može biti promenjena tokom života (od nacionalne pripadnosti do imena i prezimena ili roda). “Usled društvenih promena, ličnih interesovanja i izbora, različitih okolnosti i protoka vremena, menjaju se i elementi identiteta svake osobe” (Milinkov i Sedlarević 2021: 23).

Prema Bugarskom (2005), ukoliko se identitetska podela svodi na pripisana i stečena obeležja, sociološki gledano, etnicitet je zadat samo utoliko što nijedan pojedinac/pojedinka ne može da bira u okviru koje etničke zajednice će biti rođen/a, ali je isto tako promenljiv (kao i druge vrste identiteta), jer svako može da odluči da li će etnička pripadnost biti deo identiteta i u kojoj meri.

Ukoliko je jednoj osobi posebno značajno da ističe jedan segment sopstvenog identiteta (nacionalni) ne znači da to važi za svakog. Nekom drugom može biti važno da istakne kom polu/rodu pripada, koje je profesije, gde joj je zavičaj, koji joj je maternji jezik ili koja su politička ili verska uverenja, odnosno seksualna orijentacija. Samim tim je u naučnom smislu nedopustivo kompleksnost identiteta svesti na samo jednu ili na nekoliko karakteristika. No, vrlo često se zarad „borbe za više ciljeve i interese” populistički prenaplašava vrednost etničkog i nacionalnog MI, dok se omalovažava ili negira sve ono što su ONI (prema Milinkov i Sedlarević 2021).

Apaduraj (2008: 61) uvodi termin „predatorski identiteti” pod kojim podrazumeva sve one čija društvena konstrukcija i mobilizacija iziskuje

istreblljivanje drugih, bliskih društvenih kategorija, koje su definisane kao pretnja samoj egzistenciji neke grupe definisane kao MI.

Knjiga *Mit o nacijama – srednjovekovno poreklo Evrope* čiji je autor američki historičar medievista Patrik Giri (Patrick J. Geary) sadrži historijski pregled stvaranja evropskih nacija, dokazujući da su one zapravo proizvod mašte, posledica potrebe vladara da zajedničke koordinate svom plemenu ne bi li njime lakše vladao a sebe pokazao naslednikom plemenskog trona. Nacije i etničke grupe su stvarne, ali stvarne su jer ljudi veruju u njih i spremni su da deluju u skladu sa tim verovanjima. On u knjizi dokazuje da se etnička pripadnost i geografija ne mogu poklapati na mapi, sem ukoliko ne postoji masivno etničko čišćenje. Prema njegovim rečima, devetnaestovekovni ideal države-nacije proizveo je veliku katastrofu u Evropi (Giri 2007).

Konstrukti nacija – moći politika

U savremenom svetu, kako piše Volkan (2018:15), potpuno je iluzorna ideja o postojanju etnički čistog nacionalnog identiteta ili veštačke države sastavljene samo od odabranih naroda.

Prema Apaduraju (2008), u uslovima sistemskog slabljenja nacionalnog ekonomskog suvereniteta koje je ugrađeno u logiku globalizacije, i u uslovima sve većeg pritiska koji zbog toga trpe države kao čuvari interesa teritorijalno definisanog i ograničenog „naroda”, manjine su idealno mesto za projektovanje strahova mnogih država koji se tiču sopstvenog manjinskog ili marginalnog karaktera u svetu megadržava. Kako dalje navodi, manjine su metafore i podsetnici na izdaju klasičnog nacionalnog projekta. Prema njegovim rečima, „umesto da kažemo da manjine proizvode nasilje bilo bi bolje da kažemo da nasilje, naročito ono koje se vrši na nacionalnom nivou, zahteva manjine”. „A proizvodnja manjina”, nastavlja on, „zahteva iskopavanje nekih istorija i zakopavanje nekih drugih” (Apaduraj 2008: 56).

Novonastale političko-državne zajednice na postjugoslovenskim prostorima započinju proces sopstvenog građansko-demokratskog oblikovanja u okviru kojeg Kangrga detektuje zabrinjavajuće blokade. Budući da su ova društva „još uvijek tek ‘na putu’ izlaska iz svojih plemenskih oblika”, on naročito štetno dejstvo na demokratsku arhitektoniku i kulturološku strukturu prepoznaje u (etno)nacionalizaciji ideološkog i ukupnog javno-mnenjskog diskursa (Kangrga 2002: 168; cit. prema Komšić 2022: 13).

Prema Giriju, „tvrdnja da neko mora da podržava nacionalnu politiku zato što taj neko pripada nekoj ‘naciji’ propaganda je demagoga i nitkova”.⁴ Zbog toga, kako kaže, cela poenta njegove knjige *Mit o nacijama – srednjovekovno poreklo Evrope* jeste u tome da se narodi menjaju i da su, na primer, rasprave o pitanjima poput pitanja „ko je stariji na Balkanu” suštinski potpuno anahrone i besmislene. Takvi pokušaji da se identifikuje suštinski, vanistorijski identitet savremenih naroda u prošlosti nije samo loša istorija nego je suprotnost istoriji [...], Istorija nije otkrivanje ko smo bili u prošlosti: ona otkriva kako smo postali toliko drugačiji nego što smo bili u prošlosti.⁵

Ili je, kada govorimo o vojvođanskom identitetu, reč o „o vapijućoj potrebi i nedovoljno jasno artikulisanom načinu da se odbrani atribut ljudskosti u atmosferi ‘identitetske razularenosti’”. (Komšić 2022: 16) ili drugačije sagledavanje pojma identiteta, to jest napuštanje „plemenske koncepcije identiteta” (Maluf 2016: 43-49).

CILJ ISTRAŽIVANJA I METODOLOŠKI OKVIR

Predmet istraživanja je povezivanje vojvođanskog identiteta sa raspravama o popisu stanovništva koji je u Republici Srbiji sproveden tokom jeseni 2022. godine.

Cilj rada je analiza medijskog izveštavanja o predlogu da se građani i građanke na popisu izjasne kao Vojvođani. Osnovno istraživačko pitanje je na koji način se u medijskom diskursu razume vojvođanski identitet, te koliko se izjednačava sa nacionalnim a koliko shvata kao subnacionalni ili nadnacionalni koncept. Postavlja se i pitanje koliko se vojvođanski povezuje sa jugoslovenskim identitetom, koji je pred sam početak ratova, 1991. godine, bio najviše izražen upravo u Vojvodini, gde se 8,65 odsto stanovništva izjasnilo kao Jugosloveni, dok je u Bosni i Hercegovini taj procenat iznosio 5,5 odsto, u Crnoj Gori 4,25 i, u Centralnoj Srbiji 2,51, u Hrvatskoj 2,22, na Kosovu i Metohiji 0,18, i tako dalje (Lazić 2022: 54). U poređenju sa rezultatima popisa iz 1981. godine, kako na istom mestu navodi Lazić, jedino se u Vojvodini povećao broj stanovnika koji su se izjasnili kao Jugosloveni.

⁴ <https://www.vreme.com/kultura/propaganda-demagoga-i-nitkova/>, posećeno 14. novembra 2022.

⁵ *Isto*.

Kroz metodu komparativne analize medijskog diskursa, posmatrano je dvanaest tekstova iz devet medija različitog tipa vlasništva, različitog odnosa prema vlastima i različite ideološke orijentacije.

Analizirani mediji iz Novog Sada su: neprofitni portal *Autonomija* iz Novog Sada koji se i inače bavi temama koje su u vezi sa Vojvodinom i dva lokalna portala u privatnom vlasništvu, *021* koji važi za građanski orijentisan, i provladin portal *NS uživo*,

Mediji koji su predmet analize iz Beograda su: tradicionalni dnevni list *Politika*, koji je 50 odsto i dalje u državnom vlasništvu, provladin polutabloid *Večernje novosti*, nacionalni javni medijski servis *RTS*, ruski portal *Sputnjik* na srpskom jeziku, *Radio Slobodna Evropa* koju finansira Kongres SAD, kao i portal *Euronews* na srpskom jeziku. Kompaniju *Euronews* je osnovalo 20 javnih servisa iz Evrope i severne Afrike. Evropska unija izabrala je *Euronews* za zvanični servis za vesti u Evropi, a iz fondova EU se svake godine izdvaja pet miliona evra i 10 procenata njihovog programa mora biti o EU.

Za analizu su izabrani mediji koji su kontinuirano praćeni kada su u fokusu javnosti bile inicijative da se pokrene društveni dijalog na temu vojvođanskog identiteta, kao i pitanja da li će kategorija „Vojvođanin/Vojvođanka” biti posebno istaknuta u rezultatima popisa stanovništva iz 2022. godine, ili će građani i građanke koji se tako izjasne biti svrstani u kategoriju „regionalna pripadnost”, bez dodatnih specifikacija. Reč je o avgustu, septembru i novembru 2021, kao i o septembru i oktobru 2022. godine.

Istraživanje je pokazalo da su posmatrani mediji na različite načine izveštavali i analizirali problematiku regionalnog vojvođanskog identiteta a u kontekstu popisa stanovništva u Srbiji 2022. godine. Analizom medijskog diskursa i korištenjem odrednica Kodeksa novinara Srbije kao parametara za procenu objektivnosti u navedenim tekstovima, otvara se prostor i za dublja istraživanja na ovu temu, gde bi se hipotetički mogla dokazivati i povezanost između tipa vlasništva i načina izveštavanja, povezanosti između ideološke orijentacije pojedinog medija i njegovog načina izveštavanja, kao i između načina finansiranja i njegovog uticaja na objektivnost izveštavanja.

ANALIZA REZULTATA ISTRAŽIVANJA

Portal građanske Vojvodine *Autonomija* je 27. septembra 2022. godine preneo saopštenje nevladine organizacije Vojvođanski klub, koja poziva građane i građanke da se „slobodno izjasne kao Vojvođani” na popisu stanovništva:

Vojvodina je, demografski posmatrano, tačka spajanja različitih naroda i etničkih grupa i kao takva, ona je i tačka susreta različitih kultura. Proces nastajanja i očuvanja multietničkog nasleđa Vojvodine model je opredeljenja da se samo u negovanju duha tolerancije može opstati i civilizacijski napredovati.⁶

Povodom citiranog saopštenja Vojvođanskog kluba, dnevni list *Politika* posvećuje 30. septembra 2022. članak ovoj temi: „Hoće li Vojvođani na popisu biti posebna nacionalnost?”. Sagovornik kojem je ustupljeno najviše mesta u tekstu je profesor Pravnog fakulteta u Novom Sadu, koji kaže da se „lična i kolektivna svojstva Vojvođana” ne razlikuju od svojstava srpskog naroda., pa samim tim ne zaslužuju ni posebno kategorizovanje. On takođe tvrdi da se pripadnici nacionalnih manjina iz Vojvodine „ne izjašnjavaju kao Vojvođani, prosto maternji jezik im nije srpski”.⁷

Politika u istom tekstu ocenjuje da je reč o „politikantskom skupljanju glasova poklonika vojvođanske ustavnosti”. Pozicija dominantnog subjekta u medijskom tekstu, odnosno koliko i na koji način je sagovorniku omogućeno da iznese svoje mišljenje u vidu direktnog citata, može da ukaže na vrednosni stav autora ili autorke, pogotovo ukoliko se drugi akteri uopšteno pominju ili se samo samo parafraziraju stavovi, kao što je u slučaju ovog teksta u kom je najveći prostor, pa i sam zaključak dat jednom, isključivom mišljenju.

U tekstu je primenjena i strategija relativizacije, gde se specifičan društveno, politički i kulturološki istorijat Vojvodine minimalizuje i poistovećuje sa potrebom svakog mesta ili grada da bude drugačiji, te se navodi „Tako bismo za svaki grad i maltene selo mogli da kažemo da su drugačiji – Valjevci ’prevara’, Šapčani ’čivija’, Užice ’ercovi’, Jagodina ’ćurani’, Bačka ’lale’ i ’sose’...”.

⁶ <https://autonomija.info/vk-gradjani-da-se-slobodno-izjasne-kao-vojvodjani-na-predstojece-m-popisu-stanovnistva/>, posećeno 12. novembra 2022.

⁷ <https://www.politika.rs/sr/clanak/519097/Hoce-li-Vojvodani-na-popisu-biti-osebna-nacionalnost>, posećeno 12. novembra 2022.

Петак, 30.09.2022. у 10:10

Биљана Баковић

Хоће ли Војвођани на попису бити посебна националност

Грађани могу да се потпуно слободно
изјасне о својој националној
припадности и пописивач је дужан да

Foto 1. izvor politika.rs

Ovim inicijativama pred popis stanovništva, koji je u Srbiji održan tokom oktobra meseca 2022. godine, prethodio je, u novembru 2021. godine, zahtev Vojvođanskog kluba upućen Ministarstvu za ljudska i manjinska prava i društveni dijalog da se održi društveni dijalog „o pitanju vojvođanskog identiteta”:

Uoči predstojećeg popisa stanovništva, Vojvođanski identitet danas predstavlja otklon od pogubne nacionalističke politike. On predstavlja politički stav i pravo na slobodu opredeljenja, u multikulturalnoj Vojvodini. Smatramo da ta tema zaslužuje da bude predmet društvenog dijaloga.

Saopštenje je preneo portal *Autonomija*, i to kao vest, koja se ubraja u grupu faktografskih novinarskih žanrova.⁸ Novosadski portal *021* preneo je isto saopštenje kao vest pod naslovom „Od ministarstva traže društveni dijalog na temu vojvođanskog identiteta”. Portal *021* objavio je i autorski analitički tekst pod naslovom „Šta će se desiti ako se na popisu izjasnite kao Vojvođanin?”, u kojem se, u skladu sa novinarskom etikom, sa više različitih i međusobno suprotstavljenih

⁸ <https://autonomija.info/vojvodjanski-klub-trazi-drustveni-dijalog-na-temu-vojvodjanskog-identiteta/>, posećeno 12. novembra 2002.

aspekata, objašnjava da će svi građani i građanke koji se tako izjasne biti popisani u kategoriju regionalne pripadnosti.⁹

Lokalni novosadski portal *NS uživo* objavio je na dan početka popisa stanovništva u Srbiji tekst pod nazivom „Otkrivamo: Na delu antipopisivačka kampanja onih koji hoće da destabilizuju Srbiju. Malobrojni separatistički krugovi pokušavaju da veštački izguraju identitet Vojvodine”. Analizom teksta može se konstatovati da je reč o jednostrano intoniranom redakcijskom komentaru sa senzacionalističkim naslovom. U ovom tekstu dominantna je diskursna strategija MI-ONI, gde se oni, “separatistički krugovi”, predstavljaju kao neprijatelji i direktna opasnost po stabilnost i celovitost države Srbije. Takođe se koriste kvalifikacije kao što su “veštački identitet Vojvođana” i “veštačka nacija” što ukazuje na negiranje i omalovažavanje drugačijeg identiteta u odnosu na nacionalni srpski što je u suprotnosti s profesionalnim i etičkim standardima novinarstva ali i Ustavom Republike Srbije (2006).

Značajno veću pažnju javnosti ideja o tome da se razgovara o vojvođanskom identitetu privukla je u avgustu 2021. godine, kada su se predstavnici koalicije Vojvođanski front, koju čine Liga socijaldemokrata Vojvodine i Vojvođanska partija, dve regionalne stranke koje se zalažu za širu autonomiju ove pokrajine, sastali sa tadašnjom ministarkom za ljudska i manjinska prava i društveni dijalog Gordanom Čomić. Nakon tog sastanka, u saopštenju za javnost je između ostalog pisalo da su predstavnici Vojvođanskog fronta ministarki izneli svoju inicijativu da se odrednica „Vojvođanin/Vojvođanka” na popisu stanovništva u Srbiji 2022. godine klasifikuje kao posebna nacionalna pripadnost.

O ovome je izvestila i *Radio-televizija Srbije* (RTS). U prilogu *RTS-a*, međutim, objavljene su samo izjave onih koji se protive ideji koju je izneo Vojvođanski front, kao i ministarke Čomić.¹⁰ „Različiti smo ali znamo šta nam je identitet, i mislimo da je uvredljivo smatrati da će se Srbi odricati svog identiteta ako im nešto ponudiš”, preneo je *RTS* izjavu ministarke, i podsetio da je ona ranije saopštila da je spremna na društveni dijalog o toj temi. Iz Republičkog zavoda za statistiku potvrdili su za *RTS* da će se svi građani koji se budu izjašnjavali na osnovu regionalne pripadnosti, pa tako i Vojvođani i Vojvođanke, svrstavati u istu

⁹ <https://www.021.rs/story/Info/Vojvodina/318439/Sta-ce-se-desiti-ako-se-na-popisu-izjasnite-kaao-Vojvodjanin.html>, posećeno 12. novembra 2022.

¹⁰ <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/4495979/popis-stanovnistva-nacionalna-pripadnost-vojvodjanin.html>, posećeno 13. novembra 2022.

kategoriju – regionalna pripadnost, bez dodatnih specifikacija. U istom prilogu *RTS*-a, predsednik Pokrajinske vlade Igor Mirović oštro se usprotivio inicijativi: „Ja verujem da će država naći način da sprovede popis po međunarodnim standardima, ali istovremeno omogućiti da se komunistički obrasci više ne nalaze u javnom prostoru i ne budu deo besmislenog dijaloga”. U prilogu se navodi i saopštenje Srpske akademije nauka i umetnosti (SANU), koja zahteva Vojvođanskog fronta naziva „opasnim presedanom”. Ovaj prilog *RTS*-a sa aspekta novinarskog kodeksa nije dovoljno izbalansiran, iako je zadatak javnog medijskog servisa da bude servis svih građana i građanki, bez obzira na njihovo političko ili drugo opredeljenje.

Portal dnevnog lista *Večernje novosti* zahtevima iz Vojvodine posvećuje temu pod naslovom „Traže 'naciju' Vojvođanin na popisu! Čanak i Odžić tvrde da imaju razumevanje ministarke Čomić za svoju obnovljenu ideju”, u tekstu koji je objavljen 21. avgusta 2021.¹¹ U ovom izveštaju mogućnost da iznesu mišljenje pružena je samo predstavnicima vladajuće koalicije, funkcionerima i poslanicima Srpske napredne stranke (SNS) Milenku Jovanovu i Saveza vojvođanskih Mađara (SVM) Balintu Pastoru, te se može oceniti da se radi o pristrasnom tekstu u kojem se inicijativa ocenjuje kao „antisrpski stavovi”. I u ovom tekstu prisutna je diskursna strategija MI-ONI, gde se ONI ponovo predstavljaju kao opasnost po državu Srbiju.

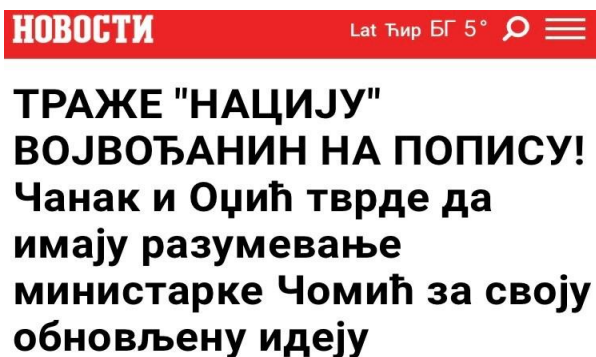

Foto 2. Izvor novosti.rs

¹¹ <https://www.novosti.rs/c/vesti/politika/1028936/traze-naciju-vojvodjanin-popisu-canak-odzic-tvrde-imaju-razumevanje-ministarke-comic-svoju-obnovljenu-ideju>, posećeno 13. novembra 2022.

Portal *Euronews* preneo je stav vladajuće Srpske napredne stranke, koja se usprotivila inicijativi. „Potpredsednik Skupštine Vojvodine Damir Zobenica rekao je za *Euronews Srbija* da je paradoks što ti zahtevi dolaze od političara koji su Srbi, a ne od, kako navodi, mađarskih, rusinskih ili rumunskih političara.”¹² *Euronews*, međutim, prenosi i mišljenje Katarine Golubović, predsednice Komiteta pravnika za ljudska prava (YUCOM), koja smatra da postoji osnov da se ovo pitanje pokrene i da se o njemu polemiše:

Mi u Srbiji imamo i nacionalne manjine poput Jugoslovena, dakle pripadnike država koje ne postoje ili Vlahe, koji nemaju svoju državu. To je bila politička odluka, da takve nacionalne manjine postoje [...] S obzirom da je to multietničko područje, gde nastaju i mešoviti brakovi, ne možemo da kažemo da nema osnova da se o tome priča.

Sa aspekta novinarske etike, *Euronews* je o ovoj temi izvestio analitički i objektivno.

Ruski portal *Sputnjik* na srpskom jeziku objavio je 30. avgusta 2021. tekst pod naslovom „Novi 'standardi' Zapada: U Srbiji popisati i Vojvođane, a Srbe 'ispisati' iz svih država”.¹³ Sa aspekta novinarskog etičkog kodeksa, tekst je jednostrano orijentisan, gde se već u naslovu i prvoj rečenici: „Dok odlaganje popisa u Crnoj Gori ima za cilj skrivanje broja Srba u ovoj državi, na teritoriji Srbije otvara se pitanje nove kvazi nacije.” krši prvi član Kodeska novinara Srbije koji se odnosi na istinitost izveštavanja i gde se naglašava da je obaveza novinara da prave jasnu razliku između činjenica koje prenose, komentara, pretpostavki i nagađanja. Ovo potvrđuje i *Sputnjikov* navod da je termin „Vojvođanin” u stvari „deo zavetne srpske misli 19. veka”. Oba sagovornika kojima je portal omogućio da iznesu svoj stav predstavljaju kritičare inicijative o pokretanju društvenog dijaloga na temu vojvođanskog identiteta. I u ovom tekstu se koristi strategija kvalifikacije drugačijeg identiteta i mišljenja kao neprijateljskog te se insinuiru da se zloupotrebljava “maglovit” pojam Vojvođanin u svrhe pravljenja “nestabilnosti, političke krize, kao pokušaj narušavanja celovitosti suvereniteta ili stvaranja neke

¹² <https://www.euronews.rs/srbija/politika/14297/vojvodanin-kao-opcija-na-sledecem-popisu-protivnici-nisu-nacija-zagovornici-to-je-nadnacionalni-identitet/vest>, posećeno 13. novembra 2022.

¹³ <https://lat.sputnikportal.rs/20210830/novi-standardi-zapada-u-srbiji-popisati-i-vojvodjane-a-srbe-ispisati-iz-svih-drzava---1129381386.html>, posećeo 13. novembra 2022.

nove nacije”. Za razliku od prethodno analiziranih tekstova, u ovom se, osim unutrašnjeg neprijatelja, pojavljuje i spoljni, imenovan kao “Zapad”.

I *Radio Slobodna Evropa* (RSE), koju finansira Kongres SAD, na svom portalu bavio se 24. avgusta 2021. godine tom temom u tekstu pod naslovom „Pred popis u Srbiji: Je li dozvoljeno biti Vojvođanin?”.¹⁴ U tekstu su, u skladu sa etičkim kodeksom novinarstva, zastupljena različita mišljenja o toj temi. RSE se istom temom bavila i kada je počeo popis stanovništva u Srbiji, u tekstu pod naslovom „Biti Vojvođanin na popisu u Srbiji”, koji je objavljen 6. oktobra 2022. godine.¹⁵

O inicijativi je govorio i predsednik Srbije Aleksandar Vučić, koji je to nazvao „pokušajem rastakanja srpske nacije”.¹⁶

Foto 3. izvor 021.rs

Opis navedenih tekstova pokazuje različit pristup navedenoj temi, što dalje uzrokuje i različitu poruku koja se šalje čitaocima. Sa aspekta medijskih publika, može se reći da su u pojedinim posmatranim tekstovima, ukoliko prate te medije,

¹⁴ <https://www.slobodnaevropa.org/a/srbija-popis-identitet-vojvodina/31425491.html>, posećeno 12. novembra 2022.

¹⁵ <https://www.slobodnaevropa.org/a/srbija-popis-vojvodina-vojvodjani/32068526.html>, posećeno 13 novembra 2022.

¹⁶ <https://www.021.rs/story/Info/Srbija/283603/Vucic-Izjasnjavanje-kao-Vojvodjanin-pokusaj-rastakanja-srpske-nacije.html>, posećeno 13. novembra 2022.

mogli pročitati objektivne tekstove, koji su ponudili višestranu sliku o inicijativi da se raspravlja o vojvođanskom identitetu i da Vojvođani/Vojvođanke budu na popisu stanovništva registrovani kao posebna kategorija, a ne kao „regionalna pripadnost”. Ukoliko većinom prate provladine medije, građani i građanke će steći jednostranu sliku u kojoj se složeno pitanje identiteta svodi isključivo na nacionalni identitet.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Ideja ovog rada je analiza medijskog izveštavanja o predlogu da se građani i građanke na popisu izjasne kao Vojvođani. Pošlo se od ključnog pitanja na koji način se u medijskom diskursu razume vojvođanski identitet, te koliko se izjednačava sa nacionalnim a koliko shvata kao subnacionalni ili nadnacionalni koncept.

Istraživanje je pokazalo da su posmatrani mediji na različite načine izveštavali i analizirali problematiku regionalnog vojvođanskog identiteta a u kontekstu popisa stanovništva u Srbiji 2022. godine. Rezultati analize ukazuju da provladine medije karakteriše pristrasno, neizbalansirano, tendenciozno izveštavanje, gde se ponavljaju gotovo identične kvalifikacije “antisrpski”, “veštačka nacija”, “veštački identitet”, “destabilizacija Srbije”, uz jasno postavljenu diskursnu strategiju MI-ONI, gde ONI, drugi i drugačiji, predstavljaju opasnost po državu Srbiju i srpsku naciju.

A kako smatra Giri (2007), svi pokušaji dokazivanja koja je nacija starija na Balkanu su zapravo samo „zatrovana ideologija” i da joj „nije mesto u razmišljanjima savremenog Evropljanina”, jer su narodima doneli „neizmerne tragedije i katastrofe”.¹⁷

Brutalno etničko nasilje iz devedesetih godina XX veka na globalnom nivou duboko je određeno činiocima koji

trigonometrijski mere jednu izrazito specifičnu vrstu moderniteta: nacionalnim identitetima zasnovanim na pasošu; predstavama o većini i manjini zasnovanim na popisu: slikama o sebi i drugima koje su uobličili mediji; konstitucijama koje vezuju građanski status za etnicitet (Apaduraj 2008: 100).

¹⁷ <https://www.vreme.com/kultura/propaganda-demagoga-i-nitkova/>, posećeno 14. novembra 2022.

Za razliku od šumadijskog ili mačvanskog identiteta, vojvođanski identitet ima i element koji ne podrazumeva nužno pripadanje većinskoj nacionalnoj grupi, ili bar ne sasvim. U tome je bliži jugoslovenskom identitetu koji je postojao kao mogućnost u popisima od 1961. do 1991. godine i koji su mahom birali ljudi iz nacionalno mešovitih brakova, oni koji su prvenstvo dali ne-etničkom ili multietničkom društvu, oni koji se nisu pronašli, odnosno ne pronalaze ni u jednoj etničkoj kategoriji.

Taj element vojvođanskog identiteta, za razliku od „lako svarljivog i površno shvaćenog folklornog multikulturalizma koji najbolje ilustruju festivali na kojima svaka etnička grupa predstavlja 'svoj' ples“, mogao bi se uporediti sa Radtkeovim (1997) „kulinarno-ciničnim“ modelom multikulturalizma te bi se mogao nazvati „paprikaš multikulturalizmom“, koji „ima politički potencijal da postane nadnacionalni i zbog toga je opasan po paradigmatu ‘jedna država – jedna nacija’” (Rácz 2022: 31).

Dakle, analiza medijskog izveštavanja pokazuje, kada je reč o prorežimskim medijima, upravo dominantno poimanje nacionalnog identiteta kao podrazumevajućeg, jedinstvenog i isključivog, te se i sam pomen vojvođanskog identiteta shvata kao antidržavni, pa u nekim tekstovima i kao separatistički. Ovakav način izveštavanja u suprotnosti je sa demokratskim vrednostima i poštovanjem istorijsko-političkih i kulturoloških specifičnosti multietničke, multikulturne, multijezične i multikonfesionalne Autonomne Pokrajine Vojvodine. Sa druge strane, istraživanje pokazuje i da postoje mediji koji izveštavaju u skladu sa standardima novinarske profesije konsultujući različite izvore i pokušavajući da na analitički način pristupe osetljivoj identitetskoj temi koja je od interesa za javnost.

LITERATURA

- Apaduraj, A. (2008). *Strah od malih brojeva: Ogled o geografiji gneva*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Autonomija (2022). *VK: Građani da se slobodno izjasne kao Vojvođani na predstojećem popisu stanovništva*. <https://autonomija.info/vk-gradjani-da-se-slobodno-izjasne-kao-vojvodjani-na-predstojećem-popisu-stanovnistva/>, posećeno 12. novembra 2022.
- Autonomija (2021). *Vojvođanski klub traži društveni dijalog na temu vojvođanskog identiteta*. <https://autonomija.info/vojvodjanski-klub-trazi-drustveni-dijalog-na-temu-vojvodjanskog-identiteta/>, posećeno 12. novembra 2022.

- Autonomija (2011). *Patrik Geri: Balkanski nacionalizmi – bedne kopije*.
<https://autonomija.info/patrik-geri-balkanski-nacionalizmi-bedne-kopije/>,
posećeno 14. novembra 2022.
- Bugarski, R. (2005). *Jezik i kultura*. Beograd: Biblioteka XX vek i Knjižara Krug.
- Dirkem, E. (1978). *Društvo je čoveku bog*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja.
Filozofski fakultet.
- Euronews (2022). *Vojvođanin kao opcija na sledećem popisu? Protivnici: Nisu nacija, zagovornici: To je nadnacionalni identitet*.
<https://www.euronews.rs/srbija/politika/14297/vojvodanin-kao-opcija-na-sledecem-popisu-protivnici-nisu-nacija-zagovornici-to-je-nadnacionalni-identitet/vest>, posećeno 13. novembra 2022.
- Geary, J. Patrick (2007). *Mit o nacijama – srednjovekovno poreklo Evrope*. Novi Sad: Cenzura
- Lazić, L (2022). Da li su bivši Jugosloveni budući Vojvođani. u: *Identitetska pitanja u Vojvodini u svetlu predstojećeg popisa stanovništva* (63-71). Novi Sad: Vojvođanski klub.
- Komšić, J. (2022). Novi prilog identitetskoj kakofoniji, ili građanska odbrana ljudskosti. U L.Lazić (Ur.), *Identitetska pitanja u Vojvodini u svetlu predstojećeg popisa stanovništva* (12-34). Novi Sad: Vojvođanski klub.
- Milinkov, S., Sedlarević, M. (2021). *Mržnja prema Drugima: Solidarnost s Drugima*. Novi Sad: Filozofski fakultet URL: <http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2021/978-86-6065-658-4>
- Politika (2022). *Hoće li Vojvođani na popisu biti posebna nacionalnost*.
<https://www.politika.rs/sr/clanak/519097/Hoce-li-Vojvodani-na-popisu-biti-posebna-nacionalnost>, posećeno 12. novembra 2022.
- Portal 021 (2022). *Šta će se desiti ako se na popisu izjasnite kao Vojvođanin?*
<https://www.021.rs/story/Info/Vojvodina/318439/Sta-ce-se-desiti-ako-se-na-popisu-izjasnite-kao-Vojvodjanin.html>, posećeno 12. novembra 2022.
- Portal 021 (2021). *Vučić: Izjašnjavanje kao Vojvođanin pokušaj rastakanja srpske nacije*.
<https://www.021.rs/story/Info/Srbija/283603/Vucic-Izjasnjavanje-kao-Vojvodjanin-pokusaj-rastakanja-srpske-nacije.html>, posećeno 13. novembra 2022.
- Racz, K. (2022). Vojvođanski identitet na predstojećem popisu stanovništva - većinski, manjinski, regionalni, nadnacionalni i transnacionalni: šta nećemo znati (ni) nakon predstojećeg popisa. u: *Identitetska pitanja u Vojvodini u svetlu predstojećeg popisa stanovništva* (28-31). Novi Sad: Vojvođanski klub.
- Radio-televizija Srbije (2021). *Hoće li opcija "Vojvođanin" biti ponuđena na sledećem popisu*. <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/4495979/popis-stanovnistva-nacionalna-pripadnost-vojvodjanin.html>, posećeno 13. novembra 2022.

- Slobodna Evropa (2022). *Biti Vojvođanin na popisu u Srbiji*.
<https://www.slobodnaevropa.org/a/srbija-popis-vojvodina-vojvodjani/32068526.html>, posećeno 13. novembra 2022.
- Slobodna Evropa (2021). *Pred popis u Srbiji: Je li dozvoljeno biti Vojvođanin?*
<https://www.slobodnaevropa.org/a/srbija-popis-identitet-vojvodina/31425491.html>, posećeno 12. novembra 2022.
- Sputnik (2021). *Novi „standardi” Zapada: U Srbiji popisati i Vojvođane, a Srbe „ispisati” iz svih država*. <https://lat.sputnikportal.rs/20210830/novi-standardi-zapada-u-srbiji-popisati-i-vojvodjane-a-srbe-ispisati-iz-svih-drzava---1129381386.html>, posećeno 13. novembra 2022.
- Šnaper, D. (1996). *Zajednica građana – o modernoj ideji nacije*. Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Večernje novosti (2021). *Traže „naciju” Vojvođanin na popisu! Čanak i Odžić tvrde da imaju razumevanje ministarke Čomić za svoju obnovljenu ideju*.
<https://www.novosti.rs/c/vesti/politika/1028936/traze-naciju-vojvodjanin-popisu-canak-odzic-tvrde-imaju-razumevanje-ministarke-comic-svoju-obnovljenu-ideju>, posećeno 13. novembra 2022.
- Vinsent, E. (1995). Priroda države. u: Damjanović, M., Đorđević, S. (ur.), *Izazovi modernej upravi i upravljanju*. Beograd: TIMIT, str. 295-326.
- Volkan D. V. (2018). *Imigranti i izbeglice – traume, dugotrajno žalovanje, predrasude i psihologija granice*. Beograd: CLIO.
- Vreme (2007). *Propaganda demagoga i nitkova*.
<https://www.vreme.com/kultura/propaganda-demagoga-i-nitkova/>, posećeno 14. novembra 2007.

**THE PROCESS OF LITERATURE'S INTEGRATION INTO THE PUBLIC
ATTENTION SPHERE (ON THE MATERIAL OF KHARKHOV
NEWSPAPER «YUZHNY KRAY»)****

During 20th century the journalism not only took part in the creation and destruction of writers' reputations, but also adapted for the general reader the meanings contained in their works, established the writer's place in the ideological struggle of that time, covered disputes, disputes of writers, philosophers, journalists, directly participated in the formation of groups, associations, debunked or promoted their goals and objectives. The study of the practical implementation of the interaction between literature and journalism based on the factual material of the newspaper «Yuzhny kray» provides a more rigorous understanding of the process in literature's integration into the sphere of public attention. This paper considers Kharkov newspaper «Yuzhny kray» as an example of the literary discourse's transformation in periodicals during pre-revolutionary events in Russia (1900–1905; 1914–1917).

Keywords: poetics, newspaper, pre-revolutionary press, cyclization, dialogue, literary canon, feuilleton

INTRODUCTION

The paper will be structured in this way: I will first talk about the forms of interaction between these institutions in general, then I will move on to the state of the newspaper business on the material of the Kharkov edition «Yuzhny kray» and draw a conclusion about the transformation of literary discourse in periodicals as revolutionary events in Russia during 1900–1905; 1914–1917.

Domestic literature and the personality of the Russian writer in the 19th century acquired a high status as a prophetic and visionary force. By the beginning

* elizakharova2019@gmail.com

** The research was implemented with support of Russian Science Foundation (project no. 20-18-00003-P) at IWL RAS. Project name «Russian Literature and Journalism in the Pre-Revolutionary Era: Forms of Interaction and Methodology of Analysis»

of the 20th century, it had become an integral part of social and political life. Responses to works, controversy about them in the press, reports about events in the personal lives of writers were perceived in the mass consciousness as a factor that influences social movements and determines them on one side or another of the political and social spectrum.

Russian journalism not only took part in the creation and destruction of writers' reputations, but also adapted for the general reader the meanings contained in their works, established the writer's place in the ideological struggle of that time, covered disputes, disputes of writers, philosophers, journalists, directly participated in the formation of groups, associations, debunked or promoted their goals and objectives.

STATE OF THE NEWSPAPER SPHERE

The study of the practical implementation of the interaction between literature and journalism based on the factual material of the newspaper «Yuzhny kray» provides a more rigorous understanding of the process in literature's integration into the sphere of public attention.

In modern literary criticism, the relevance of studying the ways of fiction's existence on the periodical pages is growing ever stronger (Frolov 2021: 57–87). A comprehensive look at the daily metropolitan and provincial newspapers will allow to consider the process of building the reputations of individual writers who acted as journalists, reporters, the authors of the rubrics (V. Burenin, V. Korolenko, V. Rozanov, A. Suvorin and others), and to identify the forms of existence of literature in the context of its intersection with the genres of journalism in particular and journalism in general.

According to statistics, by the beginning of the 20th century, a little more than a thousand regularly published newspapers and magazines were published in Russia, «for every 1 million readers there were periodicals: in Switzerland - 230, Belgium - 153, Germany - 129, France - 114, Norway - 89, Great Britain - 88, Spain - 68, Italy - 51, Austria - 43, Greece - 39, Serbia - 26, Russia – 9» (Kornilov 2019).

The idea of creating the Kharkov newspaper «Yuzhny kray», as well as its leadership in the early years, belonged to A.A. Yosefovich. Initially, the publication was conceived as a platform for public statements of famous professors in the city. However, the profit deficit at the end of the first year of existence

forced the publisher to change the strategy, which led to greater commercial success: publishing a variety of printing products, an extensive library, which was at the editorial office.

In addition to those periodically published in the newspaper during 1880-1919 Yu.N. Govorukha-Otrok, V.M. Garshin, M.P. Artsybashev A.T. Averchenko, G.I. Uspensky and other Russian writers, its pages published daily materials from their own correspondents who worked not only in Russian capitals and provinces, but also in France, Germany, Austria-Hungary, and Bulgaria. Proof of the status of the «Yuzhny kray» as one of the largest printed publications in Russia is, among other things, the circulation, which in 1907 reached 40,000 copies a day. «Yuzhny kray» was released from preliminary censorship, which testified to the special trust in the authors' team on the part of the authorities.

The rubrication of this newspaper with some exceptions was traditional and unchanged for each issue. A permanent column is a report on the actions of the government, decrees issued or awards conferred by the Emperor. A third of the printed sheet was devoted to reviewing the local chronicle, the other significant part to covering the latest news from all over the country, as well as from abroad. Once a week an issue was published with reviews on theatrical and musical events in Kharkov. The basement part of the second page, as a rule, was given to the authors of feuilletons. Most of the newspaper, and in some issues more than two pages out of four, were occupied by advertisements. It should be said that announcements can be strictly divided into commercial, indicating the growth of entrepreneurship and private trade in the city, and non-commercial, where a separate group is made up of theater announcements and posters, as well as information about subscriptions to literary magazines or about the release of new books. The rubric dialogue can be heard, for example, between the announcements of new theatrical productions at the Drama Theater and subsequent reviews of performances in the Theater and Music section. Despite the fact, that the texts in most cases were purely theatrical reviews, the authors of the critical department paid enough attention to the analysis of literary works or texts of plays taken as the basis (an example is the review of the play by A.P. Chekhov «Three Sisters» in the section «Theater and music»).

«Yuzhny kray» throughout its existence was distinguished by journalistic pathos and bias in the coverage of socially significant events. But at the same time, literature as a discourse in various forms was present in every issue of the newspaper. Thus, one of the forms of interaction between literature and journalism

should be recognized as the phenomenon of montage, which arises due to the serial coverage of resonant events. An example is the chronicle of the trial.

THE PHENOMENON OF MONTAGE

In the «Yuzhny kray» the texts of this court chronicle were published without a signature, but the manner of writing cannot be called objective: «The day of May 19th in Poltava turned out to be sunny, in the air, however, there was a coolness in the morning»; «The secretary of the special presence, Mr. Lyubarsky, reads the well-known, very extensive indictment. Stepan Skitsky, apparently, listens to every word. Peter, on the contrary, seems indifferent to what is happening before his eyes: he sits deep in thought» (Shpil'ka 1903).

The personal element is also present in the composition of court notes: a special correspondent builds a narrative about the meeting, and conveys the dramaturgy of the action by including replicas of witnesses and other participants in the process, and also saturates the report with details that convey the atmosphere in the hall. Subsequently, the fragments printed in the newspaper were collected into a book, and an announcement about it appeared on the pages of the «Yuzhny kray».

The factual density of the issues was diluted with fiction, which is always placed in the feuilleton section.

The Poetics of the Feuilleton as a Genre (Based on Shpilka's Texts)

One of the regular feuilletonists and authors of the «Yuzhny kray» was the publicist and poet Vasily Ivanov, who, however, signed only his lyrical works with his real name («Easter Hymn», «On Christmas Night», «Snowdrop»). His feuilletons were published under the pseudonym «Shpilka (Hairpin)». It is these texts that are fully related to the feuilleton as a genre. As in Russian feuilletons of the 19th century, Shpilka's texts use the literary mask of a jester's character (Pushkin's Feofilakt Kosichkin, Novy Poet, Kozma Prutkov), which from a certain angle demonstrates the image of the speaker: «So ... Kharkov was left without a head ... If only it happened on the very day of April 1, then such an event, of course, could be mistaken for one of the April Fools' jokes <...>. The theaters are closed and therefore the audience poured into ... the thought» (Ivanov 1902).

The genealogical connection with the literary past is manifested in direct and indirect citation of Russian classics. The behavior of local officials is assessed from the point of view traditional for the satirical line of Russian literature; for example, the names and texts of I.A. Krylov, N.V. Gogol, M.E. Saltykov-Shchedrin. At the formal level, continuity in relation to fiction is also found in Shpilka's use of canonical techniques: a story within a story, parody, and comic typification. Based on real facts, Shpilka gravitates toward their fiction, which creates an image of what happened.

Along with fiction, the main component in most texts is accusatory and revealing means, determined by moral and emotional-figurative influence. As a rule, public vices are subjected to satirical ridicule, as well as decisions of the local government that are important for the townspeople. The use of parody techniques allows the author to directly raise acute social issues.

The impossibility of a strict separation of literary and journalistic features in Shpilka's prose and verse texts allows us to make an assumption about the formation of an artistic and journalistic unity with a single image of the author, through motives, and Kharkov as the main subject of attention.

Transformation of literary discourse

It can be stated that the newspaper is characterized by a bias towards journalism and politics. However, it is increasingly intensified by the time of the first revolution. The newspaper paid much attention to the coverage of the political and state processes of the Russian Empire. The trend continues to show itself at the end of 1905, when the internal situation in the country is aggravated. The political engagement of the newspaper is manifested in the fact that out of the totality of materials, those that cover social and current events dominate.

The visible transformation of the publication is easy to trace in the fate of one of the key headings. In 1905, the traditional «Actions of Government» section expanded and, instead of a small square on the front page, it now occupies almost the entire second one. One can observe the gradual movement of the newspaper from informative to analytical. Since that time, the «Yuzhny kray» has been increasing the share of socio-political information, and even feuilletons are saturated with purely social issues.

«Yuzhny kray» offered the addressees not a deep, but rather versatile cut of modern reality. It is significant that encyclopedism is also found in a variety of

points of view due to the scale of the team of authors. A kaleidoscope of local news, events outside Kharkov, feuilletons, literary-critical essays, theatrical reviews, foreign information and advertisements daily provided an image of the day formed in several plans.

Despite its popularity and longevity, the «Yuzhny kray» newspaper has so far attracted researchers only as a platform for the expression of individual authors. So, for example, in connection with the study of the creative heritage of Yu.N. Govorukha-Otrok (1851–1896), literary scholars pay attention to this Kharkov periodical to consider another source of the author's early journalistic and literary-critical speeches. The study of the totality of the materials in their independent meaning will not only expand the understanding of the poetics of the publication, but also reveal the trends in newspaper business in the 20th century.

The relevance of understanding the forms of interaction between literature and journalism is determined by the fact that the media have shaped and continue to shape national and cultural identity. The scientific significance lies in the fundamental and interdisciplinary nature of the tasks posed and solved, the unprecedentedly large-scale coverage of sources, and the development of a modern methodology for their analysis. As a result of a comprehensive description of newspaper materials that testify to the interaction of literature and journalism in the pre-revolutionary era, it became possible to identify "forgotten" literary texts, materials related to the reception of the work of foreign writers, as well as samples of mass literature for the specified period. The study of the practical implementation of the interaction between literature and journalism based on the factual material of the newspaper "Southern Territory" (1881–1919) provides a more rigorous understanding of the process of integrating literature into the sphere of public attention.

REFERENCE LIST

- Kornilov V.V. (2019). *Donetsk-Krivoy Rog Republic. Shot dream*. St. Petersburg: Piter. 800.
- Shpil'ka (1903). *The letter of I.A. Hlestakov about 1902 year // Yuzhnyj kraj*. № 7625. 26th (8th February) January, 6.
- Ivanov V. (1902). *Candid conversations. Anniversary Echoes // Yuzhnyj kraj*. № 7356. 26th (9th May) April. 4.
- Frolov M.A. (2021). *Literature, journalism and journalism on the pages of the Novoye Vremya newspaper of the early 1900s: themes, genres, headings (the experience of*

an analytical review) // Russian literature and journalism in the pre-revolutionary era: forms of interaction and methodology of analysis: collective monograph / ed. ed. and comp. A.A. Kholikov, with the participation of E.I. Orlova. Moscow: IMLI RAN, 2021. 57–87.

V
HISTORY AND CULTURE

Daniela Marčoková,

UDK 274.5(=162.4)-722.5:929 Orgován P.

Originalni naučni rad

Janko Ramač*

Filozofická fakulta,

Univerzita v Novom Sade

NEZNÁMY ROĽNÍCKY SYN, ŠTÚROVEC A EVANJELICKÝ KŇAZ PAVEL ORGOVÁN Z KYSÁČA**

In the historiography of Lowland Slovaks, the biography of Pavel Orgován from Kysáč, an evangelical priest of peasant origin, has not yet been even marginally processed. In the examined period, in the first half of the 19th century, as a rule, only the sons of priests or teachers and rarely craftsmen or farmers were educated at universities. One more peculiarity is that during his student period at the lyceum in Bratislava, Pavel Orgován directly participated in the Slovak national movement as Štúr's supporter. He received his further education at the University of Berlin, which was the most prestigious higher education institution in Europe at the time. He was brought to this university by his older brother Ondrej Orgován, also an evangelical priest. We examined the following archives: The book of biographies of the parish priests of the Banský district, which each parish priest wrote down by hand on the occasion of his own ordination (Evangélikus Országos Levéltár, Budapest (EOL)), the Memorial of František Jesenský (SEAVC Kysáč), the Register of Baptized, Married and Deceased (SEAVC Kysáč), as well as other relevant sources and literature.

Key words: Pavel Orgován, Slovak Evangelical priest, Kysáč, 19th century.

V druhej polovici 18. stor., na začiatku osídľovania Kysáča Slovákmi, sa z Peštianskej stolice z obce Malý Kereš prisťahovali dve rodiny Orgovánovcov: Pavel Orgován roku 1786 a Michal Orgován roku 1787 s rodinami, ako aj rodina Jána Orgována z Hložian roku 1786 (Jesenský 1773: 12). Skúmaním matrik sme zistili, že Pavel, najmladší zo siedmich detí, narodený 23. júla 1820, pochádza z hložianskej vetvy rodiny Orgovánovcov. Je pozoruhodné, že aj napriek

* danielamarcokova@ff.uns.ac.rs

** Príspevok vznikol v rámci projektu *Diskurzy menšinových jazykov, literatúr a kultúr v juhovýchodnej a strednej Európe* (178017), ktorý financuje Ministerstvo osvety, vedy a technologického rozvoja Republiky Srbsko.

sedliackemu pôvodu¹ a početnej rodine Ondrej Orgován st., umožnil vzdelávať sa na vysokých školách až dvom svojim synom, a to Ondrejovi ml. a Pavlovi, z ktorých sa neskoršie stali kňazi.

Každý evanjelický farár si pri príležitosti vysvätenia vlastnoručne po latinsky zapisoval životopis do *Knihy životopisov farárov Banského dištriktu*. Okrem toho, že vety píšeme v tretej osobe jednotného čísla, do prekladu životopisu P. Orgována sme významnejšie nezasahovali. V poznámkach pod čiarou uvádzame krátke informácie o profesoroch, lebo zohrali významnú úlohu pri vzdelávaní inteligencie a mali veľký vplyv na formovanie svetonázorov svojich študentov.

Pavel Orgován je v *Knihe životopisov farárov Banského dištriktu* uvedený ako 84. vysvätený kňaz.² Poskytol nasledujúce údaje: narodený³ v Kysáči otcovi Ondrejovi Orgovánovi a Zuzane Adami, sedliakom. Triviálnu školu ukončil doma. Rok 1831/32 strávil v neďalekom Piroši,⁴ aby sa naučil maďarský jazyk. V nasledujúcom roku 1832/33 odišiel do Nového Vrbasu a tu sa pod vedením profesora Karola Abaffyho⁵ učil základy latinského jazyka. V nasledujúcom roku

¹ Ondrej Orgován (1778 – 19. januára 1860) daroval na organ 50 zlatých, kým iní darcovia oferovali dva-tri zlaté – čo svedčí o priaznivej finančnej situácii v tejto rodine (Zápis učiteľa J. T. Langhoffera z 30. októbra 1855; Súkromný archív Jána Pavlova z Kysáča).

² Dostupné na: https://library.hungaricana.hu/hu/view/Banyai_1801_1885/?pg=268&layout=s (str. 365 – 366)

³ Vo svojom životopise neuvádza dátum narodenia. V *Matrike pokrstených, sobášených a zosnulých do roku 1787* sa ako dátum krstu uvádza 23. júl 1820.

⁴ V súpise obyvateľstva Uhorska z roku 1720 sa ako najbližšie osídlené miesta v okolí Kysáča uvádzajú Alpar a Piroš (dnes Rumenka, 5 km vzdialená od Kysáča), ktorý mal vtedy 13 srbských domácností (Якшић 1966). Koncom 18. stor. sem prišlo niekoľko rodín maďarských kalvínov, ktorí boli kvôli svojmu vierovyznaniu vyhnaní z piatich katolíckych obcí (Tisza Roff, Bura, Ders, Abád, Szalók) v Hevešskej stolici (Маодуш 2018). Podľa súpisu obyvateľstva z roku 2002 v Rumenke žilo 747 Maďarov, čo predstavuje asi 13% obyvateľstva.

⁵ Karol Abaffy (1801 – 1837) bol národnokultúrnym pracovníkom, učiteľom a farárom. Narodil sa otcovi Matejovi Abaffymu, evanjelickému farárovi, a matke Judite, rod. Kelnerovej. Po absolvovaní evanjelickej teológie vo Viedni pôsobil ako kaplán u Michala Laukonidesa v Kysáči, od 1. októbra 1826 bol učiteľom na nižšom evanjelickom gymnáziu v Novom Vrbase. Zaslúžil sa o rozvoj gymnázia, kde v roku 1835 založil školskú knižnicu. Je autorom *Náčrtu dejín seniorálneho gymnázia v Novom Vrbase v rokoch 1822 – 1835*, ktorý sa uchováva spolu s kanonickými vizitáciami Báčskosriemského seniorátu z roku 1835. Hoci bol za kovačického farára zvolený 26. júna 1836, pre cholery sem prišiel až v auguste. Po ťažkej chorobe 13. júna 1837 umrel (Ramač a Marčok, 2022a: 385 – 421; Ramač a Marčok, 2021: 173 – 192; Sklenár 2002: 244).

odišiel do Poľného Berinčoku, ale vtedy už celá škola bola presťahovaná do Sarvaša.⁶ Tu pod vedením učiteľov Adolfa Molitorisa⁷ študoval tri roky a absolvoval gramatiku.⁸

Roku 1837/38 odišiel na lýceum v Banskej Štiavnici, kde strávil štyri roky pod vedením profesorov Štefana Bolemana,⁹ Alberta Fuchsa,¹⁰ Daniela Licharda¹¹ a ukončil kurz humanitných vied a filozofie. V poslednom roku svojho pobytu (1842) dostal na návrh svojich profesorov Jána Seberíniho¹² a Ľudovíta Šuhajdu¹³

⁶ V evanjelickej cirkvi v Uhorsku sa už koncom 18. storočia presadzuje myšlienka zakladania nižšieho alebo vyššieho gymnázia v jednotlivých seniorátoch (regiónoch.). Na Dolnej zemi bola uskutočnená v roku 1802, keď bolo v Poľnom Berinčoku založené seniorálne gymnázium. Školu navštevovali príslušníci rôznych národností a vierovyznaní: Slováci, Nemci, Maďari, Srbi, evanjelici, reformáti a pravoslávni. Podobne bolo aj v Báčsko-sriemskom senioráte, keď bolo roku 1822 založené nižšie seniorálne gymnázium v Novom Vrbase.

⁷ Na evanjelickej seniorálnom gymnáziu v Poľnom Berinčoku Adolf Molitoris prednášal rímske a grécke dejiny, ako i zemepis a aritmetiku (Székács a Török 1844: 715).

⁸ Pavel Orgován bol v školskom roku 1836/37 študentom tretieho ročníka (syntaxista) gymnázia v Sarvaši, na zozname je uvedený pod poradovým číslom 21 (Magda 1837: 19).

⁹ Štefan Boleman (1795 – 1882), profesor na štiavnickom gymnáziu v rokoch 1820 až 1840, vyučoval syntax. Od roku 1840 bol prvým profesorom teológie na bratislavskom lýceu, neskôr aj správcom lýcea. Bol odporcom Štúrových slovakizačných snáh a podporoval maďarizáciu (Hurban 1973: 2, 9; Holuby, 1932). Boleman, bol svedomitý profesor, ktorému záležalo na tom, aby študenti ovládali latinských klasikov, najmä Ovídia, Horácia, Cornelia a Cicera (Seberíni 1997: 12).

¹⁰ Po smrti profesora bratislavského lýcea Gabriela Kovácsa-Martiniho sa o jeho miesto uchádzali dvaja kandidáti: Lajos Tárczy a Albert Fuchs, profesor prešovského evanjelického lýcea. Najprv bol zvolený Tárczy, ale pre jeho veľké požiadavky cirkevný konvent voľbu zrušil a zvolil Fuchsa. Ten mal protikandidátov D. Licharda a M. Hlaváčka (Francisci 1990: 95). Podľa svedectiev študentov Fuchs bol dobrý matematik a fyzik, a hoci bol rodom a zmýšľaním Nemeč, vydal maďarskú učebnicu fyziky, ktorá sa používala aj v iných gymnáziách (Holuby 1932: 13).

¹¹ Daniel Gabriel Lichard (1812 – 1882) bol slovenský spisovateľ, učiteľ, prvý slovenský profesionálny novinár, vydavateľ. V r. 1838 – 1844 bol profesorom matematiky a fyziky na lýceu v Banskej Štiavnici.

¹² Ján Seberíni (1780 – 1857), evanjelický farár, konsenior, senior, v rokoch 1834 – 1850 bol superintendent Banského dištriktu, do ktorého patrili aj Báčsko-sriemsky a Banátsky seniorát; pedagóg, polyhistor, literát, autor vlastného životopisu.

¹³ Ľudovít Matej Šuhajda (1806 – 1872), slovenský pedagóg a publicista. od r. 1840 profesor teológie, rétoriky a poetiky na evanjelickej škole v Banskej Štiavnici, autor významnej nemecky písanej slovenskej národnej obrany *Maďarizmus v Uhorsku z právnej, historickej a rečovej stránky* (1834).

štipendium Roth-Teleky,¹⁴ aby pokračoval v štúdiu teológie. Odišiel na lýceum do Bratislavy, kde navštevoval prednášky profesorov Bolemana, Šimka¹⁵ (z teológie) a Godfrieda Schröera (z pedagogiky).¹⁶ Neskoršie navštevoval filozoficko-teologický kurz profesora Šimka.¹⁷ Zložil kandidátske skúšky u Samuela Stromského¹⁸ a Jána Seberíniho. Potom dostal vízum do Saska, takže odišiel na univerzitu do Halle. Nasledujúceho roku odišiel do Berlína, kam ho odviezol vlastný brat, farár v Neudorfe (dnes Vinkovačko Novo Selo, Chorvátsko). Uvádza, že jeho duch tu našiel viac, ako mohol očakávať. Pobyt na tejto univerzite bol v znamení neustálej polemiky, ktorú viedol dr. Neander¹⁹ proti modernej negatívnej filozofii mladších teológov Twestena²⁰ a Pipera.²¹ Keď sa mu roku 1846

¹⁴Johanna Róth Teleki (1741 – 1813) bola manželkou grófa Józsefa Telekiho (1738 – 1796). Po manželovej smrti pokračovala v postupnom plnení jeho poslednej vôle zapísanej v testamente. Disponovala základinou vo výške 100 000 zlatých pre študentov evanjelického augsburského vyznania, ktorí sa chceli stať kňazmi, učiteľmi či lekármi. Štipendium vo výške 100 a 60 zlatých potom ročne získavalo 60 – 100 študentov evanjelického kolégia v Prešove a evanjelického lýcea v Bratislave, ktorých profesori v odporúčaníach charakterizovali ako chudobných, usilovných a slušných (Moravcsik 1899: 12 – 22).

¹⁵ Emanuel Viliam Šimko (1791 – 1875), evanjelický kňaz, básnik a náboženský spisovateľ, profesor na prešporskom evanjelickom lýceu; od r. 1835 ev. farár v Bratislave, kde na lýceu prednášal praktickú teológiu a iné predmety, od r. 1839 všetko výlučne po maďarsky.

¹⁶ Tobias Gottfried Schröer (1791 – 1850) bol ev. vysokoškolským učiteľom, školským poradcom, autorom učebníc. Od roku 1817 bol prvým profesorom gramatiky na bratislavskom lýceu. Roku 1818 bol zvolený za vedúceho v novozaloženej ev. škole pre dievčatá v Bratislave a za mimoriadneho profesora nemeckého jazyka a literatúry na lýceu. Roku 1823 bol zvolený za vicerektora na lýceu; prednášal syntax. Nemecký spisovateľ, buditeľ uhorských Nemcov.

¹⁷ J. M. Hurban v *Slovenských pohľadoch* 1882 (str. 346) píše, že profesori Šimko, Michnay a Boleman nepodporovali štúrovské snahy, kým “repräsentanti opravdoví interessu škôl bratislavských” boli Dr. Würzler, Škultéty, Zeichmeister, Wiegand, Roth, Lang a profesori Martíny a Schröer.

¹⁸ František Samuel Stromský (1792 – 1861), ev. kňaz, od roku 1835 superintendent Preddunajského dištriktu, bratislavský senior, náboženský spisovateľ.

¹⁹ Johann August Wilhelm Neander (1789 – 1850), nemecký teológ a cirkevný historik.

²⁰ August Detlev Christian Twesten (1789 – 1876), nemecký ev. teológ. Počas štúdií na univerzite v meste Kiel určitý čas pracoval ako profesor gymnázia v Berlíne. Po odchode profesora Friedricha Schleiermachersa z berlínskej univerzity nastúpil na jeho miesto. R. 1850 sa stal členom novej najvyššej cirkevnej rady Zjednotenej cirkvi evanjelickej. Bol jedným z hlavných predstaviteľov tých, ktorí sa usilovali o zosúladenie názorov Schleiermachersa s ortodoxným luteranizmom.

„vrecko vyprázdnilo“, vrátil sa do rodiska a zložil kandidátsku farársku skúšku 20. augusta toho roku. Potom v Kysáci učil chlapcov latinský jazyk, kým ho 6. mája pán Štefan Leška²² nepovolal za svojho kaplána. Pred nástupom do služby v St. Pazove bol vysvätený 20. júla 1847.

VYSOKOŠKOLSKÉ VZDELÁVACIE INŠTITÚCIE FORMUJÚCE OSOBNOSŤ A PRESVEDČENIE PAVLA ORGOVÁNA

Vo vlastnom životopise Pavel Orgován presne uvádza svoju pozoruhodnú vzdelávaciu cestu: Kysáč (ľudová škola) – Piroš (neoficiálne učenie maďarčiny) – Nový Vrbas (seniorálne evanjelické gymnázium) – Poľný Berinčok/Sarvaš (seniorálne evanjelické gymnázium) – Banská Štiavnica (lyceum) – Bratislava (lyceum) – Halle (univerzita) – Berlín (univerzita). Na formovanie jeho vedeckých názorov, teologického zmysľania a na tvarovanie osobnosti vplývala celá plejáda horeuvedených profesorov pôsobiacich v týchto ustanovizniach. Najväčší vplyv na jeho vzdelaní rozhodne zanechalo bratislavské lýceum, kde bol priamym účastníkom slovenského národného hnutia a tiež, ako sám hovorí, univerzita v Berlíne. Môžeme sa iba domnievať, ktorým smerom by sa bolo uberalo jeho vzdelávanie, keby kvôli finančným ťažkostiam nemusel svoje štúdiá prerušiť a vrátiť sa do rodiska.

Bratislava bola v 30. a 40. rokoch 19. stor. strediskom evanjelickej mládeže, ktorá študovala na evanj. lýceu,²³ súčasťou ktorého boli aj vyššie ročníky,

²¹ Ferdinand Karl Wilhelm Piper (1811 – 1889), nemecký cirkevný historik a vysokoškolský pedagóg. Na návrh Augusta Neandera na Berlínskej univerzite sa habilitoval r. 1840 v odbore cirkevné dejiny. R. 1842 bol vymenovaný za mimoriadneho profesora cirkevných dejín a kresťanskej archeológie; roku 1849 s podporou kráľa Fridricha Wilhelma IV. založil Kresťanské múzeum na Berlínskej univerzite, ktoré existovalo do roku 1920. Od roku 1849 bol jeho prvým riaditeľom až do svojej smrti.

²² Štefan Leška (1794 – 1849) publicistickými článkami o aktuálnych otázkach a problémoch slovenského národného hnutia, ako i o živote Slovákov na Vojenskej hranici prispieval do *Slovenských národných novín*, *Orla Tatranského*, *Tatranky*. Jeho najznámejšie dielo je spis *Osvícený kresťan evanjelický*. Štefan Leška sa oženil s Ludovikou Jesenskou, dcérou predchádzajúceho evanjelického kňaza v Starej Pazove, Samuela Jesenského. Obaja umreli ako jedni zo 428 obetí cholery v ten istý deň, 6. júla 1849.

²³ Lýceum v Bratislave bolo založené v roku 1606 a bolo považované za „polovičnú“ vysokú školu. Študenti po ukončení troch ročníkoch kurzu filozofie (resp. od roku 1841 po ukončení fyziky a dvoch ročníkov práva) mali možnosť ukončiť dvojročný teologický

tzv. kurzy filozofie, práva a teológie. Lýceum bolo jedinečné aj v tom, že na ňom existovala Katedra reči a literatúry československej. Mocnejúca národná idea slovenskej študujúcej mládeže v tridsiatych rokoch 19. stor. sa prejavovala v združovaní sa študentov v slovenskej študentskej spoločnosti pod vedením profesora teológie Mateja Ševrlaya. Táto spoločnosť bola najaktívnejšia, ale aj najväčšmi stíhaná a prenasledovaná.²⁴ Mala asi stodvadsať členov a za podpredsedu si opakovane volila Ľudovíta Štúra, ktorý na mládež pôsobil neobyčajnou silou. Vyznačoval sa usilovnosťou, bezúhonným životom, znamenitým rečníckym darom. Na verejných zasadnutiach spoločnosti, ktoré prebiehali dvakrát do týždňa, Štúr prednášal o československom jazyku, literatúre a dejinách Slovanov. Tento študentský ruch sa znepáčil vláde a roku 1838 zakázala všetky študentské spoločnosti, takže slovenská študentská spoločnosť prešla pod názov Ústav reči a literatúry československej. Gróf Karol Zay, generálny inšpektor (dozorca) evanjelickej cirkvi a škôl v Uhorsku roku 1840 zastával názor, že povinnosťou každého občana je napomáhať pomadžarčovaniu; roku 1842 zaviedol vyšetrovanie proti Štúrovi pre údajné politické intrigy a v januári 1844 bol Štúr suspendovaný (Vlček 1953: 52 – 55).

P. Orgován sa na bratislavské lýceum zapísal v čase, keď sa z radov jeho študentov okolo Štúra formoval hlavný prúd slovenského národného hnutia, resp. štúrovci. Podľa vzoru peripatetickej školy založenej Aristotelom, v ktorej sa vyučovalo počas prechádzok, Štúr organizoval vychádzky do hôr, počas ktorých prebiehali rozpravy s mládežou, vplývajúce na jej morálne, vedecké, národné a politické zmýšľanie.²⁵ Ostro kritizoval maďarizačné snahy, ktoré bránili slovenským študentom pripravujúcim sa na učiteľský a kňazský úrad vzdelávať sa na nemeckých univerzitách, „kde jedine s prospechom mohli študovať hlbšie a vyššie vedy“ (Hurban 1938: *passim*). Pavel Orgován nasiaknutý týmito štúrovskými myšlienkami pokladal nemecké univerzity za chrámy ducha a tým smerom sa uberalo jeho ďalšie vzdelávanie na univerzitách v Halle a v Berlíne.

kurz. Potom mohli vykonávať kňazskú službu na teritóriu celého Uhorska (Francisci 1956: 26).

²⁴ Na lýceu boli ešte dve spoločnosti: maďarská, najväčšmi protežovaná, pod vedením filozofa Michala Gregusha a najmenšia, nemecká, pod vedením estetika Schroera (resp. Christiana Oestera).

²⁵ O výchovnej práci Ľ. Štúra na bratislavskom lýceu pozri bližšie: Mátej 1985: 725 – 737.

Je nesporné, že sa P. Orgován stretával so Štúrom a s jeho najbližšími spolupracovníkmi, keďže J. M. Hurban²⁶ vo svojom diele *Ludovít Štúr* píše: „Pousiloval som sa zhl'adať čelnejších mladoňov, ktorí v týchto troch prvých rokoch piateho toho desaťročia nášho stoletia otáčali Štúra a kladli ich tuná na vďačnú pamiatku: ... Pavel Orgován...“ (1959: 253). V digitalizovanej verzii diela (vydanie z r. 1958) sa v edičných poznámkach uvádzajú aj ďalšie údaje: „roľnícky syn z Kysáča (Báčka), podpísal zákony lýcea v škol. roku 1842/43 ako dvadsaťdvaročný poslucháč teológie“.²⁷

J. M. Hurban spomína Orgována aj vo svojom cestopise *Prechádzka po povážskom svete*.²⁸ Z Hlbokého, kde bol farárom, sa 16. augusta 1843 vydal na cestu za sestrou do Súľova. Hoci Hurban v cestopise uvádza iba jeho priezvisko, je celkom isté, že jeho spolucestujúcim bol Pavel Orgován, pretože ho spomína v kontexte krajana: „...myšlienky, s ktorými som sa podelil s mojím vedychtivým cestovateľom Orgovánom na tejto spoločnej ceste zasahujú do oblasti vedy. Myslím si však, že aj takéto výlety Slováka priamo sa prechádzajúceho po svojej vlasti krajanania od neho vďačne prijímú.“ Hurban si s Orgovánom vymieňal vedecké názory, rozoberali umenie, grécke báje, egyptské pyramídy a hieroglyfy; rozjímali aj o panteizme v umení Indov, mohamedánskych Peržanov a v mystike kresťanského západu. Cestovali cez Prietrž, Bukovec, Myjavu, Kostolné, Bzince, Beckov, Malé Stankovce, Uhrovec, Vtáčnik, Valaskú Belú, Zliechov, Čičmany, Fačkov, Rajec. S L. Štúrom sa stretli na vrchu Rokoš pri Uhrovci, jeho rodnej obci. Hurban uvádza presný dátum a miesto stretnutia P. Orgována s L. Štúrom: „Boli to hody môjho ducha... slávené v desiati nedeľu po sv. Trojici, 20. augusta 1843 popoludní... Ja som sa poberal i s pánom Orgovánom, kandidátom cestujúcim po Slovensku, k Súľovským skalám... Na Vtáčniku sme si s Ludovítom poležali trochu a potom sme sa rozžehnali. On sa vrátil s jedným a my s pánom Orgovánom brali sme sa ďalej s druhým sprevádzačom...“. Záver cestopisu má aj vedeckú

²⁶ Jozef Ludovít Miloslav Hurban (1817 – 1888) bol ev. kňaz, prvý predseda Slovenskej národnej rady, spisovateľ, novinár, politik a organizátor kultúrneho života slovenského národného hnutia, autor životopisu L. Štúra, vedúca osobnosť slovenského povstania v rokoch 1848/49. Z jeho viacerých detí v našom prostredí sú známi synovia spisovateľ Svetozár Hurban-Vajanský a Vladimír Hurban, evanjelický farár v Starej Pazove (otec Vladimíra K. Hurbana (VHV)).

²⁷ Digitalizovaná verzia, dostupná na: https://zlatyfond.sme.sk/dielo/1148/Hurban_Ludovit-Stur/2#ixzz7WINpBst9 (str. 154).

²⁸ Digitalizovaná verzia, dostupná na: https://zlatyfond.sme.sk/dielo/48/Hurban_Prechadzka-po-povazskom-svete/1#ixzz7llGywJkH (str. 12, 13, 15).

hodnotu, pretože Hurban zachytáva svoje dojmy a postrehy nielen o považskom kraji a jeho obyvateľoch, ale aj o spoločenských a kultúrnych problémoch. Odôvodnenie rozhodnutia štúrovcov pred mesiacom (v júli 1843 v Hlbokom) povýšiť reč národa na spisovný jazyk výstižne okomentoval farár Anton Horecký, u ktorého sa zastavili:²⁹ „Lebo, darmo je, my nikam neprídeme s českou rečou. Ľud náš je zanedbaný, my všetci potrebujeme niečo svoje, na čo by sme ukázať mohli, že je to naše... Všetko naše okolie by čítalo, keby malo čo. Po česky sa im učiť nechce, ale zato neprestávajú byť Slovania, že svoje chcú.“³⁰ P. Orgován bol svedkom rozhovoru o nutnosti kodifikácie spisovnej slovenčiny.

Pavla Orgována uvádzajú aj iní autori, ktorí písali o štúrovskej mládeži, ako napríklad Ján Ormis zaoberajúci sa analýzou Pamätníka Janka Matúšku, ktorý sa uchováva v Matici slovenskej. Celkovo je uschovaných štyridsaťštyri lístkov z marca 1844.³¹ Slovenských a českých lístkov je dvadsaťpäť. Ľ. Štúr napísal: „Dá Boh i lepších dní i lepšjeho šťastja! na pamjatku v Braťislave v čas prenasleduávajúca písal Ludevít Štúr.“ Autormi odkazov na lístkoch ešte boli: Karol Štúr,³² Ján Štúr,³³ Mikuláš Dohnány,³⁴ Viliam Pauliny,³⁵ Peter Kellner,³⁶ Ľudovít Lichard,³⁷ Ľudovít Babylon³⁸ a iní. Za veľmi dôležité pokladá Ormis i srbské

²⁹ Anton Horecký (1783 – 1857), katolícky farár v Bytčici, Lietave a Dražovciach.

³⁰ Digitalizovaná verzia, dostupná na: https://zlatyfond.sme.sk/dielo/48/Hurban_Prechadzka-po-povazskom-svete/1#ixzz7llGywJkH (str. 12, 13, 15, 21).

³¹ Podľa Vlčka tieto lístky za svoj vznik ďakujú dvom okolnostiam: exodu 22 študentov, ktorý na znak protestu proti zosadeniu Ľ. Štúra z katedry odišli do Levoče a odchodu J. Matúšku do Tisovca, kde išiel skladať kandidátsku skúšku k superintendentovi Jozeffymu (1890: 115).

³² Karol Štúr (1811 – 1851), básnik, evanjelický farár, učiteľ, profesor a rektor ev. gymnázia v Modre; brat Ľ. Štúra.

³³ Ján Štúr (1827 – 1905), slovenský národný buditeľ, redaktor a publicista; brat Ľ. Štúra.

³⁴ Mikuláš Dohnány (1824 – 1852), slovenský básnik, redaktor, polyglot, historik, účastník dobrovoľníckych výprav.

³⁵ Viliam Pauliny-Tóth (1826 – 1877), politik, básnik, publicista, právnik, filológ, historik, teológ, profesor na lýceu v Kremnici, dôstojník slovenského povstaleckého vojska.

³⁶ Peter Kellner-Hostinský (1823 – 1873), novinár, básnik, dramatik, historik, filozof, redaktor *Slovenských národných novín*.

³⁷ Ľudovít B. Lichard (1823 – 1866), evanjelický farár v Skalici (miesto získal po svojom staršom bratovi Danielovi G. Lichardovi) v rokoch 1847 – 1866.

³⁸ Ľudovít Babylon (1820 – 1883) evanjelický kaplán v Petrovci; kňaz v Bajši v r. 1849 – 1883.

lístky, celkovo štyri, ktoré napísali: „Protits Srbin iz Banata“, „Djordje Popović (azda neskorší znamenitý filolog Djuro Daničić)“, Sergije Birimac a Mihail Vlaškalić z Franjeva. Je tu ešte i osem nemeckých lístkov a päť maďarských. Medzi tými slovenskými je i lístok P. Orgována so stručným odkazom, v ktorom nespomína ani vlasť, ani slovanstvo, ani krivdy často sa spomínajúce v lístkoch iných autorov: „Do zlých časů Bůh to z nebe widj Naše žiwobytyj upadlo, Až strašné gegich diwadlo Ruka očjm odekryti stydj. Napsal 3 Brezna 1844 Drazewážnému Prjteli w Bretislawe Pawel Orgowány w. r.“ Lístky Matúškovho pamätníka sú cenným dokumentom doby a zmýšľania slovenskej i srbskej mládeže v nej (Ormis 1932: 548 – 555). Sú svedectvom toho, že dolnozemský Slovák Pavel Orgován účinkoval v dôležitých udalostiach slovenského národného hnutia.

Ďalším významným európskym mestom, do ktorého ho odviedol vlastný brat Ondrej Orgován, farár v Neudorfe – bol Berlín. Univerzita v Berlíne patrila v tom období k najprestížnejším vysokoškolským vzdelávacím inštitúciám v Európe.³⁹ Medzi mnohými vynikajúcimi pedagógmi na štúdiách teológie v letnom semestri roku 1850 je uvedený aj profesor A. Neander, ktorý mal prednášky z Dejín cirkvi, potom prednášal o listoch apoštola Pavla, Antitézy katolicizmu a protestantizmu. Tiež je v zozname uvedený aj profesor A. Twesten, ktorý prednášal Teologickú encyklopédiu a metodológiu, literárne dejiny Novej zmluvy, Teológiu filozofie a súkromné cvičenia z toho istého. V spomínanom zozname sa medzi menami mimoriadnych profesorov uvádza aj meno F. Pipera, ktorý prednášal Dejiny cirkvi v staroveku a Cirkevné starožitnosti (M'Clintock 1851: 178 – 179).

Ako napísal Orgován vo vlastnom životopise, jeho duch tu našiel viac, ako mohol očakávať. Počas vysokoškolských štúdií v Nemecku si evanjelická a. v. inteligencia v uplynulom dejinnom období osvojovala myšlienky osvietenstva. V nadväznosti na tieto tradície sa neskôr pod vplyvom nemeckého romantizmu rozvinula snaha po naplnení idey národnej slovanskej jednoty. Prvé prejavy národných snáh evanjelikov a. v. sú známe z konca 18. stor. a sú založené na teórii

³⁹ V roku 1810 Berlínsku univerzitu (dnes Humboldtova univerzita) založil liberálny pruský reformátor školstva a jazykovedec Wilhelm von Humboldt. Takýto univerzitný model silne ovplyvnil ostatné európske a americké univerzity. Študentmi tejto univerzity bol celý rad veľkých nemeckých mysliteľov (J. G. Fichte, F. Schleiermacher, G. W. F. Hegel, A. Schopenhauer a iní), fyzikov (ako napr. A. Einstein a M. Planck), ako aj zakladatelia marxizmu Karl Marx a Friedrich Engels, rovnako ako básnik Heinrich Heine, zjednotiteľ Nemecka Otto von Bismarck a iní.

kmeňovej jednoty Čechov a Slovákov, čo sa v praxi prejavovalo v používaní biblickej češtiny v protestantskom prostredí (Uhorskai a Alberty 2002: 64).

ŽIVOT PO ŠTÚDIU – HĽADANIE ZAMESTNANIA

Pavel Orgován bol od roku 1847 kaplánom v Starej Pazove. Staropazovská cirkev si však roku 1849 vyvolila za farára Karola Jesenského,⁴⁰ novosadského farára, ktorý vo vojnovej pohrome práve prišiel o faru i majetok, takže Orgován v tom istom roku odišiel za seniorálneho kaplána do Petrovca.

Podľa Stehlovej kroniky P. Orgován prišiel do Petrovca 16. októbra 1849 na uprázdnené miesto po kaplánovi Ľudovítovi Babylonovi, ktorý odišiel do Bajše. Stehlo však nebol spokojný s Orgovánom, opisuje ho ako muža priemerného vzdelania a schopností, zvádžajúceho a podmanivého. Stehlo o Orgovánovi ďalej uvádza, že je sedliackeho pôvodu „z takej istej múky ako aj Babilon“;⁴¹ excentrický a zanietený Slovan, zlomyseľný, nepriateľ svojho nadriadeného kňaza. Poznomenáva, že horliví Slovania počas štúdia v Bratislave boli ovplyvnení Štúrom.⁴² Na inom mieste v kronike Stehlo uvádza, že P. Orgován svojimi nepriliehavými kázňami odvrátil veriaciach od seba a nevpĺyval na ich duchovné povzdvihnutie. Je symptomatické, že Stehlo mal negatívnu mienku o všetkých svojich kaplánoch. Opisoval ich ako egoistov, ktorí myslia len na seba a čakajú na príležitosť dostať farnosť „aby princípála mohli vyhnať a na jeho miesto nastúpiť. Boli to ľudia zlovôlní a naozaj vynikali vo všakovakých machináciách.“ O kaplánovi Štefanovi Homolovi ešte poznomenáva, že „veľmi tajnostkárskym spôsobom pracoval a bol hanebným podlizačom, a to hlavne u žien popredných občanov“ (Stehlo 1818: 255, 300).⁴³

⁴⁰ Jesenský Karol Alexander (1814, Stará Pazova – 1863, Stará Pazova), otec Samuel, farár. Študoval v Szentlőrinci, na Ev. lýceum v Bratislave, potom teológiu v Jene. Kaplán v Starej Pazove a v Petrovci, farár v Novom Sade v rokoch 1845 – 1849 (Сери 2020: 352; Bierbrunner 1902: 135; *Kniha životopisov farárov Banského dištriktu*, s. 243).

⁴¹ Pravdepodobne tu myslel na skutočnosť, že Babylon bol oduševneným národovcom. Bol osobným priateľom Karola Kuzmányho a Andreja Sládkoviča (Vereš 1930: 25).

⁴² Pozri: Hurban 1882.

⁴³ J. Čajak nezaznamenal P. Orgována ako petrovského kaplána. Uvádza tieto mená kaplánov: Štefan Homola, Ľudevít Babylon, Šimon Beniač a Gustáv Belohorský (Čajak 1936: 86).

Na druhej strane nachádzame diametrálne odlišnú mienku o Orgovánovi. Uvádza sa ako jeden z príkladov dobrého ovládania všetkých konfesionálnych jazykov ev. cirkvi, ako i bezúhonných charakterových vlastností. P. Orgována, vtedy pomocného farára z Petrovca, odporučil do cirkevného zboru v Poľnom Berinčoku roku 1853 farár z Bánfalvy,⁴⁴ pretože „hovori po slovensky, po nemecky a po maďarsky a ktorý sa tiež veľmi odporúča pre jeho morálne, zbožné a krásne vystupovanie“ (Novákné Plesovszki 2012: 145). P. Orgován sa však stal kaplánom v Čabe u kňaza Jána Haana⁴⁵ v 1854 a po jeho smrti 1855 u jeho syna, kňaza Ľudovíta Haana⁴⁶ (Haan 1991: 76, *Evanjeliik, časopis pro cirkev a sskolu*, 10. září 1864/26, 203⁴⁷).

Roku 1856 sa P. Orgován stal kňazom a súčasne učiteľom v cirkevnom zbore Mokrá (Haan 1991: 76). Obec Mokrá (maď. Apatelek, rum. Mocrea) patrila do Aradskej stolice v Uhorsku, dnes je to obec v Rumunsku. Jej vzdialenosť od Békešskej Čaby je asi 110 km; v cirkevnom územnom usporiadaní Mokrá patrila do Békeškého seniorátu.⁴⁸ Roku 1861 tu bolo 400 veriacich (asi 130 žilo rozptýlených v obciach Boros-Seben, v okolí Dezny a Monyásza), z toho 24 žiakov. V sedemdesiatych rokoch 19. stor. malý chudobný cirkevný zbor nemohol pravidelne platiť svojho kňaza a učiteľa P. Orgována (*A Bányai ág. Hitv. Evang. Egyházkerület Névtára* 1861: 5; *Bányai evangélikus egyházkerület névtára* 1868: 16; Dedinszky 1993: 53).

⁴⁴ Károly Bellusi Baross (1822 – 1897) bol kňazom v Bánfalve (dnes Gádoros, Maďarsko) od roku 1851. Vzdelával sa v Banskej Štiavnici a Bratislave (*Evangélikus Egyház és Iskola* 1896 1897: 183) takisto ako aj P. Orgován, takže sa dá predpokladať, že sa poznali zo študentských čias.

⁴⁵ Ján Haan (1779 – 1855) po ukončení štúdií vo Wittenbergu sa v roku 1809 stal kňazom v Šamšonháze. Roku 1818 prišiel do Čaby, kde pôsobil do svojej smrti (Haan 1991: 152).

⁴⁶ Ľudovít Augustín Jaroslav Haan (1818 – 1891), pseud. János Oláh, bol významný slovenský spisovateľ a akademik; historik, etnograf, kultúrny dejateľ a jeden z najvýznamnejších predstaviteľov dolnozemskej Slovákov v 19. stor.

⁴⁷ *Evanjeliik – časopis pre cirkev a školu* vychádzal trikrát mesačne od 1. mája 1862. Vyšli štyri ročníky (1862 – 1865).

⁴⁸ Cirkevné zbory v Békešskej stolici od roku 1735 patrili do Peštiansko-békeškého seniorátu. Roku 1791 bol formovaný samostatný Békešský seniorát, do ktorého patrili cirkevné zbory Békešskej stolice a Banátu: Caba, Sarvaš, Komlós, Orosháza, Berinčok v Békešskej stolici, Mokrá (Apatlek, Mocrea) v Aradskej stolici, Libling, Aradáč, Éčka, Stamora a Szóló's v Banáte, avšak posledné tri uvedené čoskoro po zriadení zanikli.

L. Haan nemal pochopenie pre ťažkú finančnú situáciu v cirkevnom zbore Mokrá, o čom hovorí aj nasledujúca historika. Ešte v 60. rokoch 19. stor. na jesennom seniorálnom zhromaždení senior L. Haan s potešením oznámil, že cirkev v Mokrej má dve dcérocirkvi: Zimbró a Repszeg. Na predchádzajúcom jarnom valnom zhromaždení seniorátu kňaz P. Orgován sa opakovane sťažoval na divokú krajinu a ľudí. Podotkol, že za Mokrou je už skutočná Ázia, že jeho plat je taký malý, že sa z toho nedá vyžiť, že dcérocirkvy sú veľmi vzdialené. Skrátka, v porovnaní s tým, čo dostane, jeho cirkevný zbor je veľmi „ťarchavý“ (toto slovo použil v prenesenom význame ťaživý, zlý). L. Haan pri obede za účasti prítomných kňazov verejne vysmial P. Orgována využívajúc slovnú hru so slovom ťarchavý, narážajúc na jeho základný význam: tehotný. Poznamenal, že cirkevnému zboru v Mokrej sa darí, keďže vlani v jeseni získal dve dcéry a teraz je zase ťarchavý (Dedinszky 1993: 53). Demmel a Katona zaznamenali, že pre L. Haana bol príznačný humor a irónia aj na vlastný účet (2016: 131 – 134).

Roku 1873 bol pre ťažkú finančnú situáciu prinútený uchádzať sa o štátnu finančnú podporu vo výške 100 zl. V Békešskom senioráte v tom roku udelili celkovú finančnú podporu vo výške 700 zlatých (*Zprava pokladnici dištriktu baňského nadskoumajícího pověřenictva v Pešti* 28. okt. 1873).⁴⁹

Vo vizitácii superintendenta Gustáva Seberíniho z roku 1877 je zaznamenané, že v roku 1873 sa P. Orgován po takmer dvadsaťročnom úradovaní vzdal kňazskej služby v Mokrej a na jeho miesto prišiel Viktor Chovan.⁵⁰ Na valnom výročnom zhromaždení evanjelického cirkevného dištriktu, ktoré sa konalo v Budapešti 8. a 9. októbra 1877 pod predsedníctvom superintendenta G. Szeberényiho, dozorca cirkevného dištriktu Antal Radvánszky napísal do zápisnice o cirkevnom zbore Mokrá, že je v ťažkej existenčnej situácii, ktorá pretrváva aj počas služby farára V. Chovana. Kostol si vyžadoval rozsiahle opravy, vrátane chátrajúcej budovy školy s 27 žiakmi. Keby asi 700 duší žijúcich roztrúsených po mnohých kilometroch nepovažovalo údržbu tohto kostola za absolútne nevyhnutnú, cirkevné vrchnosti na čele so superintendentom G. Seberínim boli ochotné navrhnúť jeho zbúranie. Jestvovanie tohto cirkevného zboru podľa neho znamenalo „skutočné sebaobetovanie pre tých, ktorí sú odsúdení na túto úbohú

⁴⁹ Protokoly konventov evanjelickej superintendencie a. v. banského okolia 1861 – 1874. Dostupné na: https://library.hungaricana.hu/en/view/Banyai_1861_1874_szlovak/?query=pavel%20orgov%C3%A1n&pg=241&layout=s

⁵⁰ Roku 1888 odišiel za kňaza do Ambrózszy (Maďarsko).

existenciu, ako pastori alebo učítelia.“ Na druhej strane uvádza, že Mokrá je konečnou hranicou a misijným bodom békeškého seniorátu smerom na východ, a teda zachovanie tohto cirkevného zboru a pomoc je žiaduca či už z hľadiska protestantizmu alebo záujmov Uhorska (*Bányai Evangélikus Egyházkerület gyűlések jegyzőkönyvei 1873 – 1879*).

Ďalší osud P. Orgována nie je známy. Archív cirkevného zboru v Mokrej sa uchováva v cirkevnom zbore v Nadlaku. Archiválie sú prevažne v maďarskom jazyku, lebo cirkevný zbor bol časom pomadžarčený. Zatiaľ sme tieto cirkevné dokumenty neskúmali. Tento príspevok osvetľuje časť života farára Pavla Orgována, excentrického a zaniieteného Slovana (ako ho charakterizoval petrovský farár J. Stehlo), a otvára možnosti na ďalšie skúmanie priebehu jeho života.

ZÁVER

V 30. a 40. rokoch 19. stor. duch maďarizácie zasiahol všetky oblasti verejného života, čo v značnej miere vplývalo na maďarizáciu slovenskej inteligencie. Petrovský farár J. Stehlo sa na konvente v Pešti v septembri roku 1841 presvedčil, že mnohí slovenskí evanjelickí farári boli promadžarsky orientovaní a veľmi to ním otriaslo (Stehlo 1818: 183). Neskoršie i on sám podľahol tomuto vplyvu. Podobná situácia bola i s profesormi na lýceách a univerzitách.

P. Orgován nenašiel pre podporu slovenských národných snáh – aj napriek vynikajúcemu vzdelaniu u najlepších európskych profesorov tej doby – vhodné podmienky na sebarealizáciu v kňazskom povolani podľa vlastných predstáv. Jeho neúspešné uchádzanie sa o viaceré miesta v cirkevných zboroch Báčsko-sriemského a Banátskeho seniorátu môže zväzdať z tvrdeniu, že príčinou toho bola skutočnosť, že nepochádzal z kňazsko-učiteľskej dynastie, teda z rodín, z ktorých vzišli intelektuáli vo viacerých pokoleniach. V prvej polovici 19. stor. medzi Slovákmi evanjelikmi v dnešnom vojvodinskom prostredí ich bolo niekoľko: Stehlo, Rohoň, Jesenský, Borovský, Abaffy a iné (Ramač – Marčok 2022b, v tlači). V Kysáči bol v období rokov 1827 – 1864 kňazom Juraj Jesenský, syn druhého kysáckeho evanjelického kňaza Františka Jesenského, takže bolo vylúčené, že Orgován v rodnej obci dostane farnosť. Podobne to bolo aj v Starej Pazove, kde bol Orgován kaplánom dva roky, no nakoniec tam v období rokov 1849 – 1863 ako farár pôsobil Karol Jesenský. Bol synom staropazovského farára Samuela Jesenského (pôsobil tam v rokoch 1808 – 1825) a ten zase synom Adama Jesenského, ktorý bol farárom v Starej Pazove v rokoch 1788 – 1808. Na získanie

stáleho miesta farára však bolo treba splniť viaceré predpoklady, prípadne boli zohľadňované viaceré okolnosti. Najviac záležalo na odporúčaní predstavených v senioráte, potom aj spôsob komunikácie kaplána s vyššie postavenými, a naposledy aj s cirkevníkmi.

Skutočnosť, že bol kaplánom u petrovského farára J. Stehla – ktorý roku 1842 písal protesty, rezolúcie a petície za národné, kultúrne, hospodárske a iné práva (s dôrazom na právo vzdelávania vo vlastnej reči) adresované na župný úrad, uhorskú vládu, palatína i samého cisára (Kmeť 1992: 33) – by bola celkom šťastnou okolnosťou, keby sa Stehlo časom nepriklonil k maďarizačným tendenciám. Podľa Kmeťa sa Stehlo so synmi doma rozprával po latinsky, domácnosť bola prevažne nemecká, lebo s prvou ženou (Nemkou Emíliou Weinrichovou) mal osem detí, domáci učiteľ-vychovávateľ Gábor Szucs učil deti po maďarsky, sám sa zasadzoval o češtinu ako spisovný jazyk (Kmeť 1981: 48). Podobne nenašiel oporu v slovenskom národnom zmýšľaní ani u čabianskeho farára Ľ. Haana, ktorý sám seba ponímal ako slovenského kňaza a zároveň maďarského historika.

Pavel Orgován pôsobil ako kaplán celých deväť rokov (1847 – 1856), kým nedostal svoju farnosť v odľahlom chudobnom cirkevnom zbore Mokrá v dnešnom Rumunsku. Dostal sa na perifériu diania a kvôli neznesiteľnému finančnému stavu sa často s prosbami a sťažnosťami obracal na cirkevné vrchnosti. Hlboko rozčarovaný z nezáujmu predstavených a z nemožnosti zlepšiť ťažké životné a pracovné podmienky zanechal tento cirkevný zbor. V širšom kontexte možno pozorovať, že viac-menej všetci štúrovci mali ťažké osudy, najmä po revolúcii, keď niektorí pre svoje presvedčenie boli aj prenasledovaní a väznení, čo je v literatúre dôkladne spracované (pozri: Vlček 1953).

ZDROJE

Jesenský, František: *Pamätnica historických zápisov, starších a novších, o povstaní a ďalšom zveľadovaní cirkvi, počnúc od r. 1773.* (SEAVC Kysáč)

Stehlo, Ján: *História Ecclesiae Aug. Conf. Petrovácz brevota expozita per Joannem Stehlo 1818 – 1862.* Dostupné na: <https://digital.seavc.rs/historia-petrovca/>

* *Kniha životopisov farárov Banského dištriktu* (Evangélikus Országos Levéltár, Budapest (EOL). Dostupné na:

https://library.hungaricana.hu/hu/view/Banyai_1801_1885/?pg=0&layout=s

* *Matrika pokrstených, sobášených a zomretých od roku 1787* (SEAVC Kysáč)

- * A Bányai ág. Hitv. Evang. Egyházkerület Névtára. Pest: Nyomatott Wodianer F.-Nél. 1861.
- * *Bányai evangélikus egyházkerület névtára 1868*. Gyulán: Dobay János Könyvnyomdája. 1868.
- * *Bányai Evangélikus Egyházkerület gyűlések jegyzőkönyvei 1873 – 1879*.
- * *Ewanjelic, časopis pro cirkev a sskolu*, 10. září 1864/26.
- * *Zprava pokladnici dištriktu baňského nadskoumajícího pověřenictva v Pešti* 28. okt. 1873. In: Protokoly konventov evanjelickej superintendencie a. v. banského okolia 1861 – 1874.
- * *Zápis učiteľa J. T. Langhoffera z 30. októbra 1855* (Súkromný archív Jána Pavlova z Kysáča)

LITERATÚRA

- Čajak, J. (1936). Storočná pamiatka narodenia Juraja Mrvu. In: *Náš život*, 1936, roč. IV, č. 1, 84 – 88.
- Seberíni, O. (1997). *Dielo. Zväzok II.* (O. Štefanko, Ed.). Nadlak: Vydavateľstvo Kultúrnej a vedeckej spoločnosti Ivana Krasku.
- Dedinszky, G. (1993). *Írások Békéscsaba történetéből, néprajzából - Közlemények Békés megye és környéke történetéből 5*. Gyula: Békés Megyei Levéltár.
- Demmel, J. a Katona, C. (Eds.) (2016). *Slovenský kňaz, maďarský historik. Listy a denník Ľudovíta Haana*. Békéscsaba–Budapest. Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku – Magyar Tudományos Akadémia. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történeti Intézet.
- Francisci, J. (1990). *Listy Jána Francisciho Zv. 1, 1840 – 1850* (M. Eliáš, Ed.). Martin: Matica slovenská.
- Haan, L. (1991). *Pamätnosti békeš-čabianske* (M. Kmeť a E. Pečeňová, Eds.). Békešská Čaba: Slovenské gymnázium, všeobecná škola a kolégium – Zväz Slovákov v Maďarsku.
- Holuby, J. E. (1932). *Populárne spisy II*. L. Mazáč. Praha.
- Hurban, J. M. (1938). *Spisy Jozefa Miloslava Hurbana. Diel 6, Ľudovít Štúr. Kn. 2*. Turčiansky Sv. Martin: Kníhtlačiarsky účastinársky spolok.
- Hurban, J. M. (1882). Ľudovít Štúr V. In: *Slovenské pohľady* 1882/4, 338 – 362.
- Hurban, J. M. (1959). *Ľudovít Štúr. Rozpomienky*. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry.
- Hurban, J. M. (1973). *Životopisy a články*. Tatran. Bratislava.
- Kmeť, J. (1981). Ján Stehlo a jeho Petrovská kronika. In: *Zborník Spolku vojvodinských slovakistov*, 3, 39 – 58.
- Kmeť, J. (1992). Pastorálna hradba seniora Jána Stehlu v Petrovci. In: *Ročenka slovenskej evanjelickej a. v. cirkevi v SR Juhoslávií*. Báčsky Petrovec, 1992/36, 31 – 35.

- McClintock, J. (Ed.) (1851). *The Methodist Quarterly Review*, Volume 33. Methodist Episcopal Church. New York: Lane & Scott.
- Magda, P. (Ed.) (1837). *Az embernek eredeti formájáról. Programma, mellyel ... a Szarvasi Ev. Luth. Gymnasiumban ... tartandó közönséges iskolai vi'sgalatra alázatosan meghívja*. Pest: Trattner Károlyi nyomtatása.
- Mátej, J. (1985). Učiteľské pôsobenie a pedagogické názory Ľudovíta Štúra (K 170. výročiu narodenia). *Pedagogika*. 6, 725 – 737.
- Moravcsik, G. (1899). *Gróf Teleki Józsefné Róth Johanna 1741 – 1813*. Budapest: Nyomatott Müller K.
- Novákné Plesovszki, Z. (2012). *Felekezetiiség - Iskola – Interkulturalitás. A Mezőberényi Szlovák Evangélikus Népoktatás 1723-1890 között*. Békescsaba: A Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága.
- Ormis, J. (1932). Pamätník Janka Matúška. *Slovenské pohľady*. 9A, 548 – 555.
- Ramač, J. a Marčok, D. (2021). *Senioratska gimnazija u Novom Vrbasu (1822 – 1836). Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, XLVI-2, 173 – 192.
- Ramač, J. a Marčok, D. (2022a). *Kanonické vizitácie slovenských vojvodinských evanjelických a. v. cirkevných zborov v rokoch 1835 a 1836*. Nový Sad: Archív Vojvodiny : SEAVC [i. e. Slovenská evanjelická a. v. cirkev] v Srbsku; Banská Bystrica: Centrum pre výskum dejín a kultúry dolnozemsých Slovákov na FF UMB v Banskej Bystrici.
- Ramač, J. a Marčok, D. (2022b). Školovanie slovačke inteligencije sa teritorije Južne Ugarske (od kraja XVIII veka do 30-ih godina XIX veka. In: *Slavistika XXVI/2* (v tlači).
- Sklenár, P. (2002). Dejiny slovenského evanjelického cirkevného a. v. zboru. In J. Cicka (Ed.), *Kovačica 1802 – 2002* (243 – 249). Kovačica: Miestne spoločenstvo Kovačica.
- Székács, J. a Török, P. (Eds.) (1844). *Protestáns egyházi és iskolai lapok – 3. évfolyam – 1844*. Pest: Trattner-Károlyi, 'S Landerer És Heckenast Betűivel.
- Uhorskai, P. a Alberty, J. (Eds.) (2002). *Evanjelici v dejinách slovenskej kultúry 3*. Liptovský Mikuláš: Tranoscius.
- Vereš, A. (1930). *Slovenská evanjelická kresťanská cirkev a. v. v Kráľovstve Juhoslovanskom v slove a v obrazoch*. Petrovec: A. Vereš, Kníhtlačiareň úč. Spolku.
- Vlček, J. (1953). *Dejiny slovenskej literatúry*. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry.
- Лакшић, И. (1966). *Из пописа становништва Угарске почетком XVIII века*. Нови Сад.
- Маодуш, Д. (2018). *Историја Руменке*. Нови Сад (самиздат).

VI
IDENTITY, INTERCULTURALISM AND
MULTICULTURALISM

THE DISCOURSE OF LIBERTINISM IN THE ENGLISH RESTORATION DRAMA: A SOCIOPRAGMATIC VANTAGE**

Building on earlier usage-based accounts of language as a social practice (van Dijk 2008), I understand the dramatic discourse of the English Restoration as a construct of a society in transition. In the article, I argue that the court of Charles II introduced the new ideology into the worldview of its subjects through the institution of Restoration theatre by implanting the new discourse generative concept of LIBERTINISM into the dramatic discourse of the seventeenth century. In the article, I discuss the results of a sociopragmatic analysis of the discourse of libertinism in the English Restoration drama in order to explicate the dominant discourse-generative concept of LIBERTINISM and further explore how the participants in the dramatic production negotiate and make new meanings. To reach this aim, I explore the social, non-verbal, and verbal aspects of the Restoration discourse. The social aspects of the dramatic discourse context correspond to the shifts in the conceptual system of the English Restoration society and culture dominated by the mental representations of monarchy and libertinism. The non-verbal discourse context bears the signs of changes in the institution of theatre, which became a cultural instrument of ideological influence in the XVII century. The verbal context could be traced through the study of the lexemes that name the slots of the concept LIBERTINISM.

Key words: English Restoration, discourse, culture, meaning, libertinism.

“The dramatist has to create a world of meaning...” M.A.K. Halliday

INTRODUCTION

Restoration of monarchy, the revival of theatre performances, the appearance of the playwrights of noble birth, the first professional women-writers

* olena.marina@phlu.ch

** This research is funded by The Swiss National Science Foundation and supported by The Scholars at Risk Network.

and actresses make the seventeenth-century England a subject of interest among linguists, historians, sociologists, and anthropologists. However, the period of the Stuart Restoration may be viewed from one more perspective: early Restoration represents a bright example of a society in transition with its social institutions, role models, trends, and, of course, discourse. It is the time, when at the intersection of ideologies, social and political orders, new meanings were generated in and by cultural institutions and communicated to the public.

With the Restoration of monarchy in 1660 and the change of political and social order from the Puritan into the Restoration one, the effect of performance revival was immensely resonant. The ban for theatre performances had been in effect for 18 years, as Puritans forbade all kinds of entertainments. Therefore, “the sense of shackles being thrown off” (Callow 1991: 7), the spirit of liberation from limitations gave vent to feelings and emotions hidden before, encouraged exploration and experimentation, and, predictably and inevitably, led to the changes in the cognitive construal of the world of the seventeenth century English society.

The object of research in this article is new meanings that were first presented in the dramatic discourse of the English Restoration. The aim of this paper is to provide the analysis of the social, non-verbal, and verbal contexts in Restoration drama and single out specificities of meaning-making in the period of the English Restoration.

In this paper, I offer the hypothesis that meaning-making is a holistic process depending on social, non-verbal, and verbal contexts in Restoration drama and that it corresponds to the dominant secular and public values of the English Restoration.

MATERIALS AND METHODS

The period of the English Restoration, although viewed from various perspectives, is often studied in relation to its theatre production. The scholars are interested in the specificities of theatre operation (Keenan 2016; Neagle 1989), acting (Callow 1991; González and Martínez-García 2014), the connection between Restoration theatre and the institution of monarchy (Canfield, 1997; Rose 2011; Webster 2005). Restoration drama has been a popular topic in literary studies: Hume (1972) and Dharwadker (1997) provide an extensive study of literary genres of the period. These are just a few directions in Restoration studies.

In this article, I follow the approach offered by Zimbardo (1998: 2), who sees Restoration as a “zero-point” period with “simultaneous operation of its constructive and destructive thrusts”. While I tend to side with Zimbardo (1998), I argue that the dramatic discourse of the English Restoration aimed to deconstruct the influence of Puritanism and establish the royal power and the ideology of hedonism and libertinism.

In this article, I consider a cognitive-pragmatic aspect of a Stuart Restoration comedy (Schmid 2012, Shevchenko 2019). Theoretically, the current analysis of the dramatic discourse of the English Restoration is based on Foucault’s (1972) idea of discourse as a social practice, van Dijk’s (2009) critical discourse analysis and a socio-cognitive theory of context (van Dijk 2008: 2). The latter notes that a context is a subjective mental model of a social situation. I build my research on the premises that meaning-making represents a single process that embraces both verbal and non-verbal, and social contexts.

In this article, I illustrate my findings with the examples from the popular Restoration plays of the seventeenth century: “The Rehearsal” by George Villiers, “The Playhouse to be let” by William D’Avenant, and “The Country Wife” by William Wycherley.

In the sections below, I consider the following questions:

Meaning-making in Restoration drama. The social context of Restoration drama. In this section, I characterize the English Restoration as a period of the change of ideologies and political regimes and explain how theatre became a new ideological instrument in the early Restoration as a period of transition. I reveal the basic functions of the institution of theatre in the seventeenth century (entertainment and promotion of the King’s absolute power) and characterize the new ideology of libertinism.

The non-verbal context of Restoration drama. In this section, I describe the changes that occurred in the renewed Restoration playhouses and dwell on the technical background for the new ideology. I explain how the advent of actresses and women-writers, the viewers’ active behavior, the newly appeared authors of noble birth, and plays based on real events and personalities influenced the process of meaning-making in Restoration theatre. I argue that an enveloping experience that Restoration theatre provided enhanced the intensity of perception and, correspondingly, the discursive impact of the dramatic works.

The verbal context of Restoration drama can be revealed through the analysis of the lexemes that name the discourse-generative concept of LIBERTINISM in the dramatic discourse of the Stuart Restoration. In this article, it is provided on the example of 574 utterances of the main characters of the play “The Country Wife” by William Wycherley and illustrated with the examples from the same dramatic work.

MEANING-MAKING IN RESTORATION DRAMA

The social context of Restoration drama

Restoration theatre was reborn with the change of the political regimes in the society in transition (for more on transition see Lukić and Maslov (2014)). As a reaction to an overly rigid and prohibitive Puritan way of life, the English Restoration brought excessive liberties to the English society of the seventeenth century. During this period, the cultural institutions like theatre became tools of royal power in the hands of Charles II (Walkling 2001) who deployed them in order to promote the ideology of absolutism.

Arena (2017) and Love (1980) argue that Charles II and his courtiers influenced all aspects of theatre operation: managers, cast, production. Therefore, Restoration plays feature familiar scenes, characters, and plots from the everyday life of the nobility and the wealthy middle class (Canfield 1997). I argue that reflection of the seventeenth century realia in Restoration plays can lead to the conclusion that the dramatic discourse of the seventeenth century bore features of the public discourse of the time. This comparison immediately recalls the blending theory by Fauconnier and Turner (2002). However, it is worth mentioning that Seress (2014) controverts the blending theory explanation for the relationship of fiction and reality in theatre and states that “the audience undergoes a strange shift of perspective or aspect as a result of which s/he will see the fictional as real” (Seress 2014: 61). However, control of all aspects of theatre operation by the elite in the seventeenth century provided them with the opportunity to create their own meanings and reality and communicate their ideas to the Restoration audiences by means of plays. Thus, juxtaposition of reality and fiction in Restoration theatres opened opportunities for manipulation. This perception of theatre production finds reflection in the following quotation:

You enter the place called *theatre* or *playhouse* to see the play; you find your place there; then the play takes place. You yourself also come here to play, at least in your own mind, knowing that the play also takes place *inside you*. What's *out there* is also *in here*. Secretly, you *are* the theatre, the playhouse, the place of the play, where your own life may seem to be staged right before your eyes... (Quasha 2010: 72).

Much has been written and discussed on the topic of relationship between the viewers and actors-characters as well as the audiences' attitude to the events presented before them. McConachie (2001: 580) writes that "the relationship connecting spectators to the stage and events on the stage to the audience must be understood as a single phenomenon" and argues, that most stage performances of drama presuppose the audience's involvement in both advisory and empathetic projection; a distinction that gets complicated when the viewer's values are similar to the values of the character the spectator identifies him/herself with on the stage (McConachie 2001: 581), the point especially important in Restoration studies as we will prove below. In Restoration theatre, the function of dissemination of the ideology of absolutism was achieved through blurring the boundaries between fictional and real by the king's careful control of the cast, repertoire, and topics.

Besides the function of dissemination of the ideology of absolutism, Restoration plays aimed to entertain the viewers with numerous however simple and hackneyed plots:

The assumption is that the endless stories of seduction and cuckolding, and the repeated stereotypes of wit and coquette, fop and prude, country wife and country cousin, merely provided convenient pegs on which to hang the true elements of drama offered by Restoration comedy. And where might they be found? In the code of speech and behavior of which lay dormant in the lines, and in whose secrets player and spectator could share – but only through the right sort of performance (Styan 1986: 1–2).

In the context of this research, I also argue, that the process of meaning-making in theatre performances during the period of transition, as is the case with the English Restoration, is not limited to one play, but occurs in/through a number of dramatic works written and staged during this period.

Plots and topics which were characterized by simplicity and repetition, reflected the changes and the prevalent moods in society: avoidance of serious topics, joy of life, entertainment. I side with Webster (2005: 1), who singles out the

predominant ideology of the period – that of libertinism, which he defines as “a reputed skepticism of public institutions combined with a need for public attention”. A libertine was a “theatre-going womanizer” (Grant, Kay & Kerrigan 2011), who defined moral norms and mores and épatered the public with scandalous deeds.

Restoration plays represent overt approval and encouragement of debauchery, cuckoldry, numerous and promiscuous sexual affairs, low language and demonstration of dissolute behavior (Krutch 1949). Among the King’s close friends, famous libertines and public performers, were Buckingham, Rochester, Etherege, Wycherley, and Sedley. Literally and metaphorically these courtiers delighted in bringing their sexual affairs onto the stage (Webster 2005). As a result, “money and sex are the threads running through all Restoration plots” (Callow 1991: 7).

Therefore, I argue that the concept of LIBERTINISM becomes a discourse-generative concept in the dramatic discourse of the Stuart Restoration.

The non-verbal context of Restoration drama.

The restoration of theatres meant *changes in theatre design and operation*. The new playhouses were also called tennis-court theatres. It is no wonder that Restoration comedies contain occasional jokes about the use of tennis court theatres “located in the shadowy district of Covent Garden and rubbing shoulders with alehouses and brothels, but the two leaders of the English theatre had set a pattern” (Styan 1987: 19). In the play by D’Avenant, a tire-woman compares a theatre to a stable:

*Tir. W. I thought he had ta’ne our long Tennis-Court
For a Stable
(D’Avenant 1673: Act I).*

The choice of a tennis court theatre was also strategic. A theatre building was equally divided between viewers and performers, leaving no separation between the two parties, putting them close together physically and spiritually. There was also an apron which resembled the platform in Elizabethan public and private theatres and “the performing space on the auditorium floor in front of court theatre stages. ...an acting space that was part of the auditorium, close to the audience and flanked by spectators, contributed to the feeling of intimacy”

(Langhans 2000: 8). Therefore, it is evident that the form of spectacle presentation in Restoration theatre was very much different from the Elizabethan theatre.

The *models of the viewers' behavior and actors' performance* also changed. Love (1980) mentions the predominant presence of the nobility in the play-houses during the period of the Stuart Restoration. It is also important to remember that it is the viewer who plays the crucial role in constructing new meanings in theatre. The fact of Restoration audiences' misbehaviour was marked by the people who visited the capital of that time, men-of-letters, the authors' remarks in prologues, epilogues and even scenes in the plays themselves. Styan (1987: 8) notes "a rare lack of decorum" in the Restoration play-house and Roach (2000: 25) argues that the spectators could even sit on the stage so that their excessive number oftentimes interfered with the actors' movements. The viewers often attended tiring-rooms behind, effusively expressed their joy or indignation through clapping and shouting, in fact, enacted their own drama in the auditorium (Styan 1987: 10). All these find reflection in Restoration plays:

BAYES. No, Sir; you must know they had been talking of this a pretty while without.

SMITH. Where? In the tiring-room?

(Villiers et al. 1953: Act II, Scene I).

The transition from the Puritan Interregnum to the Stuart Restoration heralded not only new material-cultural conditions of staging and patronage in theatres, but also witnessed the *emergence of aristocrats in the role of professional playwrights*, and therefore arouse questions about "identification of genres with class interests and expectations" (Dharwadker 1997: 462). Gentlemen-playwrights, "a host of virtuoso aristocrats" (Dobrée 1924: 20), created plays for prestige and fame (Dharwadker 1997). Literary art became "a manner of fashionable interest", writers began discussing their craft and principles of its production in public (Krutch 1924). As a result, Restoration plays replete with numerous arguments and advice as to play-writing and staging.

Besides, the *manner of acting* had its specificity during the English Restoration. The surviving pictures from playbooks prove that interaction between the characters and spectators was achieved through one significant acting technique: the actors and actresses perform "mainly facing the audience, even when they are addressing each other, for which purpose they turn their heads to the side" (Roach 2000: 23).

Play design also underwent important changes. Restoration plays replete with asides and soliloquies. However, in the case when there is constant interaction between viewers and characters, on the one hand, the audiences' behavior can be interpreted as disrespectful, but on the other hand, one can see that Restoration theatre was very close to reality. In this case, when "the activity on the stage is an extension of the activity in the auditorium, then both are at one, and this condition will dictate the way the actors play to their audience through the medium of the play" (Styan 1987: 11).

The theatre cast also demonstrated significant changes which also influenced the way new meanings were created and perceived. After the break of eighteen years, Charles II reopened the theatres and "it was not long before women took over the stage, changing the face not just of British drama, but of British society forever" (González and Martínez-García 2014: 99). Besides, the King and his devoted courtiers spent time in exile on the continent where women had long ascended the stage. They even saw the French Queen act on the stage and were happy to 'import' the tradition of women's acting to their homeland (González and Martínez-García 2014). Intending to please the audiences, the dramatists often created characters to suit the talent and characteristics of certain actors and actresses (Roach 2000: 33). Sometimes playwrights endowed their female characters with speeches and appearances that resembled those of their mistresses (Roach 2000).

BAYES. Why, I'll make 'em call her Armaryllis, because of her armour – ha, ha, ha!

(Villiers et al. 1953: Act I).

Restoration plays are characterized by a limited quantity of character types "(young lovers, blocking parents, witty servants, fools, gulls, bullies, cast mistresses, whores, cuckolds, unhappy wives) in search of a limited number of goals (courtship, seduction, cuckolding, gullying)" (Corman 2000: 56).

*Wife. Ah! Vat I see, a Damoselle in de armes
Of myn Usband? I will goe doone. He betray me,
Ende I will surprise de villaine Husband
(D'Avenant 1673: Act II).*

With a performance the viewer is elsewhere, but Restoration theatre kept taking its audiences around the places quite familiar to them. Dialogues attest to numerous references to actual and popular places in London (Nettleton 2017: 29).

*Play. I perceive you take the
Air sometimes **within the walls of London***
(D'Avenant 1673: Act I).

*Play. ... For all our travell'd Customers are gone
To take the Air with their own Wives, beyond
Hide-Park a great way...*
(D'Avenant 1673: Act I).

*Hous.K. ...And so many Tom-Tumblers that you'd think
Lincolns-Inn-Field a Forest of wild Apes*
(D'Avenant 1673: Act I).

I argue that familiar places and characters could easily find their way into the hearts of the audiences inviting their confidence, so that the ruling class could promote its ideas without arousing any suspicion in their insincerity. Besides, the plots and characters that the audiences encountered on a daily basis erased the border between reality and fiction.

The importance of the institute of theatre for the Restoration society can hardly be overestimated as the audiences were both viewers and readers. I base my opinion on the study by Keenan (2016) who states that plays were first staged and then published about a year later and makes a conclusion that Restoration theatre-goers were also play-readers.

THE VERBAL CONTEXT OF RESTORATION DRAMA.

The verbal context of Restoration drama can be traced through the analysis of the lexemes that nominate the discourse-generative concept of LIBERTINISM and its slots. The analysis of 574 utterances of the main characters of the play "The Country Wife" by William Wycherley is represented in Table 1.

Table 1

Lexemes that nominate the discourse-generative concept of LIBERTINISM and its slots

Horner (total number of utterances 406)		Lady Fidget (total number of utterances 168)	
Lexemes to denote	Number of utterances	Lexemes to denote	Number of utterances
Cheating and Love	47	Cheating and Love	16
Theatre (attendance and attributes)	11	Theatre (attendance and attributes)	5
Ridicule and disdain of smb/smith	54	Ridicule and disdain of smb/smith	22
Obscene and low vocabulary	36	Obscene and low vocabulary	8

Slot CHEATING AND LOVE. Both male and female characters talk about cheating and love, but due to the fact that men in Restoration plays do it openly, but women have to take care of their reputation, their number of occurrence differs:

Horner. Nay, Madam, rather than they shall prejudice your honour, I'll prejudice theirs; and, to serve you, I'll lie with 'em all, make the secret their own, and then they'll keep it. I am a Machiavel in love, Madam
(Wycherley 1953: Act IV, Scene III).

Lady Fidget. You say true; i'faith, I think you are in the right on't: 'tis not an injury to a husband till it be an injury to our honours; so that a woman of honour loses no honour with a private person; and to say true –
(Wycherley 1953: Act II).

Slot THEATRE. Both men and women in Restoration plays are theatre-goers, as indicated above and evident from excerpts from Restoration plays. However, men do it mostly to meet and seduce new women, of which Horner speaks when mentioning his friend's wife:

Horner. Tell her, dear sweet little gentleman, for all your brother there, that you have revived the love I had for her at first sight in the playhouse
(Wycherley 1953: Act III, Scene II).

Slot RIDICULE AND DISDAIN. In Restoration discourse, men express their disdain for and ridicule cuckolds and fops. They demonstrate contempt of

women who have only pretense of virtue. While women express disdain to everything that can affect their honor and talk about the necessity to preserve at least the pretense of it in the society.

Horner. ...your women of honour, as you call 'em, are only chary of their reputations, not their persons; and 'tis scandal they avoid, not men...
(Wycherley 1953: Act I).

Slot OBSCENE AND LOW VOCABULARY. Both women and men use obscene and low vocabulary, however, men use it more to talk to friends and servants, while women prefer avoiding it.

Horner. A pox!
(Wycherley 1953: Act I).

From the examples above it becomes clear that the discourse-generative concept of LIBERTINISM can boast of specific slots that are actualized during the period of the English Restoration.

CONCLUSION

Major changes that occurred in the politics, society, and culture of the England of the seventeenth century led to a shift in the cognitive construal of the world of the English middle and upper classes. This shift marked a change in the people's behavioral patterns from austere and Puritan to libertine. Therefore, libertine mental models became predominant in the worldview of the English people in the seventeenth century.

Major changes in staging, authorship, and cast generated meanings of their own and led to a deeper blurring of the boundaries between theatre performances and real life. They shortened or, even, erased the distance between the author, the actor, and the reader/ viewer and thus emphasized a defining role of the audiences in Restoration play-houses, which was unprecedented in the history of theatre. The institution of theatre, which performed both ideological and entertaining functions, became a place where new meanings were generated, negotiated, and disseminated. Therefore, I can make a conclusion that meaning-‘making in the period of the Stuart Restoration was an integrated process that embraced both verbal and non-verbal, and social contexts, while the dramatic works of the period bore features of the public discourse of the seventeenth century.

SOURCES

- D'Avenant, W. (1673). *The playhouse to be let*. Retrieved August 11, 2020 from <https://quod.lib.umich.edu/g/genpub/AEH6938.0004.001?rgn=main;view=fulltext>
- Villiers, G. (1953). The rehearsal. In *Restoration Plays* (pp. 3-57). New York, NY: McGraw-Hill.
- Wycherley, W. (1953). The country wife. In *Restoration Plays* (pp. 59-153). New York, NY: McGraw-Hill.

REFERENCES

- Arena, T. F. (2017). *Masking the drama: A space for revolution in Aphra Behn's "The Rover" and "The Feign'd Courtézans"*. Bern: Peter Lang.
- Callow, S. (1991). *Acting in Restoration Comedy*. New York: Applause Theatre Book Publishers.
- Canfield, D. J. (1997). *Tricksters and estates: On the ideology of Restoration comedy*. Lexington, KY: University Press of Kentucky.
- Corman, B. (2000). Comedy. In D. P. Fisk (Ed.), *The Cambridge companion to English Restoration theatre* (pp. 52–69). Cambridge: Cambridge University Press.
- Dharwadkar, A. (1997). Class, Authorship, and the Social Intertexture of Genre in Restoration Theater. *Studies in English Literature, Restoration and Eighteenth Century 1500–1900*, 37(3), 461–482.
- Dijk, T.A. van. (2008). *Discourse and Context: A Sociocognitive Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dijk, T.A. van, (2009). *Society and Discourse: How Social Contexts Influence Text and Talk*. Cambridge University Press.
- Dobrée, B. (1924). *Restoration comedy 1660–1720*. Oxford: Clarendon Press.
- Fauconnier, G., & Turner, M. (2002). *The way we think: Conceptual blending and the mind's hidden complexities*. New York: Basic.
- Foucault, M. (1972). *The Archaeology of Knowledge*. New York: Pantheon Books.
- González, R. S., & Martínez-García, L. (2014). How to represent female identity on the Restoration stage: actresses (self)fashioning. *International Studies. Interdisciplinary Political and Cultural Journal*, 16(1), 97–110.
- Grant, R. G., Kay, A., & Kerrigan, M. (2011). *History of Britain & Ireland: The definitive visual guide*. London, U.K.: DK Publishing.
- Halliday, M. A. K. (2002). Linguistic studies of text and discourse. In J. J. Webster (Ed.), *Volume 2 in the Collected Works of M.A.K. Halliday*. New York: Continuum.
- Hume, R. D. (1972). Diversity and development in Restoration comedy 1660-1679. *Eighteenth-Century Studies*, 5(3), 365–397.
- Keenan, T. (2016). *Restoration staging, 1660–74*. London: Routledge.

- Krutch, J. W. (1949). *Comedy and conscience after the Restoration*. New York: Columbia University Press.
- Langhans, E. A. (2000). The theatre. In D. P. Fisk (ed.) *The Cambridge companion to English Restoration theatre*. 1–18. Cambridge: Cambridge University Press.
- Love, H. (1980). Who Were the Restoration Audience? *The Yearbook of English Studies*, 10. 21–44.
- Lukić, A. & Maslov G. (2014). “Did Somebody Say ‘Transition’?” A Critical Intervention into the Use of a Notion. *Praktyka Teoretyczna*, 3(14). 203–223.
- McConachie, B. (2001). Doing Things with Image Schemas: The Cognitive Turn in Theatre Studies and the Problem of Experience for Historians. *Theatre Journal*, 53(4). 569–594.
- Neagle, R. C. (1989). *The Restoration theater world and the plays of William Wycherley*. Loyola University of Chicago. (Unpublished doctoral dissertation).
- Nettleton, G. H. (2017). *English drama of the Restoration and eighteenth century (1642–1780)*. New York: The Macmillan Company.
- Quasha, G. (2010). Configuring Principle *PAJ: A Journal of Performance and Art*, 32(3). 72–84.
- Roach, J. (2000). The performance. In D. P. Fisk (Ed.), *The Cambridge companion to English Restoration theatre*. 19–39. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rose, J. (2011). *Godly kingship in Restoration England: The politics of the royal supremacy, 1660–1688*. New York: Cambridge University Press.
- Seress, Á. (2014). Theatres We Live By: Perspectives on Cognitive Theatre Studies. *Hungarian Journal of English and American Studies (HJEAS)*, 20(2). 59–77.
- Schmid, H.-J. (2012). Generalizing the apparently ungeneralizable. Basic ingredients of a cognitive-pragmatic approach to the construal of meaning-in-context. In H.-J. Schmid (Ed.), *Cognitive pragmatics. Handbooks of pragmatics, Vol. 4*, Berlin: Mouton de Gruyter.
- Shevchenko, I. (2019). Introduction. Enactive meaning-making in the discourse of theatre and film. *Cognition, Communication, Discourse*, 19. 15–19.
- Styan, J. L. (1986). *Restoration comedy in performance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Walkling, A. R. (2001). Court Culture and ‘Absolutism’ in Restoration England. *The Court Historian*, 6(3). 225–233.
- Webster, J. W. (2005). *Performing libertinism in Charles II’s court: Politics, drama, sexuality*. New York: Palgrave Macmillan.
- Zimbaro, R. A. (1998). *At zero point: Discourse, culture, and satire in Restoration England*. Lexington: University Press of Kentucky.

Aleksej Kišjuhas*
Filozofski fakultet,
Univerzitet u Novom Sadu

Marko Škorić
Filozofski fakultet,
Univerzitet u Novom Sadu

UDK 929 de Sade
167.5:316.64
141.45
Originalni naučni rad

MARQUIS DE SADE: THE SOCIAL CONTEXT OF MYTH AND FICTION

In this paper, we critically analyze conventional myths regarding Marquis de Sade as a person and an author. We argue that his life and fiction are commonly conflated, perpetuating a myth about de Sade as a sexual deviant, criminal, abuser, or a murderer. Furthermore, we detail the fact that the „crimes“ for which he was tried and imprisoned (i.e. debauchery, blasphemy, sodomy) have largely been decriminalized today. This is also the reason why we analyze the revolutionary social and intellectual context in which he lived and created, arguing that de Sade was actually put on trial (and behind bars) for his atheist and transgressive views, and not for his criminal behavior. Arguing in favor of de Sade’s rehabilitation as an author and a philosopher, we claim that he was an exemplary figure, punished merely for what he represented, and not a „sadistic monster“ as he remains perceived in popular imagination.

Key words: Marquis de Sade, libertinism, atheism, blasphemy, pornography, the Enlightenment.

Yes, I am a libertine, that I admit. I have conceived everything that can be conceived in that area, but I have certainly not practiced everything I have conceived and certainly never shall. I am a libertine, but I am neither a *criminal* nor a *murderer*.
[de Sade 1999: 188; emphasis in the original]

A number of biographies have already been written about Marquis de Sade, and many of the specifics and facts regarding his life are relatively well-known (Bloch 1899/2002; Gorer 1934; Le Brun 1986/1990; Lever 1991/1993;

* aleksej.kisjuhas@ff.uns.ac.rs

Thomas 1992; du Plessix Gray 1998; Schaeffer 1999; Warman 2002; Phillips 2005; see Kišjuhas & Škorić 2022). However, difficulties arise when it comes to interpreting his (supposed) crimes and immorality as a person, an author, or a philosopher. In other words, de Sade has been the subject of numerous dogmatic and biased interpretations, which was not the case with many other (although less controversial) figures in history of literature and/or philosophy.

It can be said that there are as many „de Sades“ as there are biographies about him, in the sense that almost all biographers were relatively biased and/or ideologically motivated to present a particular version or interpretation of his life, ideas and behavior (Phillips 2001). More precisely, many of his biographers exaggerated or „overemphasised“ the level of his personal „fornication“, presenting him an exemplar of „debauchery“ he had described in his works. This is the reason why:

[de] Sade is a myth, a convenient vessel from which extremists have always drunk. Anti-conformists instinctively recognize him as an ancestral folk hero, the ultimate apostle of freedom who exposed the hypocrisy in which all societies are rooted . . . To the defenders of established values and social structures, he is the eternal bogeyman, the embodiment of gloating cruelty, the vilest obscenity, and the threat of anarchy. (Coward 1992: vii)

Due to the rather scarce historical sources, his life is also often presented as fiction, thereby implicitly portraying de Sade as a literary figure from his own „dark“ or libertine novels (de Sade 1785/1966; 1791/1965; 1795/1965; 1797/1968). In this way, de Sade’s life and work are conflated, perpetuating a myth about him as a sexual deviant, criminal, abuser, monster or murderer, as well as the myth of „the divine Marquis“, „an apostle of freedom“ or a misunderstood genius (Phillips 2001). Furthermore, it was not until the mid-20th century that his early and previously unpublished manuscripts and texts were published: one travelogue, 13 plays, two novels and, above all, over 250 very important letters from prison (Ryland 1951) which reveal much about the prevailing social context.

While it is impossible, or perhaps unnecessary, to answer the question „Who was *the real* de Sade?“, it is of paramount importance to discern myth and fiction when it comes to interpreting his literary significance and philosophical heritage. Certain undoubted facts about his life, as well as the social context in which he lived and created, can help us in this task. His biography uncovers a unique and astounding personality in terms of originality, daringness, personal

adventures and literary production, but also an exemplar in the history of sociocultural repression, persecution and censorship in societies of the time (Airaksinen 2001).

DE SADE, A SADIST?

Marquis de Sade was born in 1740 as Donatien Alphonse François de Sade, and was the only son in a prominent aristocratic family from southern Provence whose lineage dates back to the 14th century; among his ancestors was Laura de Sade, the famous muse of Francesco Petrarca (Coward 2005; Gorer 1934; Phillips 2005). He attended a Jesuit college, where he learned the skills of rhetoric and intellectual inquiry, but also in which corporal punishment was common.¹ His father (an officer, diplomat and bisexual, Jean-Baptiste François, Comte de Sade) and uncle (abbot Jacques François de Sade) also engaged in a libertine lifestyle, actively visiting the infamous Parisian brothels and maintaining a series of parallel sexual relationships. At the same time, de Sade's father was a close friend of Voltaire, while his uncle had a rich library made up of works by classics and Enlightenment philosophers, together with an impressive collection of libertine and pornographic novels and dramas. Young de Sade had access to this library, which undoubtedly fuelled his interest in radical philosophical ideas as well as in the literary portrayal of sexual relations (Phillips 2005).

These facts are significant in order to put de Sade's lifestyle and subsequent sexual adventures in a more objective (social) context, that is, to understand that his sexual behavior *was not* really special or particularly unique. Many aristocrats of the time, as well as his closest (male) relatives, enjoyed various sexual practices, including services of prostitutes, sodomy, group sex, flogging, and more. According to one report, more brooms were used in Paris for the „fashionable vice“ of flogging, than for household cleaning purposes (Coward 2005: xvii).

On the other hand, in this case, too, there is a risk of confusing de Sade's sexual behavior with the behavior of the libertine characters in his novels. Knowledge of de Sade's life is of some importance for understanding his

¹ Corporal punishment was also the very first erotic experience of Jean-Jacques Rousseau, who was de Sade's contemporary, and who felt sexual inclination towards the so-called „masochism“ all his life (see Rousseau 1782/1904).

philosophical doctrines and personal values, but it is also important to note that his life was not always congruent with his literature (du Plessix Gray 1998). For example, the fictitious letter from de Sade's protagonist Valcour, introducing his (relatively unknown) work *Aline and Valcour: The Philosophical Novel*, is usually interpreted as autobiographical or insightful self-analysis: „[privileged background and upbringing] made me haughty, despotic, and quick to anger; it seemed to me that the whole world should give way to my caprices, and that it was up to me alone to plan and satisfy them“ (see Gorer 1934: 25-27; Shattuck 1996: 230).

Although the contents of this introductory letter are not directly related to the plot of the novel, and many of the data correspond to what is known about de Sade's own life (education in Paris, father as a diplomat, involvement in war, etc.), it is impossible to say with certainty that in this fragment de Sade really wrote about himself. In this regard, his remark about (himself as) a liar and a fraudster is also interesting: „My skill as a liar, [which was] acquired over long years of practice . . .“ (de Sade 1797/1968: 566). Still, it is without question that the future writer and philosopher was raised in a world of progressive ideas and libertine lifestyles. As early as his 20s, he surely had numerous sexual relationships with actresses, dancers, and prostitutes, while several controversial incidents resulted in a series of arrests and incarcerations, thus creating the myth and/or fiction about de Sade as an irreparable sexual deviant and criminal.

In the first case (in 1763 and only five months after his wedding), one prostitute accused 23-year-old de Sade of *proposing* masturbation followed by ejaculation into a church chalice during their encounter, as well as placing the communion bread (wafer) in her vagina. De Sade was convicted of „extreme debauchery“, to which „horrible impiety“ was added as an aggravating circumstance, for which he spent three weeks in jail. The next incident happened five years later (1768), with a beggar and prostitute Rose Keller, accusing him of flogging, pouring hot wax on her wounds and (also) sacrilege, and de Sade was then sentenced and jailed for seven months. There was a great deal of media publicity about this affair, and although the abuse was not in question, it was not entirely clear whether Keller was aware of his intentions, i.e. whether or not there was consent (see also Steintrager 2004).

Finally, the last similar incident occurred in Marseille four years later (1772), when de Sade and his servant Latour engaged four prostitutes at a private party, after which one of them became ill due to the excessive intake of a relatively toxic „aphrodisiac“ (cantharidin or the „Spanish fly“). The case was reported to the

authorities, with the charge of attempted murder and sodomy (anal sex), which were punishable by death at the time. De Sade and Latour fled to Italy, and the death penalty was „carried out“ by burning their effigies by a local executioner (Phillips 2001: 9; Phillips 2005: 6).

In the ensuing events that are indeed reminiscent of fiction or a novel (see, e.g., Phillips 2001: 9–12), de Sade hides for the next decade from authorities in France and Italy. He was briefly arrested in Savoy (but bravely and spectacularly escaped from prison), disguised himself as a priest, and was finally arrested upon his mother-in-law’s report, on his way through Paris which he came to because of death of his mother. He was acquitted in court for the (alleged) crime of „poisoning“ women in Marseille, but was publicly stigmatized as a debauched, blasphemous, and dangerous individual whose crimes were thoroughly and sensationally reported by the press (see Coward 2005: x–xi). However, due to the Royal imprisonment decree (*Lettres de cachet*), he was re-arrested in 1778 and imprisoned in Vincennes and the Bastille, where he remained in captivity until the French revolution, or for the next twelve years.

DE SADE: FACTS *VERSUS* FICTION

In what way is it possible to interpret these incidents or „crimes“, and was Marquis de Sade really the „wickedest man in the world“, as it was reported in press at the time? First, despite their controversial character, the „crimes“ for which de Sade was persecuted and imprisoned are mainly decriminalized today. Specifically, these were allegations of blasphemy, impiety, debauchery and sodomy, whereby in the first incident, de Sade merely *suggested* these „criminal“ activities.

Second, the process in the case of Rose Keller was undoubtedly unfair or „staged“, and de Sade was convicted despite the lack of evidence (e.g. there was no evidence of any of the wounds dramatically testified by Keller) (Coward 1992: x). De Sade strongly denied the allegations that Keller was tied up, and that he had applied hot wax to her body (acknowledging only erotic flogging she had consented to, and for which she was paid as a sex worker). But after this affair, de Sade came to a specific position where he represented „the embodiment of the 18th-century schism between sentiment and science“ since these activities were also described as a kind of „scientific experiment or human vivisection“ (Steintrager 2004: 88). Sensational exaggerations of de Sade’s crimes were

believable since they „both reflected and fuelled popular fears“ (Coward 1992: xix).

Third, he was actually *acquitted* of the incident in Marseille in which, as we recall, the only „crime“ was that one participant got sick due to common aphrodisiacs. He ended up in prison only on the basis of the mentioned Royal decree, which allowed for arbitrary imprisonment without trial. This decree was actually issued by de Sade's aristocratic mother-in-law, since he had an affair with her second daughter, that is, with his own sister-in-law (Phillips 2001; Coward 2005). Finally, when it comes to the Marseille case, he was probably just a pawn in a broader political struggle between the aristocracy (which he personified) and the provincial courts (*Parlements*) that convicted him (Coward 1992: xvii).

Taking into account all the existing evidence, it can be reasonably argued that de Sade had no criminal intent during his encounters with prostitutes, and whose services he used primarily due to his own sex drive, or for sexual acts that he could not (or did not want to) practice with his wife (Phillips 2005: 6). In several such incidents, he was relatively naive or thoughtless concerning the potential risks, in terms of latter false accusations or blackmail (especially regarding „sodomy“) by the prostitutes he encountered. And after all, they withdrew charges after financial compensation by this wealthy aristocrat.

During all of these processes, it is indicative that he also had strong support from his own family and wife. So, Marquis de Sade probably was a relatively violent and „debauched“ man, but he certainly never hurt anyone (without mutual consent), or killed anyone out of sheer pleasure, as he „suggested“ in his works (Airaksinen 2001). In a letter to his wife in 1781 he „admits“ that he is a libertine, and that he dreamed of various libertine practices, but did not commit, and would not commit any of them because he is „neither a criminal nor a murderer“ (de Sade 1999: 188).

In the Vincennes and Bastille prisons, young de Sade extensively read the classics (Homer, Virgil, Boccaccio, Shakespeare, Montaigne, and others), and works by scholars and philosophers of the Enlightenment, such as Buffon, la Mettrie, d'Holbach, Diderot, Rousseau, Voltaire etc., and collected a large number of books over time (Phillips 2001: 12). Although he constantly complained about prison conditions, he actually had certain privileges as an aristocrat, and his cell in the Bastille occupied the entire sixth floor of a tower. During this period, he wrote intensively, as many as eight novels and short story collections, 16 historical novellas, two essay collections, a diary, and about 20 dramas, most of which were

lost after the storming of the Bastille. The most important works from this period are *120 Days of Sodom* and the *Dialogue between a Priest and a Dying Man* (de Sade 1782/1992, 1785/1966).²

Anticipating the popular rebellion and hoping for release, on July 2, 1789, he shouted through an improvised megaphone from his cell that the guards were killing the prisoners (which was not true). Thus, he was transferred to Charenton, a prison and an asylum for the mentally ill, while forced to leave all his furniture and manuscripts, which he never saw again. He was released only after the revolution, in April 1790, as the new revolutionary authorities abolished all royal decrees and orders (*Lettres de cachet*).

Now as a citizen Louis Sade, he joins the revolutionaries, writes political pamphlets, and becomes a member, secretary and then a president of a revolutionary section, since the issues he deeply cared for, such as personal liberties, abuse of power, and the freedom of speech became sociopolitically prominent (see Deininger 2012). However, he soon ends up in prison again, this time for (unambiguously) *political* reasons. Having *opposed* the death penalty, he was charged with „moderation“ and „counter-revolutionary activities“, and arrested at the end of 1793. De Sade was now sentenced to death once more, this time by the Revolutionary Tribunal. He managed to avoid the guillotine only due to a bureaucratic or administrative error (since the authorities could not physically locate him in many prisons of Paris).

De Sade was released only after the end of Robespierre's Terror, and during the 1790s he anonymously and illegally published his other libertine works: *Justine* (de Sade 1791/1965), *Philosophy in the Bedroom* (de Sade 1795/1965), and *Juliette* (de Sade 1797/1968). In these (and several previous) works he also engaged in propagating a uniquely naturalistic, materialistic and atheistic philosophy (Kišjuhas & Škorić 2022; see also Škorić 2016). He was arrested in 1801 for the last time, under the (reasonable) suspicion that he was the true author of these „obscene“ novels – and was no longer a free man for the rest of his life. He

² De Sade's *120 Days of Sodom* (de Sade 1785/1966) is probably one of the most amazing books ever written. The manuscript was written on a single roll of paper about 11 meters long and just 13 centimeters wide, with microscopic text written over 37 evenings, from seven to ten in the evening, at the Bastille (Gorer 1934: 84). And it was first published, ironically, only about 120 years after it was written, in a small number of copies, and is probably only a „skeleton“ of what de Sade really intended to write and publish.

spent the last 11 years living in the Charenton asylum, where he was allowed to have visits and sexual intercourses with his wife, and where he writes and organizes many plays, despite being described by visitors and inspectors as „the monster of depravity“ (Coward 1992: xv).

TOWARDS REHABILITATION?

The man of letters and the author-philosopher Marquis de Sade was born in a castle and died in a mental institution, spending the total of 27 years behind bars. Before the Revolution, the absolutist monarchist regime arrested him merely for his libertine and antireligious behavior during intercourses with sex workers. And, after the Revolution, he was arrested and censored by both the Republican and the First Empire regimes for political reasons and philosophical views, or his „obscene“ literary works. Thus, it seems that the real constraints of the legal and social order at the time were much greater than those of fiction or imagination, since de Sade’s „cruelty“ was ultimately literary (Airaksinen 2001: 8).

In this sense, and with the sole exception of the relatively cruel treatment of certain sex workers, most of the „crimes“ he committed and was imprisoned for, such as „blasphemy“ or the publication of „obscene“ works, are simply not considered crimes today (Phillips 2005: 34). Finally, as de Sade himself testifies in a letter to his wife from prison: „I am therefore guilty only of libertinage pure and simple, such as it is practiced by all men, to a greater or lesser degree, depending upon the temperament or penchant that Nature happened to have bestowed upon them“ (de Sade 1999: 188).

This is precisely why it can be said that de Sade „was punished not for what he had done, but for what he represented“ (Coward 2005: xvii). His punishment should have served as an example for others not to cross the socially approved boundaries. It is ironic that the „depraved murderer“ de Sade was actually sentenced to death for *moderation* and for *opposing* the death sentence, while „crimes“ such as his (sodomy, use of aphrodisiacs, and adultery with his sister-in-law) were in fact overlooked during this period, if their perpetrator was a nobleman (Carpenter 1991).

However, the situation was further aggravated by the fact that de Sade was an outsider compared to a group of well-known and respected libertine nobles, which made him the sacrificial lamb. He was persistently described by the judges, the tabloid press, and by some members of his family as „irreparable“,

„monstrous“, and „insane“, although it was clear that he was regarded as an exemplary case, which soon created both the myth and the fiction about him (Coward 1992: xvii). As mentioned, de Sade was arrested and imprisoned by three completely different regimes, based on three different ideological and sociopolitical platforms – the *ancien régime*, the First Republic, and the (Napoleon’s) First Empire, so it seems that the „threat“ of Marquis de Sade transcended all ruling ideologies and forms of government (Carpenter 1991).

During the Enlightenment, scandalous „pornography“ mainly had a sociopolitical function of defying political and religious authorities (and not sexually arousing the reader) (Darnton 1982; Hunt 1993). It also reflected the conflicts between the dominant narratives of health and abnormality, the private and the public, and served as a defense of personal freedoms (Ferguson 1991: 3). The culmination of this type of „pornography“ were de Sade’s works, which resulted in an „inconceivable outrage“ regarding de Sade as an author or a person (Le Brun 1986/1990: 9). In other words, „De Sade deals with shit and fucking, but if the reader cannot handle this, he is lost“ (Airaksinen 2001: 3).

As it is well known, de Sade’s notorious reputation for literary portrayal of acts of violent sexuality soon led to the formulation of a new word, „sadism“ (*sadisme*). It appeared in the French dictionary as early as 1834, only 20 years after his death, and also due to previous sensationalistic press reports about his own behavior (Phillips 2005). His fate was sealed when the German psychiatrist and pioneer of sexology, Richard von Krafft-Ebing, popularized the term „sadism“ (and masochism) in the late 19th century, introducing it into his famous study *Psychopathia sexualis* (Krafft-Ebing 1886/1935). Thus, the psycho(patho)logical „illness“ and/or deviant behavior was definitely identified with the very name of Marquis de Sade. However, was de Sade really a „sadistic monster“?

If we place his behavior toward prostitutes and women of lower standing in a historical context, it is revealed that such behaviour was relatively common to aristocrats and rich individuals in the 18th century France (and Europe). After all, de Sade himself testifies about it in the very introduction to the infamous *120 Days of Sodom* by describing the immoral behavior and character of his libertine (anti)heroes (the duke, bishop, banker and judge), but also the „decadent“ social context of the time (de Sade 1785/1966).

Despite the popular portrayal of this age as a sophisticated and chivalrous period of human enlightenment, it is also a fact that in Paris individuals regularly bought and sold children and poor peasant women as sex slaves, while one out of

seven women was engaged in prostitution (Coward 1992). Feudal lords and priests often (sexually) abused their servants and maids, and erotic flogging was widespread, just like homosexual relationships. Thus, it can be argued that only de Sade's radical naturalistic, materialistic and atheistic arguments are those that were (and remained?) truly subversive and transgressive. It follows that his *worldview* as a „disguised philosopher“ was the one actually put on trial (Airaksinen 2001: 5).

A couple of centuries later, this is the reason why today we can argue about (at least) four stages of a „rehabilitation“ of Marquis de Sade as a writer or an author (see Shattuck 1996), which were supported by prominent intellectual figures such as Iwan Bloch (Bloch 1899/2002), Simone de Beauvoir (de Beauvoir 1953), Georges Bataille (Bataille 1957/2012), Roland Barthes (Barthes 1971/1989) and Michel Foucault (Foucault 1966/2002; 1976/1978). However, his philosophical heritage is commonly portrayed as if it belongs to the Counter-Enlightenment, or even (early) postmodernism (Lyotard 1995; see also Horkheimer & Adorno 1947/2002; Phillips 2005). This is not inadequate, mainly due to de Sade's unwavering naturalism and philosophical materialism (Kišjuhas & Škorić 2022). Unfortunately, and due to his unruly reputation, de Sade has not yet been fully rehabilitated as a true *philosopher*, standing side by side with the foremost Enlightenment philosophers of his time.

REFERENCES

- Airaksinen, T. (2001). *The philosophy of the Marquis de Sade*. London and New York: Routledge.
- Barthes, R. (1971/1989). *Sade/Fourier/Loyola*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Bataille, G. (1957/2012). *Literature and evil*. London: Penguin Books.
- Bloch, I. (1899/2002). *Marquis de Sade: His life and works*. London: Rebman.
- Carpenter, S. (1991). Sade and the problem of closure: Keeping philosophy in the bedroom. *Neophilologus*, 75(4), 519–528.
- Coward, D. (1992). Introduction. In M. de Sade, *The Misfortunes of Virtue and Other Early Tales* (pp. vii–xxxix). Oxford: Oxford University Press.
- Coward, D. (2005). Introduction. In M. de Sade, *The crimes of love: Heroic and tragic tales, preceded by an essay on novels* (pp. vii–xxxii). Oxford: Oxford University Press.
- Darnton, R. (1982). *The literary underground of the Old Regime*. Cambridge: Harvard University Press.
- de Beauvoir, S. (1953). *Must we burn de Sade?* London: Peter Neville.

- de Sade, M. (1782/1992). Dialogue between a priest and a dying Man. In M. de Sade, *The misfortunes of virtue and other early tales* (pp. 149-160). Oxford: Oxford University Press.
- de Sade, M. (1785/1966). The 120 days of Sodom. In M. de Sade, *The 120 days of Sodom & other writings* (pp. 183-677). New York: Grove Press.
- de Sade, M. (1791/1965). Justine, or good conduct well chastised. In M. de Sade, *Justine, Philosophy in the Bedroom, and other writings* (pp. 447-743). New York: Grove Press.
- de Sade, M. (1795/1965). Philosophy in the Bedroom. In M. de Sade, *Justine, Philosophy in the Bedroom, and other writings* (pp. 177-369). New York: Grove Press.
- de Sade, M. (1797/1968). *Juliette*. New York: Grove Press.
- de Sade, M. (1999). *Letters from Prison*. New York: Arcade Publishing.
- Deiningner, M. (2012). Sade, Revolution, and the boundaries of freedom. In M. Oergel (Ed.), *(Re)Writing the radical: Enlightenment, revolution and cultural transfer in 1790s Germany, Britain and France* (pp. 157-169). Berlin and Boston: de Gruyter.
- du Plessix Gray, F. (1998). *At home with the Marquis de Sade: A life*. New York: Simon and Schuster.
- Ferguson, F. (1991). Sade and the pornographic legacy. *Representations*, 36, 1–21.
- Foucault, M. (1966/2002). *The order of things: An archaeology of the human sciences*. London and New York: Routledge.
- Foucault, M. (1976/1978). *The history of sexuality, volume I: An introduction*. New York: Pantheon Books.
- Gorer, G. (1934). *The revolutionary ideas of the Marquis de Sade*. London: Wishart & Co.
- Horkheimer, M., & Adorno, T. W. (1947/2002). *Dialectic of Enlightenment: Philosophical fragments*. Stanford: Stanford University Press.
- Hunt, L. (Ed.) (1993). *The invention of pornography: Obscenity and the origins of modernity, 1500–1800*. New York: Zone Books.
- Kišjuhas, A., & Škorić, M. (2022). The metaphysics of immorals – naturalism, materialism and atheism of Marquis de Sade. *Synthesis Philosophica*, 37(1), 69–87.
- Krafft-Ebing, R. V. (1886/1935). *Psychopathia sexualis*, Revised Edition. New York: Physicians and Surgeons Book Company.
- Le Brun, A. (1986/1990). *Sade: A sudden abyss*. San Francisco: City Light Books.
- Lever, M. (1991/1993). *Marquis de Sade: A biography*. San Diego: A Harvest Book.
- Lytard, J. F. (1995). Libidinal economy in Sade and Klossowski. In D. B. Allison, M. S. Roberts, & A. S. Weiss (Eds.), *Sade and the Narrative of Transgression* (pp. 62-75). Cambridge: Cambridge University Press.
- Phillips, J. (2001). *Sade: The Libertine Novels*. London: Pluto Press.
- Phillips, J. (2005). *The Marquis de Sade: A very short introduction*. New York: Oxford University Press.
- Rousseau, J. J. (1782/1904). *Confessions*, Vol. I-II. London: J. M. Dent & Sons, New York: E. P. Dutton & Co.

- Ryland, H. (1951). Recent developments in research on the Marquis de Sade. *The French Review*, 25(1), 10–15.
- Schaeffer, N. (1999). *The Marquis de Sade: A life*. New York: Knopf.
- Shattuck, R. (1996). *Forbidden knowledge: From Prometheus to pornography*. New York: St. Martin's Press.
- Steintrager, J. A. (2004). *Cruel delight: Enlightenment culture and the inhuman*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Škorić, M. (2016). Radikalni ateizam Jeana Mesliera. *Filozofska istraživanja*, 36(2): 311–326.
- Thomas, D. (1992). *The Marquis de Sade*. London: Allison & Busby.
- Warman, C. (2002). *Sade: From materialism to pornography*. Oxford: Voltaire Foundation.

EDUARD KON, KIŠ, SAM, E.S. – JEDNA (NE)KNJIŽEVNA BIOGRAFIJA **

In this paper, we investigate the unstable boundaries between biographical and fictional text in the literature of Danilo Kiš. We focused our attention on the trilogy *Porodični ciklus/cirkus* [Family Cycle/Circus] and in it the character of Eduard Sam. According to autopoetic sources, for Danilo Kiš, the embodiment of this literary hero was a way to fill in the gaps in the biography of his father, Eduard Kiš, who was murdered in Auschwitz when Danilo Kiš was still a boy. The only documentary source (besides the writer's memories) is his father's letter.

Referring to documentary sources is one of the procedures that are typical for postmodern writers, but in the case of Danilo Kiš, the poetic rhythm of the epoch is synchronized with the factography of the author's life. This caused that the epistemological problem - the reconstruction of the father's biography – as a result produce a superb literary text.

Key words: literary character, assimilation, diaspora, Holocaust, God

Odnos postmoderne prema biografiji i biografu odnos je nepoverenja, istog onog koje postmoderna ima prema bilo kojem metanarativu. Sumnja se da je narator/biograf sveznajući i problematizuje uobičajeni narativni tok (nizanje i ponavljanje tema i linearno pripovedanje) koji bi generisao taj sveznajući pripovedač. Drugim rečima, pripovedač biografskog teksta bi mogao da bude osumnjičen da je nosilac nekog od prokazanih metanarativa/velikih priča. Kako navodi Lambert, u biografijama postmodernog doba i sadržajem i stilom sugerise se stanje nezavršenosti. „Biograf i subjekt su u interakciji, ali ostaju praznine. Tajna svog i tuđeg života je paradoksalna centralna istina tekstova” (Lambert 1995: 307) Ta praznina, posmatrana u odnosu između biografa Danila Kiša i biografije

* gordanatodoric021@gmail.com

** Rad je nastao u okviru projekta *Ladino and Serbo-Croatian Short Stories Published in the Yugoslavian Jewish Press in the Interwar Period* koji se u periodu od 1. oktobra 2021. do 30. septembra 2024. realizuje pod pokroviteljstvom Centra Moše David Gaon, Ben Gurion Univerziteta u Negevu.

Eduarda Kona/Kiša¹, sama postaje simptom problematizacije formalističkog bavljenja epistemološkim pitanjima i ukazujući na nestalog oca, ukazuje na složene intersubjektivne okolnosti bez kojih saznanje biografa, a potom i čitaoca biografije nije moguće. Drugim rečima, naše bavljenja književnim likom i subjektom biografije – Eduardom Konom/Kišom, svoje ishodište prevashodno ima u pokušaju da se razume i sagleda praznina o kojoj piše Lambert.

U postupku razotkrivanja *tajne svog i tuđeg života* poći ćemo od naizgled najkonvencionlanijeg teksta koji je Danilo Kiš napisao o Eduardu Konu, a koji se nalazi u *Izvodu iz knjige rođenih (kratka autobiografija)*:

Moj je otac ugledao sveta u zapadnoj Mađarskoj a završio je trgovačku akademiju u mestu rođenja izvesnog gospodina Viraga, koji će, milošću gospodina Džojša, postati slavni Leopold Blum (Bloom). Mislim da je izvesna liberalna politika Franje Josipa II, kao i želja za integracijom navela mog dedu da svom još maloletnom sinu mađarizuje prezime; mnoge pojedinosti iz porodične hronike ostaće, međutim, zauvek nerazjašnjene: godine 1944. moj otac, kao i svi naši rođaci, biće odvedeni u Aušvic, odakle se skoro niko od njih neće vratiti (Tompson 2014:19).

Izvodom iz knjige rođenih Kiš je umnogome označio neke od ključnih tačaka svoje poetike pa i svest o neminovnoj nedovršenosti postmoderne biografije. Ovo poetičko načelo neodvojivo je u slučaju Eduarda Sama, kako se zove književni lik oblikovan po uzoru na Eduarda Kona/Kiša, od istorijskog prototeksta – njegovog stradanja u Holokaustu. Eduardov nestanak onemogućio je biografa da na osnovu iskustva (Kiš će to nazvati doživljenim činjenicama) oblikuje konvencionalni biografski narativ. Šta više, istorijski prototekst uzrok je nastanka priče/a o Eduardu. Kiš je takođe, u navedenom odlomku, ukazao na činjenice bez kojih se istorija Jevreja austrijske carevine teško može razumeti. U tom smislu, napomena o liberalnoj politici Franje Josifa II kao uzroku mađarizacije, jeste veoma značajna. Prvo, Kiš je, namerno ili slučajno, povezao dva cara (Josifa II i Franju Josifa I) i njihove politike prema Jevrejima. Josif II (1765-1790) zaista je uveo dekret *Systematica gentis Judaicae regulatio*², kojim su uklonjene sve prepreke koje su Jevrejima onemogućavala ili otežavale naseljavanje u gradovima

¹ Ova dualnost prezimena je biografska činjenica ne samo Euardove nego i biografija brojnih drugih Jevreja sa mađarskih teritorija. O tome će u tekstu biti više reči kasnije.

² Sabo 2003: 184.

(svim slobodnim kraljevskim gradovima izuzev rudarskih). Isti taj dekret je, međutim, propisao obavezu vođenja lične dokumentacije Jevreja na latinskom, nemačkom i mađarskom, a ne više na hebrejskom ili jidišu, navodi Sirl (Siarl 2020: 180). Štaviše, to je primoralo Jevreje sa mađarskih teritorija da u roku od dve godine nauče mađarski. Jevrejski školski sistem morao je takođe da bude potpuno usaglašen sa mađarskim. Istovremeno, Jevrejima je omogućeno da se upisuju na fakultete (osim na teologiju), te da zakupljuju i seoska imanja, ukoliko dokažu da su sposobni da ih izdržavaju. Takođe, omogućeno je i učlanjenje u gilde.

Tokom vladavine Franje Josifa I (1830-1916) jevrejski život u Carevini zaista je procvetao. Jevreji punu jednakost stiču 1867. Car Franja Josif I bio je poštovan među Jevrejima i zato što je ustanovio institucionalnu finansijsku podršku za osnivanje jevrejskih institucija. Tako je 1877. u Budimpešti osnovan i Jevrejski teološki seminar (rabinska visoka škola).³

Iako povezane u jednoj rečenici, pojmovi liberalna politika i mađarizacija, nisu u potpunosti kauzalno povezani. Proces koji je u istoriji poznat kao mađarizacija treba razumeti kao asimilacioni proces. Za promotere potpune emancipacije mađarskih Jevreja, u drugoj polovini XIX veka, emancipacija je izjednačena sa mađarizacijom, posebno u sferi jezika, obrazovanja i verske prakse.⁴ Na osnovu toga je moguće pretpostaviti da je porodica iz koje potiče otac Danila Kiša, vrlo verovatno u XVIII veku, pod Josifom II, prvo morala da prihvati zakonom propisano nemačko prezime (Kon), a potom je to prezime mađarizovano (Kiš).

Po završetku Prvog svetskog rata i propasti Austrougarske carevine, deo mađarskih Jevreja zatiče se u novoj državi, Kraljevini Srba Hrvata i Slovenaca, potom Kraljevini Jugoslaviji. Za Eduarda Kiša to će značiti promenu govornog jezika, ali i uslova života.

Interpretacija istorijskih dokumenata i činjenica, kako joj je u pomenutoj autobiografiji pristupio Danilo Kiš ironijska je, onakva kakvu nalazimo i u drugim njegovim književnim tekstovima. Smisao ironijskog postupka je, između ostalog,

³ Jevrejski teološki seminar: <https://or-zse.hu/en/about/the-history-of-the-rabbinical-seminary-in-budapest/>

⁴ “However, as Viktor Karády has described, Jewish immigration to Hungary was promoted by an implicit ‘Assimilatory Contract’. This contract included the grant of full civil rights and protection against discrimination or anti-Semitic violence in exchange for linguistic and national assimilation to Magyardom.” (Henschel 2014: 864)

da ukaže na identitetske nestabilnosti koje su generisale spoljašnje, takođe nestabilne instance – države. Svest o raskrsnici na kojoj su se našli srednjoevropski Jevreji, između mogućnosti da se oslobode vekovne obespravljenosti koju su iskusili u Dijaspori i opasnosti da kao identiteti nestanu, bitno je obeležila Eduarda Kiša i biće jasno vidljiva i u njegovoj književnoj transpoziciji – Eduardu Samu, iako bi u interpretativnom smislu bilo tačnije reći da će to obeležje da mu pripiše pisac. Već na ovom mestu potrebno je napomenuti da je u tom procesu književne transpozicije lik naratorovog oca pošteđen jedne karakterizacije koja je bila traumatično aktuelna u vezi sa evropskim Jevrejima između dva svetska rata. Reč je o antisemitskom stereotipu o feminiziranosti aškenaskih Jevreja. Eduard Sam je predstavljen kao klovn, dustabanlija, alkoholičar, neurastenik, ali pisac ipak čuva „piše oca/Oca kao mesto zaljuljanog i promenjenog autoriteta, ali autoriteta nesmanjenog intenziteta; kao mesto tajnog književnog znanja koje još uvek ima magijsku moć da spase svet, uprkos svim sumnjama nevernika koji u prosjaku nisu prepoznali Mesiju” (Rosić 2005: 153). Mark Tompson navodi da je saznanje da mu otac nije dijagnostikovao kao alkoholičar nego kao obeleli od neuroze straha, za Kiša bilo više nego značajno (Tompson 2014: 31). Eduard nije figura slabog oca, kakvu će predstaviti David Albahari u romanu *Cink*. On je u tumačenju Danila Kiša potpuno svestan tragizma svoje egzistencije i istorijskih okolnosti koje su taj tragizam uslovile. U dugačkom monologu kojim opservira ljudske sudbine u svetu, Eduard o sebi kaže: „Ja gledam sebe u ulozi koju su mi nametnula nebesa i sudbina, svestan u svakom trenutku svoje uloge, ali u isto vreme sasvim nemoćan da joj se suprotstavim snagom logike i volje...” (Kiš 1993: 190). Postmoderna skepsa prema velikim narativima (u ovom slučaju reč je o mesijanskim konceptima) tako postaje simptom konkretnih istorijskih prilika, tragična autorefleksivna dijagnoza jednog vremena. Treba dodati da je to i raskid sa dugom tradicijom evropske racionalističke kulture.

Praznina koju, prema Lambertu ispunjava *tajna tuđeg života* (o kojem piše biograf Danilo Kiš), ali samim tim i tajna koja konstituiše život biografa/sina/pisca (koji se u *Ranim jadima* zoven Andreas Sam), ta praznina će u književnosti Danila Kiša biti premrežena tekstem i pisanjem teksta. On će, već u *Izvodu iz knjige rođenih*, kao i u romanima *Porodičnog ciklusa/cirkusa*, Eduarda Sama identifikovati kao pisca, ali će uspostaviti i paralelu između njega i drugog književnog junaka, Džojsovog Leopolda Bluma. Pisac Reda vožnje Eduard Kiš će tako, uz druge moguće konotacije koje proizilaze iz ovog paralelizma, pisanjem postati i književni lik Eduard Sam, koji je pisac. Tekst koji posreduje ovoj mreži uzajamnih odnosa na relaciji pisac – književni lik, Veliko zaveštanje iz romana

Peščanik, nosilac je metalepse⁵. Bez ovakvog tekstološkog ukrštanja nije bilo moguće izvršiti književnu rekonstrukciju Eduardove biografije. Jer, kao što u jednom intrvjuu kaže sam Kiš, u romanu *Peščanik*, dokumentarni sloj čini autentično očevo pismo, dakle tekst koji je Eduard napisao. Čitanje tog pisma pokrenulo je u Danilu Kišu niz pitanja koja su vodila ka uobličenju biografije. Veliko zaveštanje je, kako pisac navodi, razrešenje eventualne zagonetke koju roman *Peščanik*, svojom kompozicijom proizvodi, ali u isto vreme, to je pismo bilo označitelj svega onoga o čemu Kiš nije mogao da posvedoči kao o doživljenim činjenicama. Dakle u samom tekstu pisma sadržana je pomenuta tajna tuđeg života, koja je bila odgonetana i domišljana pisanjem romana.

Dekonstrukcijom figure dubinskog sloja teksta – metalepse, dolazimo do dva pojma, neophodna za dalje razmatranje: pisanje i tekst. Oba su podjednako važna i za pisca (koji je književni junak) i za Eduarda (koji je pisac i kao takav – takođe književni junak).

Pisanje je, kao ključna odlika Eduarda Kiša/Sama u Kišovim autopoetskim i autobiografskim tekstovima veoma naglašeno, prevashodno kroz njegov Red vožnje koji je trebalo u trećem (ili četvrtom) izdanju da postane mesijanski, sveobuhvatni poduhvat. Tražeći odgovore na pitanja koja mu je tekst postavljao, u Eduardovom rukopisu

beleške na dnu stranica ili ideografski znaci u vidu krsta, polumeseca ili šestokrake zvezde zamenjeni su čitavim stranicama sitno pisanog rukopisa, skraćenice su se pretvorile u zaglavlja, zaglavlja u glave, i uskoro je prvobitna ideja kombinovanog konduktera i bedkera postala samo mala, provokatorska oplodna ćelija koja se delila, kao kakav primitivni organizam u geometrijskoj progresiji (Kiš 1993: 125) (...) U tom veličanstvenom rukopisu bili su se slegli svi gradovi, sva kopna i sva mora, sva nebesa, sva podneblja, svi meridijani. (Kiš 1993: 120).

Drugim rečima, Eduard je pokušao da uobliči totalizujući tekst; tekstom da uspostavi poredak u svetu bez poretka. Eduard Sam je, u *Peščaniku*, upravo zbog te knjige, koje nije hteo da se odrekne, i koja je bila stavljena „na indeks novog poretka (zbog slobodoumnih i revolucionarnih ideja koje sadrži) (Kiš 1993: 127)“

⁵ Opisujući poseban slučaj metalepse kao metalepsu autora, kada se umesto opisa suočavamo sa činjenicama koje opis pretpostavlja (Genette 2006: 8), Ženet upozorava da kod metaleptičkih fikcija „relacija između dijegeze i metadijegeze u fikciji funkcioniše gotovo uvijek kao relacija između (takozvane) stvarne razine i razine (uzete kao) fikcijske“ (Genette 2006: 21).

prvo primoran da se preseli u jeftiniji stan uz željezničku prugu i da na prisilnom radu raščičava ruševine, a potom da razmišlja o preseljenju porodice na bezbednije mesto. Dakle, Eduard i njegova porodica stradaju zbog revolucionarnog rukopisa i autorove odluke da ga se ne odrekne, a ne zbog jevrejstva. Pisanje i tekst preuzimaju metaforsku ulogu nosioca voljnog i herojskog koje je suprotstavljeno ulozi žrtve koja je Jevrejima namenjena u Holokaustu. Taj se rukopis kao i njegova funkcija u tekstu romana *Peščanik*, kontekstualno-istorijski mora sagledati i u odnosu na knjigu koja je primarni označitelj za Jevreje – Toru. Naime, u judaizmu, tekst nije instrument pamćenja nego generator značenja⁶, a pisanje se može shvatiti kao *Imitatio Dei*⁷. Posmatran na ovaj način, Eduardov Red vožnje (treće/četvrto izdanje) je groteskna potraga za smislom, značenjem. Iako je autopoetički iskaz Danila Kiša da je *Peščanik* slika napuklih vremena, napuklih bića i njihovog napuklog tvorca (Kiš 1990: 39) na prvi pogled referenca dvadesetovekovnih prilika, motiv naprsline upućuje takođe i na jevrejsku tradiciju, njen mistički tok, koja taj motiv povezuje sa kosmološkom dramom, nastalom tokom stvaranja sveta. Prema lurijanskoj kabali, od deset posuda koje su sadržavale emanaciju božanskog svetla (deset sefirot), i koje su emitovane kroz Adama Kadmona, šest se potpuno rasprslo (Šolem 2006: 242). Kao rezultat ove kosmološke drame, posude koje su sadržavale sefirot – arhetipske vrednosti kroz koje je stvoren kosmos – su razbijene i van svog mesta, a svet u kome živimo je sastavljen od krhotina ovih slomljenih vrednosti. U tom smislu, kada Eduard Sam izgovori: „Moje kukavno, predvojeno Ja.” (Kiš 1993: 389) to neće samo biti svedočanstvo čoveka svesnog da je poražen neposrednom istorijom (Holokaust), nego i njegovo odsutjanje od tikuna, kabalističkog koncepta koji čoveku namenjuje partnerski odnos sa Bogom u procesu popravljanja sveta, sakupljanjem tih krhotina nastalih tokom stvaranja.⁸ Virtuozni književni znak koji to označava je činjenica da Eduardovu novu verziju Reda vožnje nijedan izdavač nije hteo da objavi. Njegov pokušaj da doprinese tikunu – odbačen je.

Pisanje testamenta, što je bila konvencija građanskog društva i sredinom XX veka, u *Peščaniku* postaje znak višeg reda. Pomiren sa smrću koja se, kako

⁶ “In Judaism, writing borders on the realm of the sacred. It is not merely an instrument for memorization, it generates meaning.” (Faur 1989: 32)

⁷ “The God of the Hebrews is eminently literate. God communicates in writing: The tablets of the covenant were written by God (Exod. 31:8, cf. 34:1), as was the Law of which Moses was only God's pen.” (Faur 1989: 33)

⁸ O tikunu više u: Šolem 2006: 241-250.

kaže, u njemu začela, Eduard prerađuje svoj testament (Beleške jednog ludaka V). Budući da je reč o književnoj mistifikaciji, sadržaj toga dokumenta jednako je autorski sud o sudbini njegovog junaka i vremena u kojem se nalazi, koliko je i autopoetski iskaz Danila Kiša. Promena prvobitne odluke, kojom je svoje telo zaveštao u medicinske svrhe, izdigla je kremaciju u prostor slobode odlučivanja. Eduardu se ovim daje pravo da bira, pravo koje je njemu i drugim Jevrejima tokom Holokausta bilo uskraćeno i on bira da bude kremiran. I na ovom mestu autor čuva očinski autoritet svog junaka. Štaviše, kroz opis posmrtnog rituala koji Eduard kreira, ocu je dato da sudi o svetu, ali i da se naknadno, posle katastrofalno neuspelog pokušaja da se u Dijaspori živi, obrati svom Bogu. On zaveštava izostanak bilo kakvog verskog rituala, umesto čega bi trebalo da slučajni prolaznik, Luftmesch, pročita odabrane psalme „na bilo kojem od ovih jezika: hebrejskom, latinskom, nemačkom, mađarskom, srpskom, italijanskom, rumunskom, ukrajinskom, jermenskom, češkom, slovačkom, bugarskom, slovenačkom, portugalskom, holandskom, španskom, jidišu” (Kiš: 1993: 489). Ovaj široki repertoar jezika kao da pokušava da veliku vavilonsku pometnju objedini u jedinstveni smisao sadržaja pasalama koje Eduard bira. A on je sledeći: Psalam 44. donosi veliki motiv skrivenog Boga (Hester Panim⁹), u 49. se obnavlja vera u Boga kao pravednog sudiju (Dajan haEmet¹⁰), u 54. se tematizuje Posvećenje Božijeg Imena (Kiduš haŠem¹¹), a u 114. se nagoveštava izlazak iz ropstva koje se može izjednačiti sa gorkim iskustvom Dijaspore iz psalma 137. To je poruka Eduardovom Bogu o tome kako mu je, u tom svetu liberalnih politika koje su dovele do Holokausta. Razbijanje urne i bacanje njenih krhotina u Dunav može se shvatiti kao raskid sa bilo kakvom vrstom memorijalizacije, ali je taj motiv takođe suprotan konceptu tikuna, po kojem pobožan Jevrejin treba da (poštovanjem

⁹ „Biblija, međutim, govori o Skrivanju Lica i onda kada ljudska patnja ne potiče od Božje presude već od zla koje sprovodi čovek. Čak i nevin može da se oseti napuštenim zbog Skrivanja Lica. Potresni primer ovog oblika *Hester Panim* je Psalam 44. (...) Skrivanje Lica zbog kojeg se pesnik psalma žali potpuno je drukčije od njegovog značenja u Petoj knjizi Mojsijevoj. Tamo je to manifestacija Božje ljutnje i suda zlima, ovde je to ravnodušnost – izgleda da je Bog bezbrižno zaspao dok čovek čoveku nanosi zlo.” (Berkovic 2012: 101) Kiš svoj rani roman iz 1962. naslovljava *Psalam 44*.

¹⁰ Baruh Dajan haEmet [Blagosloven Pravedni Sudija] je blagoslov koji je odgovor pobožnog Jevrejina na smrt i tragediju. Ovim blagoslovom Kiš završava dramu *Drveni sanduk Tomasa Vulfa* (1983.)

¹¹ Kiduš haŠem [Posvećenje Božijeg Imena] je vrhunski akt vere i po cenu života. Više u: Berkovic 2012: 82 i dalje.

zapovesti) prikupi rasute krhotine posuda koje su sadržavale božansku energiju i pomogne u ucelovljenju Sveta. Ovakvo prizivanje slike stvaranja sveta znak je krize, ali ne i prekida na putu vere.

Sve elemente u postupku uobličjenja biografije Eduarda Sama povezuje i bitno označava motiv puta. Eduard je viši inspektor državnih železnica i pisac Jugoslovenskog reda vožnje železničkog, autobusnog, brodskog i avionskog saobraćaja, što njegovoj porodici u jednom periodu omogućava besplatno putovanje prvom klasom, a kada ga penzionišu i rat počne, u dva navrata porodica stanuje pored pruge, sa slepog koloseka ((Kiš 1993: 133) vozom putuju u pribrižište u Mađarsku, a vozom će Eduard Kiš biti odvezen i u Aušvic. Eduardova porodica put nastavlja i posle njegovog nestanka, repatrijacijom u Crnu Goru. „Ulazimo u voz sa svojim smešnim prtljagom, vučemo sa sobom čergu svog lutalaštva, žalosnu prćiju mog detinjstva.” (Kiš 1993: 69) Najdragoceniji sadžaj starog kofera koji Danilo Kiš nosi na put u Crnu Goru su dva Eduardova pisma – Veliko i Malo zaveštanje i otpusnica iz bolnice u Kovinu. Ovako predstavljen, put može biti shvaćen i u bahtinovskom smislu, kao hronotop. Kiš često očevu (i svoje) kretanje poredi sa ahasferovskim, što konotira antisemitske predstave o Jevrejima večnim lualicama, ali ne preza ni od nagoveštaja druge vrste, koji prizivaju protokretanje – putovanje praoca Avrama, koje takođe pripada korpusu hronotopa puta – kretanja putem gospodnjim. U Prvoj knjizi Mojsijevoj Gospod poziva Avrama: „I reče Gospod Avramu idi iz zemlje svoje i od roda svojega i iz doma oca svojega u zemlju koju ću ti ja pokazati.” (12:1). U Knjizi proroka Osije, ovaj motiv dobija moralnu vrednost: „Ko je mudar, neka razumije ovo; i razuman neka pozna ovo; jer su pravi putovi Gospodnji, i pravednici će hoditi po njima, a prestupnici će pasti na njima.” (14:9) Eduardov monolog koji smo pomenuli, u kojem se jada da nije uspeo u svojoj misiji, nalazi se u dijaloškom odnosu upravo sa ovim prototekstovima.

Ipak, u kontekstu razmatranja procesa uobličjenja ove postmoderne biografije, koja je u isto vreme, staromodnim rečnikom rečeno, književna fikcija, jedina instanca istinitosti je sam tekst. U njemu taj Eduard Sam, koji je Kiš ili Kon, jedino postoji, u meru u kojoj mu pisac Danilo Kiš to odobri. I ako zaista prihvatimo Lambertovu tvrdnju sa početka našeg razmatranja da su

„Biograf i subjekt [su] u interakciji, ali ostaju praznine. Tajna svog i tuđeg života je paradoksalna centralna istina tekstova” (Lambert 1995: 307), tada moramo doći do zaključka da je tekst taj centralni hronotop u kojem se uspostavlja

interakcija biografa i subjekta. A tada je tvrdnja Josefa Faura da je tekst generator značenja – potpuno tačna.

U radu smo pokušali da, praćenjem književnog postupka Danila Kiša u romanima iz *Porodičnog cirkusa* (*Rani jadi, Bašta, pepeo i Peščanik*), uočimo čvorišna mesta koja konstituišu proces biografske rekonstrukcije života Eduarda Kiša. Pokazalo se da istorijski diskurs života srednjoevropskih Jevreja u Dijaspori tokom XIX i XX veka predstavlja neophodan element koji, moguće paradoksalno, jer može biti čitan kao arbitriraajući metanarativ, ipak harmonično pulsira sa postmodernim senzibilitetom biografa Danila Kiša. Pitanje koje ostaje bez tradicionalnog odgovora je treba li modifikovati hermeneutički instrumentarij kojim bi se moglo tragati za konačnim istinama teksta.

IZVORI

Киш, Д. (1993). *Породични циркус*. Београд: Српска књижевна задруга.

LITERATURA

- Berkovic, E. (2012). *Vera posle Holokausta*. Beograd: Savez jevrejskih opština Srbije.
- Carole J. Lambert (1995) Postmodern Biography: Lively Hypotheses and Dead Certainties, *Biography*, Volume 18, Number 4, Fall, 305–327. Retrieved from: <https://www.jstor.org/stable/23539654>
- Faur, J. (1989). God as a Writer: Omnipresence and the Art of Dissimulation, *Religion and Intellectual Life* 6, 3/4, 31–43.
- Friedlander, S. (2013). *Franz Kafka The Poet of Shame and Guilt*. New Haven and London: Yale University Press.
- Genette, G. (2006). *Metalepsa: od figure do fikcije*. Zagreb: Disput.
- Henschel, F. (2014). Religions and the Nation in Kassa before World War I, *The Hungarian Historical Review*, 3(4), 850–874. Retrieved from: <http://www.jstor.org/stable/43265255>
- Hyman, Paula E. (2002) Gender and the Shaping of Modern Jewish Identities, *Jewish Social Studies, New Series*, Vol. 8, No. 2/3 (Winter - Spring, 2002), 153–161. Retrieved from: <https://www.jstor.org/stable/4467634>
- Jevrejski teološki seminar: Retrieved January 17, 2023: <https://or-zse.hu/en/about/the-history-of-the-rabbinical-seminary-in-budapest/>
- Kann, Robert A. (1945). Hungarian Jewry during Austria-Hungary's Constitutional Period (1867-1918), *Jewish Social Studies* Vol.7, No. 4, 357–386. Retrieved from: <https://www.jstor.org/stable/4464697>

- Kiš, D. (1990). *Gorki talog iskustva*. Beograd: BIGZ: Srpska književna zadruga: Narodna knjiga.
- Sabo, J. (2003) Naseljavanje Jevreja u Torontalskoj županiji u Banatu tokom XVIII veka, *Zbornik 8 : Studije, arhivska i memoarska građa*, Jevrejski istorijski muzej – Beograd, 175–194.
- Siarl, F. (2020). An Overview of the Language History of the Hungarian Jewish Community in the Carpathian Basin and Diaspora with a Special Emphasis on Yiddish, *Hungarian Cultural Studies*, e-Journal of the American Hungarian Educators Association, Volume 13, 178–194. Retrieved from: <http://ahea.pitt.edu/ojs/index.php/ahea/issue/view/17>
- Šolem, G. (2006). *Glavni tokovi jevrejskog misticizma*. Čačak: Gradac; Beograd: Medijska knjižara Krug.
- Tompson, M. (2014). *Izvod iz knjige rođenih: priča o Danilu Kišu*. Beograd: Clio.
- Росић, Т. (2005). *Пусати оца. У: Споменица Данила Киша: поводом седамдесетогодишњице рођења*. Ур. Предраг Палавестра. Београд: Српска академија наука и уметности.

Anikó Novák*
Faculty of Philosophy,
University of Novi Sad

UDK 821.511.141:316.647.8
821.511.141:314.15
Originalni naučni rad

Krisztina Kovács
Faculty of Humanities and Social Sciences,
University of Szeged

REFUGEE IMAGES IN CONTEMPORARY HUNGARIAN LITERATURE

Abstract: The paper offers an interpretation of the literary representations of refugees in contemporary Hungarian literature. The examination focuses on how stereotypes define the formulation of the attitude toward refugees and how the texts reflect on the political rhetoric as well as the process of producing enemy images. The refugee crisis of recent years does not play a pivotal role in Hungarian literature. Still, the topic is present in the texts of Sándor Jászberényi, Zsuzsa Selyem, Ottó Tolnai, Iván Sándor, Krisztina Tóth, and Dénes Krusovszky, among others. In these works, refugees are portrayed in different manners. In some instances, migrants are treated as background elements; in others, they are given a more significant role, though in most cases, they feature as strangers, as the manifestation of Other. The reader sees the refugees through the narrator's or the protagonist's eyes. The migrants themselves seldom have a voice. Their characterization is generally based on stereotypes. The paper distinguishes between different refugee images, the refugees' image of themselves, the Global North's image of the refugee, which is shaped by xenophobia, fear, and anxiety on the one hand, and humanitarian concern on the other. In some cases, the Global North describes itself as the victim of the refugee crisis, producing enemies of the refugees. All of these stereotypes and enemy images can be traced in contemporary Hungarian literary works.

Key words: Refugee literature, stereotypes, stranger, enemy, Hungarian literature

INTRODUCTION

The paper discusses the various representations of refugees¹ in contemporary Hungarian literature. The study focuses on how stereotypes define attitudes toward refugees, how the texts reflect on the political rhetoric and how the

* aniko.novak@ff.uns.ac.rs

¹ The terms 'refugee' and 'migrant' are used as synonyms in this work, interchangeably denoting people forced into exile, fleeing their homelands due to political instability.

process of producing enemy images is influenced by the typical tropes and metaphors of exile.

The refugee crisis of recent years is not a central subject in Hungarian literature, yet it can be found in the writings of Sándor Jászberényi, Zsuzsa Selyem, Ottó Tolnai, Krisztina Tóth, Dénes Krusovszky, and Iván Sándor, to list but a few. These texts have different aspects and presentation modes. In some, migrants are no more than background elements; in others, they are granted a more considerable role, though still portrayed as strangers, as the manifestation of the Other throughout. The reader sees the refugees through the narrator's or the protagonist's eyes. The migrants seldom have a voice. Stereotypes play an essential role in how those literary characters are described.

According to Edward Said, modern Western culture is primarily the creation of exiles, emigrants, and refugees. He supported this statement by George Steiner, who called the entire 20th-century Western literature extraterritorial (Said 2000: 173–174). Researchers in various scientific fields have dealt with this topic, and literature is no exception, the term refugee literature already established concept. Sercan Hamza Bağlama stated that refugee literature was a realistic snapshot of the migration crisis's nature that thematized the experiences of victimization and dehumanization (Bağlama 2020: 632).

Corina Stan distinguished between diasporic, exilic, and refugee literature, the term refugee literature referring texts written by and about refugees (Gallien 2018: 723). In Claire Gallien's view, "Refugee literature is not (only) a literature of despair that dwells on the moral hypocrisy of the west. Nor is it only a form of testimonial literature depicting traumatic events and an urgent intervention to respond to a fictional "crisis". In other words, its temporality reaches beyond the past, nostalgia, and trauma but also beyond the present and its many urgencies. It is literature where seminal experimentations with forms, genres, languages, and national literary constructions occur, thereby indicating, especially in its ecological vein, directions for postcolonial futures" (Gallien 2018: 725).

Researchers often list walls, paper(s), and water as tropes of refugee literature as well as "metaphors related to large quantities and elemental forces such as water and flooding" (Stan 2017: 797). When analyzing the media coverage of the refugee crisis in 2015 and 2016, Greussing and Boomgaarden found that "the framing of refugee and asylum issues in mass media coverage can be grouped into three common types: refugees and asylum seekers are represented as passive

victims, as threat to the culture, security and welfare of the host country, or as dehumanised, anonymous (out-)group” (Greussing & Boomgaarden 2017: 1751).

POLITICAL PROPAGANDA, STEREOTYPES, AND ENEMY IMAGES

There are different refugee images that must to be distinguished, namely, the refugees' image of themselves, the Global North's image of the refugee, which is shaped by xenophobia, fear, and anxiety on the one hand, and humanitarian concern on the other. In some cases, the Global North describes itself as the victim of the refugee crisis, producing enemies of the refugees (Cox et al. 2020: 6). The anti-immigration propaganda of the Hungarian government is a revealing example of this phenomenon. The political campaign came in several waves between 2015 and 2018, dominating the political landscape of Hungary. The government's anti-immigration attitude was linked to their decidedly negative stance towards human rights NGOs, George Soros, and the European Union (Barna 2019: 56). The first poster campaign was conducted in June 2015, when blue billboards were mounted all over the country with the following messages: “If you come to Hungary, you can’t take away the jobs of Hungarians”; “If you come to Hungary, you must respect our culture”; and “If you come to Hungary, you must obey our rules”. Ildikó Barna highlighted the inherent paradox: while these messages were clearly addressed to refugees based on the wording, they were all displayed in Hungarian, a language inaccessible to them, so the message could not reach them in any way (Barna 2019: 62).

In addition, the Hungarian media constantly presented the migrant situation as a threat to national security (Barna 2019: 65). The prime minister, Viktor Orbán touched on the topic in each of his speeches at various events, stressing the need to protect the country from external enemies. Thus, he presented Hungary yet again as the savior of Europe and Christianity, using a historical parallel. Analyzing the speeches of Viktor Orbán, Kopper et al. determined that after 2015 “the Hungarian government's rhetoric is nothing but a permanent naming of new enemies who are attacking the country” (Kopper et al. 2017: 110).

The Hungarian government's propaganda included the following items, based on Brown's list: the pinpointing of the enemy, the appeal to authority, and the use of stereotypes (Barna 2019: 69). Due to all these elements, the political rhetoric “built a pseudo-environment full of lies, half-truths, and distorted facts, continually omitting any information that would contradict the message it wanted

to convey” (Barna 2019: 68). Contemporary Hungarian literary works reflect on government propaganda, the use of stereotypes, and enemy images.

The propaganda against refugees is an essential layer in Sándor Jászberényi’s novel, *A varjúkirály* [*The Crow King*]. It must be noted that the author is a war correspondent and photojournalist who worked in conflict zones, channeling a wide range of knowledge on refugees, their motivations, and circumstances into his works. His insider view enabled him to grasp the essence of the refugee crisis. The style is based on the objective journalistic approach. The novel’s omnipotent narrator does not judge; he simply documents the events and the environment. However, beyond all the objectivity, the voicing of the propaganda, the reader can identify an ironic undertone, hence, when reading the novel, the reader is left with the feeling that the narrator may not identify with the propaganda messages after all.

One of the above-mentioned blue billboards proclaiming government messages can be found in the novel’s opening landscape (Jászberényi 2020: 213). This conspicuous environment at the start of the novel set the tone for the entire text, the reader can hear the low – and occasionally increasingly loud – background noise throughout *A varjúkirály*. The background noise is almost like a radio constantly playing somewhere close by, and if the reader listens carefully, he can hear the news and hateful social advertisements floating in the air. Later in the text, the prime minister is speaking on the radio, assuring everyone that Hungary will protect its borders. The bulleting on declaring the state of emergency due to the mounting danger caused of mass immigration, the news that a migrant raped a young girl on a train, as well as talk of passports and mobile phones found in the border zone are all crucial in creating this novel’s peculiar atmosphere. In his works, Sándor Jászberényi often combines fiction and journalism.

A varjúkirály offers a highly detailed and nuanced description of the attitude of the manipulated Hungarian society towards migrants. Negative attitudes towards strangers are not a new phenomenon in Hungary; they started to increase between 1992 and 1995, around the time of the regime change, rising from 15% to 40%. Following spells of stagnation and fluctuation, negativity was on the rise again in 2012 (Gaszó 2020: 371). The representative Eurobarometer research also indicated an increase in xenophobia after the onset of the migrant crisis: “in 2015, right after the anti-migrant campaign started, 48 percent of the Hungarian population would allow a few non-Hungarian migrants into the country; and 32 percent would allow none of them into the country. Whereas in 2017, only 37

percent would allow a few into the country; and 48 percent would allow none” (Barna 20119: 68). A 2018 analysis of the most common fears of the Hungarian society showed that immigration was considered the fifth most crucial problem of the entire Hungarian population (Boros & Laki 2018, 56). Another study, however, revealed that more than half of the participants (60,5%) had no personal experience with migrants, be it directly or through a close relative (Janik, Pénczvártó & Varga 2022: 2).

The protagonist of *A varjúkirály*, Csontos, and especially his Roma friend Csabi are marginal figures, almost as marginal as the refugees. They become involved in the work of an illegal border guard team, a team of nationalists. Csabi’s ethnic background is a considerable problem, but the members of the troop realize that they need every single person in the battle against the external enemy. Their approach is in accordance with government propaganda. Their task is to protect the Hungarian border during the night, but what they do is not simply protection; it is, in fact, hunting. They are armed and treat the migrants like animals. They commit robbery, humiliate refugees, and finally murder them: only Csontos and Csabi suffer from feeling guilty. Csontos compares the refugees to animals; this comparison is based on the vulnerability and bewilderment of the hunted animal: “Az őzek jutottak róluk az eszébe. Ugyanaz a rémült tekintet, az inakba dermedt feszültség, ami azt keresi, merre ugorhatna” [He was reminded of deer. The same terrified gaze, the tension frozen in their tendons looking for where to flee]² (Jászberényi 2020: 246). The shopkeeper also treats the refugees as animals, but in contrast to Csontos's impression, his comment reflects state propaganda: “Mert ezek is állatok. Pesten is megmondták, erről beszél a tévé” [Because they are also animals. They said so in Budapest, that is what the TV is saying] (Jászberényi 2020: 226).

The shopkeeper serves the migrants because he is scared of them. He is afraid they will set the shop on fire if he refuses to serve them. Later in the novel, this does happen, but the reader is left in the dark about who started the fire, but the people know: “Egy ötven körüli nő a faluból, aki elég közel állt, hogy hallja a párbeszédet, közbeüvöltött: ‘A migráncsok csinálták ezt, mindenki tuggya. Több tanyára is betörték az éjjel, maguk meg nem csinálnak semmit’” [A woman aged about 50, from the village standing close enough to hear the conversation, interjected: ‘The migrants did this, everybody knows that. They broke into several

² The fictional quotes were translated by the authors.

farms last night and you are doing nothing about it’] (Jászberényi 2020: 272). The spelling mistakes in the highlighted Hungarian words carry a deeper meaning in these sentences. They indicate the woman’s lower social status and low-level literacy. The woman’s hostile attitude and low education level are consistent with the results of the research (Boros & Laki, 2018: 52).

The stereotypes are the central topic in Krisztina Tóth’s short story, *Sötét égbolt* [*Dark Sky*]. The I-Narrator witnesses a vicious conversation about refugees in a shop and listens to the taxi driver’s cruel monologue in which he proposes various destruction methods and genocide, most notably the Holocaust, as the solution to the current refugee crisis: “Azt mondja, nem hiszi el, hogy a tudomány mai állása mellett nem lehet ezt megoldani, hát miért nem hajtják be az összes bevándorót egy sátor alá, aztán nyomatnak rájuk egy kis gázt. Mindjárt oda lehetne terelni a hajléktalanokat is, van itt épp elég normális ember, azoknak se jut hely” [He says he can’t believe that they can’t solve this issue given the current state of science. Why don’t they just drive all the immigrants into a tent and then spray them with some gas? And they should drive the homeless in, too, while they’re at it; there are enough normal people here, and there is not even room enough for them] (Tóth 2018: 11). The protagonist remains silent but asks the taxi to stop and let her out of the car. She switches to a bus, and while examining the other passengers, she asks herself how many of them would agree with the taxi driver. She judges others, yet she herself remains passive.

Conversely, the protagonists of Sándor Jászberényi’s short story, *Hosszú hétvége* [*Long Weekend*], actually do something. A married couple travel to Vienna; the wife selects a single person from among the crowd to prove to them that the government propaganda is simply untrue. Similarly to *A varjúkirály*, this short story also starts with mentioning the social advertisements on the radio: “Kikapcsolnád a szaros propagandát? Hányingerem van tőle” [Would you turn off this shitty propaganda? I’m sick of hearing this] – the wife asked the husband (Jászberényi 2020a: 161). The couple’s selection process is highly ambivalent, but eventually the woman is thrilled because the refugee she chose turned out to be brilliant and did not fit the image of the enemy. At the end of the story, there is a twist. The couple is arrested because their perfect refugee had used their phone, inadvertently linking them to a suicide bombing in France. Hence, in his work, Sándor Jászberényi did not idealize refugees; he highlighted that one must not generalize, these are always individuals among the crowd, each with a specific story.

In the novel of Ottó Tolnai, *Szeméremékszerek* [*Genital Jewelry*], the refugee crisis is not portrayed as a dangerous event, but as a possibility. The I-Narrator wants to form a field hockey team with refugees. He portrays an understanding, positive attitude towards them which is, nonetheless, also based on stereotypes; he generalizes and is unable to differentiate between individuals of different ethnicities.

FENCES, WALLS, BOUNDARIES, AND THE METAPHORS OF EXCLUSION

In the narrative of his novel *Amit a szél susog* [*What the Wind Rustles*], published in 2020, Iván Sándor concentrates on the imagery of fences, walls and boundaries as well as the motif of escape. He thematizes the migrant crisis (travel, memory, recurring historical traumas, the cyclical nature of cataclysms, and genocides). In the novel, the writer Z., is a modern pilgrim. Following the death of his wife, Z. travels to various destinations all over Europe tracing the paths of their former lives and journeys. In Athens, he meets a Greek archaeologist, Nikos, who witnessed the ISIS attack that destroyed the ruin city at the Palmyra excavations. Nikos' photographs of destruction and human executions emphasize the importance of remembering; however, Z. recognizes that visiting places once beautiful and full of life will not enable him to reconstruct previous situations (Sándor 2020: 35–36).

The concept of the border is inseparable from the images associated with the topos of the visual representation of refugees. The liminal situation, the mental and the physical boundaries are constant “spatial forms” of Iván Sándor's prose. The scenes set on Lesbos are interwoven with the “wire fences”: the novel's texture leads the protagonist back to the Holocaust: „Nem tudott szabadulni a szigeten sínylődők tekintetétől. A haláltáborok foglyainak fotókon látott tekintetere emlékeztették” [The gazes of those suffering on the island, he couldn't get them out of his head. Those gazes reminded him of the prisoners' gazes in the death camps seen in photos] (Sándor 2020: 40).

In another of Sándor's works, *Az éjszaka mélyén 1914* [*In the Deep of the Night 1914*], published in 2012, the reader finds the main character, Ádám Kiss just graduated from secondary school in Szeged. At the outbreak of the war, he must face the consequence of his French scholarship: remain in Paris and enlist in the French army. Ádám transfers from one army to another and finds himself in a

prison camp, subjected to all the extreme situations of wartime existence. The scenes describing the prisoners of the war camps include references to the most iconic symbol of separation, the “wire fence”. This object appears as a threatening icon, a sort of premonition of the disaster looming ahead, i.e., the genocide that would occur some years later, surpassing in its destruction even the barbaric events of WWI: “Nem titok, hogy vezérezredes úr szándéka mindössze az egykori sedani győzelem után hajdan meghúzott határok örökkévalóságának biztosítása. [...] A táborokat körülvevő drótkerítésbe villanyáramot kell bevezetni. A magas állásokban fényszórók, géppuskák legyenek” [It is no secret that the intention of Mr. General is merely to ensure that the boundaries once set up following the earlier victory in Sedan remain forever. [...] We must run electric power into the camps' wire fence. The towers must be equipped with headlights and machine guns] (Sándor 2012: 65–66).

In Sándor's works, the protagonists live in constant border situations, and now their dynamic movements have been added to the events of the refugee crisis of recent years in a visual and decodable form. Iván Sándor's previous novel, *A hetedik nap* [*The Heroes of the Seventh Day*], is set during the “Eighty Years' War”. While on the verge of death, the characters are all refugees scrambling to retain some emblems of beauty in this culture (Kovács 2019: 122). In the world of Iván Sándor, exile is an age-old cultural topos, especially, considering that the persecuted people of all ages, be it Jews, Catholics and Protestants as opponents, victims of religious wars, young Frenchmen and Germans, adversaries facing each other in opposite trenches, always aiming to save the memories of culture.

The leading theory refugee literature is Luc Boltanski's model, the concept of “distant suffering”. The first category in Boltanski's model is the “politics of pity”, in which suffering must end immediately. Another way of considering this is the “politics of justice”, in the dimension in which the sufferers do not simply suffer. Their suffering always holds a significance in the relational system of some moral and equity problems (Chouliaraki 2008: 20). In her monograph (*The Spectatorship of Suffering*), Lilie Chouliaraki further considered Boltanski's idea and defined three types of observers of suffering. The involved spectator is moved by empathy and wants to share the tragic fate. The omnipresent spectator feels indignation, demands justice, and faces the events with an attitude corresponding to the “politics of justice and denunciation” of “distant suffering”. The distanced spectator is neither benevolent nor inclined to mete out justice, in fact, he sees suffering as neither heartbreaking nor unjust. The spectator also takes a moral,

moralizing position but primarily views the given event in its process and historical context (Chouliaraki 2008a, 179–180). The focus of the three spectators, their alternation, but especially the camera eye of the distanced spectator-narrator, was characteristic of Sándor’s text world even before the appearance of the refugee theme, for example, in *Az éjszaka mélyén*.

Migrants stopped by barriers and wire fences arrive in Europe by way of the sea, the liquid space of freedom. The Mediterranean, according to Fernand Braudel, is the “uninhabited space” that “left its mark on the rise of civilisations” and is a medium of constant movement (Braudel 1975: 184). The “Garden of Eden” of the Mediterranean unity created by the Roman Empire is now the scene of destruction, a “jealously guarded or longingly desired property” for the eyes of Europeans, as formulated by Michel Mollat du Jourdin (Mollat du Jourdin 1996: 148). The former Mare Nostrum has become the scene of death, while the faceless crowd was given a name and a story through an event that has since become iconic in contemporary visual and popular culture. On September 2, 2015 the body of 3-year-old Aylan Kurdi was discovered on the beach of a Turkish resort. The boy, his 5-year-old brother, and their mother drowned in the Mediterranean Sea as the family tried to make its way in an inflatable boat from Turkey to Greece to settle in Canada eventually (Mielczarek 2018: 1–2). The photo series of Kurdi’s corpse became a hashtag and a meme, but primarily a metonymy with rhetorical power, representing collective suffering. The visual representations of his body position and clothing captured at the moment of his drifting ashore (e. g., Omer Tosun’s picture of the boy sleeping in bed in his room, published on Twitter) reinforce the new meaning of the composition with the material environment that serves primarily as the background of the body. These images and memes often imitate a small child’s peaceful, sleeping state, so they absurdly suggest that a little one struggling in the “sea of hope” had to die to reach the longed-for promised land (Mielczarek 2018: 12, 17).

Iván Sándor’s sea has already shown many versions of the oceanographic visions of European culture. In the texture of the novel, *Az éjszaka mélyén*, the sea is initially the space of happy memories (Sándor 2012: 31). For Ádám Kiss, the water later turns into the metaphor of battles and attacks, it becomes increasingly hopeless and uninterpretable, reflected in the expressions “sea of mud”, “sea of light” (Sándor 2012: 41, 179, 43). In the apocalyptic vision of *A hetedik nap*, we can also often read that the “whole world is a sea of mud”, but the North Sea, which stubbornly surrounds the events of the novel, primarily means a “world

without people” for the refugees, who are populating the story (Sándor 2018, 9, 215). Along this path, we reach the image of the sea as a mirror of water, as in *Amit a szél susog*, towering as an insurmountable physical barrier in front of the persecuted masses who meet the same fate as Kurdi: “áthaladnak egy sikátoron / nem lesz könnyű / az út a szigetre? kérdezte Z. / az sem... elég viharos a tenger...” [they are passing through an alley / It won’t be easy / The way to the island? asked Z. / That too... the sea is quite stormy...] (Sándor 2020: 35).

In the introduction to the thematic issue of the *Journal of Narrative Theory* on refugee literature, Hadji Bakara cited Nasia Anam's article, also found here, and termed Anam’s thesis an essential tendency in the literary representation of the refugee issue. Anam subverted the conservative and undoubtedly racist idea of the “migrant as the new colonizer” when he stated that refugees settling in Europe are implementers of a new kind of “global citizenship” and that refugee camps are metaphors for a new kind of “global civilization”. Metaphors of a civilization in which statelessness is no longer considered an exception (Bakara 2020: 294; Anam 2020: 406).

SUMMARY

Based on this detailed review of current literary works, it can be declared that the migrant crisis as a topic does not appear often in contemporary Hungarian literature. There is hardly any discussion of refugees. One of the reasons for this is that Hungary is a transit zone. The passing stranger is only given a cursory glance, judged in a fleeting second, which is also reflected in literary works (Kovács & Novák, 2022: 122). However, the day of February 24, 2022 the first day of the Russian invasion of Ukraine, would rewrite the refugee narrative of contemporary European and Hungarian literature. Almost a year into the conflict, it has become clear that the perception of refugees from Ukraine is radically different from the reception of migrants during the refugee crisis of 2015. Instead of massive rejection, Hungary readily accepted Ukrainian citizens showing a great degree of tolerance and empathy, given that they were escaping from a neighboring, familiar country, fleeing the war (Tóth & Bernát, 2022: 348). Stereotypes will be essential in representing this crisis, although they are likely to be positive.

The stereotypical depictions of refugees are dominant in the analyzed texts, but different procedures can be observed. Although Sándor Jászberényi has an insider view, in his works, the emphasis is placed on the attitude of the Hungarian

society and the government propaganda. So, his works are actual period documents. Ottó Tolnai's approach is different. The I-narrator has a positive attitude toward refugees, which is, however, also based on stereotypes instead of deep knowledge and understanding. The narrator projects his characteristic creative process onto the migrants, expropriates and makes them part of his world. Iván Sándor embeds the current crisis in the historical tradition of exile and uses the elements of the Holocaust narrative to describe the refugee camp.

BIBLIOGRAPHY

- Anam, N. (2020). Encampment as Colonization: Theorizing the Representation of Refugee Spaces. *Journal of Narrative Theory*, 50(3), 405–436. DOI: 10.1353/jnt.2020.0015
- Bağlama, S. H. (2020). A Postcolonial Approach to Contemporary Refugee Literature: Benjamin Zephaniah's Refugee Boy. *TRT Akademi*, 6(10), 630–643.
- Bakara, H. (2020). Introduction: Refugee Literatures. *Journal of Narrative Theory*, 50(3), 289–296. DOI: 10.1353/jnt.2020.0016
- Barna, I. (2019). Anti-Immigrant Propaganda and the Factors That Led to its Success in Hungary. In H. K. Hallgrímsdóttir & H. Thorson (Eds.), *Narratives of Memory, Migration, and Xenophobia in the European Union and Canada* (pp. 53–72). Victoria, BC: University of Victoria Libraries.
- Boros, T. & Laki, G. (2018). *A Magyar Rémálmom. Milyen félelmek élnek a Magyar társadalomban?* Budapest: Friedrich-Ebert-Stiftung – Policy Solutions.
- Braudel, F. (1975). *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*. S. Reynolds (Transl.), New York: Harper & Row.
- Cox, E., Durrant, S., Farrier, D., Stonebridge, L. & Wooley, A. (2020). Introduction. In E. Cox, S. Durrant, D. Farrier, L. Stonebridge, & A. Wooley (Eds.), *Refugee Imaginaries: Research Across Humanities* (pp. 1–14). Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Gazsó, D. (2020). Ki a migráns? A jelenkori Magyar társadalmat érintő migrációs folyamatok összegzése. *Demográfia*, 63(4), 357–385.
- Greussing, E., & Boomgaarden, H. J. (2017). Shifting the refugee narrative?: An automated frame analysis of Europe's 2015 refugee crisis. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 43(11), 1749–1774. DOI: 10.1080/1369183X.2017.1282813
- Chouliaraki, L. (2008). The Mediation of Suffering and the Vision of a Cosmopolitan Public. *Television and New Media*, 9(5), 371–391. (1–34). DOI: 10.1177/1527476408315496
- Chouliaraki, L. (2008a). *The Spectatorship of Suffering*. Second Edition. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publication.
- Gallien, C. (2018). “Refugee Literature”: What Postcolonial Theory Has to Say. *Journal of Postcolonial Writing*, 54(6), 721–726. DOI: 10.1080/17449855.2018.1555206

- Janik, Sz., Pénczváltó, N., & Varga, M. (2022). A magyar társadalom általános bevándorlási attitűdjei. *Horizont Elemzések*, (10), 1–25.
- Jászberényi, S. (2020). A varjúkirály. In S. Jászberényi, *A varjúkirály: kisregény – Nyugati történetek: tizennégy novella* (pp. 211–319). Budapest: Kalligram Kiadó.
- Jászberényi, S. (2020a). Hosszú hétvége. In S. Jászberényi, *A varjúkirály: kisregény – Nyugati történetek: tizennégy novella* (pp. 161–174). Budapest: Kalligram Kiadó.
- Kopper, Á., Susánszky, P., Tóth, G., & Gerő, M. (2017). Creating Suspicion and Vigilance. Using Enemy Images to Hinder Mobilization. *Intersections. East European Journal of Society and Politics*, 3(3), 108–115. DOI: 10.17356/ieejsp.v3i3.366
- Kovács, K. (2019). Apokalipszis most: Sándor Iván: A hetedik nap. *Forrás*, 51(4), 120–122.
- Kovács, K. & Novák, A. (2022). A menekültválság mint a posztkolonialitás narratívája : Magyar és skandináv kitekintés. *Hungarológiai Közlemények*, 23(1), 107–125. DOI: 10.19090/hk.2022.1.107-125
- Mielczarek, N. (2018). The dead Syrian refugee boy goes viral: funerary Aylan Kurdi memes as tools of mourning and visual reparation in remix culture. *Visual Communication*, 19 (4): 1–25. DOI: 10.1177/1470357218797366
- Mollat du Jourdin, M. (1996). *Európa és a tenger*. J. Rácz (Transl.), Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.
- Said, E. W. (2000). Reflections on Exile. In E. W. Said, *Reflections on Exile and Other Essays* (pp. 173–186). Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Sándor, I. (2012). *Az éjszaka mélyén 1914*. Budapest: Kalligram Kiadó.
- Sándor, I. (2020). *Amit a szél susog*. Budapest: Magvető Kiadó.
- Stan, C. (2017). A life without a shoreline: Tropes of refugee literature in Jenny Erpenbeck’s *Go, Went, Gone*. *Journal of Postcolonial Writing*, 54(6): 795–808. DOI: 10.1080/17449855.2018.1551272
- Tolnai, O. (2018). *Szeméremékszerék: a két steril pohár: regény Misu és társai, avagy az iratmegőrzők sorrendje*. Budapest: Jelenkor Kiadó.
- Tóth, J. & Bernát A. (2022). Menekültválság 2022-ben – Az Ukrajna elleni orosz agresszió menekülteinek magyarországi fogad(tat)ása. In T. Kolosi, I. Szelényi & I. Gy. Tóth (Eds.) *Társadalmi Riport 2022* (pp. 347–367). Budapest: TÁRKI.
- Tóth, K. (2018). Sötét égbolt. In K. Tóth, *Párducpompa* (pp. 10–12). Budapest: Magvető Kiadó.

ЛЕКСИЧКА ПЕЈОРАЦИЈА КАО ОДРАЗ ЈЕЗИЧКЕ СЛИКЕ СВЕТА И РОДНИХ СТЕРЕОТИПА У СРПСКОЈ КУЛТУРИ **

In this paper we will approach the analysis of pejorative lexemes in the nomination of man from the lexical-semantic and linguistic-cultural aspects, with the aim of examining the specifics of the conceptualization of gender in the Serbian socio-linguistic community. The research was conducted on the syllabus of more than 1000 lexemes in total, which were taken from three descriptive Serbian language dictionaries and three slang dictionaries additionally. Our intention is to show that derogatory name assigned to a person is often not based on its individual evaluation, but on a lexicalized assessment, embedding the semantic structure of the pejorative lexeme, in the form of connotative semantic components that represent cultural layers of meaning. Through a lexical-semantic analyses of pejorative names for male and female persons, we will determine some physical and spiritual characteristics, social roles, sexual orientation, activities and forms of behaviour which the collective considers undesirable for representatives of the two sexes. Linguistic image of the world represented by pejoratives denoting man and woman is the indicator of negative collective attitudes to the number of varieties individual community members.

Key words: pejorative lexeme, derogatory meaning, stereotype, gender, linguistic image of the world, Serbian language

1. УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Предмет анализе у овом раду представљају лексеме погрдног значења у номинацији човека у савременом српском језику које репрезентују родне стереотипе у српском друштву и националној култури и одражавају неке елементе колективног система вредности у домену перцепције мушкараца и жена. Истраживању приступамо са лингвокултуролошког аспекта, третирајући

* j.jovanovic85@ gmail.com

** Овај рад финансирао је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије према Уговору број 451-03-47/2023-01 који је склопљен са Институтом за српски језик САНУ. Део истраживања спроведен је уз подршку Фонда за науку Републике Србије, 7750183, у оквиру пројекта Јавни дискурс у Републици Србији – PDRS.

пејоративе као лексички материјал на основу чијег је описа могуће реконструисати део наивне слике света која је оваплоћена у језику и представља одраз културних концепата, стереотипа, менталитета, образаца понашања у једној лингвокултури (Бартмињски 2011: 19). Под пејоративом у сфери ЧОВЕК подразумевамо сваку лексему којом се именује човек (мушкарац или жена) а која има негативну експресивно-емоционално-вредносну конотацију (Јовановић Ј. 2021: 131–132). Конотативну компоненту у структури значења погрдних назива за мушкарце и жене посматрамо као део системског лексичког значења пејоратива, којим се основни појмовни садржај допуњава смислом у коме су одражене социјално-психолошке оцене и асоцијације говорне заједнице (Кузнецова 1989: 183). Компоненте погрдне, презриве, подругљиве тоналности представљају прагматичке елементе у структури значења пејоратива – посредни су различити типови негативне конотације лексичких јединица овог типа у српском језику. У њима је садржана негативна оцена именоване особе, која је прихваћена од свих говорника једне заједнице и у вези је са културним представама (стереотипима) и традицијом те заједнице (Апресјан 1995: 159). Отуда се у проучавању пејоратива за мушкарце и жене ослањамо на наше раније увиде да погрдно име које субјекат номинације додељује особи одређеног пола не репрезентује само његову индивидуалну оцену већ формирану, лексикализовану оцену, која је уграђена у семантичку структуру пејоративне лексеме као културални слој значења (Јовановић Ј. 2021: 153).

2. ДОСАДАШЊА ИСТРАЖИВАЊА ПЕЈОРАТИВА У СФЕРИ ЧОВЕК

Пејоративи којима се именује човек привлачили су пажњу српских лингвиста са различитих аспеката, како у појединачним радовима о творбено-семантичким карактеристикама овог типа лексема, тако и у оквиру ширих студија посвећених другим језичким феноменима. Неретко је истраживачки фокус био на дериватолошким особеностима пејоратива, при чему су аутори проучавали погрдне називе за мушкарце и жене у неким српским говорима (Јанковић–Станић 2011, 2013; Жугић 2009). Као субординирана категорија у односу на експресиве, пејоративи су били предмет интересовања С. Ристић (2004) у студији о лексичкој експресивности, док су истраживачи који су се бавили речима субјективне оцене посматрали пејорацију као један од евалуативних модуса деминутива и аугментатива (Вељковић–Станковић 2011, Јовановић В. 2010, Јовановић Ј. 2016).

Свеобухватнију анализу пејоратива у сфери ЧОВЕК са лексичко-семантичког, творбеног, лингвокултуролошког и лексикографског становишта спровели смо у својој докторској дисертацији (Јовановић Ј. 2018), док смо се у посебним радовима позабавили првим двама аспектима, представивши лексичко-семантичке групе погрдних назива за човека и уобичајене творбене начине (Јовановић Ј. 2021), као и механизме семантичке деривације који омогућавају развијање погрдног значења лексема овог типа (Јовановић Ј. 2022).

3. ПРЕДМЕТ, МЕТОД, КОРПУС И ЦИЉЕВИ ИСТРАЖИВАЊА

У овом раду пејоративе анализирамо са лексичко-семантичког и лингвокултуролошког аспекта, са циљем да испитамо специфичности концептуализације рода, односно да укажемо на различите манифестације стереотипне перцепције полова у српској лингвокултури које се сагледавају на плану лексике. Анализом пејоратива за мушке и женске особе утврдићемо неке физичке и карактерне особине, те облике понашања, превасходно у семантичком пољу СЕКСУАЛНОСТ, које колектив сматра непожељним за представнике двају полова. Ово истраживање видимо као допринос проучавању двеју важних тема за српску лексикологију и лингвокултурологију – лексичке пејорације, с једне, односно родних стереотипа који се одражавају у савременом лексикону, с друге стране. Ранија сродна истраживања осветлила су неке аспекте обеју тема, у студијама на материјалу двају језика. Н. Ристивојевић Рајковић (2014) спровела је контрастивну когнитивну анализу погрдних назива за мушкарце и жене у српском и норвешком језику, а Љ. Поповић (2006) проучавала је разлике у концептуализацији стереотипа мушкарца и жене у српском и украјинском језику. Контрастивна истраживања ових двеју ауторки представљају значајан допринос проучавању родних стереотипа и у српској лингвокултури.

Грађу за потребе овог рада ексцерпирали смо из: (1) трију дескриптивних речника српског језика – *Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ (РСАНУ)*, *Речника српскохрватскога књижевног језика Матице српске (РМС)*, 3) *Речника српскога језика Матице српске (РСЈ)*; (2) двају речника жаргона – *Двосмерног речника српског жаргона* Д. Андрића, *Речника савременог београдског жаргона* Б. Герзића и (3) *Речника опсцених речи и израза* Д. Шипке. Имајући у виду резултате наших ранијих истраживања посвећених пејорацији, пре свега семантичку класификацију погрдних назива у сфери ЧОВЕК, определили смо се да анализу у овом раду ограничимо на лексичко-семантичке групе у којима највише долазе до изражаја роднокултурни

стереотипи. То су погрдни називи за мушкарце и жене на основу: 1) сексуалне оријентације и склоности у интимним односима (240 лексема); 2) физичког изгледа (262 лексема) и 3) друштвеног статуса (538 лексема). Приликом формирања корпуса за анализу, овим тематским групама додато је 20-ак лексема којима се примарно само именује мушка или женска особа као представник пола (*мушкарац*, *жена*) или носилац родбинске улоге (нпр. *баба*, *стрина*) а секундарно функционишу као погрдни називи, али и деривати од ових јединица у којима се читава стереотипна перцепција полова (нпр. *мушкарача*, *женскоња*, *женица*).

С обзиром на ограниченост обима овог рада и немогућност да представимо све резултате анализе пејоративних лексема као огледала роднокултурних стереотипа, ограничићемо се на најважније у свакој од поменутих група. У сфери ДРУШТВЕНИ ОДНОСИ указаћемо на стереотипе о мушкарцима и женама који се манифестују кроз деминуцију као творебно-семантички механизам; у семантичком пољу СЕКСУАЛНОСТ циљ је да се истакне кључна разлика у колективној перцепцији мушких и женских сексуалних склоности, а у сфери ФИЗИЧКИ ИЗГЛЕД да се уоче најзначајнији параметри вредновања жене и мушкарца на основу спољашњих карактеристика.

4. МЕТАФОРА КАО ИНДУКТОР ЛЕКСИЧКЕ ПЕЈОРАЦИЈЕ И РОДНИ СТЕРЕОТИПИ

Проучавајући пејоративе којима се именује човек као резултат семантичке деривације, утврдили смо да су метафоричне асоцијације у полисемантичкој структури ових лексема најчешће мотивисане стереотипима српског друштва о свету који га окружује (Јовановић Ј. 2022: 81–82). За ово истраживање посебно су важне семантичке трансформације засноване на семама колективне експресије, код којих је и полазни и циљни домен у метафоричком преносу човек,¹ а компоненте које индукују метафору носе информацију о стереотипној перцепцији мушкарца и жена у српској култури. Посреди су лексичке јединице којима се примарно само именује особа одређеног пола или пак особа као носилац неке родбинске улоге, а секундарно, посредством метафоре, индукује се погрдно значење засновано на уверењу друштвено-језичке

¹ Код метафоре овог типа изворни домен може бити и биљка и животиња (в. Јовановић Ј. 2018: 161–184).

заједнице о различитим особинама које мушкарац односно жена не би требало да поседује јер су колективно вредноване као непожељне. Тако су у описним речницима српског језика (РСАНУ, РМС, РСЈ) регистроване лексеме *баба*, *жена*, *тетка* и др. којима се примарно именује женска особа, а секундарно, метафорички, са погрдно-презривом конотацијом – мушкарац, и то онај који је од стране колектива перципиран као недовољно снажан, одважан, мужеван и сл. У патријархалној друштвеној заједници женски пол сматра се 'слабијим', 'нежнијим', 'осетљивијим', 'бојажљивијим', те ове компоненте представљају имплицитне семе колективне експресије у структури значења лексема којима се примарно означавају женске особе. Управо се оне индукују и постају продуктивне приликом погрдне номинације мушке особе чије понашање није у складу са гендерним стереотипом, односно, излази из оквира друштвено прихваћене норме која подразумева храброг и снажног мушкараца. О томе сведоче следећи примери из наше грађе:

баба (РМС) 1. презр. мушкарац са женским особинама; плашљивац, кукавица; *бабетина* (РСАНУ) пеј. од баба¹ (1 и 3) [*баба* 3. в. фиг. презр. кукавица, плачљивац]; *девојка* (РСАНУ) 1. г. фиг. подр. мушкарац женских особина и женског понашања (слабић, срамежљивац или сл.); *жена* (РМС) 3. фиг. пеј. (о мушкарцу) онај који нема мушке одважности, плашљивац, кукавица, слабић; *женица* (РСАНУ) 1. дем. и хип. од жена → ир. (о мушкарцу); *женскоња* пеј. 1. онај који воли да се меша у женске послове, да се дружи са женама, онај који се понаша као жена. 2. страшљивац, кукавица (РМС); *мама* 1. хип. од мајка и мати; мајка, мати уопште (РСЈ) → фиг. пеј. слабић, кукавица, плашљивац (РСЈ); *стрина* 3. фиг. нар. кукавица, плашљивац, плашљивица (РСЈ); *тетка* слабић, кукавица, плашљивац (Андрић).²

² Поједине примера из ове групе лексема могуће је тумачити и из визуре теорије појмовне метонимије (исп. Radden–Kövecses 1999) као когнитивног механизма који је у основи метафоричког преноса. Притом бисмо говорили о постојању идеализованог когнитивног модела – идеалног, друштвено прихваћеног мушкараца у патријархалном друштву, чије су пожељне особине општепознате (физички јак, одважан и сл.), те погрдна номинација почива на метонимијском преносу по моделу ИСТАКНУТЕ ОСОБИНЕ ОСОБЕ А (нпр. *тетка*, *стрина*, *баба*: 'женско', 'физичка слабост', 'плашљивост') ЗА ОСОБУ Б ('мушко', 'физичка снага', 'неустрашивост'). Исп. пренос FORM-CONCEPT_A FOR CONCEPT_B: *mother*-'mother' for 'housewife-mother' (Radden–Kövecses 1999).

Стереотип о мушкарцима и женама у српској језичкој слици света могуће је профилисати и на основу лексикографског описа ових лексема у описним и жаргонским речницима. Пре свега имамо у виду именице које стоје у синонимском односу са одредничким речима које су и функционално-стилски квалификоване као погрдни називи за мушкараца (нпр. *девојка, жена, женица, женскоња, стрина* = 'кукавица', 'плашљивац', 'слабић', 'страшљивац'), као и јединице односно описне конструкције с придевском вредношћу којима се презриво квалификује мушкарац чије особине нису у складу са позитивним особинама стереотипа (нпр. 'који нема мушке одважности', 'који воли да се меша у женске послове', 'недостојан').³

5.1. Деминуција, пејорација и родни стереотипи у семантичком пољу ДРУШТВЕНИ ОДНОСИ

Указујући на пејоративност као један од евалутивних модуса деминутивних именица у српском језику, аутори су се спорадично дотицали родних стереотипа и погрдног именовања мушкараца и жена. В. Јовановић објашњава да нпр. деминутивни суфикс *-ић* (*-чић*) у споју са одговарајућим основама од именица мушког рода може резултирати твореницама негативног значења, чија се употреба на комуникативном плану доживљава као однос неуважавања. Посреди су деминуирани облици именица које означавају одраслог мушкараца као представника професије, друштвеног статуса и сл., нпр. *владарчић, глумчић, докторчић, учитељчић* (Јовановић В. 2010: 40). Вредна пажње за тему којом се бавимо јесу и ауторова запажања о твореницама изведеним деминутивним суфиксом *-ица*. Посреди су именице које означавају мушке особе као представнике занимања, носиоце титуле, друштвеног статуса и сл., нпр. *докторица, капларица, пандурица, тисарица* и др.,⁴ које потврђују да је квалитативна оцена деминутива у категорији лица

³ Љ. Поповић запажа да се и у савременом српском друштву, у складу са традиционалним моделом, диференцијација између полова сматра пожељном, а укидање гендерних разлика – негативно вреднује. О томе сведоче пејоративни називи за жену изведени од именице мушкарац, нпр. лексеме *мушкара, мушкарача, мушкобања, мушкобарача* и сл., чије је заједничко лексичко значење 'женска особа која се понаша као мушкарац' (Поповић 2006: 73).

⁴ Како констатују аутори дериватолошких студија, две су главне функције суфикса *-ица* у творби именица у српском језику – деминутивна и моциона (Стевановић 1986: 524–527; Клајн 2003: 115). У вези са првом, о којој је у датим примерима реч, занимљиво је да се овај творбени наставак додаје основама именица мушког рода,

родно условљена, те да „у сфери занимања, друштвеног статуса и сл. углавном нема деминутива са суфиксом - *ица* којима би се означиле особе женског пола” (Јовановић В. 2010: 59). Са аспекта пејорације која је у нашем фокусу то је веома важно, јер указује на стереотипну перцепцију пола, у оквиру које се превасходно мушкарци валоризују према друштвеном статусу, занимању и сл., што за жене нису релевантни параметри оцене. И Д. Вељковић Станковић констатује да „коришћење умањенице са циљем истицања ниског (или нижег од пожељног) квалитета по правилу индукује иронично значење, став потцењивања, презрив тон и различите степене детериорације, све до наглашене пејоративности” (Вељковић Станковић 2011: 40–41), а примери које наводи – *официрчић*, *писарчић*, *сликарчић*, *командирчић*, *интелектуалчић*, *новинарчић* показују да су у фокусу субјекта погрдне номинације најчешће занимања која обављају мушкарци. Коначно, с овим је у вези значајно и запажање Ј. Матијашевић, која је, проучавајући однос између аксиолошког значења и творбене структуре деривата у српском и руском језику, посебно истакла деминутивне изведенице субјективне оцене типа *секретарчић*, *сликарчић*, *трговчић*. Ауторка објашњава да „обављање неке функције коју човек врши професионално или по неком опредељењу, може имплицирати оцену везану са практичном делатношћу, нарочито у областима где постоје предвиђени стандарди”, али притом напомиње да циљ номинације каткад „може бити и емоционална реакција на неког конкретног референта”, тачније намера субјекта оцене „да се неко омаловажи, потцени независно од тога какве квалитете поседује” (Матијашевић 2019: 498).

Наша грађа потврђује да компонента величине може бити индуктор негативног експресивног значења лексема у сфери ЧОВЕК, и показатељ стереотипне перцепције полова. Запажамо да се деминуцијом именица којима се означавају особе мушког пола као представници одређеног занимања или друштвеног статуса – на комуникативном плану постиже негативан став, поруга, те изражава презрив однос према мушкарцима као репрезентантима

при чему долази до преношења акцента на суфикс и његовог дуљења, које има подругљиво-пејоративну функцију. Суфиксу *-ица* са дугоузлазним *-и* пажњу је посветила и И. Грицкат (1994), која се бавила и прагматичким аспектима деминуције, констатујући афективност изведеница у номинацији човека, као и М. Стевановић (1986: 527), посебно издвајајући деминутивну именицу *писарица*, „којом се изражава презриво субјективна оцена”. Ове изведенице, напомињемо, треба разликовати од деминутива деривираних суфиксом *-ица* од именица граматичког женског рода, код којих је суфикс кратак (*жена–женица*, *деда–дедица* и др.).

одређених друштвених улога. У домену друштвених односа сема 'мало, умањујуће' трансформише се у сему оцене, која се реализује кроз неку од компонената 'лош', 'безначајан', 'никакав', 'који не завређује поштовање', о чему сведоче примери:

адвокатић, архиварчић, газдић, глумчић, детективчић, директорчић, докторчић, калфић, капетанчић, капларчић, ковачић, комесарчић, кројачић, литератић, мајсторчић, молерчић, морнарчић, новинарчић, песничић, писарчић, професорчић, репортерчић; дућанџиџица, калфица, слугица, ћатица; берберица, докторица, жандарица, пандурица, писарица.

Велики број деминутива у семантичком пољу ДРУШТВЕНИ ОДНОСИ указује на неке културолошке и социолошке феномене. Додавање деминутивних суфикса преваходно основама именица са значењем 'мушка особа као представник занимања, друштвеног слоја и сл.' сведочи о негативном односу културно-језичке заједнице према мушкарцима који не остварују пожељан социјални статус. Сва је прилика да је таква језичка слика света проистекла из патријархалног друштвеног модела, у коме мушкарцу припадају друштвене привилегије, те се, следствено томе, од њега очекује да буде финансијски стуб породице и ауторитет вредан поштовања. Таква друштвено-језичка оцена мушкараца може проистећи како из социјалне улоге која репрезентује моћ, тако и из колективног уверења да је појединац достојан поштовања као компетентан представник професије, занимања, чак и онда када оно није високо у хијерархији на друштвеној лествици.

5.2. Пејоративи у семантичком пољу СЕКСУАЛНОСТ

Погрдни називи у сфери СЕКСУАЛНОСТ најбоље репрезентују стереотипну перцепцију полова која постоји у српском друштву. Њихова семантичка анализа показала је да се мушкарци и жене различито вреднују на основу сексуалног опредељења односно склоности и навика у интимним односима. Мушкарци се далеко чешће погрдно именују и апострофирају на основу хомосексуалне оријентације, те смо од укупно 240 лексема у овом семантичком пољу забележили 110 јединица којима се реферише на хомосексуалца. Њиховој анализи, као и другим видовима вербалне дискриминације мушкараца хомосексуалне оријентације посветили смо пажњу у посебном раду (Јовановић Ј. 2023), а за потребе овог истраживања корпус пејоратива проширен је погрдним називима које региструје Д. Шипка (2011: 354–355). Бројност, те творбено-семантичке и метафоричко-

асоцијативне карактеристике погрдних назива за истополно оријентисану мушку особу показују да се ово обележје у српској лингвокултури сматра изузетно негативном карактеристиком мушкараца. Њихова погрдно-презрива конотација најчешће почива на значењу мотивних речи које улазе у састав деривата – како суфиксалних изведеница чија је творбена основа добијена од лексема којима се колоквијално именује задњица (нпр. *буљаш*, *гузатор*, *гузерант*, *гузић*, *дунетар*, *дунетаиш*, *задњиچار*), тако и сложеница, у чијем саставу, осим назива за задњицу и, ређе, за мушки полни орган – препознајемо и одговарајући глагол (нпр. *гузодавац*, *гузољубац*, *дупедавац*, *дупејебац*, *јебигуз*, *карољугало*, *китоловац*). Комбинацијом глаголске и именичке основе у сложено-суфиксалној творби настају лексеме високог степена пејорације, којима се алудира на хомосексуални однос.

Број пејоратива за жену хомосексуалне оријентације у нашем корпусу врло је мали (нпр. *лезбача*, *лезбос*, *сапуњарка*), што сугерише да се жена у српском друштву углавном не оцењује негативно по овој особини. У патријархалној заједници женама се замера претерана сексуална активност, која излази из оквира друштвених норми, о чему сведоче бројни погрдни називи за женску особу која одвећ лако или често пристаје на сексуални однос: *брзодајка*, *даваљка*, *јебаљка*, *јебуља*, *трпуља*, *шеваљка* 'девојка, жена склона промискуитету; колегуша; проститутка', *дроља* 'пеј. неморална жена, блудница, развратница; јавна жена, проститутка' (РСЈ), *дрољетина* (РСЈ, РСАНУ), *дрокса*, *дрољница*, *дромфуља*, *дропља* 'проститутка, жена лаког морала', *женетина* 'развратна, блудна жена' (РСАНУ); *женска* 'пеј. женска особа лаког морала' (РМС); *женскетина* (РМС); *калаштура* 'раскалашна, разуздана жена' (РСЈ); *курва* 'проститутка; девојка, жена склона промискуитету' (Андрић, Герзић), *курава*, *курвештија*, *курвешина*, *курветина*, *курвица* 'развратница, проститутка' (Герзић), *курцоломка*, *курождерка*, *ломикурка*, *милокурка* 'нимфоманка, жена опседнута сексом' (Герзић); *колегуша*, *радодајка* 'жена која радо пристаје на сексуални однос; лака жена' (Герзић), *профукњача* 'пеј. жена лаког морала, курва' (РСЈ); *рашчепуља* 'лака девојка, жена' (Андрић), *спермуша* 'жена склона сексуалним контактима' (Герзић), *фукса*, *фуксара*, *фуксетина* 'проститутка, женска особа сумњивог морала' (Герзић, Андрић); *успањеница*, *успањенуша* 'девојка или жена слободног сексуалног понашања' (Герзић); *фанфуља*, *фаћкалица* 'проститутка, лака жена' (Андрић); *фуфа*, *фуфица*, *фуфара* 'девојка лаког морала, лака жена' (Герзић).

Већ на основу лексикографског описа ових лексема у жаргонским и дескриптивним речницима стиче се занимљив увид у то како друштвена заједница доживљава и оцењује женску особу која често има сексуалне односе или мења партнере. Језичка слика света оличена у дефиницијама

већине наведених лексема показује да се слободно сексуално понашање, тј. женски промискуитет асоцијативно повезује са проституцијом. Тако запажамо да се 'женска особа која радо ступа у интимне односе и ужива у њима' на појмовном, а затим и лексичком плану поистовећује са 'женом лаког морала, блудницом, проститутком'. То наводи на закључак да је колектив креирао некакву имплицитну норму када је у питању пожељно сексуално владање жене, те се она осуђује и погрдно именује уколико одступа од те норме. Чини се да је женско уживање у сексуалном односу и даље табуизирано у патријархалном друштву и сматра се неморалним. Свега је неколико лексема у нашем корпусу чији је денотат искључиво 'проститутка', 'јавна жена', тј. женска особа којој је проституција професија и то су именице *камењарка*, *тротоарка*, *ћошкарка*, *уличарка*, *штајгара*. Остале које смо регистровали по правилу проширују свој семантички опсег и, осим на 'проститутку', могу реферисати на 'сексуално активну жену уопште'.

Пејоративи у овом семантичком пољу сведоче да се жена у српској лингвокултури негативно оцењује и уколико је одвећ слободна у опхођењу према мушкарцима, те склона кокетирању и изазовном понашању – *кокетуша*, *намигуша*, *флертуша*, јер као таква одступа од традиционално креираног обрасца који као идеал намеће патријархално васпитану, стидљиву девојку/жену.

Анализирани пејоративи показују да се наглашена мушка сексуалност у српској друштвеној-језичкој заједници не оцењује негативно као женски промискуитет. У грађи региструјемо свега неколико лексема којима се именује мушкарац чија сексуална активност излази из оквира патријархалног морала, при чему *швалер* и *женскаррош* немају изражену негативну конотацију, док је за лексеме *курвар*, *развратник* и *распусник* карактеристичан виши степен негативне експресивности.⁵

5.3. Пејоративи за мушкарце и жене у сфери ФИЗИЧКИ ИЗГЛЕД

Као посебну скупину погрдних назива у којима се читава стереотипна перцепција мушкараца и жена издвојили смо јединице

⁵ Изражена сексуална активност мушкараца у српском друштву оцењује се афирмативно, што потврђују лексеме *пастув* и *ждребац* у лексичком систему (Јовановић Ј. 2021: 146).

мотивисане њиховим физичким изгледом и класификовали их у две подгрупе. Прву чине пејоративи засновани на општем утиску о нечијем изгледу, тј. лексема у чијој семској структури препознајемо компоненту 'ружан'. Као диференцијална компонента на основу које је извршена класификација послужила је сема пола, на основу које региструјемо погрдне називе за: а) ружног мушкарца (нпр. *квзимодо*, *грдоња*), б) ружну жену (нпр. *вештица*, *габорка*, *гадура*, *грабуља ружњача*, *стрнцовка*) и в) ружну особу уопште (нпр. *акреп*, *наказа*, *ругоба*). На основу бројности и творбено-лексичке разноврсности примера у грађи евидентно је да се у српској лингвокултури изразито негативно оцењује непожељан изглед жена, док за мушкарце лепота није пресудан параметар у евалуацији физичког изгледа. Мужевност се у колективној оцени изгледа мушкараца доводи у везу са њиховом висином, телесном развијеношћу и мускулатуром, које у патријархалном друштву имплицирају снагу и способност за остваривање заштитничке улоге. О томе сведочи велики број погрдних назива за појединце који не испуњавају пожељне особине стереотипа: нпр. *жгољавко*, *комарац*, *метиљавко*, *мритоња*, *мршавац*, *мришоња*, *мришуљак*, *штркљан*; *кепец*, *патуљак*, *пицопевац*, *прцвољак*. На основу појединих лексема којима се именује женска особа запажамо да се као релевантан параметар у вредновању физичког изгледа жене јавља и компонента 'природност', 'неизвештаченост'. Дакле, лепота као примарно обележје женске спољашности у српској друштвено-језичкој заједници није довољна за општу позитивну оцену у сфери ФИЗИЧКИ ИЗГЛЕД, већ је важно да жена оставља утисак природно лепе, што потврђују нпр. семантичке реализације лексема *барбика* 'извештачена, афектирана девојка', *нафракуља* 'претерано нашминкана девојка или жена', *пицанка* 'каћиперка, превише дотерана, односно елегантна девојка или жена' (Андрић).⁶ Стереотипна гендерна диференцијација посебно је уочљива када се пејоративима изражава негативна оцена мушкараца који претерано воде рачуна о дотеривању (нпр. *кицош*, *лутак*, *липицанер*, *пицан*, *пицован*). Сва је прилика да се прекомерна

⁶ Потврду за колективну нетрпељивост према неприродном, извештаченом женском изгледу, који излази из оквира лепог – доносе и примери из разговорног језика, модерне књижевности и жуте штампе: нпр. *пластиканка*, *силиконуша*, *силиконка* (Јовановић Ј. 2018: 308).

заинтересованост мушкарца за сопствени изглед и тежња да задовољи критеријум 'лепог', 'углађеног' доводи у везу са немужевношћу.⁷

У другу групу класификовали смо лексеме којима се указује на нека конкретна обележја физичког изгледа мушкараца и жена. Посебно је запажен број пејоратива којима се реферише на дебљину именоване особе, при чему се свако одступање од пожељне мере, просечности – на лексичком нивоу санкционише погрдним именом. Примећујемо да у овој скупини лексема у сфери ФИЗИЧКИ ИЗГЛЕД понајмање долазе до изражаја родни стереотипи будући да се једнако негативно оцењује превише крупан дебео мушкарац (нпр. *балван, здепњаковић, килоња, медведина, сивоња, стокилаш*) колико и жена (нпр. *гица, крава, крмача, крмачетина, крстарица, лађа, мечка, оклопчача, прасица, стокилашица*). У корпусу пејоратива региструјемо и примере који сведоче о негативној оцени недовољне телесне развијености. Осим наведених погрдних назива за немужевно грађеног мушкарца ниског раста, региструјемо и низ лексема којима се погрдно именује неукусно мршава женска особа (*глиста, жгољавица, летва, оклагија, офингер, чачкалица*), при чему се телесна неразвијеност жене обично доводи у везу са изостанком облина као атрибута женствености и сексуалности (нпр. *даска, даскара, лопата*). Међутим, упркос чињеници да се облине сматрају пожељном карактеристиком у креирању стереотипа о женској лепоти и сексипилу, грађа показује да се свако прекорачење мере и одступање од уобичајеног, чак и када су у питању атрибути женственог изгледа – оцењује као негативно, лоше. Отуда и жаргонске лексеме којима се реферише на женску особу са превеликим грудима садрже компоненту изразите вулгарности у семантичкој структури – нпр. *вимара, млекара* (Андрић), *краветина, кравуља, млекуља* (Герзић), *музара, сисара* (РСЈ).

6. УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

Анализе пејоратива у овом раду приступили смо са лексичко-семантичког и лингвокултуролошког аспекта, у намери да покажемо како се на плану лексике савременог језика одражавају родни стереотипи

⁷ Корпус разговорног језика, који смо користили у другим истраживањима пејорације, показује да се чак и лексеме из сфере сексуалности секундарно, са високим степеном негативне експресивности, употребљавају у именовању мушкарца који се оцењује као немужеван: *педер, педерко, педерчић*.

карактеристични за српску лингвокултуру. На корпусу од преко 1000 лексичких јединица и семантичких реализација потврдили смо да се у језику манифестује тзв. *принцип гендерне идеологије* (Поповић 2006), те да се мушкарци и жене у српској друштвено-језичкој заједници различито вреднују у зависности од тога да ли испуњавају пожељан гендерни модел, поседују одговарајуће особине које колектив имплицитно прописује као релевантне за представнике двају полова, те да ли се и на који начин реализују у одговарајућим друштвеним и родним улогама. Анализа богатог лексичког инвентара у семантичким пољима ДРУШТВЕНИ ОДНОСИ, СЕКСУАЛНОСТ и ФИЗИЧКИ ИЗГЛЕД показала је да стереотипна гендерна диференцијација највише долази до изражаја при номинацији мушкараца и жена са аспекта сексуалне оријентације. С тим у вези, констатовали смо да израженија маркираност мушког пола у односу на женски у сфери ХОМОСЕКСУАЛНОСТ, репрезентована далеко већим бројем лексема, сведочи о неприхватању мушкарца овакве сексуалне оријентације у српској друштвено-културној заједници, као и о маргиналној позицији жене у тој сфери.

Уочавајући неке изражене негативне особине стереотипа, које репрезентују антиидеал мушкарца и жене, дошли смо и до релевантних запажања о њиховој супротности, тј. до идеалне слике мушкарца и жене у српском друштву и лингвокултури. На основу погрдних назива у лексичком систему, можемо констатовати да је идеалан мушкарац у српској језичкој слици света хетеросексуалан, физички снажан, телесно развијен, са израженом мускулатуром, те професионално остварен у улози која омогућава моћ и финансијску стабилност њега и породице у патријархалном друштву. Идеалну жену пак карактерише природна лепота, неизвештаченост, атрибути сексуалности, али и смерно, чедно понашање које подразумева инхибираност у испољавању сексуалности и опхођењу према мушкарцима.

ИЗВОРИ

- Андрић, Д. (2005). *Двосмерни речник српског жаргона и жаргону сродних речи и израза*. 2. изд. Београд: Zepher Book World.
- РМС: *Речник српскохрватскога књижевног језика I–VI* (1967–1976). Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска.
- РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика, I–XXI* (1959–). Београд: Српска академија наука и уметности.
- РСЈ: *Речник српскога језика* (2007). Нови Сад: Матица српска.

- Шипка, Д. (2011). *Речник опцених речи и израза*, Нови Сад: Прометеј – Београд: Корнет.
- Gerzić, V., Gerzić N. (2002). *Rečnik savremenog beogradskog žargona*, Beograd: Istar.

ЛИТЕРАТУРА

- Апресјан, Јо. Д. (1995). *Избраније тудје: Интегралноје описаније језика и системнаје лексикографија*, Москва: Школа „Језики русскоје културе”.
- Бартмињски 2011: Јежи Бартмињски. *Језик – Слика – Свет*. Београд: Slovo Slavia, 2011.
- Вельковић Станковић, Д. (2011). *Речи субјективне оцене у настави српског језика и књижевности*, Београд: Филолошки факултет.
- Radden, G., Z. Köveczes (1999), Towards a theory of metonymy, in *Metonymy in Language and Thought* (K-U. Panther, G. Radden, eds.), Amsterdam: John Benjamins, 17–66, доступно на https://www.researchgate.net/publication/284894262_Towards_a_Theory_of_Metonymy.
- Жугић, Р. (2009). Семантичко-творбена анализа пејоратива за женска лица у јабланичком говору (југозападно од Лесковца), *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, 52/2, 81–106.
- Јанковић, Ј., Станић Д. (2013). Пејоративни називи за женска лица у српским говорима Војводине, У: *Језици и културе у времену и простору I, Тематски зборник* (Снежана Гудурић), Нови Сад: Филозофски факултет, 31–44.
- Јанковић, Ј., Станић, Д. (2011). Пејоративни називи за мушка лица у српским народним говорима на територији Војводине, У: *Jazyk, literatura a region* (I. Harák), Ústí nad Labem: Univerzita J. E. Purkyně, 70–87.
- Јовановић, В. (2010). *Деминутивне и аугментативне именице у српском језику*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Јовановић, Ј. (2016): Компонента величине као мотиватор погрдног или афирмативног значења лексема којима се именује човек, у: Б. Мишић Илић, В. Лопичић (ур.), *Зборник са научне конференције Језик, књижевност, значење: Језичка истраживања*, Ниш: Филозофски факултет, 113–129.
- Јовановић, Ј. (2018). *Лексика погрдног значења у именовану човека у српском језику*. Необјављена докторска дисертација, Београд: Филолошки факултет.
- Јовановић, Ј. (2021). Пејоративи у номинацији човека у српском језику. *Јужнословенски филолог*, LXXVII/1, 127–161.
- Јовановић, Ј. (2022). Пејоративно значење лексема којима се именује човек као резултат семантичке деривације, у: С. Гудурић, Ј. Дражић, М. Стефановић (ур.) *Језици и културе у времену и простору X/2*, Нови Сад: Филозофски факултет, 77–87.

- Јовановић Ј. (2023). Моћ лексике медијског дискурса у креирању и учвршћивању ставова према мањинским групама (на примеру вербалне дискриминације ЛГБТ особа), у: V. Loričić, B. Mišić Ilić, I. Mitić, S. Ignjatović (ur.), *Jezik, književnost, moć – tematski zbornik radova*, Niš: Filozofski fakultet, 167–183.
- Клајн, И. (2003). *Творба речи у савременом српском језику. Други део, Суфиксација и конверзија*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства – Институт за српски језик САНУ – Матица српска, 2003.
- Кузнецова, Э. В. (1989). *Лексикология русского языка*. Москва: Издательство „Высшая школа”.
- Матијашевић, Ј. (2019). *Дериватолошко-лексиколошка истраживања руског и српског језика*, Нови Сад: Филозофски факултет.
- Поповић, Јб. (2006). Гендерни аспект језичке слике стварности Украјинаца и Срба, *Славистика*, X, Београд: Славистичко друштво Србије, 68–85.
- Ристивојевић Рајковић, Н. (2014). Погрдни називи за мушкарце и жене – прилог проучавању концептуализације рода, у: В. Лопичић, Б. Мишић Илић (ур.), *Зборник са научне конференције Језик, књижевност, маргинализација*, Ниш: Филозофски факултет, 133–142.
- Ристић, С. (2004). *Експресивна лексика у српском језику*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Стевановић, М. (1989). *Савремени српскохрватски језик. Граматички системи и књижевнोजезичка норма I*, Београд: Науна књига.

VII
SOCIOLOGY, PHILOSOPHY,
IDENTITY AND CULTURE

DYSTOPIA AS A PHILOSOPHICAL PROBLEM

The idea of this paper is to give a unique thematisation of dystopia as an artistic genre, and to provide an examination of its philosophical and psychological value. The key argument that this paper examines is whether dystopia as an artistic genre transcends the *usual* meaning of fantasy form, and if the concept of dystopian and anti-utopian fantasy could be seen as one of the best forms of social, economical and political critique of human civilisation in the contemporary era. The important part of this research will be the philosophical and psychological explanations of *catharsis*, as one of the most important purposes of art. *Catharsis* remains the most important goal of tragedy, but in the contemporary era it is *the way in which works of art evoke it* that has changed. *Phobos* continues to affect us individually, but the effect of *eleos* shifts from *one single story character* to *the entire society/mankind*. That means that, by researching one contemporary and modern phenomenon, it can also be possible to shed new light to some of the most classical ones. With relevant examples, dystopia will be clarified as important aesthetical problem, with significant philosophical value.

Key words: art, catharsis, dystopia, philosophy, psychology.

1. INTRODUCTION: DYSTOPIA IN A PHILOSOPHICAL CONTEXT

Before it is possible to provide a coherent thematisation of dystopia as an artistic genre and aesthetical topic, it will be necessary to enable a wider philosophical context and arguments that support the attempt to analyse it as a relevant topic for understanding the psychological significance of art. The idea of dystopia can be the key new topic that can provide the necessary material to approach the relation between art and humanity in the contemporary era, and the task of philosophy is to determine whether that possible significance of dystopia is justified or can be reduced to merely a new form or genre of some aesthetical concepts that have already been explained in the more classical contexts.

* marica.rajkovic@ff.uns.ac.rs

One of the important notes that need to be pointed out in the beginning is the terminology of *dystopia*. First of all, it needs to be explained that *dystopia* and *anti-utopia* are not synonyms. As a term, *utopia* shares a similar fate as *aesthetics*: both originate from Ancient Greek language but are in fact modern Western-European terms. *Aesthetics* is a term that has an ancient greek root¹, but was actually constructed by a German in XVIII century, and it is one of the youngest philosophical disciplines. Unlike ontology, ethics or logic, its exact date of birth is known - *aesthetics* was "born" in 1735. in the doctoral thesis of Alexander Gottlieb Baumgarten, under the title *Meditationes philosophicae de nonnullis ad poema pertinentibus*. and his work *Aesthetics* published 15 years later. The term *utopia* also has a greek root², even though it was coined in 1516 by the Englishman Thomas More, for his work *Utopia*. *Dystopia* is a much younger artistic genre compared to *utopia*. It was born *as a result of loss of hope for a better future* - therefore, the setting of *dystopia*, which usually takes place in the future, is dark and oppressive (Alkan 2015: 8).

In the research named "Hope and revolution in a critical dystopia: *The Hunger Games*", Ceren Alkan provides important notes on distinction between *dystopia* and *anti-utopia*:

Fitting (2010) suggests that *dystopia* and *anti-utopia* can be differentiated from one another by looking at whether the darkness of the text is in its setting or its plot. *Anti-utopia* —draws its energies, to a good extent, from the strength of *utopia*. It is possible that *utopia* could thrive without the stimulus of *anti-utopia*, but it is impossible for the *anti-utopia* to do so on its own! (Kumar, 1987, p.6). *Anti-utopia* is born out of the conservative eighteenth-century intellectuals' skepticism, and it could never have emerged without literary *utopia*. Therefore, the position it takes against *utopianism* is what defines *anti-utopia*, whereas it is not the case with *dystopia*. *Dystopia*, although it describes a darker future than today, still leaves room for hope and *utopian thinking*, whereas *anti-utopia* is the total rejection of *utopia* and possibilities of change³ (Alkan: 15).

These views are some of the few that do not equalize *dystopia* with a simple opposition to *utopia*. A more common and widely accepted view is that

¹ Gr. αἴσθησις- aísthēsis: perception, sensation.

² Gr. οὐ - "not", and τόπος - "place", meaning: no place, or non-existing place.

³ In various other sources *dystopia* (gr. δυσ + τόπος "place" - bad/hard place); is being understood as the synonym for *anti-utopia*.

utopia represents an idyllic and therefore impossible and imaginative concept, and that dystopia means a gloomy, pessimistic, often post-apocalyptic concept, that shows us the worst imaginable world or society.

As previously explained, that view is quite simplified, especially when it comes to complex *options* of dystopian imagination. Some of those options concern the time and the context of dystopian plot: is it placed in the existing world and its history or is it a fantasy; is it in the future or in an alternative present/past; etc. For example, there is the whole sub-genre of dystopian novels, plays, movies and television shows that are placed in alternative history, usually in the past or present world where history has taken a worse path: if Axis powers won the WWII, if the Confederacy won the American Civil War, etc. Also, it is important to emphasize that apocalyptic and post-apocalyptic dystopian novels and cinematography works are the ones that are usually viewed as an example for dystopia in general, but that dystopia has a wider structure and more forms than the ones that it is usually reduced to.

2. THE BEAUTY AND THE PAIN

Artistic depictions of pain, suffering and misfortune have been subjects of great aesthetical interest, as well as the psychological analysis, because of their impact on the human emotions and his reactions to them. Friedrich Schiller comes to the conclusion that our *moral nature* gets and obtains its highest self-awareness only through the state of violence, through a fight, and that the highest moral enjoyment is always accompanied by pain. That idea in a certain way connects Heraclit's thesis about *war as the father of all things* with Aristotle's thesis that *catharsis is the ultimate purpose and goal of tragedy*: the tragic poet sets himself the goal of bringing the feeling of moral expediency to a living consciousness, and to satisfy not only the heart, but also the mind. (Schiller: 1792).

True tragedy amuses us through pain, Schiller claims, and even provides a special gradation of tragedy, in which he examines the degree and the type of emotion that *moves* or *touches* us. According to him, the sublime spirit is not 'satisfied' with merely being free - it must also liberate *everything around himself*. In that sense, he claims that *duty* cannot be transcended through a moral path, but through an aesthetic one, which goes beyond it. Although it seems that Schiller's thesis is the result of playful poetic imagination rather than the philosophically based arguments, his views are much more grounded in historical events (and

philosophical responses to them) than in the vivid imagination of an artist. The idea of the French Revolution, which Schiller was so enthusiastic about, left him greatly disappointed by its realisation and consequences.

Schelling argues that the key and indispensable factor of tragedy lies in the real conflict between freedom, as a subjective principle, and necessity, as an objective principle, but claims that this conflict should not result in the "victory" of one or the other, but in the joint victory of both principles in something he calls *a perfect indifference* - art and poetry can reach the perfection only *through freedom*: not separated, but united by a principle of genius (Schelling 1907). He notes that the Greeks sought a certain balance between freedom and necessity in all tragedies, because it was precisely in this balance that the practical and moral could have been expressed in the full sense, forming the key "matter of tragedy". There is no true conflict where there is no possibility for both sides to win. A tragic act, as well as the tragic conflict, must not be an individual and "external" act, but an internal one - so he vividly describes tragedy as a consequence of some kind of internal rebellion, and not an unfortunate outcome (which was often equated with tragedy). He also singles out the chorus of Greek tragedy as *the most magnificent and absolutely sublime art-inspired invention*, so - in addition to insisting on the significance of *the chorus*, interpreters point out that for Schelling, *amor fati* - love and reconciliation towards fate - is the final word and a necessary element of every ancient Greek drama. (Cipra 2008: 377).

Dystopian stories have the elements required from a tragedy, but they have very different structure, extent and meaning: it is no longer one character that is endangered or in the risk of downfall, it is the whole society, or a certain group of people, that is in danger, pain or risk. A reader or a viewer of *The Hunger Games*⁴ or *Never Let Me Go*⁵ does relate to the protagonists, but *the phobos* is now expanded to the whole society and mankind as we know it.

Ancient Greeks could understand the tragic downfall of *one* character as the tragic downfall of *man(kind)* in general, while the people in today's society seem to need to literally observe the endangerment or a threat to fall of the entire society, to be able to comprehend it as the story about man(kind) in general.

⁴ *The Hunger Games* is a series of novels written by Suzanne Collins, which were later adapted into a movie trilogy.

⁵ *Never Let Me Go* is a novel written by Kazuo Ishiguro, which was later adapted into a movie.

3. DYSTOPIA AS A FORM OF ART

There is the whole sub-genre of dystopian novels, plays, movies and television shows that are placed in alternative history, usually in the past or present world where history has taken a worse path: if Axis powers won the WWII, if the Confederacy won the American Civil War, etc.

The first novel depicting an alternate history is *Tyrant Io Blanch*, a novel written in 1490. by Joanot Martorell, about a knight from Brittany stopping the Turks from taking Constantinople, and saving the Byzantine Empire. Some of the most relevant examples are following: *The Man in the High Castle*, by Philip K. Dick, where the Axis alliance wins the WWII); *United States of Japan*, by Peter Tieryas, which is inspired by *The man in the High Castle*, but is set in a cyberpunk version of America; *Bring the Jubilee*, by Ward Moore, where the Confederacy wins the American Civil War; *Jonathan Strange & Mr Norell*, by Susanna Clarke, in which Brittany defeats Napoleon's forces; *Farthing*, by Jo Walton, where England signs the peace treaty with Nazi Germany; *The Alteration*, by Kingsley Amis, in which Martin Luther, rather than beginning the Protestant Reformation, becomes pope; *Gray Victory*, by Robert Skimin, where the Confederacy wins its independence and places Jeb Stuart on trial for losing the Battle of Gettysburg; *Fatherland*, by Robert Harris, where Germany wins WWII; *Making History*, by Steven Fry, in which a time traveler creates a history in which Hitler was never born; *Battle Royale*, by Kouhun Takami, where Japan wins WWII; *The Day after*, by Edward Hume, in which nuclear exchange between USA and Soviet Union happens; *Inglourious Basterds*, by Quentin Tarantino, where a group of Jewish-American soldiers assassinate Hitler in Paris in 1944.; *An den Feuern der Leyermark* by Carl Amery, in which Bavaria defeats Prussia in the German wars of unification and becomes a confederacy after Swiss pattern; Mark Twain's *Connecticut Yankee at King Arthur's Court*, and many, many more.

As previously explained, apocalyptic and post-apocalyptic dystopian novels and cinematography works are the ones that are usually viewed as an example for dystopia in general. *The Last Man*, published in 1826. by Mary Shelley is one of the first apocalyptic and dystopian novels. Some of the most relevant examples are following: *1984*, by George Orwell; *Do Androids Dream of Electric Sheep*, by Philip K. Dick (Adapted to movie *Blade Runner*); *Brave New World*, by Aldous Huxley, *Fahrenheit 451*, by Ray Bradbury; *I Am Legend*, by Richard Matheson; *In the Country of Last Things*, by Paul Auster; *Oryx and Crake*, by Margaret Atwood; *The Handmaid's Tale*; by Margaret Atwood, *The*

Ark, by Stephen Baxter; *The Children of Men*, by P.D. James; *Zone One*, by Colson Whitehead; *The Iron Heel*, by Jack London; *Terminator 2: Judgment Day*, by James Cameron and William Wisher; *Equilibrium*, by Kurt Wimmer; *The Matrix*, by Lana and Lilly Wachowski; *Station Eleven*, by Emily St. John Mandel; *The Long Loud Silence*, by Wilson Tucker; *On the Beach*, by Nevil Shute; *A Canticle for Leibowitz*, by Walter M. Miller, Jr.; *The Stand*, by Stephen King; *The Road*, by Cormac McCarthy; *Parable of the Sower*, by Octavia Butler; *Blindness*, by José Saramago; *World War Z*, by Max Brooks; *Planet of the Apes*, by Pierre Boulle; *The Postman*, by David Brin; *The Dog Stars*, by Peter Heller; *Elysium*, by Jennifer Marie Brissett; *Alas, Babylon*, by Pat Frank; *Swan Song*, by Robert R. McCammon; *Metro 2033*, *Metro2034*, *Metro 2035*, by Dmitry Glukhovsky; and many, many more.

It is important to remind that dystopia, although it describes a darker future than today, still leaves room for hope and utopian thinking, which is shown in many of these examples. Therefore, the strictly defined anti-utopia would be the total rejection of utopia and possibilities of change, which means that the most of given examples would not fit in the definition of anti-utopia. Adorno claims:

the center of contemporary antinomies is that art must be and wants to be utopia, and the more utopia is blocked by the real functional order, the more this is true; yet at the same time, art may not be utopia in order not to betray it by providing semblance and consolation. If the utopia of art were fulfilled, it would be arts temporal end (Adorno 2004: 41).

In a way, art is an important way of not only the *diagnosis*, but also the *therapy* - at the same time it detects the disadvantages of our society and opens up the possibilities to overcome them. That means that art is not just a critique of the present society, but also a source of some new and different ideas of future.

The lack of hope and possibilities to change would also contradict the classical idea of art, because it would fail to evoke the emotions needed for the purpose of art to be reached. It would also disable the impact that art can have on the soul and emotions of its recipient. That impact is important even for the philosophers who are known as opponents of art, such as Plato. Although Plato is considered an opponent of art, it is the *basic mimetic art* that he is condemning, not *art in general*; also - he condemns poets not as *useless*, but as *dangerous* elements of the polis, because he realises what profound and strong impact art can have on the soul and emotions of its recipient.

Plato reproaches certain poets for creating *only what pleases the taste and wins the approval of the unreasonable crowd* (Plato 1996: 602 c). In a certain sense, he could probably have anticipated the future development of art, which focused on the ephemeral and transitory, as Hegel saw it two thousand years later through the examination of the history of artistic forms. In Plato's philosophy, a key difference was conceived between the artistic representation that depicts *the eternal and ideational order* and the one that depicts *sensory phenomena*.

Featherstone has an ambition to re-define the concepts of utopia and dystopia by observing them in today's context:

I propose to situate the first, classic, utopian imaginary, Plato's (1991) *Republic*, in the context of the contemporary global crisis (...) My thesis here will be that Badiou's hyper-translation reflects the ways in which the crisis has thrown utopian politics back to the future. In other words, I want to suggest that the crisis has thrown the utopian politics of the past (...) back centre stage, where they come to represent future possibility. (Featherstone 2017: 23).

Unfortunately, some other modern understandings inadequately consider Plato's critic of poetry as Plato's attempt to forbid or banish the art out of the polis, and therefore cannot comprehend the full impact that his ideas may have in contemporary context. This kind of attempt - in context of Ancient Greece - is not only arbitrary, but also impossible, because the context of Ancient Greece epoch isn't and couldn't be anything else than – art! Plato's theory of ideas did not exclude the *possibility* that an artist can choose to express the eternal and unchanging - on the contrary, his criticism of poetry is based precisely on the condemnation of those who choose *not to do so!*

4. DYSTOPIA AND CATHARSIS

Catharsis remains the most important goal of tragedy, but in the contemporary era it is *the way in which works of art evoke it* that has changed. *Phobos* continues to affect us individually, but the effect of *eleos* shifts from *one single story character* to *the entire society/mankind*.

The classical tragedy used to have one element that modern/contemporary one doesn't have: *the predestined downfall* of a character, that was mostly inevitable. Interestingly, Aristotle finds the best story (plot) one where that

downfall is being prevented by peripetia and recognition happening at the same time:

The last case is the best, as when in the Crespontes Merope is about to slay her son, but, recognising who he is, spares his life. So in the Iphigenia, the sister recognises the brother just in time. Again in the Helle, the son recognises the mother when on the point of giving her up (Aristotle 2008: XIV).

This means that greek tragedy doesn't necessarily require a sad ending, but it does require *the expectation of one*. That expectation is sufficient to affect the feelings of *ἔλεος* (eleos) and *φόβος* (phobos), which leads to *κάθαρσις* (catharsis). Also, in classical tragedy *πάθος* (pathos) is the element of the story, not the theatrical/scenographic tool that enhances the tragedy which is being performed in front of the audience. Aristotle claims that a poet, *if he is a poet by μίμησις* (*mīmēsis*) must be capable to present his own creative force in the *μῦθος* (*mýthos*): "It is, moreover, evident from what has been said, that it is not the function of the poet to relate what has happened, but what may happen,—what is possible according to the law of probability or necessity" (Aristotle 2008: IX). That means that he defends the poet's right to use the subject of his stories from real historical events, as well as to create a completely imaginary story.

The reason for that is directly deduced from Aristotle's understanding of catharsis, provided in his definition of tragedy:

Tragedy, then, is an imitation of an action that is serious, complete, and of a certain magnitude; in language embellished with each kind of artistic ornament, the several kinds being found in separate parts of the play; in the form of action, not of narrative; through pity and fear effecting the proper purgation of these emotions. (Aristotle 2008: VI).

Pity and fear (eleos and phobos) that were induced through tragedy as poetic form effect psychological relief/purgation of those and similar emotions. Fear and pity may be aroused by spectacular means, claims Aristotle, but the better way is when they result from the inner structure of the piece. That indicates a superior poet: "the plot ought to be so constructed that, even without the aid of the eye, he who hears the tale told will thrill with horror and melt to pity at what takes place"(Aristotle 2008: XIV).

Aristotle here gives the example: the story of the Oedipus. If that effect is produced by *mere spectacle*, i.e. it relies on extraneous aids, which is a less artistic

method, because those "who employ spectacular means to create a sense not of the terrible but only of the monstrous, are strangers to the purpose of Tragedy"(Aristotle 2008: XIV). Tragedy is not suitable for *any* kind of pleasure, but only for that which comes from *eleos* and *phobos* through *mimesis*. Deeds or actions that cause this effect should happen between those who are near or dear to one another, because enemies or strangers that, for example, kill each other, would not excite *eleos*, except evoke the basic pity for mere suffering.

The action may be done consciously and with knowledge of the persons, in the manner of the older poets. It is thus too that Euripides makes Medea slay her children. Or, again, the deed of horror may be done, but done in ignorance, and the tie of kinship or friendship be discovered afterwards. The Oedipus of Sophocles is an example. Here, indeed, the incident is outside the drama proper; but cases occur where it falls within the action of the play: one may cite the Alcmaeon of Astydamas, or Telegonus in the Wounded Odysseus. Again, there is a third case,— (to be about to act with knowledge of the persons and then not to act. The fourth case is) when someone is about to do an irreparable deed through ignorance, and makes the discovery before it is done. These are the only possible ways. For the deed must either be done or not done,—and that wittingly or unwittingly (Aristotle 2008: XIV).

As it was previously shown, Aristotle did not consider a story that is completely a product of the poet's imagination to be in any way (artistically or philosophically) more valuable than a story that is based on historical events, nor the other way around. The *μῦθος* (*fabula*, story, the plot) needs to be well written and to be *possible according to the law of probability or necessity*, and that is the most important condition of a valuable poetic art. Theatrical performance, characters, music, etc. should be done the best way possible, but they cannot compensate for a bad, unconvincing or illogical plot.

Hegel recalls that Shakespeare also *drew many materials for his tragedies from chronicles or old novels* and that ethical conflict is *the original essence of tragedy* (Hegel 1975: 1196). Other authors also examined the structure of historical material that can be used as the basis for a novel or drama.

Brecht and Benjamin start with the anonymous man and encourage his resilience, so that the 'hard thing' may give way. But because of their fear of a new dark age, they think in a perspective which goes beyond the immediate class struggle to encompass all the social struggles of humanity, where qualities like cunning and endurance are more important than heroism. Brecht's drama and poetry form a

humanist Yademecum for dark ages. His 'heroes' are resourceful, humorous nobodies. (Mitchell 1998: XII).

One of the examples for such a *dark new age* can be found in relatively recently published novel *The Handmaid's Tale*, written by Margaret Atwood in 1985. It is set in a near-future New England in a patriarchal, totalitarian theocratic state known as the *Republic of Gilead* (which has overthrown the United States government). The central character and narrator is also one of the "handmaids" - women who are forcibly assigned to produce children for the ruling class in Gilead⁶. It is not hard to imagine how some laws that were put in force in Poland or USA can lead to a future that resembles the dystopian society presented in *Handmaid's Tale*. For example, the last change in the *Act on Pregnancy Planning of the Republic of Poland* took place on 27 January 2021, making abortion legal only in cases when the woman's life or health is endangered by the continuation of pregnancy, and/or when the pregnancy is a result of a criminal act. The medical personnel ordering and carrying out the abortion are subject to criminal penalties including imprisonment. In USA in 2022, *Roe* and *Casey* decisions were overturned in *Dobbs v. Jackson Women's Health Organization*, a landmark decision of the U.S. Supreme Court in which the court held that the *Constitution of the United States* does not confer a right to abortion. The court's decision overruled both *Roe v. Wade* (1973) and *Planned Parenthood v. Casey* (1992), giving individual states the full power to regulate any aspect of abortion not protected by federal law. That means ending the protection of abortion rights by the *United States Constitution* and allowing individual states to regulate any aspect of abortion not preempted by federal law.

Reading the novel and watching the television series in XXI century leave the general impression that any form of dramatic art had always offered us: but it gives us something else, that Ancient Greeks didn't get from dramas and tragedies: the feeling of possible *personal responsibility in such an outcome*. That *feeling* can relatively easily become an *idea* of political and social responsibility, and that is the new dimension that modern and contemporary art have.

⁶ Based on that novel, there is *The Handmaid's Tale*, an American dystopian television series created by Bruce Miller. The series was ordered by the streaming service Hulu, for which production began in late 2016. The plot features a dystopia following a Second American Civil War wherein a theocratic, totalitarian society subjects fertile women, called "handmaids", to child-bearing slavery.

The idea of political and social responsibility that art can or - according to Sartre: *must* - give us is the concept that was possible only in democratic societies. In different forms of political societies the voice (later turned into the vote) of one citizen doesn't have the power to change anything, but in most of today's systems it does, which makes every participant in society also the participant in staying or changing the course that society is taking. Sartre claims that a novelist does no longer have the right to *not acknowledge* social and political context of their time. Staying quiet about it is possible, but he considers that silence to be as loud as any other political decision. *Man is condemned to be free, because - once thrown into the world - he is responsible for everything he does* is even more accurate when it comes to novelists, and their *accomplices*: the readers. Doing whatever one can to raise the voice against it is a political act that *can* make a difference.

For Benjamin, as well, in order to be a high quality piece, a text should have political concerns for making a change, rather than being part of an entertainment literature:

Plato had a high opinion of the power of literature. But he thought it harmful and superfluous - in a perfect community, be it understood. Since Plato, the question of the right to exist has not often been raised with the same emphasis; today, however, it arises once more. Of course it only seldom arises in this form. But all of you are more or less conversant with it in a different form, that of the question of the writer's autonomy: his freedom to write just what he pleases. You are not inclined to grant him this autonomy. You believe that the present social situation forces him to decide in whose service he wishes to place his activity. The bourgeois author of entertainment literature does not acknowledge this choice (Benjamin 1998 : 85).

Even *former skeptics* such as Marcuse were "welcoming the re-emergence of hope. He announced —the end of utopia, not because utopias were unworthy or impossible, but because the time for their realization had come (Kumar, 1987, p.399)" (Alkan 2015: 16).

Interestingly, the contemporary literature uses pessimistic and dark ideas to provide the reader (or viewer) with something that was not the goal of classical tragedy: hope. That means that there is a change or a shift in ranges and effects of *eleos* and *phobos*, because in one historical era they can induce responses that were not possible in other ones. In the classical drama, hope remains where it was left in the myth of Pandora: at the bottom of the box from which all the evils were

released. Today's *box*⁷ releases the hope together with all the evil and darkness, making the viewer actively involved in a battle he perceives as his own.

Classical tragedy could awake the audience by presenting them a character that is also a human in general. Modern drama can awaken them only by calling them out personally and *making it about them*, who are undeniably parts of society.

CONCLUSION

Ancient Greeks could understand the tragic fall of one character as the tragic fall of man(kind) in general, while the people in today's society seem to need to literally observe the endangerment or a threat to fall of the entire society, to be able to comprehend it as the story about the man(kind) in general. That difference goes in favor of ancient greek concept of the universality.

The difference that goes in favor of the contemporary idea of duty and conscience lies in the fact that an audience reading or watching the dystopian version of collapse of the entire civilization sees themselves at least partially *responsible* for the course the world is going or downfalling.

That means that a person observing Sophocles' tragedy *Oedipus Tyrannus* 2451 years ago will have their feelings of *eleos* and *phobos* affected because they see someone as themselves, or *better than themselves*, going through a tragic fall that was inevitable. The catharsis they go through will release those accumulated feelings and make them see all of mankind through one character.

A person watching *The Handmaid's Tale* in 2023. will have their feeling of *eleos* reduced to some level of pity, feeling of *phobos* reduced to some level of fear, but they will not be released through catharsis, but enhanced by the comprehension that such a story isn't inevitable or predestined, but that it is *possible*, and even in some extent - that it is a consequence of the personal and political choices that they make.

Catharsis remains the most important goal of tragedy, but in the contemporary era it is *the way in which works of art evoke it* that has changed. *Phobos* continues to affect us individually, but the effect of *eleos* shifts from *one single story character* to *the entire society/mankind*. However, people of today's

⁷ Here understood as the movie industry.

world are given a different concept of catharsis: the one that transcends the effect on emotions and subjective impacts and becomes more *active*. It provides not only the direct and powerful way of dealing with one's own emotions, but also the possibility to *act differently* and to actually participate in *saving the world*, or at least preventing it from being destroyed. This is mostly related to the participation or refusal to participate in important political decisions. That position is at the same time much more powerful, and much more difficult, because the art no longer releases us from our misery, but reminds us that some of it is our direct responsibility. Precisely because of its pessimism and darkness, dystopia allows us something that greek tragedy did not have: the chance to change the ending.

BIBLIOGRAPHY

- Act on Pregnancy Planning of the Republic of Poland* (2021). Retrieved January 26, 2023. from: <https://dziennikustaw.gov.pl/DU/2021/175>.
- Adorno, T. (2004), *Aesthetic Theory*. London: Continuum.
- Alkan, C. (2015) *Hope and revolution in a critical dystopia: The Hunger Games*. Tuzla, Istanbul: Sabancı University. Faculty of Arts and Social Sciences. Retrieved January 26, 2023. from: https://research.sabanciuniv.edu/id/eprint/34752/1/CerenAlkan_10085820.pdf
- Aristotle (2008). *Poetics*. The Project Gutenberg EBook. Retrieved January 28, 2023. from: <https://www.amherst.edu/system/files/media/1812/The%252520Poetics%252520of%252520Aristotle%25252C%252520by%252520Aristotle.pdf>
- Benjamin, W. (1998). *Understanding Brecht*. London: Verso.
- Cipra, K. (2008). *Pogovor*. In Schelling, F. W. J. (2008). *Filozofija umjetnosti*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Dobbs v. Jackson Women's Health Organization* (2022). Retrieved January 26, 2023. from: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/597/19-1392/>
- Featherstone, M. (2017). *Planet Utopia: Utopia, Dystopia, and Globalisation*. London and New York: Routledge.
- Hegel, G. W. F. (1975). *Hegel's Aesthetics: Lectures on Fine Art*. 2 vols. Oxford: Oxford University Press.
- Plato (1996). *The Republic*. New York: W. W. Norton & Company.
- Schelling, F. W. J. (1907): *Werke*. Band 2, Leipzig 1907. Retrieved June 26, 2023. from: <http://www.zeno.org/Philosophie/M/Schelling,+Friedrich+Wilhelm+Joseph/System+des+transzendenten+Idealismus/6.+Hauptabschnitt.+Deduktion+eines+allgemeinen+Organs+der+Philosophie,+oder+Haupt%C3%A4tze+der+Philosophie+der+Kunst+nach+Grund%C3%A4tzen+des+transzendentalen+Idealismus/%C2%A7+1.+Deduktion+des+Kunstprodukts+%C3%BCberhaupt#fn28ref>
- Mitchell, S. Introduction. In: Benjamin, W. (1998). *Understanding Brecht*. London: Verso.

Schiller, F. (1792). *Ueber den Grund des Vergnügens an tragischen Gegenständen*. The Project Gutenberg EBook. Retrieved June 26, 2023. from: <https://www.projekt-gutenberg.org/schiller/traggegn/traggegn.html>

VANREDNO STANJE U HEGELOVOJ I AGAMBENOVOJ FILOZOFIJI

Agamben developed his account of state of exemption in many of his writings and it represents a very important aspect of his philosophy in general. The central topic underlining this problem refers to the relation between political and legal order, which comes into forefront in the state of exemption. The state of exemption is understood in general terms as a suspension of legal order, without any immanent criteria how to overcome it. However, the logic of Hegel's understanding of state of exemption in the form of *Notrecht* suggests that there could be such an immanent and critical criterion of overcoming it. This paper compares both concepts of state of exemption to analyze the manner in which state of exemption could attain an affirmative connotation.

Keywords: Agamben, Hegel, State of Exemption, *Notrecht*, police, politics.

AGAMBENOVO SHVATANJE VANREDNOG STANJA – EXCEPTIO ILI EXEMPLUM

U svojoj knjizi *Vanredno stanje* Agamben je podrobno izložio razloge zbog kojih smatra da je vanredno stanje dominantna paradigma savremenih sistema vladavine (Agamben 2005: 2). Uobičajena definicija vanrednog stanja govori o okolnostima u kojima je pravni poredak „legitimno“ suspendovan. Ustavi mnogih modernih država predviđaju specijalne ili ekstremne okolnosti usled kojih je moguće proglasiti vanredno stanje. Neke od njih su pretnja od invazije, unutrašnjih sukoba i eskalacije građanskog rata, a u današnje doba navodi se i borba protiv terorizma i pandemije¹. Vanrednim stanjem suspenduje se pravni poredak,

* nevena.jevtic@ff.uns.ac.rs

¹ Zadržavajući se samo na našoj državi, sintagma „vanredno stanje“ bila je koliko juče ključna odredba političkog i svakodnevnog života. U Srbiji vanredno stanje je proglašeno 15. marta 2020. godine u kontekstu suočavanja sa globalnom pandemijom virusa Covid-19. Zvanično saopštenje tog dana, u kome je aktuelna vlast proglasila vanredno stanje u tradicionalnoj formi, podrazumevalo je jasno šmitovsko označavanje „neprijatelja“, opštu atmosferu života pod opsadom i belikoznu retoriku. Evo nekoliko formula radi ilustracije: „Srbija je od danas u ratu protiv nevidljivog protivnika, opasnog, opakog, koji naša zemlja mora da pobeđi“, kao i „Borba koja je pred nama je borba za one koji su stvarali i gradili

odnosno, „preskače“ se ono što je njime normirano. Drugim rečima, ne obraća se pažnja na moderna politička prava građana ili principe poput podele vlasti. Agamben polazi od uobičajenog tretiranja ovog fenomena i tvrdi: „Provizorno ukidanje razlike između legislativne, egzekutivne i judikativne vlasti – pokazuje ovde vlastitu tendenciju da postane trajna praksa vladanja“ (Agamben 2005: 7). Premda ovaj problem ima dugu istoriju, epoha takozvanog totalnog rata predstavlja istorijski trenutak u kome, prema njegovom mišljenju, počinje proces normalizacije vanrednog stanja i brisanja razlike između vanrednog i „normalnog“ funkcionisanja: „Prvi svetski rat (...) pokazuje se kao laboratorija za testiranje i usavršavanje funkcionalnih mehanizama i aparata vanrednog stanja kao paradigme vladanja“ (Agamben 2005: 7). Preciznije: „[I]ako je paradigma, s jedne strane, (u stanju opdsade) protezanje oružanih sila vojnog autoriteta u civilnu sferu, a s druge suspenzija ustava (ili onih ustavnih normi koje čuvaju individualne slobode), vremenom su oba modela na koncu spojena u jedan juristički fenomen koji nazivamo 'vanredno stanje'“ (Agamben 2005: 5).

ovu zemlju. To je borba, pre svega za naše roditelje, za naše starije, ali i za budućnost naše Srbije. Moraćemo da se borimo disciplinom i merama. Zatvara se život da bismo sačuvali život“ (<https://www.predsednik.rs/lat/pres-centar/vesti/predsednik-vucic-predsedavao-sastankom-kriznih-stabova> 20.1.2023). Međutim, motiv koji uvodi poslednja rečenica drugog fragmenta, koja kao da slučajno (upravo politički nesvesno), priziva paradoksalni karakter moderne politike kao biopolitike o čemu u svom delu govori Agamben. Da bi se sačuvalo (goli) život od smrti, život u svom biološkom smislu, potrebno je zatvoriti, suspendovati život u njegovim „višim“ (etičkim i političkim) kvalifikacijama. Sačuvati goli život građana Srbije je silom prilika podrazumevalo njegovo deklarativno podizanje na nivo najvišeg političkog cilja, što je prema Agambenovoj analizi ne samo ključna odlika savremene biopolitike već i ona karakteristika koja nosi istorijski kontinuitet od fašističkih i nacističkih poredaka do savremenih demokratija u doba poznog kapitalizma (Agamben 1998: 85 - 86). Uvodeći program mera *lockdown*-a, i to jedan od represivnijih u Evropi, aktuelna vlast postavila je „očuvanje života“ za politički cilj bez konkurencije. Vanredno stanje je podrazumevalo zatvaranje pojedinaca u stambene prostore, njihovo isključenje iz ekonomskog, socijalnog, kulturnog i političkog života. Možemo se podsetiti i događaja koji su iz ovog aspekta posebno interesantni, a to je simbolična akcija „bukom protiv diktature“ i kontra-akcija „paljenja baklji na krovovima“ (<https://www.slobodnaevropa.org/a/30932036.html> 20.1.2023). U kontekstu vanrednog stanja koje Agamben posmatra kao permanentnu odliku političkog života naše epohe, ova zabrana političkog života ili preciznije okupljanja za neke, naporedo s simboličnom i nekažnjenom transgresijom iste zabrane od strane drugih, govori mnogo u prilog tome da je „vanredno stanje“ suštinski nerazlučivo od „normalnog stanja“ i toka političkog života. Eksplicitno odnosno proglašeno vanredno stanje ima kvalitet performansa koji se oslanja na uveliko već uvežbane uloge i funkcije.

Primer koji se sam nameće jeste Hitlerov nacistički režim. U momentu kada je on dobio moć, doneo je dekret *O zaštiti naroda i države* iz 28. 2. 1933. (die Verordnung des Reichpräsidenten zum Schutz von Volk und Staat vom 28. 2. 1933.) koji će faktički biti na snazi tokom potonje istorije Trećeg rajha. Dekret suspenduje članove Vajmarskog ustava koji su se ticali političkih sloboda individua, odnosno, dopušta ograničenje prava na okupljanje, slobode govora i štampe, dajući policijskim organima praktično određene ruke u pravno-proceduralnom smislu. To je značilo nesmetano hapšenje i zatvaranje građana koji su predstavljali političke protivnike režima, rasturanje i zabranjivanje opozicionih političkih organizacija, suzbijanje problematičnih publikacija itd.

Agamben, međutim, upozorava da ne bi trebalo izgubiti iz vida da je „moderno vanredno stanje nastalo unutar demokratsko-revolucionarne tradicije, a ne apsolutističke“ (Agamben 2005: 5). Može se govoriti o istorijskoj putanji, koja vanredno stanje sve više oslobađa od zahteva realnih ratnih okolnosti, vodeći ka njegovom preoblikovanju u internu, vanrednu policijsku meru, kojom se zajednice ne brane od vanjskog već unutrašnjeg neprijatelja. Zapravo, parafrazirajući Agambenove reči, vanredno stanje je tokom svoje istorije napredovalo od „realne“ vojne opsade do „fiktivne“ političke (Agamben 2005: 5)! Štaviše, Agamben ističe da je cilj njegovog istraživanja taj da se na svetlo iznese fikcija koja predstavlja tajnu, *arcanum imperii*, savremene političke moći (Agamben 2005: 86). Pošto je ova fikcija skriveni aksiom moderne političke moći uopšte, ona se odnosi na sve opcije savremenog političkog spektra: „Državno nasilje, koje može poništiti normativni aspekt prava i protivrečiti mu nekažnjeno – dok ignoriše međunarodno pravo vani a proizvodi permanentno vanredno stanje iznutra - svejedno tvrdi da se drži prava“ (Agamben 2005: 87).

No, kako je moguće da je vanredno stanje tako obuhvatan *praxis*? Agamben ide još dublje u odnosu na institucionalno-pravni osnov moderne, odnosno savremene, politike Zapada i tvrdi da je prava relacija moderne političke moći ta u kojoj politička moć stoji nasuprot „čistog biološkog života bez ikakvog posredovanja“ (Agamben 2000: 41). Vanredno stanje nije samo istorijski, pravno-politički fenomen, već pokazatelj jedne dublje „metafizičke“ dimenzije modernog političkog praksisa, a nju definiše kategorija biopolitike. Preuzimajući Fukoovo razumevanje modernog političkog praksisa, Agamben dalje razvija ovaj koncept kao formu modernog političkog *conditio humana*. Agamben, u svojoj čuvenoj knjizi *Homo sacer*, tvrdi:

Politika [kao biopolitika] pokazuje se kao istinski fudnamentalna struktura zapadne metafizike pošto počiva na pragu na kome je odnos između živog bića i *logosa* ostvaren. Pri „politizaciji“ golog života – metafizički posao *par excellence* – odlučuje se o ljudskosti živog čoveka (Agamben 1998: 8).

Kategorija „golog života“, odnosno paradoks „inkluzivne ekskluzije“ čoveka kao *homo sacer*-a, po kome je Agambenova knjiga dobila ime, govori o drevnom institutu rimskog prava koji je omogućavao da čovek u svako doba može biti ubijen (bez pravne odgovornosti), ali ne i žrtvovan (Agamben 1998: 12). Paradoksalnost tog položaja ogleda se, prema Agambenu, upravo u tome što je on ujedno „unutar i izvan pravnog poretka“ (Agamben 1998: 15). Za Agambena, ovaj institut nije stvar davne prošlosti već znak jednog naročitog metafizičkog iskustva koje je u potonjoj zapadnoevropskoj istoriji „zaboravljeno“. Danas, kada je politika vanrednog stanja na svom istorijskom vrhuncu, postao je vidljiv biopolitički aksiom političke moći uopšte:

Odlučujuća je činjenica ta da, skupa s procesom na osnovu kog izuzetak svuda postaje pravilo, sfera golog života – koja je izvorno situirana na marginama političkog poretka – postepeno počinje da se poklapa sa političkom sferom (Agamben 1998: 12).

Ovo poklapanje, prostor koji „zauzima“ ta inkluzija u formi ekskluzije iz zajednice, za Agambena se u najčistijoj formi pokazuje u nacističkim logorima. On logor i vanredno stanje dovodi u najdirektniju vezu: „Logor je prostor koji se otvara kada vanredno stanje počne da biva pravilo“ (Agamben 2000: 39). Međutim, ovo mesto najstrašnijeg *conditio inhumana* danas više nije vezano za određeni lokalitet ili istorijsku formu koncentracionog logora, već označava prostor u kome nema razlike između prava i izuzetka, odnosno, gde nema institucionalne i pravne medijacije, već postoji direktan odnos života i suverene odluke. Čime Agamben opravdava ovu univerzalnu mogućnost logora u savremenom političkom životu, odnosno, to što se u svakom momentu možemo naći u „paralelnom unvierzumu“ – stanju napuštenosti od strane poretka i trpljenja nasilja za koje niko principijelno neće biti odgovoran? Autor Lorenzo Čijeza upozorava da je ovde na delu fundamentalna Agambenova teza o istorijskoj nihilističkoj orijentaciji moderne politike i političke kulture Zapada. On tvrdi da je celokupna Agambenova projekcija biopolitike na zapadnoevropski politički, kulturni i intelektualni prostor ostala nedovoljno shvaćena upravo s obzirom na njegovo shvatanje metafizike kao nihilizma (Chiesa : 151)! Direktna, neposredna simetrija između *homo sacer*-a i suverene moći trebalo bi da se sagleda baš iz ove istorijske putanje

zapadnoevropske metafizike, odnosno njene nihilističke „sudbine“ (Chiesa 20014: 150).

U sprezi s ovom nihilističkom tezom o negativnom biopolitičkom uslovu mogućnosti političke moći ili pravnog poretka uopšte, Agamben tvrdi:

[P]rilikom odluke o vanrednom stanju norma biva suspendovana ili čak poništena; ali ono o čemu se radi prilikom suspenzije jeste, opet, stvaranje situacije u kojoj je primena te norme moguća (Agamben 2005: 36).

Cirkularnost koja se javlja pri objašnjenju ove jurističke okolnosti trebalo bi da je znak „izvorne sprege“ koja postoji, po njegovom shvatanju, između pravne norme i ljudskog života. Reč je o načinu na koji „pravo obuhvata živa bića putem vlastite suspenzije“ (Agamben 2005: 3). Iako je pravni poredak suspendovan, taj odnos je od suštinskog značaja za poredak (Agamben 2005: 51). On kaže:

S jedne strane, juristička praznina o kojoj se radi u vanrednom stanju čini se apsolutno nezamisliva za pravo; s druge, ova nezamisliva stvar je bez obzira od odlučujućeg strateškog značaja za pravni poredak i ne sme joj se dopustiti da umakne ni po koju cenu (Agamben 2005: 51).

Kategorija *homo sacer*, takođe, predstavlja univerzalnu strukturu, „izvornu ‘političku’ relaciju“, u smislu u kome „puki život [stoji] u inkluzivnoj eksluziji kao referent suverene odluke (Agamben 1998: 85).

Teza o kontinuitetu vladavine ove paradigme političkim prostorom Zapada jeste ubedljiva, a potvrdilo ju je i naše nedavno iskustvo. Skoro sve evropske vlade², uključujući i našu, ponele su se u suštini prema geslu *business as usual*: u cilju „zaštite javnog poretka - u ovom slučaju „javnog zdravlja“ - zanemarivale su najranjivije delove društva i omogućile enormne profite i malverzacije krupnom kapitalu. Polazeći od toga da je veza života i prava fiktivna, da predstavlja prazninu, može se reći da je ova praznina „pravilo“ čak i licem u lice sa realnom opasnošću. Svejedno je, zapravo, da li je reč o realnoj opasnosti ili onoj koja je rezultat fabrikovanog konsenzusa, dominantna politička praksa postaje „suverena neodgovornost“ (de la Durantaye 2009: 338), jer se naš politički život odvija(o) u prostoru u kome je izbrisana distinkcija između zakona i pravnog izuzetka.

² Isto svakako važi i za ostatak sveta, ali se ovde sužava perspektiva usled fokusiranja na Agambenov odnos prema zapadnoevropskoj političkoj istoriji.

Međutim, ovo Agambenovo upozorenje – ono što je vanredna mera danas, sutra će postati „normalan“ mehanizam opresije – nije ono što je problematično.

U obrazloženju izvorne strukture normativnosti prava, odnosno institucionalno-pravnog osnova političke moći, Agamben sučeljava dva istaknuta učenja o vanrednom stanju, Benjaminovo i Šmitovo. Oba autora se bave problemom nasilja, s tim što je kod Šmita reč o nasilju koje sprovodi državni aparat u slučaju vanjske pretnje, dok je za Benjamina pravi problem revolucionarno nasilje usmereno protiv državnog. S obzirom na to da je u oba slučaja u fokusu nasilje koje se vrši izvan pravnog poretka, uobičajeni mehanizam razlučivanja njegove „legitimne“ od „nelegitimne“ upotrebe otpada, pošto sususpendovani predefinisani kriterijumi koji određuju „pravednost“ nasilja kao sredstva za postizanje političkih ciljeva. Stoga, vanredno stanje ima smisao čiste situacije, takoreći „čistog nasilja“ koje referiše na sebe pri određivanju bilo kakvog kriterijuma ili pravila vlastite primene. Jednom kada je vanredno stanje proglašeno, a poredak koji je bio u funkciji suspendovan, ne postoji način da predvidimo u kom pravcu će se situacija razvijati: da li u pravcu autoritarnog režima ili revolucije. Štaviše, Agamben i ne definiše vlastiti teorijski zadatak u pravcu iznalaženja izlaza iz vanrednog stanja, već nastoji da teorijski održi tenziju, dajući tek šture i nejasne naznake o „jedinoj istinskoj političkoj akciji“ koja „preseca neksus između nasilja i prava“ (Agamben 2005: 88). Njegova kritička analiza naginje ka šmitovskoj formuli prevazilaženja vanrednog stanja u pravcu autoritarnog režima. Naznake smo naveli gore, premda maglovite, da Agamben traga za mogućnošću bega iz celokupne savremene političke prakse.

POLITIČKO (BENJAMINOVSKO) ILI POLICIJSKO (ŠMITOVSKO) VANREDNO STANJE

Karl Šmit je 1921. godine izložio svoje shvatanje vanrednog stanja (Ausnahmezustand) u knjizi *Politička teologija*, polazeći od pitanja o tome „ko odlučuje u slučaju konflikta o tome šta čini javni ili državni interes, javni red i sigurnost, *le salut public* etc. Vanredni slučaj, koji nije obuhvaćen važećim pravnim poretkom, ne može se činjenično opisati već najviše kao slučaj ekstremne nužde, kao opasnost po egzistenciju države i slično. Upravo ovaj slučaj čini aktuelnim pitanje o subjektu suvereniteta, što znači o suverenitetu uopšte“ (Schmitt 2015, :13 - 14). Pozivajući se na čuveni član 48 Nemačkog ustava iz 1919. godine, koji definiše vanredno stanje tako da ga proglašava predsednik Rajha, ali da ostaje pod kontrolom parlamenta (Reichstag), on uviđa da je paradoksalno glavni obzir

zakonodavaca, pri definiciji vanrednog stanja ovde, ponovna uspostava ustavnog poretka, iako je upravo definisana vanustavna (izvanpravna) okolnost koja ima moć da ga „legitimno“ suspenduje (Schmitt, 2015: 17 - 18). Šmit ukazuje na to da kada bi se ta suspenzija, kao i vanredne mere koje su njome uspostavljene, zaista mogle ograničiti „uzajamnom kontrolom, nametanjem vremenskog ograničenja“, onda ovo pitanje o suverenosti ne bi imalo značaj na kome on insistira, mada ni u tom slučaju ne bi bilo potpuno irelevantno (Schmitt, 2015: 18). Vanredni slučaj je definisan tako da, od momenta proglašenja, mi imamo posla s neograničenom moći (onog organa vlasti u čije se kompetencije ubraja i mogućnost suspenzije pravnog poretka) Kako on kaže, mi vidimo da „država opstaje, a pravni poredak se povlači“ (Schmitt, 2015: 18), jer pravni poredak paradoksalno i dalje važi, premda više nije na snazi, budući da je upravo neprikosnovenost njegovog primenjivanja pri odlučivanju u političkom životu suspendovana. Ukoliko prihvatimo tezu da je Šmit, kao učenik svog mentora Hobsa, bio uveren u to da čovek, po svojoj prirodi, neminovno predstavlja opasnost po druge, s obzirom da je zainteresovan samo za vlastitu bezbednost, onda bismo imali brzi odgovor na pitanje zašto je Šmit kao izlazak iz ovog paradoksa video snažnu državu koja ima isključivi monopol nad nasiljem, nad proglašavanjem „domaćeg neprijatelja“, kao podrazumevanog dela proglašenja vanrednog stanja (Schwab, 1985: xxii). No, da bi se ustav zaista zaštitio od subverzije, on je u tekstu o *Legalitetu i legitimitetu* predlagao mehanizme (takozvane „jednake šanse“) koji bi sprečili militantne političke partije u dolasku na vlast, odnosno podržali one struje koje su potpuno predane zadatku očuvanja ustavnog poretka (Schmitt, 2012: 34 - 35).

Za razliku od njega, Benjamin je u svojim razmatranjima o vanrednom stanju polazio od stava da je, pored države, još jedino organizovani radnički pokret predstavljao legalan subjekt koji je imao pravo na nasilje odnosno silu. Iako je pravnim poretkom obuhvaćeno i definisano ovo pravo, ono je prepoznato kao vanredna mera koju je, uz uopšteni dopust, opet paradoksalno potrebno i ograničiti. Da postoji „suprotnost u shvatanju“ ovog prava i upotrebe sile između onih koji su nosioci ovog prava i onih koji ga sankcionišu, za Benjamina nema sumnje:

Suprotnost između ovih shvatanja ispoljava se u punoj oštirini prilikom revolucionarnih opštih štrajkova. U njima se radništvo svaki put poziva na svoje pravo na štrajk, dok država to pozivanje naziva zloupotrebom, pošto pravo na štrajk nije ‘tako’ bilo zamišljeno, pa pribegava svojim vanrednim ovlašćenjima (Benjamin, 1974: 59).

Prema Benjaminovom shvatanju, okolnosti klasne borbe (koja bi, uzgred budi rečeno, bar teoretski onemogućila onu lojalnost pravnom poretku i „jednake šanse“, o kojima Šmit govori) ističu nešto što je karakteristično baš za sam odnos pravnog poretka i sile uopšte. Politička moć ili nasilje jeste dvostruko – istovremeno ono koje konstituiše pravni poredak (ili sila koja postavlja pravo) i ono koje je njime konstituisano, odnosno koje ga održava (Benjamin, 1974 :61). U „normalnom“ stanju političkog praksisa, nasuprot državnom monopolu nad primenom sile u cilju održavanja pravnog poretka, stoji, prema Benjaminu, „nemoćni“ protest pojedinca ili grupe i zahteva slobodu kojoj nije u stanju da da određenu formu. On navodi Kantov kategorički imperativ kao primer „nebuloznog“ višeg poredka slobode (Benjamin, 1974:62).

A potpuno je nemoćno ako ne osporava sam pravni poredak od vrha do dna, već samo pojedinačne zakone ili prazne običaje, koje pravo, naravno, uzima pod zaštitu svoje moći, a ova se sastoji u tome da postoji samo jedna sudbina i da upravo postojeće i pogotovu ono preteće čvrsto pripadaju njenom poretku (Benjamin, 1974:63).

Razmatrajući različite pravce legitimisanja sile, Benjamin je utvrdio načelna ograničenja za svako od njenih usmerenja. Ona sila koja je sa vlastitom istorijskom pobedom uspostavljala nove institute prava i poredak, morala je iz istorijsko-političke perspektive bar da se osvedoči kao „pobednička“ i da „obelodani“ zakone. Ona, pak, koja pravni sistem održava, kao svoje ograničenje ima okolnost da sebi sama ne postavlja ciljeve, već su joj oni dati kao važeći instituti prava i ovlašćenja koja štiti. No, situacija koja je u skladu s odredbama vanrednih okolnosti nastaje kada postavljajuća sila biva ista ona koja je u službi održavanja poretka. Logika vanrednog stanja (u šmitovskom smislu) i logika policijske sile, u Benjaminovim očima, jedna su te ista stvar:

Policijska sila je oslobođena oba ova uslova. Ona postavlja pravo – jer njena karakteristična funkcija, naaravno, nije obnarodovanje zakona, već donošenje uredba koja ona izdaje s pravnom pretenzijom – ali ga i održava, jer se pomenutim ciljevima stavlja na raspolaganje. Potpuno je neosnovana tvrdnja da su ciljevi policijske sile uvek identični ili makar samo i povezani sa ciljevima ostalog prava (Benjamin, 1974: 64).

U „normalnom“ stanju, nemoćnost pojedinca i grupe koja pruža otpor može se ogledati u tome što bi održavajuća sila i pojedinac odnosno grupa barem načelno priznavali isti pravni cilj, održanje prava koje se drugačije tumači ili

povređuje usled pojedinačne i ograničene zloupotrebe. Međutim, pod pretpostavkom šmitovske političke paradigme vanrednog stanja, vidimo da pojedinac ili grupa koja bi štrajkovala zarad afirmacije svoje slobode stoji nasuprot jednoj „bezobličnoj, neuhvatljivoj“ čak „avetinjskoj pojavi u životu civilizovanih država“ (Benjamin, :64). Istorijski posmatrano je taj „policijski duh“ pripadao različitim političkim režimima i možda uvek težio vlastitoj normalizaciji. Za Benjamina, međutim, najveće zlo on čini unutar demokratskih društava jer predstavlja najveće izopačavanje sile (op.cit).

Pravo na štrajk je, na primer, odobreno od strane zakonodavaca pre svega kao način da se izbegne nasilje „protiv koga država nije mogla da ustane“ – ako se štrajk razume kao reakcija na svojevrsnu prevaru, njegova istorijska prethodnica podrazumevala je rabijanje alata i mašina, kao i paljenje fabrika. U ovoj Benjaminovoj interpretaciji odnosa sile ili nasilja i pravnog poretka, isticanje prava na štrajk je egzemplarno. On govori o interesu zakonodavnih instanci da privole sve na mirno rešavanje svojih nesuglasica unutar pravnog poretka, delegitimirajući upotrebu sile kao sredstva za ostvarenje ciljeva i nudeći u zamenu pravna sredstva. No, ukoliko je ta predstava o zajedničkom interesu koji je investiran u pravni poretak demistifikovana kao ograničena, situaciona ili ideološka (u kontekstu klasne borbe), onda dezavuisanje upotrebe sile u okviru prava na štrajk može biti jednako besmisleno. Benjamin tvrdi: „Štrajk u klasnoj borbi pod izvesnim uslovima, mora važiti kao čisto sredstvo“ (Benjamin, 1974:68). Utoliko upotreba sile, odnosno nasilja, ima smisao revolucionarne borbe koja sebi ciljeve postavlja (u slučaju Sorelovog proleterskog štrajka) potpuno mimo postojećeg državnog i pravnog poretka (Benjamin, 1974: 69).

HEGELOV POJAM *NOTRECHT*-A KAO PRIMER POLITIČKOG SPORA?

Jasno je da povezivanje Hegelovog pojma *Notrecht*-a (prava iz nužde) s pojmom vanrednog stanja uopšte nije po sebi transparentno. Budući da predstavlja kategoriju na kojoj se presecaju pravo i moralitet, deluje da bi pojam *Notrecht* trebalo tumačiti iz tog, ionako već komplikovanog konteksta. Nadalje, razlozi zbog kojih bi se ovaj pojam, koji ima specifično mesto i ulogu u Hegelovoj filozofiji prava, proširio do kategorije političke teorije nisu direktno jasni niti opravdani. Ukoliko bi se to i dozvolilo za potrebe rasprave, ostaje pitanje da li bi bilo moguće upotrebljavati pojam politike u njegovom klasičnom smislu. Međutim, ako imamo na umu dijalektički karakter Hegelove filozofije, vanredno stanje i poredak,

izuzetak i norma, kao dve suprotnosti, mogu biti momenti jednog kompleksnog dijalektičkog odnosa. Tradicionalno je ova tenzija viđena na liniji odnosa građanskog društva i države. Prateći logiku razvoja kategorijalitetu u *Osnovnim crtama filozofije prava*, *Notrecht* je pojam koji prethodi raspravi o građanskom društvu, te državi, stoga bi na prvi, pa i drugi pogled, njegovo povezivanje sa sferom politike (unutar koje se vanredno stanje u suštini problematizuje) bilo neosnovano.

Međutim, bliskost koncepata *vanrednog stanja* i *Notrecht-a* bi se mogla bolje istaći ukoliko uzmemo jedno drugačije određenje pojma politike kao orijentir. Ono se i samo oblikuje u kontekstu savremene rasprave o vanrednom stanju, te se može razumeti i tako da stoji u dijalogu s Agambenovim shvatanjem. Njegova knjiga *Homo sacer* izlazi 1995, a iste te godine izlazi i Ransijerova knjiga *Nesaglasnost*. U njoj je moguće naći takvo shvatanje politike koje podrazumeva drugačije koncipirano vanredno stanje. Kod svakog od ovih autora, okolnosti u kojima se poredak održava, a njegova pravila suvereno važe, podrazumeva specifičan „mehanizam“, čije objašnjenje priziva u sećanje razlikovanja koja pravi Aristotel u svojoj *Politici*: razlika između *bios* i *zoe* (Agamben), ili *phone* i *logos* (Ransijer, 2014: 17 - 38). Na osnovu ove izvorne razlike kao svog arhea, potonja istorija političke praksa pokazuje nastojanje da se ono isključeno istovremeno i uključi (*bios* i *phone*). Na taj način, ono ne mora da mu da za pravo, već ga ostavlja u bespomoćnosti, dok istovremeno potura prividnu jednakost u pravima i društvenim dobrima za jednakost kao takvu:

Od Atine V veka pre nove ere do naših vlada, strana bogatih nikada nije rekla samo jednu stvar, stvar koja je negacija politike: *ne postoji udeo onih koji nemaju udela* (Ransijer, 2014: 32).

U situaciji vanrednog stanja, kod Agambena, odlukom suverena čovek biva sveden na goli život, a kod Ransijera reč je o otporu upravo samom tom mehanizmu ili logici po kojoj je (prividno) uključen tako što je (istinski) isključen. Za Agambena, videli smo, ukoliko vanredno stanje postaje pravilo svi smo potencijalno *homines sacri*. Tome nasuprot, vanredno stanje koje formuliše Ransijer pripada strani koja pruža otpor, koja ukazuje na suštinski spor ili sukob. Taj sukob nema unapred određenog mesta ili subjekta, ali to ujedno znači da svako mesto može biti poprište sukoba i time postati politički relevantno. U tom pravcu, Ransijer pre svega redefiniše pojam politike kako bi ga oslobodio njegovog uobičajenog smisla:

[P]olitikom nazivamo skup procesa posredstvom kojih se događa agregacija i dolazi do saglasnosti i kolektiviteta, organizuju moći, raspodeljuju mesta i funkcije, te stvaraju sistemi legitimacije te raspodele. Predlažem da toj raspodeli i sistemu tih legitimacija damo drugo ime. Predlažem da ih nazovemo *policija* (...) Politička je ona delatnost koja pomera neko telo s mesta koje mu je bilo namenjeno, odnosno menja namenu nekome mestu; ona omogućuje da se vidi ono što nije imalo mesta da bude viđeno, ona omogućuje da se razume neki govor tamo gde je bilo mesta samo za buku (...) Nećemo zaboraviti da i ako politika pokrene logiku potpuno heterogenu u odnosu na policijsku logiku, ona je uvek vezana za nju. Razlog za to je prost. Politika nema sebi svojstvene predmete, odnosno sebi svojstvena pitanja. Jedini njen princip, jednakost, nije joj svojstven i u njemu nema ničega političkog. Sve što ona radi jeste da mu da aktuelnost u formi slučaja, da potvrdu jednakosti upiše, u formi spora, u jezgro policijskog spora (Ransijer, 2014: 47, 49, 51 - 52).

Stoga bi se moglo reći da je Agambenovo shvatanje vanrednog stanja *policijsko* (šmitovsko), dok je za Ransijera (benjaminovski) o njemu moguće misliti iz konteksta redefinisane *politike*, te bi u njegovoj osnovi počivala ne više suverena odluka, već artikulacija samog spora (uporedne detalje dao je Leonhardt, : 53).

Iz navedenog fragmenta možemo zaključiti da za Ransijera jednakost nije pozitivni politički princip. Niti ovaj pojam referiše na političku vrlinu, jer bi se diskusija o njoj okrenula uobičajenoj temi problematičnog i utopijskog karaktera jednakosti. Čini se, zapravo, da je ona pretpostavka tako što jeste početna faza uspostavljanja policijskog poretka u Ransijerovom smislu. Da bi poredak nejednakosti bio uspostavljen, da bi se mehanizam eksluzije zasnovao, potrebna je isprva prazna pretpostavka jednakosti i inkluzije. „Da bi bilo politike“, smatra Ransijer, „potrebno je da postoji tačka susreta policijske logike i logike jednakosti“ (Ransijer, 2014: 54). Kao primer, Ransijer navodi slobodu Atinjana kao prazan standard (Ransijer, 2014: 54), ali bi se svakako i apstraktno pravo građanina, odnosno apstraktna pravna jednakost, kao jedna manifestacija moderne građanske slobode kod Hegela, mogla dodati na listu primera. Anticipirajući na ovom mestu ono što je tek potrebno pokazati, u shvatanju *Notrecht*-a se kao najvažnija dimenzija pojavljuje uvid u ukidanje ove jednakosti, odnosno, uvid da njeno apsolutno ukidanje dolazi u ekstremnom slučaju, koji je proizašao iz normalnog policijskog poretka društvene distribucije.

S obzirom na izvorni istorijski kontekst rađanja politike i političke refleksije, a to je antička Grčka, Ransijer tvrdi:

Prazna 'sloboda' koja od atinske sirotinje pravi politički subjekt *demos*, nije ništa drugo do susret dve logike. Ona nije ništa drugo do nepravda koja ustanovljava zajednicu kao zajednicu spora. Politika je praksa u kojoj logika obeležja jednakosti dobija oblik utvrđivanja nepravde (Ransijer, 2014: 56).

Stoga bi tvrdnja da je *Notrecht* jedan modus vanrednog stanja podrazumevala da je i Hegel, poput Ransijera, uvideo da je politički kapacitet ovog drevnog instituta u građanskom društvu razotkrivanje tačaka mogućeg spora ili nepravde u postojećoj raspodeli društvenog bogatstva, na koje prema praznom standardu jednakosti svi imaju pravo. Većina se dokaza za ovu tezu može naći unutar Hegelovog shvatanja siromaštva, njegovog uvida u proces sve veće apstrakcije rada, te posledične paralelne akumulacije bede i bogatstva kao dve paralelne „logike“ istog sistema, o čemu će svakako biti još reči. Konačno, Hegel *Notrecht*-u očigledno pripisuje, ako ne revolucionarni politički status, ono svakako višu moralnu poziciju, budući da izrasta iz nepravde, koja je i sama efekat poretka u kome se neminovno negira prazna pretpostvka slobode sa svakom konkretnom društvenom distribucijom i raspodelom.

Atinska *isonomia* nije prosto jednakost građana pred zakonom, već je zakon jednakost svih (Ransijer, 2014: 89). Isto je i kod Hegela: smisao apstraktnog prava, koje počiva na univerzalnosti prava da budemo osobe, jeste to da predstavlja (zamena za) jednakost. Promocija ovakvog *quid pro quo*, Ransijer kritički primećuje, pripadalo je tradicionalno politici filozofa odnosno filozofiji politike. Iako je ne spominje poimence, ta građanska pravna kategorija *osoba* formulisana je tako da obuhvata apstraktno pravo svih na privatno vlasništvo (Hegel, 1989: §44, 94). Kao zakonska jednakost, koja je nužno isposredovana policijskom logikom, ona ne može biti „jednakost“ koju revolucionarna politika u Ransijerovom smislu pretpostavlja. Hegel je i sam pravio razliku između apstraktne kategorije vlasništva, s obzirom na apstraktno-pravnu jednakost, i onoga što bi predstavljao konkretan posed, s obzirom na celokupan sistem društvene raspodele: „Ovdje bi bila jednakost samo apstraktnih osoba kao takvih, jednakost *izvan* koje pada upravo time sve što se tiče posjeda, to *tlo nejednakosti*“ (Hegel, 1989: ad.§49, 101). Ona se zaista može posmatrati kao drugo ime za svojevrсну nepravdu prema onima koji nemaju nikakvog udela, kako to kaže Ransijer, a koja je u istoriji zapadnoevropske političke misli poprimala različite artikulacije³.

³ Revolucionarni politički gest artikulisanja nepravde i spora, u istoriji filozofije „rešavan“ je na različite načine, prema Ransijerovom mišljenju, u projektima takozvane arhipolitike,

U kranjoj liniji, nije isključeno ni to da bi se s obzirom na Hegelovu filozofiju prava moglo govoriti o vanrednom stanju u obe pomenute verzije. U paragrafu *Osnovnih crta filozofije prava* u kome definiše pojam suvereniteta države, Hegel se u dodatku eksplicitno dotiče vanrednog stanja. Najvažniji delovi njegovog određenja suvereniteta i odnosa spram vanrednog stanja su sledeći:

[D]a posebni poslovi i vlasti države nisu ni za sebe ni u posebnoj volji individua samostalni i čvrsti, nego da imaju svoj posljednji korijen u jedinstvu države kao svom jednostavnom sopstvu, sačinjavaju *suverenitet* države (...) U *mirnom* stanju nastavljaju posebne sfere i poslovi put zadovoljavanja svojih posebnih poslova i svrha (...) *direktno delovanje* odozgo ono što ih isto tako neprestano vraća k svrsi celine (...); ali u stanju *nužde* [*Notzustand*], bilo unutarnje ili spoljašnje, suverenitet jest onaj u čiji se jednostavni pojam utapa organizam koji ondje postoji u svojim posebnostima, pa je suverenitetu povjeren spas države uz žrtvovanje onoga što je inače opravdano, gde, dakle, onaj idealizam postaje svoja osebujna zbiljnost (Hegel, 1989: §278, 407 - 408).

parapolitike i metapolitike. Hegel bi, iskreno govoreći, mogao da spada u kategoriju arhipolitike, budući da skupa s Platonom politiku izvodi iz sveobihvatnih, kosmoloških principa (Ransijer, 2014: 94), odnosno u Hegelovoj varijanti, državno uređenje se posmatra sa stanovišta sveobuhvatnog svetsko-povesnog procesa. Takođe, Hegel bi mogao spadati u tabor parapolitike koju, prema Ransijerovom shvatanju, izumeva Aristotel. Poput njega, da bi sačuvao „vladavinu zakona“, Hegel postavlja idealni, srednji režim u kome se poništavaju nestabilni ekstremi različitih oblika vladavina (Ransijer, 2014: 104). Taj „srednji idealni režim“ mogao ni da bude takozvani opšti stalež, birokratija, koja predstavlja sredinu u odnosu na rentijerski kapital zemljoposjednika (fiziokratski interes, tzv. supstancijalni stalež (Hegel, 1981: 332)) i obrtnički kapital kapitalista (buržoaski interes, tzv. zanatlijski, tvorničarski i trgovački stalež (Hegel, 1989: 333)). Postoji još i kategorija metapolitike, koja kao svoj prethodni razvojni korak ima moderni verziju parapolitike (u kojoj filozofska kategorija prava, smatra Ransijer, formulisana upravo kako bi razvezala čvor spora, postaje „*par excellence* ime nepravde“ (Ransijer, 2014: 112). Kanon metapolitike utemeljio je, prema njegovom shatanju, Marks. Njen bi se primarni zadatak mogao opisati upravo u skladu s Marksovim shvatanjem kritike, denuncijacije i kritike ideologije, kojom se raskriva i demistifikuje istina o lažnosti, istina iluzije (Ransijer, 2014: 118), a to znači društveni odnosi i klase se pokazuju kao istina ideologije. Odgovor na pitanje da li bi se i Hegel, kao utemeljitelj dijalektičkog metoda koji je fundamentalno uticao na Marksa, mogao naći i u ovoj kategoriji, prevazilazi okvire ovog rada. Stvar je, međutim, sasvim drugog reda raspravljanja da li je Hegelova koncepcija *Notrecht*-a i sama primer ukidanja politike „filozofijom politike“, čijoj istoriji su posvećeni pasaži koji su gore opisani. Važno je samo imati na umu da bi se Hegelu mogao makar u načelu priznati uvid u onakav spor, kao izuzetak od pravila ili vanredno stanje, koji je za Ransijera inauguralni gest politike nasuprot policiji.

Suverenitet bi bio idealitet ili subjektivitet svih „posebnih sfera i poslova“ koja ih „direktnim delovanjem“ ili prinudom upravlja ka jedinstvenom smeru, odnosno ono što bi Ransijer verovatno prihvatio kao opis policijskog režima, a koji bi se u „stanju nužde“ samo tek pokazao ili ospoljio kao „osobena zbiljnost“, oličena u autoritetu jednog lica – monarha (Hegel, 1989: §279, 408). Marks je primetio kako ovaj idealitet države, odnosno suverenitet vlasti, funkcioniše kao spoljašnja prinuda nad „vladajućom silom i privatnim životom“ u „mirnom stanju“, koje nije nužno „mirno“ već, prema Marksovom sudu, predstavlja „upravo rat i nuždu sebičnosti“ (Marx, 1972: 20). Vanredno stanje daje tom idealitetu priliku za ozbiljenje, za pribiranje iz rasutosti na organe prema podeli vlasti, ali to „samorealizovanje ideje“ u licu monarha, prema Marksovom sudu pretvara čoveka (monarha) u „bogočoveka“ (Marx, 1972: 21). Sprega suvereniteta vladara i vanrednog stanja, kod Hegela, objašnjena je kao mehanizam koji, da pozajmimo frazu, od „ideologije mitskog Levijatana pravi realnost“ (Mirbeth, 2017: 60), iz čega bi proizašlo i to da bi Hegela ovaj uvid u spregu suvereniteta i vanrednog stanja svrstao na liniju koja bi bila bliska šmitovskoj, odnosno u kontekstu ovog rada - policijskoj interpretaciji.

VANREDNO STANJE IZ PERSPEKTIVE HEGELOVOG *NOTRECHT-A*

Hegel govori o drevnom pravnom institutu *ius necessitatis* koji je, istorijski posmatrano, preuzet iz filozofsko-pravne tradicije jusnaturalizma s fundamentalnim izmenama. U svojim predavanjima o istoriji filozofije, Hegel pominje delo *De iure belli et pacis* (1625) jednog od istaknutih predstavnika te tradicije, Huga Grocijusa. Ovu knjigu više niko ne čita, smatra Hegel, premda je vršila ogromni uticaj (Hegel, 1986: 224). Metodološki, Hegel Grocijusov pristup pravnoj teoriji i praksi u pomenutoj knjizi opisuje kao empirijski, čime implicira da Grocijus nekritički prikuplja istorijski materijal i analizira ga na nivou rezonirajućeg mišljenja. Iako rezonirajuće mišljenje ne može dostići sintezu i dokaze za svoje tvrdnje koje proizvodi pojmovno mišljenje (na osnovu razlike koju je Hegel predstavio u svojim predavanjima iz istorije filozofije između Sokratove filozofije i filozofije sofista), Hegel je smatrao da su rezultati Grocijusovog rada imali važne zasluge. Njegova empirijska metoda dovela je „do svesti opšte zakone, razumske i umne zakone, koji su prepoznati i manje ili više prihvaćeni... svest se okrenula ka svemu“ (Hegel 1986: 225). Grocijus je, prema Hegelu, napravio korak ka utvrđivanju opštih principa u samim stvarima, odnosno korak ka formulisanju „u duhu, u mišljenju valjano zasnovanih osnovnih zakona“ (Hegel, 1986: 225).

Između ostalog, Grocijus govori o takozvanom *ius necessitatis*. Ovaj pravni institut predstavlja jednu formu ili modus u kome se istorijski pojavljivalo vanredno stanje mnogo pre njegovih modernih teorijskih artikulacija. Pravo (iz) nužde ima dugu istoriju i sam Grocijus pripisuje Seneki Starijem shvatanje koje je ostalo merodavno kroz vekove: „Nužda, to veliko sredstvo ljudske slabosti, oslobađa se stege svakog zakona“ (Grotius, 2005: II. 435). Za Grocijusa ono predstavlja više od pukog izuzetka od pravila. Pravo (iz) nužde poprima obličje korektiva, dopusta ili ograničenja, s obzirom na univerzalnu krhkost ljudskog života koje bi trebalo svaki ljudski zakon da ima u vidu (Grotius 2005: I. 357). Budući da se odnosi na situacije ekstremne nužde, ono podrazumeva okolnosti unutar kojih je čovekov život najdirektnije ugrožen i predstavlja, može se reći, graničnu situaciju u kojoj postojeći zakoni bivaju suspendovani, a konkretna ekstremna situacija podvedena pod moć (višeg ili drevnijeg) poretka koji prevazilazi ljudske, građanske zakone: „U svim stvarima u vezi s ljudskim institucijama treba očekivati slučajeve ekstremne nužde po kojoj se sve stvari vraćaju u stanje prirode“ (Grotius, 2005: VI.570).

U odnosu spram privatnog vlasništva, koje je očigledniji pravni izraz građanskog stanja, a koje se suprotstavlja obrascu komunitarnog odnosa spram stvarima i resursima u prirodnom stanju, za Grocijusa *ius necessitatis* predstavlja suspendovanje pravnog poretka, koji čine ljudski zakoni koji uređuju odnose vlasništva, te vraćanje („oživljavanje“ i vraćanje u punom važenju) „drevnog“ zakona iz prirodnog stanja (Grotius, 2005: II. 434). Ovaj „drevni“ poredak podrazumeva opšte pravo svakoga na stvari zarad njihove upotrebe ili konzumiranja, koje nije u potpunosti ograničeno ili ukinuto osnovnim principom građanskog pravnog poretka, odnosno institutom privatnog vlasništva. U situaciji nužde, čovek ima pravo na stvari zarad vlastitog održanja u životu - ne kao vlasnik, već kao neko ko ima neotuđivo prirodno pravo upotrebe stvari *kao da su one i dalje zajedničke*. Grocijus se na taj način svrstava u krug onih mislilaca koji su smatrali da se upotreba stvari koje leže u posedu drugoga nalazi pod drugačijom autorizacijom, u slučajevima ekstremne nužde, koja ne proizilazi iz pozitivnog zakona (na primer Toma Akvinski, Bonaventura, Pufendorf). Tu autorizaciju pružalo je božansko ili prirodno pravo i ona važi univerzalno, bez obzira na to kako je do situacije ekstremne nužde došlo, odnosno, da li je reč o izolovanom slučaju ili se podrazumeva trajno stanje materijalne oskudice.

Hegelovi prethodnici, Kant i Fihte, polaze od *ius necessitatis* u tradicionalnom smislu ovog pravnog instituta kao korektiva i granice pozitivnog

prava. Međutim, za razliku od većine teorija koje čine tu tradiciju, oni prave odlučujući korak ka vezivanju ovog „izvornog“ prava za autoritet moralnog subjekta. Ono što obojica preuzimaju iz tradicionalnog razumevanja jeste to da *ius necessitatis* predstavlja oznaku za svojevrsnu pravnu prazninu, odnosno za nepostojanje pravne regulative u onim vanrednim situacijama u kojima nužda dobija ekstremne razmere i stavlja u pitanje čovekov život. U takvim okolnostima, nemoguće je, prema Kantovom i Fihteovom mišljenju, formulisati univerzalno pravilo koje bi bilo merodavno za razrešenje ove situacije i svake naredne (Kant, 1896: 27, Fichte 1845 - 1846: 252 – 254). To da nužda ne poznaje zakon, za Fihtea znači upravo to da se pravo ne proteže do takvih situacija, te da one ostaju rubno područje pravnog poretka i izuzetak u pravom smislu te reči. Međutim, za razliku od tradicionalnog razumevanja, on zaključuje da jedino savest može izdati autorizaciju za to kako da postupi individua u situacijama kada bi spasenje njenog života podrazumevalo ugrožavanje života drugog. Za razliku o učenju o pravu iz nužde koje proizilazi iz teorijske perspektive jusnaturalizma, Fihte eksplicitno vezuje *ius necessitatis* za moral kao više određenje slobode u odnosu na pravo. Savest je jedina instanca koja može autorizovati pojedinca da dela u skladu ili protivno njoj.

Revitalizacija ovog drevnog instituta, polazeći od sfere moderne slobode, jeste veoma važna za Hegelovo shvatanje *Notrecht*-a. On napušta kontekst ekstremnih situacija koje su proizvedene delovanjem prirodnih sila i elemenata (primer davljenika, koji je Fihte koristio kao misaoni eksperiment), te svoje razmatranje *Notrecht*-a u *Osnovnim crtama filozofije prava* definitivno pomera ka sferi socijalne svakodnevice, dajući čitavom problemu hronični karakter:

Iz prava u nuždi proističe dobročinstvo kompetencije da se dužniku od alata, ratarskog oruđa, odjeće, uopće njegove imovine, tj. od vlasništva vjerovnika, ostavi onoliko koliko se smatra da služi za mogućnost njegove ishrane (...) (Hegel 1989: 224).

Tvrđi pritisak siromaštva i bede, koje je za Hegela predstavljalo najpreči problem modernih društava (Hegel 1989: 361), ujedno je i neposredni povod kako za političko organizovanje tako i za teorijsku artikulaciju njegovog prevazilaženja. Socijalno-politička dimenzija Hegelovog pojma prava (iz) nužde (*Notrecht*) u direktnom je odnosu s njegovim razumevanjem problema siromaštva. Teza koju ćemo nastojati da obrazložimo ima dva dela: prvo, izuzetno je važno imati na umu da za Hegela siromaštvo nastaje i uvećava se shodno logici modernog građanskog društva; a zatim, *Notrecht* predstavlja jasan primer Hegelovog uvida da materijalna

oskudica vodi pravnoj, društvenoj, političkoj obespravljenosti ili, drugačije formulirano, napuštenosti od strane poretka i izloženosti suverenoj (odnosno *samovoljnoj*) odluci. U svojim ranim predavanjima Hegel programski zastupa sledeći hipotetički imperativ: „Ako je život u eskremnoj opasnosti ima pravo da se pozove na pravo nužde“ (Hegel 1995: 121). U sukobu samovoljei *Notrecht-a*, pravo političke pobede, kao i teorijsku odnosno filozofsku pažnju, uvek ima pravo nužde: „Samo nužda neposredne sadašnjosti može dati za pravo nekom nepravom postupku“ (Hegel 1989: 225). Međutim, moral, savest, kao i kategorički imperativ koji je Benjamin uzeo za primer, nisu ništa više nego apel na vrednosti više slobode, koje naposljetku i sam pravni poredak tvrdi da realizuje i štiti. Utoliko se ne slažemo s Rudinom tezom da pravo iz nužde predstavlja „pravo da se izbegnu žrtve prava“, iako i sam navodi da delo koje je proisteklo iz ovog prava ima, u političkoj sferi, uvek formu zločina (Ruda, 2011:17). Da *ius necessitatis* ima smisao „izuzeća od ovozemaljskog zakona“ pripadalo je staroj tradiciji jusnaturalizma, koju je, međutim, već kantovsko-fihtheanska intervencija do određenog stupnja rastvorila. U modernim građanskim društvima se ambivalentnost ovog instituta, u okviru važećeg pravnog sistema, ogleda u tome da je priznato pravo na održanje koje se opet pojavljuje kao zločin, odnosno kao neminovni prekršaj drugog prava, te podleže arbitrarnoj volji koja o pravu iz nužde sudi od slučaja do slučaja. Ovo uostalom već primećuje Ruda i tvrdi: „[U] istom dahu osuđeno je da deli status maliciozne forme života koja u potpunosti izražava dvosmislenost reči *sacer*“ (Ruda, 2011: 19).

Ipak, glad nije naprosto prirodna potreba ili prirodna nepogoda koja stihijski pogađa ljude nevezano za njihov društveni položaj ili status. Ona bi se pre mogla razumeti kao efekat društvenosti, na koji možemo biti osuđeni neminovnim istupanjem iz porodice (kao jednog od momenata moderne običajnosti, pored građanskog društva i države) i stupanjem na tržište rada kao socio-ekonomska monada. Međutim, ako je pojedinac potom u građanskom društvu u višestrukom odnosu zavisnosti od drugih unutar razgranatog sistema potreba, kako Hegel naziva jedan od momenata građanskog društva, onda je podela pojedinaca prema pripadnosti „opštim masama“ nužni efekat „isprepletenog kretanja u međusobnoj proizvodnji i razmeni“ (Hegel, 1989: 331). Te opšte mase, kako on kaže, zapravo su staleži koje izgrađuju građansko društvo u posebne sisteme potreba, sredstava i radova itd. Staleži su, prema §201, „druga osnova države“ (pored porodice): „Ovdje je, dakle, korijen kojim se sebičnost povezuje sa onim općim, sa državom, čija briga mora biti to da ova povezanost bude uspešnija i čvršća“ (op. cit). Takođe, moralitet ovde igra svojevrsnu ulogu, kako u refleksiji o onome opštem kroz ovu

posebnost posla, položaja i prava, tako i u vidu nečega što bismo mogli nazvati staleškom solidarnošću („dužnost slučajne i pojedinačne pomoći“) (Hegel, 1981: § 207, 335). Na ovaj način, posredstvom staleške podele pojedinaca u građanskom društvu, ono je kroz partikularitet različitih interesa ili podsistema potreba došlo do toga da „zna i hoće ono opšte koje *po sebi i za sebe* bitkuje, općenitost *slobode samo apstraktno*, dakle kao *pravo vlasništva* koje, međutim, ovdje više nije samo *po sebi* nego je u svojoj važećoj zbiljnosti, kao *zaštita vlasništva* pravosuđem“ (Hegel, 1981: §208, 336). Konačno, pripadnost pojedinca nekom od staleža omogućava mu i učešće u političkom životu preko sistema reprezentacije u državnim organima.

Međutim, osiromašena osoba, koja se poziva na pravo nužde trpi isključenost iz političkog života time što više ne pripada niti jednom staležu, pa samim tim ne stoji u objektivnom odnosu spram države. Ako bismo mogli da ga nazovemo tako, *nestalež* siromašnih, ili opšta masa paupera, naprosto postoji (bios), iako ne u jednom adekvatnom, političkom smislu (zoe) u građanskom društvu. U svojoj knjizi *Hegelov ološ*, Ruda će i pored svoje generalne skeptičnosti u pogledu Hegelovog tretmana problema siromašnih i nastanka ološa, prihvatiti toliko da se ovako definisan nestalež može izjednačiti „s lakoćom s onim što Žak Ransijer naziva *part sans-part*, deo bez udela“ (Ruda, :32). Pozivanje siromašnih i ološa na pravo iz nužde postaje uostalom podložno benjaminovskoj dilemi u vezi s njegovim „autentičnim“ tumačenjem. Ono će uvek predstavljati u osnovi „primenu sile“ ili „vršenje nasilja“ protiveći se opštoj političkoj struji, koja obezbeđuje (pritiskom od gore) opšti pravac sebičnim interesima, a ona se ovde manifestuje u zaštiti privatnog vlasništva, narednom momentu Hegelovog određenja građanskog društva. Tako je i Marks nalazio u kapitalističkom buržoaskom društvu sličan sukob dva prava, zaključujući na jednom opštem nivou da se takvi sporovi rešavaju silom [Gewalt] (i nije unapred dato da li *političkom* ili *policijskom*):

Kapitalista brani svoje pravo kao kupac kad pokušava da radni dan učini što je moguće dužim i da od jednog radnog dana, ako samo može, napravi dva. S druge strane, specifična priroda prodate robe ograničava kupcu njenu potrošnju, a radnik nastoji na svome pravu kao prodavac kad hoće da radni dan ograniči na određenu normalnu veličinu. Ovde imamo, dakle, antinomiju, pravo protiv prava, oba potvrđena zakonom robne razmene u istoj meri. Između jednakih prava odlučuje sila (Marks, 1978: 210).

Zašto je to tako? Siromaštvo je materijalna oskudica i to takva koja potencijalno vodi u stanje ekstremne nužde. Ono onemogućava pojedince ili čitave

slojeve društva da steknu obrazovanje i veštine kako bi na suštinski način učestvovali u društvenom i političkom životu svoje zajednice (Hegel 1989: 361). U ovom Hegelovom smislu, čak i ako neko ima dovoljno samo da preživi (*bios*), smatraće se siromašnim, pošto nije u mogućnosti da učestvuje u političkom životu i različitim pogodnostima građanskog društva, gde Hegel ubraja obrazovanje, pristup pravosuđu, zdravstvenoj nezi itd. (sve ono što bi prema Agambenovoju raspodeli spadalo u *zoe*). Situacija krajnje nužde, odnosno apsolutne povređenosti života, predstavlja inkluzivnu ekskluziju koja je specifična za građansko društvo i njegovu kapitalističku logiku: pauperizovan čovek je potencijalno *homo sacer*, biće sa suspendovanim pravima uopšte i životom koji je stuktorno izložen arbitrarnoj političkoj volji. Za Hegela je nesumnjivo da ugroženost života predstavlja ukidanje svih prava ili prava na prava, te da nasilje koje vrši ne može da se izjednači s uobičajenom pravnom kvalifikacijom krađe, odnosno povrede privatnog vlasništva:

Ako čovjeku kojemu je ugrožen život ne bi bilo dopušteno da tako postupi da bi se održao, on bi se mogao odrediti kao čovjek lišen prava, a time što bi mu bio porećen život, njegova bi cijela sloboda bila negirana (Hegel, 1989: 225).

Ono što je vidljivo s obzirom na koncept *Notrecht*-a, odnosno situaciju ekstremne nužde u kontekstu ovog rada, jeste činjenica da sistematsko siromaštvo koje proizvode moderna kapitalistička društva vodi neminovnoj suspenziji pravnog poretka (već suspendovanog u policijskom režimu). *Notrecht* se može posmatrati i tako da, s jedne strane, ima smisao nexusaobjektivnih društvenih odnosa iz kojih izrasta vanredno stanje u njegovoj *političkoj* varijanti, ali i, s druge strane, aktualizacije „agambenovskog logora“ kao permanentne pretnje potpunom negacijom svih prava pojedinaca (i vanrednom upotrebom sile *policijskog* režima).

UMESTO ZAKLJUČKA

Kod Agambena, vanredno stanje nije nešto što je nastalo slučajno, već je u osnovi relacije koja postoji između života i prava, a samo je nihilistički pravac koraćanja istorije doveo do njegove eskalacije i normalizacije. Kod Hegela, pak, ekstremna nužda u građanskom društvu takođe nije nešto što je slučajno, već je reč o *conditio humana* koja je sistematski proizvedena potmulim dijalektičkim pritiskom delova modernog praksisa. Ipak, razlika između Agambenove i Hegelove subjektivne orijentacije prema dominantnoj političkoj paradigmi njihovog vremena i eventualnom kritičkom otporu spram nje je ogromna. Kao što smo rekli, vanredno stanje za Agambena, počiva unutar samog pravnog poretka i štaviše predstavlja

osnov njegove mogućnosti. Za Hegela, naprotiv, i u vanrednom stanju – shvaćenom kao dovođenje u pitanje celokupnog pravnog poretka – nije neutralisana volja i negativitet njene slobode. U *Notrecht*-u kod Hegela, reč je o volji koja hoće svoje pravo, volji koja hoće na univerzalni način vlastitu konkretizaciju u pravo. Slobodna volja u pravu iz nužde hoće vlastitu slobodu univerzalno, mimo ili nasuprot onom „pritisku od gore“ koji inače svaku manifestaciju volje prinuđuje u opšti tok. Minimalna struktura prava, čak i ako nije u potpunosti u skladu sa potonjim mišljenjem revolucije, prema Hegelovom učenju uvek će biti univerzalna volja za slobodom, koja ne predstavlja mehanizam izbjavljenja iz vanrednog stanja „spolja“, već proizilazi iz njene imanentne dijalektike.

LITERATURA:

- Agamben, G. (1998). *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*. Stanford: The Stanford University Press.
- Agamben, G. (2000). *Means Without End. Notes of Politics*. Minneapolis / London: The University of Minnesota Press.
- Agamben, G. (2005). *The State of Exemption*. Chicago / London: The University of Chicago Press.
- Benjamin, Walter. (1974). „Prilog kritici sile“ u: *Eseji*. Beograd: Nolit. Str. 54 – 78.
- Chiesa, L. (2009). Giorgio Agamben's Franciscan Ontology. In Chiesa, L. and Toscano, A. (Ed.). *The Italian Difference Between Nihilism and Biopolitics* (pp. 149 - 163). Melbourne: Re.press.
- de la Durantaye, L. (2009). *Giorgio Agamben. A Critical Introduction*. Stanford: The Stanford University Press.
- Fichte, J. G. (1845 - 1846). *Sämmtliche Werke*. Berlin: Veit und Comp.
- Grotius, Hugo. (2005). *The Rights of War and Peace*. Book I. Indianapolis: Liberty Fund.
- Hegel, G. F. W. (1989). *Osnovne crte filozofije prava*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- (1983). *Philosophie des Rechts. Die Vorlesungen von 1819/1920 in einer Nachschrift*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- (1986). *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie III*. Werke. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- (1995). *Lectures on Natural Right and Political Science (Heidelberg 1817 - 1818)*. Berkley: University of California Press.
- Kant, I. (1896). *Werke*, Band 7. Leipzig: Leopold Voss.
- Kisner, Wendell. (2007). “Agamben, Hegel, and the State of Exception” in: *Cosmos and History: The Journal of Natural and Social Philosophy*, vol. 3, nos. 2 -3 (2007). P. 222 – 253.

- Lemke, Matthias [Hrsg]. (2017) *Ausnahmezustand. Theoriegeschichte – Anwendungen – Perspektiven*. Amsterdam: Elsevier VS.
- Leonhardt, Christian. „Zwei Namen des Ausnahmezustandes“. S. 41 – 56.
- Mirbeth, Daniel. „Suspendierung des Rechts – Kontinuität der Herrschaft“. S. 57 – 70.
- Marks, Karl. (1978). *Kapital*. I tom. Beograd: Prosveta.
- Marx, Karl, Engels, Karl. (1972). *Dela*. Tom 3. Beograd: Prosveta.
- Moran, Brendan, Salzani, Carlo. [Ed.] (2015). *Towards the Critique of Violence. Walter Benjamin and Giorgio Agamben*. London: Bloomsbury.
- Ransijer, Žak. (2014). *Nesaglasnosti. Politika i filozofija*. Beograd: Fedon.
- Ruda, Frank. (2011). *Hegel's Rabble. An Investigation into Hegel's Philosophy of Right*. New York: Continuum Studies in Philosophy.
- Schmitt, Carl. (2012). *Legalität und Legitimität*. Berlin: Duncker & Humbolt.
- Schmitt, Carl. (2015). *Politische Theologie. Vier Kapitel zur Lehre von der Souveränität*. Berlin: Duncker & Humbolt.
- Schwab, George. [Transl] (1985). „Introduction“ in: Carl Schmitt, *Political Theology*. Massachusetts: The MIT Press. P. xi – xxvi.
- Weheliye, A. G. (2014). *Habeas Viscus. Racializing Assemblages, Biopolitics, and Black Feminist Theories of the Human*. Durham / London: Duke University Press.

VIII
LITERATURE AS A CULTURAL PHENOMENON

APOKALIPSA DRVETA I ČOVEKA: EKOKRITIČKO ČITANJE I EKOFANTASTIKA U ROMANU 1999 BORISLAVA PEKIĆA **

Borislav Pekić's novel *1999* describes a two-sided conflict between human civilization and the planetary ecosystem. The novel belongs to the later part of author's oeuvre, and as such is a work of genre fiction dealing with broad anthropological themes, including the interdependent relationship between the individual, technology and the environment.

In this paper we will provide an ecocritical reading of the novel "1999" and provide a definition of the term "ecofantastics" and "ecospiritualism". We will explore, through the lens of ecocritical theory, how environmental themes in Pekić's work intersect with biblical motifs (exile from Eden, Judgment Day), mythical and mystical concepts (cyclical time, Gaia, collective consciousness), and genre peculiarities of SF (artificial intelligence and artificial life).

Key words: Borislav Pekić, 1999, ecocriticism, ecofantastics, ecospiritualism, ecofeminism, science fiction.

APOKALIPSA

Ne postoji zajednička priča, zaplet, likovi, događaji, scene, vreme ili mesto radnje u tri romana Borislava Pekića koji čine zajedničku trilogiju: *Besnilo* (1983), *1999* (1984) i *Atlantida* (1988). Ova dela su umesto toga, kao jedinstveni projekat tzv. „antropološke trilogije“, međusobno povezana zajedničkim temama, opštekulturnim pitanjima, te istovetnim postupcima i tehnikama pisanja. Prvo, objedinjeni su zajedničkom žanrovskom prirodom: *Besnilo* je delo koje koketira sa horor fikcijom i zombi-fantastikom, *Atlantida* prožima naučnu fantastiku i detektivsku prozu, a *1999* robotski SF i distopijsku spekulativnu fikciju. Pored žanrovskih osobnosti, ova dela povezuje promatranje odnosa Čoveka i Prirode, tehnologije i životne sredine, ljudskog i neljudskog, te artifičnosti i autentičnosti. Objedinjuje ovu trilogiju, naposljetku, još jedna osobnost: svi se ovi

* miloshjocic@ff.uns.ac.rs

** Rad nastao u okviru projekta *Aspekti identiteta i njihovo oblikovanje u srpskoj književnosti* (178005) Odseka za srpsku književnost FFUNS.

romani dotiču teme smaka sveta, i svako delo pruža drugačiju inačicu završetka ljudske civilizacije. Alternativno ime ovog Pekićevog opširnog proznog poduhvata može biti – jednako ispravno, a možda još preciznije nego „antropološka trilogija“ – i „Apokaliptična trilogija“.

Apokaliptičizam nije Pekiću stran motiv ili simbol; u pitanju je štaviše jedna od temeljnih linija njegove mitopoetski nadahnute prozne imaginacije. Može se narativ o završetku (ovakvom ili onakvom) sveta pronaći, osim u pomenutim romanima, i u brojnim drugim Pekićevim radovima. Apokaliptični kraj helenskog sveta zaziva se u uvodu pripovetke o četrnaestovekovnom peloponeskom drvodelji Dumetriјusu Kir Angelosu („Megalos Mastoras i njegovo delo“, 1988) o kome se, i decenijama nakon njegovog vremena, u doba kada su stanovnici Romeje „prepušteni muhamedanskim nevernicima“, pripoveda u „umirućim jelinskim kolonijama Jonije“ (Pekić 1988: 9–10); sjaj povesti o Velikom Majstoru Dumetriјusu stoji nasuprot ruševinama post-vizantiјske kulture. Dalje, u apokaliptičnom i krvavom kalendaru francuske revolucije operiše pisar Žan-Luj Popije („Čovek koji je jeo smrt“, 1988); a arheolog iz hiljadugodišnje budućnosti tragično pogrešno tumači arheološke nalaze drevne Zemlje i njene stare i sada zaboravljene istorije („Luče Novog Jerusalima“, 1988); šetnja Arsenija Njegovana posleratnim i post-građanskim Beogradom je, za njega, tumaranje čudnim zombi-svetom koji je takođe preživio, za Njegovana makar, neku vrstu armagedona, rodivši se kao nešto novo i za njega zbunjujuće (*Hodočašće Arsenija Njegovana*, 1970).

Roman *1999* započinje 6. jula 1999. – u terminu kojeg su raznobrojne vidovnjačke najave, nadahnute hrišćanskom mistikom, proglašavale na kraju XX veka datumom smaka sveta. Apokaliptična tema romana je neizbežna, a Pekić je potencira i čestim paratekstualnim epigrafskim navodima u kojima se citiraju stihovi iz Otkrovenja, crtice iz Nostradamusovih predviđanja („U sedmom mesecu godine 1999. sa neba će sići Veliki Kralj Terora“; Pekić 1984: 11) i drugi slični navodi („Bilo je i biće mnogih uništenja čovečanstva (...)“, Pekić 1984: 5; u pitanju su reči Platona iz dijaloga *Timaj*).

Kraj sveta u *1999* međutim nije hrišćanski i nema u njemu izlaska paklenih čudovišta niti dolaska Boga; ovaj Armagedon je sekularan. U pitanju je međusobno ubistvo dvaju suprostavljenih strana: Čovek, nakon što je tehnologijom i eksploatacijom prirodnih resursa zagadio šta se zagaditi može, konačno presuđuje planetarnom ekosistemu; u isto vreme, priroda, u samrtnom ropcu, klimatskim katastrofama i nekim mističkim akcijama uništava ljudsku civilizaciju. Ironija, kao

i apokaliptizam, ne samo da Pekiću nije strana nego je takođe jedan od možda najprepoznatljivih delova njegovog kreativnog izražaja (v. „*Novi Jerusalem: Tragički paradoksi ili ironijski efekti pripovedanja*“; Pantić 1999: 22). Podsetimo se opet ovih Pekićevih zapleta i premisa: birokrata koji jede smrtne presude i time spašava osuđeničke od giljotine („Čovek koji je jeo smrt“); lovac na veštice demonskog porekla („Otisak srca na zidu“); nacistički oficir sa savešću, odnosno nacistički oficir sa univerzitetskim poznavanjem tehnika filozofske logike, koje koristi u isleđivanju (*Kako upokojiti vampira*, 1977); arheolog iz budućnosti koji ostatke koncentracionog logora tumači kao svedočanstvo utopijskog društva („Luče Novog Jerusalima“); *retelling* Jevanđelja gde čuda Isusa Hrista izlečenima zapravo pogoršavaju život (*Vreme čuda*, 1965).

Ekološka katastrofa u 1999 je podjednako crnohumorna. Priča započinje u farmerskoj dolini kojoj sledi poplavljanje usled stvaranja veštačkog jezera, što je ironičan odjek biblijske Poplave. U obrtu, međutim, junaku romana, ljudskom biću po imenu Arno, otkriva se da će za nekoliko sati zapravo čitava planeta biti uništena; a nekoliko nebrojenih eona kasnije, kada ljudsku rasu bude zamenila vrsta inteligentnih kiborga, „rat“ protiv prirode neće više biti samo hiperbola eko-aktivista, već će nova androidska civilizacija uistinu vršiti fantatičan genocid protiv i najsitnijih travki, rešeni da ne dozvole ćudljivoj i nekontrolisanoj prirodi da se ikada oporavi.

Apokaliptizam je neodvojiv deo moderne ekologije. Budući da ekologija – bilo kao nauka, aktivistički pokret ili holistička ideja – nastaje kao reakcija na čovekovo eksploataisanje životne sredine, narativ o „smaku sveta“ pruža emotivno nabijenu referencu u kojoj se složena pitanja i problemi svode na jednostavnu, opominjuću poentu: „Ukoliko se naš odnos sa prirodom ne popravi, priroda će nestati, a sa njom i mi“ (Garrard 2004: 105). Ekološki armagedon je, poput biblijskog, neminovan i prokazan u tekstovima – sa tom razlikom da nije predskazan vidovnjaštvom i okultnim nadahnućem, već je potvrđen naučnim saznanjima. Apokalipsa je, drugim rečima, nesumnjivo najsnažnija i najubedljivija metafora koju savremena ekološka imaginacija poseduje (Buell 1995: 285), a fabuliranje ekokatastrofe najefektniji je i najčešći element zapleta u ekofantastičnim delima.

Najstariji prethodnik modernog ekološkog apokalipticizma bio je osamnaestovekovni mislilac Tomas Maltus (Thomas Malthus), koji je u „Eseju o populacionom principu“ („*Essay on the Principle of Population*“, 1798) izneo tvrdnju da u sudaru rastućeg broja stanovništva i ograničene količine svetskih

resursa, stvar neminovno mora doći do tačke ključanja (Garrard 2004: 93). U dvadesetom veku, *Tiho proleće* Rejčel Karson (Rachel Carson, *Silent Spring*, 1962), pionirska studija o štetnosti pesticida i njihovim opasnostima ne samo po okolinu, već i po zdravlje ljudi, bila je zastrašujuća u svojim upozorenjima i predviđanjima; reakcija šire javnosti na ovu knjigu bila je tolika da je nekoliko godina po objavljivanju vlada SAD osnovala *The U. S. Environmental Protection Agency* (Agencija za očuvanje životne sredine SAD) i zabranila upotrebu štetnog insekticida DDT (Paull 2013, 2):

Najviše uzbunjujući od svih čovekovih napada na životnu sredinu je njegova kontaminacija vazduha, zemlje, reka i mora opasnim, pa čak i smrtonosnim materijama. Ovo zagađenje je u velikoj meri nenadoknadivo; lanac zla koji se ovime pokreće, ne samo u svetu koji mora održavati život, već i u živim tkivima, najvećim je delom nepovratan.

(Carson 2002: 4)

Ništa manje užasne – ako ne i užasnije – bile su najave Pola Elriha, profesora Univerziteta Stanford i autora *Populacione bombe* (Paul Ehrlich, *The Population Bomb*, 1968), najznačajnije ekološke knjige posle *Tihog proleća* (Garrard 2004: 96). Poput Tomasa Maltusa, i Elrih je pesimistično ukazivao na buduću ekološku katastrofu izazvanu nekontrolisanim rastom stanovništva Zemlje. Ta katastrofa za njega nije bila samo potencijalna opasnost, već neminovnost: „Bitka za prehranu čovečanstva je izgubljena i stotine miliona će umreti od gladi u nastupajućim decenijama“ (Ehrlich 1988: xi), započinje svoju knjigu Elrih. Njegova mračna predviđanja čak pariraju, u nekim detaljima, grotesknoj imaginaciji Pekićeve eko-apokalipse: kao u 1999 i *Besnilu*, Elrih čovečanstvo poredi sa virusnom infekcijom, odnosno sa ćelijama raka: „Rak je nekontrolisano umnožavanje ćelija; populaciona eksplozija je nekontrolisano umnožavanje ljudi“ (Ehrlich 1988: 152).

Ekološki apokaliptičizam ne služi samo upozoravanju. Kao i u biblijskom tekstu, proroci ekoloških katastrofa govore o smaku sveta kao nečemu što je već određeno, već opisano i što će se, kao i Pekićevom romanu, bespogovorno desiti.

EKOFANTASTIKA

Ekološke apokaliptične vizije temelje se, ako bismo ih tumačili kao *storytelling* narative, na sukobu između eko-pozitivnih i eko-negativnih sila i učesnika. U retoričkoj analizi *Tihog proleća*, kritičar Rendi Heris (Randy Harris)

uočava kako Rejčel Karson u argumentaciji koristi „Dobre momke“, odnosno ekološki senzitivne učesnike koji se cene i citiraju bez preispitivanja; i „Loše momke“, to jest predstavnike bezlične birokratije i tehno-kulture, čiji se argumenti vatreno polemišu i omaložavaju (Harris 2000: 137–138). Slična dihotomija, osim u brojnim drugim ekološkim promatranjima, postoji i u romanu *1999*, u sukobu Ljudi, odnosno Robota – Loših momaka – i prirodnog sveta i njegovih zaštitnika.

Naročitu vrstu žanrovske fantastike sa preovlađujuće ekološkim/enviromentalističkim temama možemo nazvati **ekofantastika**. Ekofantastika bi se temeljila na pripovednoj bukvalizaciji, u ključu fantastične i spekulativne proze, onih sukobljenih principa koji već postoje u narativu ekološke misli: podele na Dobrice i Zlice; na zelenilo i čelični svet tehnološke kulture; na čuvanje nasuprot zagađivanju; na ekvilibrijum nasuprot patološkom individualizmu. U ekofantastičnoj fikciji, ovakav sukob između sila koje bi da životnu sredinu neguju, i onih koji bi da je eksploatišu, predstavljen je kao arhetipsko suprostavljanje rušilačkih sila zla i hraniteljskih snaga dobra.

Ekofantastika je, kako predlažemo, naziv za naročit podžanr fantastične književnosti koji se na specifično binaran način dotiče teme ekologije i ekološkog očuvanja. U ekofantastičnim delima se u središtu zapleta uvek nalazi sukob između pozitivnih i negativnih principa prirode. Pozitivni principi su: harmonija, sinergija, život i suživot, poštovanje, briga, empatija i holizam. Negativni principi su pak: zagađivanje, intruzivna tehnologija, industrijalizacija, parazitiranje, eksploatacija, sebičnost i povređivanje. Takav se sukob ostvaruje kao suprostavljanje ratobornih i uništavajućih sila na jednoj strani, te pacifističkih i negujućih sila na drugoj strani; odnosno, kao fantastični sukob Dobra i Zla. Životna sredina, odnosno svet međuzavisnih elemenata koji žive u ravnoteži, je Dobro. Na drugoj strani, svet mašina i polucije – jeste Zao.

Ekofantastične priče su u fantastičnoj žanrovskoj književnosti poznate i brojne. U Tolkinovom *Gospodaru prstenova*, epski sukob između požrtvovanih heroja i mračnog tiranina jeste, na određenom simboličkom nivou, i neprijateljstvo između ekološki afirmativnih i ekološki štetnih sila. Na jednoj strani tog hiljadugodišnjeg mitskog rata stoje ruralni Hobiti, zatim Vilenjaci što žive u saglasju sa životnom sredinom, te Enti, samosvesna drveća; na drugoj strani su rušilački, proto-industrijalistički Orci. Slične ekofantastične teme, odnosno ekofantastična suprostavljanja, pronalazimo i u *Dini* Frenka Herberta (Frank Herbert, *Dune*, 1965), u naučnofantastičnim delima Ursule Le Gvin (Ursula Le Guin, 1929–2018), u animiranim filmovima poput *Ferngali: Poslednja prašuma*

(*FernGully: The Last Rainforset*, 1992) ili *Princeze Mononoke* (もののけ姫 / Mononoke-hime, 1997) i *Nausikaje iz Vetrovite doline* (風の谷のナウシカ / Kaze no Tani no Naushika, 1984) Hajaa Mijazakija (宮崎駿 / Hayao Miyazaki). U srpskoj književnosti ekofantastične pripovesti možemo pronaći u radovima Desanke Maksimović i Uroša Petrovića.

Istovetan fantastičan sukob između ekopozitivnih i ekoodričnih sila odvija se i u Pekićevoj *1999*. Kako se otkriva u uvodnim poglavljima romana, čovečanstvo se vremenom sve više odvajalo od prirode, da bi se na kraju trećeg milenijuma ta separacija u potpunosti ostvarila. To dovodi do otvorenog rata između čovečanstva i prirode, odnosno uništenjem sveta koje ne preživljavaju ni ljudi niti životna sredina. Čovečanstvo je u *1999* samo po sebi negativni ekološki princip. Čovek se od Prirode odrodio svojom sebičnošću, prestajući da biva delom kolektivne svesti, i postao je nešto što od Prirode nije samo drugačije, već i njoj antagonistički suprotstavljeno.

Pekićeve ekofantastika temelji se na dve fantastične teme. Prva je novovekovni ezoterizam oličen u aluzijama na samosvesnu Majku Prirodu, odnosno božansku Gaju, personifikaciju kolektivne svesti svih živih bića. Druga su elementi tradicionalne naučne fantastike, odnosno naročiti pod-oblik naučne fantastike okrenut robotici, androidima i kibernetici.

MAJKA ZEMLJA

Izaslanik kolektivne svesti planete u *1999* jeste, u činu još jedne Pekićeve ironizacije, krtica: biće koje tradicionalna kultura povezuje sa gamadima, slepilom i smrću (Tolstoj i Radenković 2001: 310), ali koje se – sledi ponovni ironičan obrt – u još dubljoj antropološkoj simbolici povezuje sa kultovima zemlje-boga i simbolima vodiča u tajne smrti (Ševalije i Gerbran 2013: 444). Krtica u Pekićevom romanu dolazi, dakle, kao izaslanik mistične Majke Zemlje. Neimenovana krtica dolazi glavnom junaku kao emisar ne samo svog, krtičjeg naroda, već i čitave prirode: ona često govori stoga u prvom licu množine („Radile smo“, „Odlazimo“, itd.; Pekić 1984: 23, 24). Cilj njenog poslanstva je da junaka upozori na nastupajući smak sveta, konačnu osvetu prirode, i da ga kao odabranog pozove da joj se pridruži u zemlji, gde se nalazi spasenje od nastupajućeg uništenja.

Krtica dolazi kao deo kolektivne svesti: „Gde je jedna tu su i sve krtice. Gde sam ja, tu je sve. Gde je sve, i ja sam“ (Pekić 1984: 31). Mistična je i veza

između krtice i njene okoline; aludira se tako da je sama zemlja/Zemlja razmekšala tlo kako bi se kriticama omogućio beg od armagedona u dubine tla:

Da li je moguće da se zemlja razmekšala sama od sebe, bez ijednog od tuh mutnih razloga koje joj čovek nameće da bi je shvatio i svojim koristima prilagodio? [...] Zemlja se promenila zbog krtica, da im u nečemu pomogne. Više od svih drugih, bila su to njena bića.
(Pekić 1984: 19)

Ideja o povezivanju kolektivne biološke svesti u jedinstveni um ili organizam česta je u ekofantastičnoj prozi. Takva je flora tuđinske planete u pripoveci „Prostranija od carstava i sporija“ Ursule Le Guin (Le Guin, „Vaster than Empires and More Slow“, 1971), Veliki Šumski Duh u *Princezi Mononoke*, ili kolektivni ekosistem vanzemaljskog sveta Pandore u filmskom serijalu *Avatar*. Poreklo ovakve zamisli u ekofantastici je jasno. Najviše ostvarenje pozitivnih ekoloških principa jeste savršena ravnoteža između različitih bioma, biosfera, vrsta i zasebnih jedinki – poput jedinstvenog organizma čiji odvojeni organi i telesni mehanizmi funkcionišu zajedno. Ekofantastika ovu ideju samo bukvalizuje u doslovni jedinstveni organizam u obliku planete, šume, vegetacije, tla i t. sl. Mesto čovečanstva u ovakvim sistemima je obično zločinački individualističko: čovek šteti prirodi, u dubljem smislu, jer više nije deo nje, odnosno zbog toga što se odvojio od takvog nad-organizma. Nije stoga samo priroda ta koja u ekofantastici pati od čovekovog „novog života“ u samostvorenom svetu tehnologije i zagađanje; na duševnom nivou pati i sam čovek, osećajući da je odvajanjem od prirode izgubio neki suštinski plemenit deo svog bića.

Prvobitno jedinstvo čoveka sa životnom sredinom, te njegovo otpadništvo, Pekić poredi sa hrišćanskim mitološkim izlaskom iz Raja, što je metafora koja radi na više načina. Svojim grešnim činjenjem – štetočinstvom, eksploatacijom – čovek je iz Prirode izgnan kao što je izgnan iz Edenskog vrta; i zato je čoveku cilj, odnosno trebalo bi da mu bude, neka vrsta okajanja greha kako bi ponovo dobio pristup Raju, odnosno kako bi se vratio „Celini“ (Pekić 1984: 22) i „Velikom krugu“ (Pekić 1984: 30). Ovi Pekićevi izrazi aludiraju istovremeno na biološki „krug života“, kao i na judeohrišćanski večni život; taj izvorni svet neokaljane i ucelovljene Prirode jeste „Večnost iz koje se čovek izuzeo“ (Pekić 1984: 30). Pekić tako pruža sekularno, ekološko, mitomahijsko interpretiranje hrišćanskog predanja o besmrtnosti čovekove duše: ona je besmrtna, zapravo, samo u beskonačnom metabolizmu životne sredine.

Za taj povratak celosti prirode Pekić upotrebljava metaforu takozvanog „okeanskog osećanja“ (Pekić 1984: 22) koje junak u jednom trenutku doživi. U pitanju je osećaj bezgraničnosti, beskrajnog zajedništva, euforičnog sjedinjavanja sa zajedničkom svešću svih živih bića i sajedinstvo sa celokupnim planetarnim životom u kojem nema ideje o pojedinačnim članovima, već samo svesti o natkriljujućem svačemu (Pekić 1984: 22). „Okeansko osećanje“ je termin sa lukavim poreklom. Pekić ga je verovatno uočio u prvom poglavlju Frojdove *Nelagodnosti u kulturi* (Sigmund Freud, *Das Unbehagen in der Kultur*, 1929), gde se opisuje kao osećanje o nečem beskonačnom; o osećanju „tako reći okeanskom“ (Frojd 1984: 264); u pitanju je iskustvo za koje se ne nadovezuje nikakvo osećanje daljeg postojanja ličnosti, i koje je izvor religiozne energije „koji razne crkve i religiozni sistemi kaptiraju, sprovode a svakako i crpe“ (Frojd 1984: 265). Izraz međutim izvorno nije Frojdo; on ga je preuzeo od pisca Romea Rolana (Romain Rolland), svog prijatelja, koji je „okeansko osećanje“ spomenuo u jednom pismu iz 1927, određujući ga kao „osećaj beskonačnosti“ (Masson 1980: 34) koji je „pravi izvor religijskih osećanja“ (Frojd 1984: 264). Sam Rolan je pak izraz verovatno preuzeo od devetnaestovekovnog hinduističkog mistika Ramakrišne (Masson 1980: 34).

„Okeansko osećanje“ kao vid spajanja sa bezgraničnim jedinstvom se začudo, osim u 1999, ne spominje ni u jednom drugom ekofantastičnom delu ili primeru ekokritičke literature, iako precizno opisuje mističku ideju, korišćenu od strane brojnih autora i mislilaca, o povezanosti svih živih bića u neku vrstu zajedničke svesti ili organizma. Na primer, vizija sveta sledbenika „duboke ekologije“ (eng. deep ecology), filozofsko-aktivističkog ekopokreta, duboko je ekocentrična i biocentrična; štaviše, radikalno je protiv antropocentričnog viđenja sveta. Čovek, prema tumačenju ove ideologije, ni po čemu ne treba da bude poseban – niti jeste – u odnosu na ostatak životne sredine, i trebalo bi da se zarad budućnosti utopi i simbolički i doslovno u organizam sveta.

Pokret duboke ekologije uticao je kasnije na još radikalnija ekološka mišljenja i još ekstremnije varijante „okeanskog osećanja“. Pokret „Earth First!“ zagovarao je tako kontraverzni, revolucionarni antihumanizam (Gerrad 2004: 103) u vidu vraćanja čoveka na primitivni kulturni nivo kako bi se tako spasila ne samo životna sredina, već i paradoksalno sama civilizacija. Nisu ovakve neoprimitivističke zamisli retke u ekološkoj teoriji, niti su specifične za ekološku misao. Setimo se avangardističkog zenitizma i njihovog „Barbarogenija“ kao antiteze savremenom dekadentnom stanovniku Zapada; a o idealizovanom

povratku u „zaboravljenu azbuku tetoviranih plemena“ pevao je, na primer, i slovenački posleratni pesnik Edvard Kocbek („Arijadna“, zbirka *Pentagram*; Kocbek 1983). „Earth First!“ je, međutim, bio radikalniji od fikcije, i ekološki čest narativ o apokaliptičizmu nisu koristili čak ni kao upozorenje, već su katastrofu prizivali i ohrabivali, kao u slučaju njihovog aktiviste Kristofera Mejnsa (Christopher Manes), koji je pod pseudonimom „Miss Ann Thropy“ (doslovno: „gospođa En Tropi“; ali zapravo je u pitanju kalambur koji krije reč „Mizantropija“) pisao da bi ekolozi morali epidemiju side dočekati radosno, jer će bolest izvrsno doprineti smanjenju ljudske populacije, a time i ozdravljenju prirode (Garrard 2004: 104).

Mirnije su i manje nasilne predstave ovakvog gubitka čoveka u panbiološkom telu Zemlje u nju-ejdz imaginacijama o Gaji (Gaia), planetarnoj kolektivnoj svesti predloženoj od strane naučnika, istraživača i futurologa Džejmisa Lavloka (James Lovelock). Njegova knjiga *Gaja: Novi pogledi na život na Zemlji* (*Gaia: A New Look at Life on Earth*, 1979) neobična je mešavina prirodnjačke studije, spekulativne nauke i mističnih tumačenja prirodnih procesa. Lavlok naučno potvrđenim tezama objašnjava delikatne prirodne i kosmičke uslove koji su omogućili nastanak i održavanje života na Zemlji, ali taj ekvilibrijum tumači postojanjem maltene božanske planetarne samosvesti koja promišljeno reguliše atmosferske i geološke uslove. Ako je, na primer, Sunce našeg solarnog sistema sa milionima godina postajalo sve toplije, a naša planeta sve vreme ostajala prijatno hladna – tu možemo videti „prve obrise Gaje, odnosno potvrdu da objasnimo njeno postojanje“ (Lovelock 2000: 19–20).

U ekofantastičkom ključu, okeansko osećanje, Majka Zemlja, Gaja, kolektivna nadsvest i ostali primeri mističnih ekoloških teorija koje možemo nazvati „ekospiritualizmom“, neizostavni su predstavnici Dobrog principa. Ne samo dobrog, nego i vrhunski dobrog, nadkriljujuće pozitivnog: materijalna i fizička ravnoteža pojedinih činioca prirodnog sveta poput svetlosti, hlorofila i ugljenika uzdiže se kroz ekospiritualizam na povezanost metafizičke vrste. Ovakvo poistovećivanje pozitivnih ekoloških principa sa konceptima majčinske toplote i etike brige omogućuje, u ekokritičkom smislu, čitanje Pekića i kroz prizmu ekofeminističke kritike. Ovo je posebno izazovno jer za sobom ne mora neophodno povlačiti isključivo pozitivne konotacije koji se inače povezuju sa slikom brižne Majke Zemlje. Pored toga što ovi „majčinski“ principi znaju eskalirati u opisane primere radikalnog ekoterorizma, ekofeministički kritičar Patrik Marfi (Patrick Murphy) kritikovao je Lavloka i njegovu predstavu Gaje kao materinske planete-

boginje kao „patrijarhalističko, rodno tipiziranje planete“ (Murphy 1995: 62–63). Tumačenja ove vrste moglo bi naročito doprineti potpuno neistraženim feministički-kodiranim čitanjem opusa Borislava Pekića.

ŽIVOTINJE I ROBOTI

U 1999 postoje tako dve vrste antihumanizma ili anti-antropocentričnosti. U uvodnim poglavljima priče, od glavnog junak se traži da metaforički odbaci svoju savremenu ljudskost i postane poput životinje. Kako bi paradoksalno sačuvao svoju suštinsku čovečnost, od Arna se traži da povрати empatičnu simbioznost sa prirodom tako što će raskinuti sa životom u gradovima i tehnološkom svetu ljudske civilizacije i vratiti se plemenitoj animalnosti. Pekićev čovek na kraju drugog milenijuma zapravo nije čovek, a ironično se od njega traži da povрати ljudskost time što će biti poput životinje.

Kasnije, nakon što usledi apokalipsa, ljudi se pak poistovećuju sa hladnim, kalkulantskim, hiperlogičkim robotima. U svakom slučaju, čini se da Pekićev čovek rešenje za svoju čovečnost uvek traži u nečemu neljudskom.

Različite su pozicije robota u naučnofantastičnoj poetici. Ona dela koja problematizuju sam koncept veštačke inteligencije, poput radova Isaka Asimova, Filipa K. Dika (Philip K. Dick) ili TV serijala *Zvezdane staze: Naredna generacija* (*Star Trek: The Next Generation*, 1987–1994) – za razliku od radova poput *Ratova zvezda* (*Star Wars*) ili *Roboskih bajki* Stanislava Lema (Stanisław Lem, *Bajki Robotów*, 1964), gde su roboti samo ustaljeni likovi ili alati – ta dela, dakle, istražuju zapravo određenja i granice ljudskosti. Bave se, drugim rečima, pitanjem šta ljude čini ljudima, i pod kojim uslovima nešto što nije čovek može, u duševnom, emotivnom ili kognitivnom smislu biti čovek. Priče o robotima su, jednostavno rečeno, priče o različitim aspektima ljudskosti.

U ekofantastici i ekokritičkim čitanjima roboti su neretko zloćudna personifikacija čovečanstva i, još jednom, bukvalizacija alegorične slike čoveka kao bića odrođenog od životne sredine: roboti su visokotehnološki proizvodi, konstruisani na traci a ne rođeni od strane Majke, sastavljeni od hladnog čelika a ne biorazgradivog organskog tkiva, vođeni u potpunosti logičkim programiranjem, i nesposobni da osećaju i saosećaju. Ekofantastički roboti slični su teoretskom određenju kiborga tehnologinje i ekofeminističke kritičarke Done Haravej (Donna Haraway): oni su kondenzovana slika mašte i materijalne stvarnosti (Haravej 2005: 64).

Roboti, kao artificijelizmi, stoje nasuprot Prirodi i životnoj sredini; njima se u ekofantastici stoga dodeljuje uloga Loših momaka. U naučnofantastičnom romanu *Da li androidi sanjaju električne ovce?* Filipa K. Dika (*Do Androids Dream of Electric Sheep?*, 1968) postoji standardizovani psihološki upitnik, nazvan „Voigt-Kampffov test empatije“ (Voigt-Kampff Empathy Test; Dick 2009: 23), koji služi kako bi raspoznao androide od ljudi. Test funkcioniše tako što ispitaniku predočava imaginarne scenarije sa povređenim životinjama: test služi kako bi se među ispitanicima pronašli androidi koji nisu u mogućnosti da emotivno reaguju na bol životinje. U Dikovom romanu tako postoji istovetna opozicija kao i u Pekićevoj *1999*: kako bi se ljudi razlikovali od androida, oni se približavaju životinjama (Shapiro 1993: 68).

U *1999* roboti su, kao i u drugim Pekićevim radovima poput *Atlantide*, simbol veštačke i od životne sredine odrođene ljudske civilizacije koja nije samo na suprotnoj strani prirodne okoline na nekom apstraktnom, idejnom nivou, već protiv nje vodi otvoreni rat. Elementi ekofantastike u *1999* uopšte svedoče o duhovnom, moralnom i humanističkom posrnuću tehnološke kulture. Razlog zašto uopšte postoji sukob između Čoveka i Prirode jeste savremena prevlast artificijelne, mašinske civilizacije lišene empatije, sinergije i razumevanja. Mi živimo, kako Pekić određuje, „civilizaciju imitacije života“ (Pekić 1984: 39). Ekofantastični postupci otkrivaju u Pekićevoj Apokaliptičnoj trilogiji tu ključnu binarnu podelu: između Prirode kao nečeg iskrenog i autentičnog, i tehnološke civilizacije kao dehumanizujuće kulture koja, poput virusa ili raka, uništava naše izvorno, prirodno stanje.

IZVOR

Pekić, B. (1984). *1999*. Ljubljana, Zagreb: Cankarjeva založba.

LITERATURA

- Buell, L. (1995). *The Environmental imagination: Thoreau, nature writing, and the formation of american culture*. Cambridge, London: Harvard University Press.
- Carson, R. (2002). *Silent spring*. Boston, New York: Mariner Books.
- Dick, P. K. (2009). *Do Androids Dream of Electric Sheep?*. London: Orion.
- Ehrlich, P. (1988). *The Population bomb (Revised)*. New York: Ballantine Books.
- Frojd, S. (1984). Nelagodnost u kulturi, prev. Đorđe Bogičević. In S. Frojd, *Iz kulture i umetnosti* (pp. 263–357). Novi Sad: Matica srpska.
- Gerrard, G. (2004). *Ecocriticism: The new critical idiom*. London, New York: Routledge.

- Haravej, D. (2005). Manifest kiborga, prev. Branka Arsić. U V. Kopicl (ur.), *Vrata panike: Telo, društvo i umetnost u mreži tehnološke derealizacije*. Novi Sad: Orpheus.
- Harris, R. (2000). Other-words in *Silent spring*. In C. Waddell (ed.) *And no birds sing: Rhetorical analyses of Rachel Carson's „Silent spring“*. Carbondale, Edwardsville: Southern Illinois University Press.
- Kocbek, E. (1983). *Izabrane pesme*. Beograd: Nolit.
- Lovelock, J. (2000). *Gaia: A new look at life on earth*. Oxford: Oxford University Press.
- Masson, J. (1980). *The Oceanic feeling: The origins of religious sentiment in ancient India*. Dordrecht, Boston, London: D. Reidel Publishing Company.
- Murphy, P. (1995). *Literature, nature, and other: Efoeminist critiques*. Albany: State University of New York Press.
- Paul, J. (2013). The Rachel Carson letters and the making of *Silent Spring*. *SAGE Open*, July-september, 1–12.
- Shapiro, M. (1993). Manning the frontiers: The politics of (human) nature in *Blade Runner*. In Bennet, Chaloupka (ed.) *In the nature of things: Language, politics and the Environment*. Minneapolis, London: University of Minnesota Press.
- Ševalije i Gerbran (2013). *Rečnik simbola: Mitovi, snovi, običaji, postupci, oblici, likovi, boje, brojevi*. Novi Sad: Stylos Art, Kiša.
- Pantić, M. (1999). *Aleksandrijski sindrom 3*. Novi Sad: Matica srpska.
- Pekić, B. (1988). *Novi Jerusalim*. Beograd: Nolit.
- Tolstoj i Radenković (2001). *Slovenska mitologija: Enciklopedijski rečnik*. Beograd: Zepter World Book.

METAPHORIZATION OF TAMBURA AS A LYRICAL SUBJECT

Over the centuries, since it became a traditional symbol of Šokadija, region of Eastern Slavonia, it has been addressed on various occasions as a friend, confidant, witness, comforter, etc., and at the same time given the characteristics of a living being... Tambura was a part of all domains of Šokac social life, although her original origins can be linked to Eastern, Oriental culture. It's meaning as more than just a stringed instrument is evidenced by numerous songs from Slavonija, and beyond, sung both directly and indirectly in it's honor. In poems it often becomes a true personified narrator of an ordinary man, telling numerous scenarios of his life on his behalf, and much more. In doing so, it meets all the characteristics of a world-class storyteller; contributes to the creation of certain moods, influences behavior by creating certain emotional constructs in listeners and, most importantly, calls for deliberation of certain topics. Is it possible to tell a story through verses about tambura and at the same time emotionally connect the listener with what is being told? Can tambura be viewed not only through the view of the folk plucking instrument, which it is, but also give it the role of companion, seducer, sincere, true friend and many other roles through which it will speak, first of all empathy and then many other emotions? These are just some of the questions, and at the same time the subject of the textual analysis of this paper, the corpus of which consists of several tambura songs.

Key words: lyrical subject, metaphor, narrator, storytelling, tambura

UVOD

Čovjek je društveno biće i ono što ga razlikuje od svih drugih bića na zemlji je sposobnost govora. Svaka jedinka tu sposobnost razvija na svojstven način, prvo je artikulacijski oblikujući prilagođavajući se širem auditoriju ne bi li, na svima prepoznatljiv način, izrazila sebe, prohtjeve, želje, potrebu, a zatim ju ovisno o namjeni nastojala modificirati nesvjesnim ukrašavanjem. Dakle, ne bi li čovjek uspješnije djelovao u zajednici i pridonio njezinu opstanku, pronašao je način kako to povezati prvenstveno komunicirajući. Kao društveno, emocionalno, duhovno i misaono biće, on je kroz taj proces lakše promišljao, osjećao, iskazivao

* anatereza.barisic@gmail.com.

sebe vjerujući u neraskidivu vezu i snagu govora. Kada je usavršio tu primarnu zadaću, osjetio je potrebu za usavršavanjem te sposobnosti te je krenuo pričati priče, pjevati pjesme. Prvo je nesvjesno u njihovu strukturu ugrađivao elemente kojima je kod publike stvarao određene emocionalne podražaje, i pri tome se dobro osjećao, a zatim je svjesno nadograđivao materiju već siguran kako svojim pripovijedanjem stvara posebnu emocionalnu povezanost sa slušateljima. Tako je nastala savršena formula kojom je pripovjedač, pjesnik preko priče, pjesme dopirao do recipijenta.

Tema ovoga rada, iako načelno može biti povezana s pričom, nije interpretacija klasičnoga pripovijedanja narativnih formi, već interpretacija sadržaja nekolicine tamburaških pjesama s područja istočne Slavonije oblikovanih oko ključnoga motiva, tambure. U tim je lirskim formama uočena duboka povezanost autora pjesama s trzalačkim instrumentom koji na različite načine želi upoznati recipijenta sa svojim problemima, željama, proživljenim traumama ili općenito emocionalnim stanjem te se tamburi obraća prvenstveno kao personificiranom naratoru. Metaforizacijom preoblikuje tamburu u prijateljicu, uzdanicu, osobu od povjerenja, tješiteljicu, svjedokinju, ukratko živu osobu, pridajući joj karakteristike vrhunske pripovjedačice koja pripovijeda scenarije njegova života u njegovo ime.

Tambura kao oživljeni entitet stječe sposobnost pripovijedanja i kao takva stvara posebnu atmosferu, utječe na recipijenta pružajući mu vremena da oblikuje svoj unutarnji stav prema poslušanoj i propita vlastito ponašanje pozivajući ga na promišljanje. Zašto? Osobne priče i njihovo proživljavanje odličan su alat za razvoj refleksije, za osnaživanje, osobni rast i izgradnju otpornosti. Publika, nesvjesno uvučena u lirski pjevani konstrukt, slušanjem i razumijevanjem razvija empatiju u skladu s vlastitim iskustvom i emocionalnom pozadinom (Tilkin i sur. 2011).

METODOLOGIJA

U ovom će se radu tekstnom analizom pojedinih stihova propitati glavni motiv, tambura te što ona kao metafora u pjesmama prvenstveno predstavlja, kako ju kao takvu autori pjesama definiraju. Polazište analize klasično je Aristotelovo stajalište o metafori kao jezičnoj figuri, pjesničkom ukrasu stanovite vrste ograničenom na području poetike. Njezino se poimanje u kontekstu suvremenih proučavanja metafore unutar područja kognitivne lingvistike i teorije konceptualne metafore u ovom članku neće propitivati. Prema Aristotelu (1955: 45), metafora je

najvažnija odlika pjesnika jer se ne uči od drugoga i time je obilježje genijalnosti. Ujedno, umijeće nalaženja sjajnih metafora zapravo odražava umijeće uviđanja sličnosti.

Dakle, zaključno metafora će se za potrebe ove analize jednostavno promatrati kao stilska figura, kao trop kojim se neko ime ili naziv preslikava iz jednoga područja u drugo (Aristotel 1983: 8), a ta uporaba u novom sadržaju stvara određenu napetost i ljepotu govora djelujući na recipijentove osjećaje i misli. Metaforama se slušatelja nastoji snažnije uvjeriti u govornikove stavove. Bagić (2012: 187) metaforu definira kao „zamjenjivanje jedne riječi drugom prema značenjskoj srodnosti ili analogiji; prijenos imena s jedne stvari na drugu i značenja s jedne stvari na drugu“. On razlikuje poetsku, spoznajnu i ekspresivnu metaforu. Pozornost u radu posvetiti će se poetskoj metafori kojom se (Bagić 2012: 189) „izražava lucidnost, originalnost, ona upućuje na refleksivne i retoričke osobitosti pojedinog književnika, obogaćuje posebice lirski svijet novim idejama, novim slikama. Često je zagonetna te predstavlja izazov u odgonetavanju značenja“.

Da bismo potpunije shvatili značaj tambure autoru pjesama, sljedeći redci donose nekoliko ključnih informacija o tom instrumentu.

TAMBURA KAO INSTRUMENT

Tambura (tur. *tanbur*, od riječi *tn(tan)* u značenju 'žica') se kao narodni trzalački instrument na balkanskom području pojavljuje još u 14. stoljeću kada su je na to područje donijele Osmanlije za vrijeme svojih osvajačkih pohoda. Slično je glazbalo poznato i u kulturi Mezopotamije (3.st.), a o srodnim oblicima instrumenta svjedoče i spomenici sačuvani u Egiptu. Iako je tambura dijelom popularna i u krajevima Bugarske, Albanije, Grčke, najviše se udomačila u Metohiji i na Kosovu te, naročito u Bosni i Hercegovini otkuda je seobom Šokaca i Bunjevaca donesena i u Slavoniju i Bačku. Danas se tambura smatra tradicionalnim narodnim blagom Šokadije iako je njezina folklorna primjena daleko raširena i u Zagorju, Međimurju, Podravini pa sve do Like i Sinja. Tambura je na početku bila isključivo glazbalo na kojemu su se svirale narodne, tradicionalne pjesme (Ferić 2011), ali njezinom popularizacijom, počele su se svirati i umjetničke skladbe, pa čak i popularni žanrovi. Danas je tambura sveprisutna te se može smatrati svestranim instrumentom.

Iako se na spomen leksema tambura prvotno pomisli na žičani instrument, analizirani stihovi pjesama¹ koji čine korpus rada pokazuju daleko kompleksniju sliku viđenja istoga. Stihovi su višestruko emocionalno nabijeni dubljom povezanošću i prisnošću s tim instrumentom nego li se na prvu može uočiti i to će analiza stihova pokazati.

TAMBURA KAO LIRSKI SUBJEKT

Lirski tekst *Tamburo stara, jedini družo*² tamburaškoga sastava Romanca svojevrsni je personificirani tekst u kojem se tambura metaforički razvija u živo biće, ona postaje iskrena prijateljica s kojom autor iako intimno dijeli suze osjećajući prema njoj određeno strahopoštovanje jer ona pokazuje empatiju, suosjećea s njim (*Ako te taknu drhtavi prsti / krenut će tuga sa tvojih žica*), prvotno ne želi pokazati u potpunosti dubinu svoje boli (*i neću moći i neću znati / sakriti jata odbjeglih ptica*). Autor ju, međutim nakon izvjesnoga vremena ipak odlučuje personalizirati eksplicitnom metaforom čiji je izvedeni smisao dopunio, proširio (*Tamburo stara, jedini družo*), ona postaje njegovom prijateljicom od povjerenja, prijateljicom u samoći i jedino njoj bezuvjetno vjeruje spreman otkriti tajnu (*još samo tebi vjerovat' mogu / tebi ću noćas otkriti tajnu, / kad budemo sami i kad svi odu*). U konačnici, njegova se fascinacija tamburom u potpunosti može izjednačiti s ogoljenom ljubavlju prema živome biću (*Ako te ruke dotaknu moje, / to moje srce izdržati neće*) prizivajući metaforičkim izrazima (*samo tebi vjerovat' mogu, tebi ću otkriti tajnu, srce izdržati neće*) sjećanje svih proživljenih emocija i na taj način sugerirajuć' posebno emocionalno stanje autora.

Autor lirskoga teksta *Ej, tamburo, nesretnice* tamburaškoga sastava Gromovi s druge strane, leksem tamburu prividno negativno konotira prizivajući preko njezine pojave negativne emocije i sjećanja, ali u ovom trenutku ne možemo sa sigurnošću reći jel' ju personificira. Ono što je sigurno, autor ovom implicitnom poetskom metaforom, postupnim produbljanjem i dinamiziranjem misli kroz gradaciju (*Ej, tamburo, nesretnice / što mi uze njeno lice, / jer da nije žara tvoga, / ne bi pošla za drugoga*) pokazuje njezinu snagu osvajanja. Tambura postaje

¹ *Tamburo stara, jedini družo* - TS Romanca, *Prijatelju moj* - TS Najbolji hrvatski tamburaši, *Oj, tamburo* - TS Arteški bunar, *Ej, tamburo, nesretnice* - TS Gromovi, *Tambura mi tužno svira* - TS Kristali.

² <https://open.spotify.com/track/1j4AI0qkW98rNUah1hS25f>.

sredstvo pomoću kojeg drugi lirski subjekt osvaja ženino srce ljepotom njezina zvuka, melodikom žica koje su presudne u tom procesu osvajanja.

U sljedećem primjeru lirskoga teksta *Tambura mi tužno svira* tamburaškoga sastava Kristali ostvaraj je metafore vidljiv kroz personifikaciju i upotrebom glagola: *Tambura mi tužno svira / dok mi duša drhti sva, / nekad ona pjevala je, / a sad plače kao ja*. To personificirano biće osjeća bol duše, njezin drhtaj, ona postaje istovremeno i tješiteljica i paćenica, svjedokinja. Njoj se posredno preko pjesme i tamburaša, tim dvama leksemima, daje nadnaravna moć ravna Svevišnjem koji po kršćanskom vjerovanju jedini može oživjeti mrtve. Neupitna je njezina snaga da probudi autorova prijatelja: *Tamburaši, sad svirajte, / ovim šorom njegovim, / hoću pjesmom slavonskom / da svog druga probudim*. U ovoj interpretaciji metaforične slike lirična je upotreba eufemizma probuditi.

U lirskome se tekstu *Oj, tamburo*³ tamburaškoga sastava Arteški bunar bilježi tip eksplicitne metafore (Bonhomme 1998) izražen kroz dva pojavna oblika, apozicijsku i atribucijsku metaforu. Apozicijska metafora (Bagić 2012: 190) kao vrsta metafore izražena je supostojanjem dvaju pojmova odvojenih zarezom, stvarni pojam *tambura* suodnosan je pojmovima *priča, kuća: Oj, tamburo, pričo stara / oj, tamburo, kućo stara*. Analogija po kojima su ti pojmovi u međusobnim sličnim odnosima krije se u reminiscenciji na toplinu, ugodu, pozitivnu emociju. Atribucijska metafora (Bagić 2012: 190) realizirana kao subjektivna definicija *A1* je *A2* naglašena je pak u stihovima: *Ti si pismo, ti si sreća / ti si meni ljubav prava*. *Tambura* kao personificirani metaforični izraz pretače se u niz međusobno suprotnih apstraktnih pojmova (*Oplakuješ i duguješ / pa veseliš i odmaraš / govoriš sve o nama*) čija je zadaća naglasiti širinu njezine upotrebe, svestranosti i sveprisutnosti.

Lirski tekst *Prijatelju moj*⁴ tamburaškoga sastava Najbolji hrvatski tamburaši u potpunosti je prožet sjećanjem na prošlost i proživljene događaje s prijateljem kojeg više nema. U većini stihova navedenoga lirskog predloška pojam tambure prikazan je kao isključivo trzalački instrument kojim se sviralo (*evo prođe duga godina / da tambura tvoja ne svira*), zabavljalo u svatovima (*kada selom prođu svatovi*), tulumarilo dugo u noć (*ja na berdi, a ti na basprimu / zore smo dočekali mnoge*), s kojim se većinom vremena provodilo svirajući (*grlili smo cijele*

³ <https://open.spotify.com/track/16yzwnkTYdgiqPVLgWA8Bt>.

⁴ http://www.najboljihrvatskitamburasi.com/tekstovi/prijatelju_moj.htm.

noći naše tambure / kao da su lipe djevojke) metaforički ga poređujući s djevojkom čiju sliku upotpunjuje glagol grljenja u smislu načina držanja toga instrumenta. No, kako sjećanje na prijatelja u jednom trenutku dostiže vrhunac boli u kontekstu svjesnosti njegove odsutnosti, autor pretače svoju tugu u metaforične pjesničke slike u kojima tambure preinačuje u bića s dušom (*ni tambure naše stare dušu imaju / kad je žalost ne sviraju*). One itekako suosjećaju s onima s kojima su provodile brojne sate i prepoznaju kad je vrijeme za šutnju jer ponekad ona više govori nego ikoja nota. Podređuju se svome prijatelju i kao vjerna žena obećaju se na suživot i u zagrobnom životu u ulozi pratiteljice (*nek' i ona legne pokraj tebe, / umjesto zlatne harfe malih anđela / nek ti svira tvoja tambura*) ispunjavajući u potpunosti ono na što su se jedno drugome obvezali; međusobnu suradnju i suživot i poslije života.

ZAKLJUČAK

Iako nije autohtono narodno glazbalo istočne Slavonije, tambura kao tradicionalno narodno glazbalo Šokadije sudjeluje u svim domenama društvenoga života te se kao takva nezaobilazno može smatrati i instrumentom i sredstvom pripovijedanja. Kao što je tekstna analiza nekolicine tamburaških pjesama s područja istočne Slavonije dokazala, tambura se nerijetko personificira u pravu naratoricu koja pripovijeda različite scenarije autorova života stihovima pjesama i oblikuje iskrenu emocionalnu povezanost između autora, ispjevanoga sadržaja i recipijenta. Ona stvara i zvukom i riječju jedinstven ugođaj, utječe na recipijenta pozivajući ga na duboko promišljanje i suosjećanje.

Poprimivši nebrojeno puta karakteristike vrhunske pripovjedačice, analiza je pokazala kako se tambura lako metaforički transformira i na sebe preuzima brojne uloge. Ona postaje supatnica, iskrena prijateljica, tješiteljica, uzdanica, svjedokinja, pratiteljica, zavodnica, ali i nadnaravno snažna da joj je povjerena moć i van okvira kakve realnosti.

Svi ovi stihovi u kojima se tambura preko metaforičnih izraza predočuje u živo biće puno empatije i razumijevanja pokazatelj su njezina velika značaja u očima autora tamburaških pjesama, ali i u prihvaćanju te njezine uloge u recipijentovim shvaćanjima. Ona posredstvom metafore ostvaruje daleko veće značenje od pukoga žičanog instrumenta jer kako bilježi Bagić (2012: 187): „metafora reorganizira naše viđenje svijeta, pokreće imaginaciju, obogaćuje

percepciju, a iskazu priskrbljuje neposrednost i slikovitost“ i to je ono što je čini kraljicom figura.

LITERATURA

- Aristotel (1955). *O pesničkoj umetnosti*. Prev. Đurić, M. N. Beograd: Kultura.
- Aristotel (1983). *O pjesničkom umijeću*. Prev. Zdeslav Dukat. Zagreb: August Cesarec.
- Bagić, K. (2012). *Rječnik stilskih figura*. Zagreb: Školska knjiga.
- Bonhomme, M. (1998). *Les figures clés du discours*. Paris: Seuil.
- Ferić, M. (2011). *Hrvatski tamburaški brevijar*. Zagreb: Udruga za promicanje hrvatske kulture i baštine Šokadija Zagreb.
- Tilkin, G., & Paulus, M. (2011). *1001 Stories for Adult Learning*. Preuzeto kolovoza 20, 2019 s http://www.sheherazade.eu/sites/default/files/manuals/Manual_Dutch.pdf.

Предраг Мутавцић*
Филолошки факултет,
Универзитет у Београду

UDK 811.14'367.62
Originalni naučni rad

Сара Мандић**
Филолошки факултет,
Универзитет у Београду

КАКО РАЗУМЕТИ *αὐάν* У САВРЕМЕНОМ ГРЧКОМ ЈЕЗИКУ?

As a special marker in communication, the Greek interjection *αὐάν* (= oh my, wow, gosh, for God's sake) which is common to all other Balkan languages is very frequent in colloquial speech and in Greek literature. As it directly depends on the situation as well as on the given context, it demonstrates specific nuances of its meaning. The main purpose of our paper is to investigate those meanings in brief, trying to find the best translational equivalents thereof in Serbian. The selected corpus comprises both printed and online monolingual and bilingual dictionaries, available electronic corpora of Modern Greek as well as the results obtained through *Google* browser search.

This interjection functionates as a lexeme without its precisely determined meaning which is usually recognized semantically within utterances where it plays a role of a quantifier in language in a form of an affective and powerful means of a speaker who expresses their emotional, psychological and/or personal relations either to an action, state and event or to other individual(s). The main question which raises is who are the Greek speakers who predominantly use this interjection in communication – although it may be heard more often among elder speakers, the truth is that it is very difficult to draw the clear age line and be strictly categorical in this regard. Its presence in utterances depends on a number of internal and external factors, such are personal choice (determination) of a speaker, influences of cultural environment and language of the society which he belongs to.

Key words: Modern Greek, *αὐάν*, interjection, Serbian, contextual meanings, translational equivalents.

* predrag.mutavdzic@fil.bg.ac.rs

** студент докторских студија

УВОДНО РАЗМАТРАЊЕ

У савременим сагледавањима лингвистичких појава у језику, узвици се начелно посматрају као засебна категорија прагматичких маркера (*pragmatic markers*), с обзиром на то да „могу пратити било коју просту реч или израз /.../ чиме сугеришу да обављају надреченичну функцију и да не приписују речима неку одређену функцију која може бити нетачна“ (Brinton 1996: 30; Archakis 2001). Међу узвике сврстава се и грчка лексема *αὐάν* која се, по карактеристикама, семантички разликује од осталих сличних лексема. Пре свега, реч је о општој именици која је услед претварања, прецизније речено поступком транспоновановања из једне мофролошке класе речи у другу, променила своје значење у узвик. У односу на неке сличне узвичне лексеме, попут *βρε / `ρε = бре; φίλε, ἀδελφέ = брате, друже, пријатељу; παιδιά = друштво (народе, људи, децо)*,¹ или на неке лексеме чисто вулгарног карактера, а које се редовно чују у свакодневном говору², она не показује, односно не упућује нити на блискост и на присност између говорног лица и његовог саговорника нити између њега и радње и/или догађаја. Другим речима, с обзиром на то да носи велику дозу афективности, и овај, али и сваки други овакав маркер упућује на три важне функције у складу с Андерсоновим теоријским виђењем (Anderson 2001: 38–41), на:

- а) субјективну, која указује на лични став/-ове говорног лица према саговорнику, на шта указује употребљен узвик;
- б) објективну, која се тиче непосредне организације исказа у виду везе између употребљеног узвика и осталих делова реченице;
- с) узајамну, која се односи на разумевање тачне везе између говорног лица и његовог саговорника а на шта узвик указује.

¹ Преводи, односно какве ће тачне семантичке реализације наведене грчке лексеме имати у српском, зависи искључиво од самог контекста, те се зато понуђена решења могу схватити и као исправна и као условна.

² Таква је, на пример, грчка лексема *μαλάκας* која се у колоквијалној комуникацији употребљава у позитивном значењу при обраћању присној мушкој особи чиме семантички указује на „друга“, „пријатеља“. Међутим, њено контекстуално значење може бити и основно, негативно, па тад означава „дркацију“, односно метафорички „кретена“, „идиота“.

Док прва функција носи изразито личну, понајпре афективну ноту, а друга језичко-експресивну, трећа сугерише да је узвик кључ разумевања целокупног исказа, да он и логички, и семантички, и контекстуално, и конотативно одређује однос између самих учесника говорног чина, са једне стране, као и однос говорног лица према некој радњи, конкретном догађају, стању, са друге.

Уколико се ослонимо на теоријске поставке Лабова (Labov 1972: 359), сваки облик усмене комуникације састоји се од најмање две исказне целине које се обавезно смештају у одређени временски контекст (хронолошки след), при чему у њиховом повезивању, поред везника, као главних показатеља логичког низања и повезивања свих радњи у једну разумљиву целину, узвици могу имати, а каткада и заиста имају одлучујућу улогу у исказима, што зависи од бројних нејезичких чинилаца, понајпре од самог предмета разговора, али и од непосредне психолошко-емотивне побуде говорног лица.

Осим што узвици чине једну од универзалних лексичких категорија у свим језицима (Ameka 1992: 101; Dingemans et al. 2013), према расположивим дефиницијама датим у релевантним граматикама, то су такве речи којима „се не означава некакав одређени појам, већ се само изражава неко, опет неодређено осећање“ (Стевановић 1986: 385). Тако *ајој* начелно исказује осећај бола, али и осећај радости, туге, или изненађења што ће рећи да „се узвицима спонтано одговара на утиске спољашњег света (...) или се истим гласовима у различитим околностима изражавају различита значења/осећања“ (Станојчић et al. 1989: 119). Према Даринки Гортан-Премк (1997: 30), узвици припадају групи нерационалних израза за исказивање субјективних осећања, стања и расположења говорног лица. У суштини, узвици чине посебну класу речи, „непроменљиву с екскламативним вредностима помоћу којих се приказују осећања, одушевљење, изражава воља или се пак производе звукови из природе“ (GA I 1963: 421). Другим речима, „узвици имају велики број значењских нијанси које често веома зависе од контекста и ситуације у којој је узвик употребљен што посебно важи за експресивне узвике“ (Пипер и Клајн 2017: 217). Неретко их прате и разни паралингвистички додаци, као што су гестови, мимика, покрети тела (или неких његових делова) чији је задатак да употпуне поруку говорног лица, да је учине јаснијом и упечатљивијом. Иако су узвици општа одлика живих језика, Хараламбакис је указао да постоји проблем њиховог одређења; по њему, грчки граматичари су због недовољне пажње у ову категорију

уврстили и поједине лексеме (попут *δα*) које то заправо нису нити морфолошки могу бити (Χαραλαμπίκης 2002: 124 – 125).

Пучма, у разматрању узвика и њихове улоге у енглеском, назначио је да се може говорити о три тематске поткатеорије узвика (Poutsma 1926: 829–830), и то оних:

- који се тичу каквог стимулуса (*oops, ouch*);
- који изражавају неку жељу и разна емотивна стања (*gee, alas*);
- преко којих се испољавају одређене реакције (*hey, psst*).

Из свега реченог може се закључити се да је узвик реч без свог конкретног значења, будући да се разуме само унутар тачно утврђене говорне и/или писане ситуације.

МЕТОДОЛОГИЈА, КОРПУС

Главни циљ нашег рада јесте да синоптички прикажемо неке од најважнијих семантичких вредности лексеме *αὐάν* која у савременом грчком (као и у другим балканским језицима) функционише искључиво као узвик. Поред релевантних грчких једнојезичних речника, послужили смо се још и претраживачем *Google* као и појединим доступним електронским базама података грчког језика. Полазни језик у овом раду је грчки, циљни је српски. Уколико имамо у виду да значење указане лексеме није строго дефинисано, односно како се оно увек кристализује једино унутар исказа у виду чврсто постављеног контекста, сваки грчки пример је преведен на српски уз настојање да га што адекватније пренесемо³.

ЛЕКСЕМА *αὐαν* И ЊЕНЕ СЕΜΑΝΤΙЧКЕ ΚΟΝΟΤΑЦИЈΕ

У посебну категорију узвика улазе и одређене „опште речи које стичу посебна узвична значења када се искристалишу у један узвични тип, а што не утиче на општу употребу тих речи у говору“ (Τσοπανάκης 1998: 568) – у њих

³ Овде смо се руководили мишљу да приликом превођења, односно преношења, на било који страни језик треба да настојимо да пронађемо „најадекватнији природни еквивалент поруке из изворног језика у циљном језику, прво у погледу значења, а затим и у погледу стила“ (Nida & Taber 1969: 12).

се сврстава и лексема *αμάν* / *аман* која се као таква препознаје и у другим савременим балканским језицима. Отуда припада групи такозваних неправих узвика. Изворно, то је именица оријенталног, прецизније речено арапског, порекла која је и у арапском и у турском, услед учестале употребе, постала једна врста раширене „узвичне поштапалице“ којом говорно лице исказује своја најразличитија осећања. У турском (Škaljić 1985: 92; TSS 1997: 45; БТРС 2006: 52) ова лексема, уз основно значење „милост“, „самилост“, носилац је и неколико других, допунских значења: поред значења „помоћ“, „упозорење“ (= „погледај“), указује и на „срџбу и нестрпљење“, „молбу“, „дивљење и допадање“, а носи и значење узвика „за Бога милога / за име Бога“. Због раширене употребе и у грчком и у другим језицима који је поседују, њено значење у узвичном контексту веома је флексибилно те се модификује и прилагођава говорном чину чиме, у извесној мери, покрива или неке друге узвике или неке друге лексеме. Ово последично значи да је њен однос са њима на семантичком нивоу парасинониман. У том погледу, на пример, исту улогу и функцију има и одговарајућа грчка лексема *έλεος* (= „милост“) која, употребљена узвично, може се схватити као семантички једнаком са лексемом *αμάν*. Међутим, како не постоје „готова правила“ која регулишу када ће се и који узвик тачно употребити, избор лексеме *аман* или неке друге узвичне речи у конкретном случају зависи само од појединца, од његовог језичког осећања, од емотивних чинилаца, од контекста, али и од друштвене средине, будући да свака средина има своје одређене узвичне (говорне) моделе који, као такви, обично нису карактеристични за неку другу средину. На пример, у српским јужним говорима често се чује узвик *леле* који није карактеристика војвођанских говора, док је у војвођанским говорима често у функцији узвика читава реченица *та мани га* што није одлика ни средишњих ни јужних крајева Србије.

Устаљена позиција узвика *аман* (као и сваког другог) јесте на самом почетку исказа чиме се звучно, емфатички и асоцијативно скреће пажња на оно што следи даље. Отуда је он с правом дефинисан као посебна врста семантичког маркера чија је улога да „подеси“, да обоји целокупан исказ, да му пружи одређени тон. Безмало сваки узвик се функционално може изједначити с почетним тактом музичке композиције који представља непосредни увод у само дело. За разлику од њега који се не може одвојити од читаве композиционе целине, узвик, како није граматички условљен, односно како не постоји граматичка повезаност узвика с остатком исказа, има самосталан положај унутар исказа (Τζάρτζαρος 1996: 229).

Речници савременог грчког лексему *αμάν* тумаче као узвик који се употребљава ради изражавања најразличитијих облика унутрашњих емоција, попут чуђења, бриге, срџбе и њима сличних (Κριαράς 1995: 63; Μπαμπινιώτης 1998: 133; ХЛ: 2014: 102) а неретко и ради исказивања нечег неочекиваног, па чак и када је реч о личном разочарању (Σετάτος 1994: 52–53). У том погледу, будући да функционише као поливалентна реч на емотивно-психолошком плану, лексема *аман* припада посебној групи такозваних сигналатива (*signalatives*) чија „семантичка компонента ништа не описује: она служи искључиво као сигнал за оно што се одвија у самом говорном лицу или за оно што оно чини у или са својим исказом“ (Mel’čuk 2012: 134). Као у целости самостална реч слободно се употребљава у декларативним, упитним и императивним исказима, док у савременом грчком твори и једну посебну сложену узвичну конструкцију у комбинацији с другим узвиком *βρε – βρε αμάν, βρε ζαμάν* – која у потпуности одговара српској сведенијој варијанти *аман заман*. Овај сложени бинарни израз (који, назначимо, постоји и у бугарском и македонском језику) обично се употребљава у служби молбе, преклињања, нестрпљења и сличног расположења са веома снажном емфатичком и афективном поруком, као у следећем примеру из новинског чланка⁴:

- Μετά ήρθε η ώρα του λαού. Όχι για να ψηφίσει, αλλά για να αποξηρανθεί και αργότερα να αποτεφρωθεί. *Βρε αμάν, βρε ζαμάν*, η κυβέρνηση φταίει.
- После је ред дошао на народ. Али не да гласа, него да се сасуши и да потом изгори. *Μορε* крива је влада.

Указани узвик је спој двеју различитих лексема по звучности – лексема *ζαμάν / заман* основно означава „време“, „доб“ –, односно реч је о споју лексема на основу њиховог идентичног фонетско-акцентског лика, уз разлику што друга реч почиње сугласником па је ту реч о лексемској варијацији, чиме се гради нов узвик који је, у квалификативном погледу, сасвим различит. Тако се контекст боји посебним експресивним тоном чиме говорно лице знатно јаче, изразитије и децидније скреће пажњу на оно што је за њега битно, док са друге стране подвлачи свој лични став и осећања. Смисао додатног експресивног појачања у грчком пружа и редусликовани узвик *βρε* који пружа смисао градације: како подиже експресивни интензитет, целокупна конструкција може се сагледати као посебан интензификатор.

⁴ <https://neoskosmos.com/el/2018/08/06/dialogue/opinion/tis-den-ptaiiei/>

Назначимо и то да потпуно исту употребну вредност и контекстуално значење остварује у савременом грчком и редупликовани облик у синдетској вези *αμάν, αμάν* који, међутим, није толико карактеристичан за српски, а који, како показује наредни пример, изражава непријатно изненађење:

Αμάν, αμάν!! Μα γιατί σε άφησε ο άντρας σου!;

За име света!! / Господе Боже!! / Куку!! Па зашто те је оставио муже?!?!

Додатну експресивну вредност узвик *αμάν* у грчком (као и у српском и у другим балканским језицима) остварује у оквиру посебне поетске функције у виду такозваног метричког припева. У таквој употреби не поседује одређено значење – њиме се у песми или током њеног музичког извођења остварује посебна врста паузе која омогућава припрему за наредни стих, а при импровизацији извођачу обично служи као помоћно средство како би могао одабрати неку прикладнију или одговарајућу реч или како би самом тексту дао на значају, пружио већи степен драматизације, односно изражајности. Због релативно високе учесталости у народним песмама, пре свега оним извођеним у кафанама и по градским срединама, у оквиру грчке поезије говори се о такозваним *αμανάδες*, „аманадама“ или о „аман песмама“, које се сврставају у засебну врсту лирских. Унутар сваке такве песме, обично после другог стиха или у самом рефрену, појављује се лексема *αμάν* која се може пре схватити као *уздах*, па би у том погледу најчешће одговарала *уздасима* *јој, уф, ох, ај* такође без неког одређеног, конкретизованог значења.

Овде би вредело назначити да семантички ни у једном балканском језику лексема *аман* не служи за исказивање вулгарне или увредљиве конотације, а зависно од контекста покрива и негативна и позитивна емоционална стања говорног лица која се могу одредити на следеће начине:

1) нестрпљење:

- Σας στέλνει, μάθαμε, και καινούριο θερινόν ψατισμό και κανόνια κι αυτοκίνητα · *αμάν* και τότε να'ρθουν!⁵
- Шаље вам, сазнадосмо, нову летњу одећу и топове и аутомобиле – *па* када ли ће више доћи!

2) неверица:

⁵ http://web-corpora.net/GreekCorpus/search/context.php?doc_id=9468&start_sent_no=&end_sent_no=&found1=1436.12&query=page=3&sid=57982&search_language=greek&interface_language=el&contexts_output_language=greek

- *Αμάν*, δεν μπορώ να το φανταστώ!
- *Боже* / *аман*, не могу то замислити!

3) нетрпељивост:

- *Αμάν πια!!!* Λυσσάξατε... δεν είμαι 36!!!⁶
- *Аман заман!! / Ма доста више!! / Дајте бре!!!* Јесте ли полудели.... немам 36 година!!!

4) разочарање:

- «*Αμάν μωρέ*, Κική, πήγες να με πατήσεις σήμερα στο Παγκράτι», της έγραψε.⁷
- „*А бре*, Кики, само што ме данас ниси прегазила на Пангратију“, написао јој је.

У примерима (3) и (4) прилог *πια* (= „више“) и фатички узвик *μωρέ* (= „море“), као допунски лексички елементи, поседују функцију интензификатора, подижу ниво афективности и психолошки боје исказе, дајући им на тежини. У комбинацији с лексемом *αμάν* показују емотивну страну говорног лица која се дотиче осећаја трпељивости (подношљивости), односно подвлачи осећај личног разочарања.

5) туга / забринутост:

- *Αμάν*, τι έκανα;!
- *Ο. Боже* / *аман* / *страшно*, шта учиних?!

6) отворено незадовољство:

- *Αμάν*, ρε Θανάση!⁸
- *Ало*, бре, Танаси(је)!

7) ишчуђавање:

⁶ <https://twitter.com/MaryVarsami/status/1520757782001197057>

⁷ https://www.ant1live.com/koinonia/520522_super-kiki-paraligo-na-parasyrei-pezo-me-ayt-okinito-tis-eho-katathlipsi

⁸ <https://www.iraфина.gr/aman-vre-thanasi-adamopoule/>. Реч је о заступнику Танасију Адамопулосу који, према чланку, уопште не долази на заказане седнице скупштине општине због властитих послова, а када је требало да се одлучи о новом логотипу општине обављен је са њиме телефонски разговор. Како није био званично присутан, није донета одлука.

- *Αμάν βρε* Jennifer, δεν προσέχεις; - Η Lopez έπεσε στη σκηνή και μας δείχνει τα τραύματά της!⁹
- *Μορε / Α βρε*, Ценифер, зар не пазиш? – Лопезова је пала на сцени и показује нам повреде.

Како показују наслови новинских чланака у оба примера, у оваквим ситуацијама, уз лично име стоји и фатички узвик (партикула) *βρε / `ρε* чија је функција чисто стилска и емфатичка, будући да јој је улога да „истакне једну реч према осталима” (Белић Отуда се оба узвика сагледавају као композиционо и семантички комплементарни због корелативног односа: тиме што један допуњује други, што се надовезују, исказу пружају потребан стилски, изражајни и информативни ефекат.

8) апеловање / преклињање:

- *Αμάν*, αφέντη, λυπήσου μας!!
- *Ако Бога знаш / за Бога милога / аман*, газда, смилуј нам се!!

Овде лексема *αμάν* носи важну емпатијску функцију: говорно лице настоји да изазове осећај самилости код саговорника. Из тог разлога њена појава у грчком (као и у српском) има задатак да скрене пажњу, при чему експресивно боји исказ снажним молбеним тоном у коме је истакнута лична перспектива и лични доживљај.

Истицање властите ноте запажа се и у наредном примеру где узвик *αμάν* носи значење

9) директне молбе у виду наредбе:

- *Αμάν*, βρε άνθρωπέ μου, σταμάτα επιτέλους αυτή την γκρίνια!
- *Аман / ђај / ма бре*, човече божји, прекини више са том кукњавом!

И овде постоји чврста емфатичка веза између два узвика унутар исказа, при чему узвик *αμάν* функционише као јасни сигнал унутрашњег незадовољства и спонтане реакције говорног лица на непосредни догађај из средине.

Лексема *αμάν* у наредним примерима служи и да би:

⁹ <https://www.athensmagazine.gr/article/stars-tv/112606-aman-bre-jennifer-den-prosexeis-h-lopez-epese-sth-sknhh-kai-mas-deixnei-ta-traumata-ths-photo>

10) појачала и/или истакла мисли, тврдње говорног лица:

- *Αιάν*, φίλε μου, δεν γίνεται αυτό το πράγμα!
- *Μορε / αμαν*, друже, то не бива!

11) појачала тон постављеном питању, што се може граничити или с изражавањем чуђења или с отвореним негодовањем и незадовољством:

- *Αιάν*, δεν ακους τι σου λέω;!
- *Μα / αμα* зар не чујеш шта ти говорим?!

12) изразила чуђење и/или изненађење које се граничи са неверицом:

- *Αιάν*, δεν μπορώ να το φανταστώ!
- *Заиста*, не могу то замислити!

13) указала на неповољну ситуацију:

- *Αιάν, αιάν!!* Κύριε, σταματήστε το λεωφορείο! Έχασα τη βάλιτσα μου!!
- *Тешко мени!! / Господе!! / Леле!! / Аман!!* Господине, зауставите аутобус! Изгубила сам кофер!!

14) нервозу / nelaгoду:

- «*Αιάν* με αυτά τα τζιτζίκια! Με το ενοχλητικό τραγούδι τους διακόπτουν τη μεσημεριανή μας σιέστα εδώ στις πολυτελείς μυσονίαν κατοικίες μας » είπα στην Εσθήρ η οποία απολάμβανε ένα ποτήρι παγωμένης γαλλικής σαμπάνιας στη διπλανή σεζλόγκ.¹⁰
- „*Βαλα* и ти зривавци више! Том својом досадном музиком прекидају нам поподневни одмор у овим луксузним микенским настамбама“, рекох Естери која је уживала у чаши расхлађеног француског шампањца на дивану преко пута.

15) подстицање:

- Δε θέλω, δε θέλω να μου κάνεις κατασάρά!
- Μπρε, *αμάν*, παιδί μου!
- Όχι, δε θέλω!¹¹

¹⁰ http://web-corpora.net/GreekCorpus/search/context.php?doc_id=8604&start_sent_no=&end_sent_no=&found1=133.1&query=page=3&sid=57982&search_language=greek&interface_language=el&contexts_output_language=greek

¹¹ http://web-corpora.net/GreekCorpus/search/context.php?doc_id=9476&start_sent_no=&end_sent_no=&found1=1956.28&query=sid=57982&page=1&search_language=greek&interface_language=el&contexts_output_language=greek

- Не желим, не желим да ми правиш локне!
- Дај, *бре*, дете!
- Не, не желим!

16) срџбу/отворену љутњу:

- *Αμάν*, για ποῦ τοῦ βαλες, άνθρωπε;!
- *Μα* куда си се запутио / куда ћеш, човече?!

17) неверицу која се додирује непријатним изненађењем:

- Μόλις μου είπε ότι δεν έρχεται, έχει κάτι προβλήματα με τα παιδιά της.
- *Ωχ, αμάν!!*

- Управо ми рече да не долази, има неких проблема са децом.
- *Јој, Боже!! / Није ваљда!! / Забога!! / Куку!!*

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

На основу свега изнетог може се увидети да је лексема *αμάν* у савременом грчком (као и у другим језицима који је садрже, укључујући ту и српски) посебна врста узвика која се најчешће сусреће у неформалном говору и чији је домен (опсег) употребе веома различит: њоме говорно лице не изражава само свој, првенствено негативан, субјективни (унутрашњи) емотивно-психолошки став према саговорнику и/или према предмету радње и неком догађају, него преко њега се остварује и посебна комуникативна функција унутар самог исказа. Како је својевремено назначила Блекмор (Blackmore 2002: 82), сваки овакав узвик у виду маркера у исказу развија концептуална значења које се разликују од такозваних процедуралних значења. Другим речима, значење лексеме *αμάν* је пре производ схватања емотивног стања говорног лица, него ситуације и догађаја, и поред тога што постоји очигледна веза између и њега и ситуације. Међутим, сама ситуација је смештена у други план, с обзиром на то да у исказу провејава лични став, лична емотивна страна говорног лица. На ово сигнализира управо узвик *αμάν* који се у исказу, по правилу, налази увек у почетној позицији.

Комуникативна функција узвика *αμάν* додатно је истакнута у грчким исказима када је прати допунски лексички елемент, и то било у облику фатичке партикуле у функцији узвика *βρε / `ρε / μωρέ = бре / море*, или у облику десемантизоване именице *ζαμάν / заман*.

Из нашег синоптичког приказа, који није могао обухватити све могуће семантичке реализације лексеме *αὐάν*, проистиче да је реч о једном вишезначном узвику који може стајати и самостално, творећи на тај начин исказ *per se* који је семантички и логички довољно јасан и комуникативан управо због самог контекстуалног окружења. У писању искази се обично завршавају узвичником, упитником или специфичном пунктуацијом (комбинацијом обају знакова) што недвосмислено сигнализира да је реч о посебном побуђеном емотивном стању, понајпре чуђењу, (непријатном) изненађењу, забринутости, молби/преклињању и слично. У оба језика указана лексема употребљава се у својству особеног емфатичког и психолошко-емотивног маркера који прати и свакодневни говор и писани текст. Другим речима, његова употреба у исказима указује на низ различитих и суптилних семантичких поднивоа који одговарају психолошким и емотивним нивоима говорног лица.

Такође, назначимо и то да се на основу анализираних примера види да овај узвик испољава и посебну стилогену функцију: тиме што се налази углавном на почетку исказа, њега двоструко маркира – и семантички и звучно – те на тај начин постаје својеврсни уводни стилистички елемент самог исказа, носилац емфазе и психолошког набоја. У том смислу треба рећи да узвик *аман* у свим контекстима пружа такозвану чисту емоцију и информацију, што значи да одсуствује фигуративност и метафоричност, алузија и асоцијација. Њиме се непосредно изражава и емоција и лични став говорног лица, што значи да ће се логички разумети, семантички протумачити и конотативно разумети искључиво у зависности од контекста. У грчком било редусликовани облик овог узвика било спој овог узвика са фатичком партикулом *бре* и/или десемантизованог *заман* уноси у исказ знатно појачан емотивни и психолошки тон који се не приближава хиперболи, али који недвосмислено указује да је у питању једно повишено побуђено и емоционално стање код говорног лица. Из тог разлога, у односу на друге, такозване праве узвике, овај узвик подразумева непосреднији интерактивни комуникативни однос између говорног лица и његовог сабеседника како би се остварило потребно значење узвика *αὐάν* унутар исказа.

Без обзира на то што указани узвик носи личну емоционалну и емфатичку компоненту, он у исти мах служи и као посебан вид изражавања истинитости и уверења говорног лица према ономе што представља предмет

радње, догађај итд. Другим речима, употребом овог посебног маркера говорно лице указује на то да је његово унутрашње расположење тачно, јасно предочено и неоспорно, са једне стране, као и на то да постоји жива реакција на доживљене подстицаје из спољашње средине, са друге. У том погледу узвик *αμάν* / *аман* у оба језика функционише као чврста корелативна спона између двеју страна у контексту указаних односа, при чему у целисти изостаје његово прагматичко (односно, могуће) схватање значења.

Када је реч о могућим преводним решењима, у складу са разматраним контекстуалним ситуацијама грчки узвик *αμάν* може се семантички и конотативно разумети те пренети на српски језик на неколико начина, и то као:

- одговарајући узвик *аман*;
- фатичка партикула, којом се изражава вајнезички чинилац говорне ситуације: *бре, море, вала*;
- императивна емфатичка партикула којој може следити фатичка партикула *бре: дај / дај, бре*;
- прави узвик: *јој, ајој, ма, куку, леле*;
- модална речца: *заиста / одиста*;
- сложени узвик: *аман заман, за Бога милога, тешко (мени / теби...)*

На крају, желели бисмо да истакнемо да се дата преводна решења могу посматрати условно, сходно томе како неко разуме саму (говорну и/или писану) ситуацију, са једне стране, и од његовог осећаја за језик, са друге. Све ово говори у прилог томе да лексема *аман* у оба језика развија веома сложена и изнијансирана значења која, међутим, могу или не могу сасвим кореспондирати. Ово хоће рећи да, и поред тога што је реч о истој лексеми (боље речено, о истој лингвокултуреми) у различитим (балканским) језицима, односно о истој врсти (неправог) узвика, она се не доживљава и не разуме на исти начин. Све ово указује да њене конкретне семантичке реализације и експресивне вредности нису исте, што значи да све запажене разлике указују на посебне нијансе у њеном (лексичком, културном, психолошком, друштвеном, традиционалном, језичком) доживљавању.

ЛИТЕРАТУРА

СКРАЋЕНИЦЕ У ТЕКСТУ

- БТРС 2006:** *Большой турецко-русский словарь*. 3-е издание стер. (Ю. Р. Ризовна, А. Н. Баскаков, Н. П. Голубева, А. А. Кямилева, К. М. Любимов, Ф. А. Салимзянов). Москва: Живой язык.
- GA I 1963:** *Gramatica limbii române*. Vol. I. București: Editura Academiei RPS Române.
- TSS 1997:** *Türkçe-sırpça sözlük*. (Hazırlayanlar S. Đinđić, M. Teodosijević, D. Tanasković). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.

ИЗВОРИ

- Κριαράς, Ε. (1995). *Λεξικό της σύγχρονης ελληνικής δημοτικής γλώσσας*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Μπαμπινιώτης, Γ. (1998)². *Λεξικό της Νέας Ελληνικής γλώσσας*. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας.
- Χρηστικό λεξικό της Νεοελληνικής γλώσσας*. (2014). Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών – Εθνικό τυπογραφείο.
- https://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/triantafyllides/index.html
- Ameka, F. K. (1992). Interjections: The Universal Yet Neglected Part of Speech. *Journal of Pragmatics*. Vol. 18, Issues 2–3 (September 1992), 101–118.
- Anderson, G. (2001). *Pragmatic Markers and Sociolinguistic Variation*. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins.
- Archakis, A. (2001). On Discourse Markers: Evidence from Modern Greek. *Journal of Pragmatics*. 33 (8), 1235–1261 (< http://www.linguist-uoι.gr/cd_web/docs/greek/04_archakisICGL8).
- Белић, А. (1959). *О језичкој природи и језичком развоју*, књ. II. Београд: Научно дело.
- Blackmore, D. (2002). *Relevance and linguistic meaning. The semantics and pragmatics of discourse markers*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brinton, L. J. (1996). *Pragmatic markers in English: Grammaticalization and Discourse Functions*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Гортан-Премк, Д. (1997). *Полисемија и организација лексичког система у српском језику*. Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Dingemanse, M., Torreira F. & Enfield. N. J. (2013). Is Huh? a universal word? Conversational infrastructure and the convergent evolution of linguistic items. *PLOS ONE* 8/11 (2013), 1–10.

- Labov, W. (1972). *Language in the Inner City*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Mel'čuk, I. A. (2012). *Semantics, From Meaning to Text*. Vol. 1. Amsterdam- Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Nida, E. A. & Taber, Ch. R. (1969). *The Theory and Practice of Translation*. Leiden: E. J. Brill.
- Пипер, П. и Клајн, И. (2017). *Нормативна граматика српског језика*. Нови Сад: Матица српска.
- Routtsma, H. (1926). *A Grammar of Late Modern English. Part II. Parts of Speech. Section II. The Verb and the Particle*. Groningen: Noordhoff.
- Σετάτος, Μ. (1994). Διαφοροποιητικές Λειτουργίες Προσωδιακών Στοιχείων στην Κοινή Νεοελληνική. *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα. Πρακτικά της 15^{ης} Ετήσιας Συνάντησης του Τομέα Γλωσσολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του ΑΠΘ*. (σ. 33–58). Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Станојчић, Ж., Поповић, Љ. и Мицић, С. (1989). *Савремени српскохрватски језик и култура изражавања*. Београд-Нови Сад: Завод уџбенике и наставна средства – Завод за издавање уџбеника.
- Стевановић, Μ. (1986). *Савремени српскохрватски језик I*. Београд: Научна књига.
- Τσοπανάκης, Α. Γ. (1998). *Νεοελληνική γραμματική*. Τρίτη έκδοση. Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος αδελφών Κυριακίδη α.ε.
- Τζάρτζανος, Α. (1996). *Νεοελληνική σύνταξις της κοινής δημοτικής*. Τόμος Α'. Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός οίκος των αδελφών Κυριακίδη α.ε.
- Χαραλαμπίκης, Χ. (2002). Τα επιφωνήματα της νέας ελληνικής. Στο Χρ. Κλαίρης (επιμ.): *Γλωσσολογικές έρευνες για την ελληνική: Πρακτικά του 5^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής Γλωσσολογίας* (Σορβόννη, 13-15 Σεπτεμβρίου 2001) (5th ICGL) (σ. 123–126). Paris: L'Harmattan.
- Škaljić, A. (1985). *Turcizmi u srpskohrvatskom/hrvatskosrpskom jeziku*. Sarajevo: Svjetlost.

САЈТОГРАФИЈА

- http://webcorpora.net/GreekCorpus/search/context.php?doc_id=9468&start_sent_no=&end_sent_no=&found=1436.12&query=page=3&sid=57982&search_language=greek&interface_language=el&contexts_output_language=greek (< 18.10.2022)
- <https://twitter.com/MaryVarsami/status/1520757782001197057> (< 19.09.2022)
- <https://www.irafina.gr/aman-vre-thanasi-adamopoule/> (< 05.11.2022)
- http://webcorpora.net/GreekCorpus/search/context.php?doc_id=9476&start_sent_no=&end_sent_no=&found=1956.28&query=sid=57982&page=1&search_language=greek&interface_language=el&contexts_output_language=greek (< 07.10.2022)
- <https://www.athensmagazine.gr/article/stars-tv/112606-aman-bre-jennifer-den-prosexeis-h-lopez-epese-sth-sknhh-kai-mas-deixnei-ta-traymata-ths-photo> (< 25.11.2022)

http://webcorpora.net/GreekCorpus/search/context.php?doc_id=8604&start_sent_no=&end_sent_no=&found1=133.1&query=page=3&sid=57982&search_language=greek&interface_language=el&contexts_output_language=greek (< 01.10.2022)

<https://neoskosmos.com/el/2018/08/06/dialogue/opinion/tis-den-ptaiei/> (< 29.10.2022)

https://www.ant1live.com/koinonia/520522_super-kiki-paraligo-na-parasyrei-pezo-me-aytokinito-tis-eho-katathlipsi (< 15.01.2023)

SADRŽAJ

KEYNOTE LECTURES

Edita Andrić IZRAZI IDENTIČNOG ILI VEOMA SLIČNOG LEKSIČKOG SKLOPA U MAĐARSKOM I SRPSKOM JEZIKU	7
Vladislava Gordić Petković PRIVATNO I JAVNO U SAVREMENOJ ŽENSKOJ PROZI	27
Ljiljana Rogač Mijatović POLITIKE KULTURNE RAZNOLIKOSTI NA AGENDI UNESKO-A **	39
Mina Đikanović PROBLEM ABORTUSA. IZMEĐU KULTURE I BIOETIKE	51

I CULTURAL CONTEXTS OF TEACHING AND LEARNING, COGNITION

Dušanka Zvekić-Dušanović POPULARNA KULTURA I NASTAVA SRPSKOG KAO NEMATERNJEG JEZIKA	67
Danijela Prošić-Santovac, Ana Halas Popović STUDENTS' ATTITUDES TOWARDS TEACHING ACADEMIC WRITING AND WRITING IN THEIR OWN AND FOREIGN LANGUAGE.....	81
Biljana Radić-Bojanić, Vesna Bogdanović AUTORSKO SAMOUPUĆIVANJE U STUDENTSKIM MASTERSKIM RADOVIMA NA ENGLESKOM JEZIKU: KROSKULTURNA STUDIJA **	95
Sonja Filipović Kovačević, Diana Prodanović Stankić WORDS OF THE YEAR 2020 IN ENGLISH: CULTURAL AND COGNITIVE LINGUISTIC ASPECTS.....	109
Maja Bosanac, Jovana Milutinović, Biljana Lungulov INTEGRATION OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN THE PROCESS OF SERVICE LEARNING IN HIGHER EDUCATION	121

II LINGUISTIC ENCOUNTERS

Милорад Миљаковић, Драгана Поповић
 РУСКЕ ИМЕНИЦЕ СА СУФИКСОМ -УХ(А) / -ЈОХ(А)..... 135

Ивана Вилић
 ОБЕЛЕЖЈЕ ОГРАНИЧЕНОСТИ У ДОМЕНУ ГЛАГОЛА У ФРАНЦУСКОМ
 И У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ..... 151

Aleksandra Blatešić
 КОМПАРАЦИЈА ЕТНОНИМА ‘TEDESCO’ I ‘NEMAC’ U ITALIJANSKOJ I
 SRPSKOJ FRAZELOGIJI I PAREMIOLOGIJI 165

Jelena Biljetina
 KOLOKABILNOST TEMPERATURNIH PRIDEVA U ENGLSKOM I
 SRPSKOM 181

Ivica Hajdučeková
 METÓDY KONŠTRUKTIVIZMU A ČITATELSKEJ GRAMOTNOSTI VO
 VYSOKOŠKOLSKOM VZDELÁVANÍ (APLIKÁCIA INOVATÍVNYCH
 FORIEM HODNOTENIA) 195

III LITERARY ENCOUNTERS OF CULTURE

Biljana Oklopčić, Sanja Jukić
 “WHAT AN OLD COUNTRY, TIMELESS”: THE EMPLOTMENT OF
 SOUTHERN CULTURAL CODES IN TENNESSEE WILLIAMS’S SOUTH . 213

Toldi Éva
 BÖNDÖR PÁL KÖLTÉSZETÉNEK TRANSZKULTURÁLIS
 VONATKOZÁSAI..... 225

Utasi Csilla
 NEVEN UŠUMOVIĆ *MAKOVO ZRNO* CÍMŰ NOVELLAGYŰJTEMÉNYÉNEK
 REJTŐZKÖDŐ MAGYAR INTERTEXTUSAI 237

Utasi Anikó
 SZÖVEG ÉS ILLUSZTRÁCIÓ KOMPLEXITÁSA (A KOROSZTÁLYOK
 FELETTI KÉPESKÖNYV) 249

Радослав Љ. Ераковић ГЕОРГИЈЕ МАГАРАШЕВИЋ И ЈОВАН ХАЦИЋ: ХРОНИКА ЈЕДНОГ ЕПИСТОЛАРНОГ ПРИЈАТЕЉСТВА.....	259
--	-----

IV CULTURAL CONTEXT IN MEDIA

Brankica Drašković REPREZENTACIJA MEDIJSKOG DISKURSA O KONSTRAKTI U KONTEKSTU EVROVIZIJE	277
--	-----

Dinko Gruhonjić, Smiljana Milinkov CULTURAL-IDENTITY ISSUES IN VOJVODINA IN THE LIGHT OF THE POPULATION CENSUS.....	291
---	-----

Elizaveta Zakharova THE PROCESS OF LITERATURE'S INTEGRATION INTO THE PUBLIC ATTENTION SPHERE (ON THE MATERIAL OF KHARKHOV NEWSPAPER «YUZHNY KRAY»).....	307
--	-----

V HISTORY AND CULTURE

Daniela Marčoková, Janko Ramač NEZNÁMY ROĽNÍCKY SYN, ŠTÚROVEC A EVANJELICKÝ KŇAZ PAVEL ORGOVÁN Z KYSÁČA	317
---	-----

VI IDENTITY, INTERCULTURALISM AND MULTICULTURALISM

Olena Marina THE DISCOURSE OF LIBERTINISM IN THE ENGLISH RESTORATION DRAMA: A SOCIOPRAGMATIC VANTAGE	335
--	-----

Aleksej Kišjuhas, Marko Škorić MARQUIS DE SADE: THE SOCIAL CONTEXT OF MYTH AND FICTION	349
--	-----

Gordana Todorić EDUARD KON, KIŠ, SAM, E.S. – JEDNA (NE)KNJIŽEVNA BIOGRAFIJA	361
--	-----

Anikó Novák, Krisztina Kovács REFUGEE IMAGES IN CONTEMPORARY HUNGARIAN LITERATURE..	371
--	-----

Јована Јовановић ЛЕКСИЧКА ПЕЈОРАЦИЈА КАО ОДРАЗ ЈЕЗИЧКЕ СЛИКЕ СВЕТА И РОДНИХ СТЕРЕОТИПА У СРПСКОЈ КУЛТУРИ	383
--	-----

VII SOCIOLOGY, PHILOSOPHY, IDENTITY AND CULTURE

Marica Rajković DYSTOPIA AS A PHILOSOPHICAL PROBLEM	401
--	-----

Nevena Jevtić VANREDNO STANJE U HEGELOVOJ I AGAMBENOVJOJ FILOZOFIJI	415
--	-----

VIII LITERATURE AS A CULTURAL PHENOMENON

Miloš Jocić АРОКАЛИПСА ДРВЕТА И ЧОВЕКА: ЕКОКРИТИЧКО ЧИТАЊЕ И ЕКОФАНТАСТИКА У ROMANU 1999 BORISLAVA PEKIĆA	439
---	-----

Ana Tereza Želinski METAPHORIZATION OF TAMBURA AS A LYRICAL SUBJECT	451
--	-----

Предраг Мутавцић, Сара Мандић КАКО РАЗУМЕТИ <i>АМАН</i> У САВРЕМЕНОМ ГРЧКОМ ЈЕЗИКУ?	459
--	-----

UNIVERZITET U NOVOM SADU
FILOZOFSKI FAKULTET
Dr Zorana Đinđića 2
21000 Novi Sad
Tel: +381 21 450690
www.ff.uns.ac.rs

Tehničko uređenje radova
Ljiljana Siriški

Priprema za štampu i redizajn korica
Igor Lekić

Štampa i povez
Štamparija Futura
Novi Sad

Tiraž
100

CIP - Каталогизacija у публикацији
Библиотеке Матице српске, Нови Сад

316.74:81/82(082)

МЕЂУНАРОДНИ интердисциплинарни симпозијум "Сусрет култура" (12 ; 2022 ; Нови Сад)

Zbornik radova / Dvanaesti međunarodni interdisciplinarni simpozijum "Susret kultura", [1. decembar 2022, Novi Sad] ; [urednici Ivana Živančević-Sekeruš, Zoran Paunović, Željko Milanović]. - Novi Sad : Filozofski fakultet, 2023 (Novi Sad : Futura). - 478 str. : ilustr. ; 24 cm

Radovi na srp., hrv., mađ., slovač. i engl. jeziku. - Tekst ćir. i lat. - Tiraž 100. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija uz svaki rad. - Rezime na engl. jeziku uz svaki rad.

ISBN 978-86-6065-831-1

a) Мултикултурализам -- Интердисциплинарни приступ -- Зборници b) Културни плурализам -- Интердисциплинарни приступ -- Зборници

COBISS.SR-ID 143690505
